
PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN
XƏVƏRLƏRİ

ИЗВЕСТИЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

TRANSACTIONS
OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2520-2014

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası

Серия гуманитарных, общественных и педагогико-психологических наук

Series of humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences

2019, C. 67, № 1

**Jurnal 24 may 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Mətbuat Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə №307)
(1953-cü ildən nəşr edilir)**

PEDAQOJİ UNİVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ
Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2019, C.67, №1

Baş redaksiya heyəti

T.ü.e.d., prof. C.M.Cəfərov (*baş redaktor*), f.-r.e.d., prof. A.D.Zamanov (*baş redaktorun müavini*), N.Q.Aslanova (*məsul katib*), b.e.d., prof. B.İ.Ağayev, f.-r.e.d., prof. M.S.Cəbrayilov, f.-r.e.d., prof. E.Ə.Eyvazov, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. V.H.Əliyev, f.e.d., prof. N.M.Xudiyev, k.e.d., prof. Ə.N.Qurbanov, f.-r.e.d., prof. V.M.Qurbanov, f.ü.e.d., prof. F.Ç.Rzayev

Seriyanın redaksiya heyəti

F.e.d., prof. V.H.Əliyev (*redaktor*), p.ü.e.d., prof. M.İ.İlyasov (*redaktor müavini*), c.ü.e.d., dos. M.A.Abduyev, f.e.d., prof. M.A.Balayev, psix.e.d., prof. R.İ.Əliyev, p.ü.e.d., dos. Ş.Q.Əliyeva, f.ü.e.d., prof. F.R.Xəlilov, f.e.d., prof. B.Ə.Xəlilov, f.e.d., prof. Z.A.Xəlilov, p.ü.f.d., prof. İ.N.İsayev, f.e.d., prof. H.Ə.Qasımov, s.ü.e.d., prof. J.H.Qədimova, p.e.d., prof. F.A.Rüstəmov, f.ü.e.d., dos. N.M.Sadiqova

Редакционная коллегия

Д.н.и., проф. Дж.М.Джафаров (*главный редактор*), д.ф.-м.н., проф. А.Д.Заманов (*зам. глав. редактора*), Н.Г.Асланова (*ответственный секретарь*), д.б.н., проф. Б.И.Агаев, д.ф.-м.н., проф. М.С.Джабраиллов, д.ф.-м.н., проф. Э.А.Эйвазов, член корр. НАНА, д.и.н., проф. В.Г.Алиев, д.ф.н., проф. Н.М.Худиев, д.х.н., проф. А.Н.Гурбанов, д.ф.-м.н., проф. В.М.Гурбанов, д.н.ф., проф. Ф.Ч.Рзаев

Редакционная коллегия серии

Д.ф.н., проф. В.Г.Алиев (*редактор*), д.н.п., проф. М.И.Ильясов (*зам. редактора*), д.н.г., доц. М.А.Абдуев, д.ф.н., проф. М.А.Балаев, д.псих.н., проф. Р.И.Алиев, д.н.п., доц. Ш.Г.Алиева, д.н.ф., проф. Ф.Р.Халыгов, д.ф.н., проф. Б.А.Халилов, д.ф.н., проф. З.А.Халилов, д.ф.п., проф. И.Н.Исаев, д.ф.н., проф. Г.А.Гасымов, д.н.и., проф. Ж.Г.Гадимова, д.п.н., проф. Ф.А.Рустамов, д.н.ф., доц. Н.М.Садыхова

Senior Editorial Board

Prof. Dr. J.M.Jafarov (*editor-in-chief*), Prof. Dr. A.D.Zamanov (*deputy of editor-in-chief*), N.G.Aslanova (*executive secretary*), Prof. Dr. B.I.Agayev, Prof. Dr. M.S.Jabrayilov, Prof. Dr. E.A.Eyvazov, Prof. Dr. V.Q.Aliyev, Prof. Dr. N.M.Khudiyev, Prof. Dr. A.N.Qurbanov, Prof. Dr. V.M.Qurbanov, Prof. Dr. F.Ch.Rzayev

Editorial Board of the series

Prof. Dr. V.Q.Aliyev (*editor*), Prof. Dr. M.I.Ilyasov (*deputy of editor*), Ass. Prof. Dr. M.A.Abduyev, Prof. Dr. M.A.Balayev, Prof. Dr. R.I.Aliyev, Ass. Prof. Dr. Sh.Q.Aliyeva, Prof. Dr. F.R.Khalilov, Prof. Dr. B.A.Khalilov, Prof. Dr. Z.A.Khalilov, Prof. PhD I.N.Isayev, Prof. Dr. H.A.Gasimov, Prof. Dr. J.H.Qadimova, Prof. Dr. F.A.Rustamov, Ass. Prof. Dr. N.M.Sadigova

©ADPU, 2019
©AGPU, 2019
©ASPU, 2019

MÜNDƏRİCAT

Humanitar elmlər

Abdullazadə N.Ə. HÜSEYN CAVİD İRSİ KAMRAN ƏLİYEV ARAŞDIRMALARINDA	10
Dövlətzadə M.Ə. AZƏRBAYCAN MAARİFÇİ REALİZMİNDƏ İSLAMİ DƏYƏRLƏR (İ.MUSABƏYOVUN YARADICILIĞI ƏSASINDA)	17
Əhmədova Z.M. İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNLƏRİNİN LEKSİK MƏNASI	24
Əliquliyeva L.H. ƏRƏB DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ KEÇMİŞ FEİLİ SİFƏT MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN SÖZ YARADICILIĞINDA İŞLƏNMƏ ÜSULLARI	30
Əsgərova B.A. HARUKİ MURAKAMİNİN “KAFKA SAHİLDƏ” ƏSƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ EDİP KOMPLEKSİ	39
Heydərova A.E. HÜSEYN ABBASZADƏNİN BƏDİİ İRSİNİN TƏDQIQI	47
Hüseynova A.M. MÜQAYİSƏLİ-TARİXİ VƏ TİPOLOJİ DİLÇİLİK	63
Xəlilzadə Ş.Ş. UİLYAM QOLDİNQİN “MİLÇƏKLƏR KRALI” ROMANINDA LİDERLİK DUYGUSUNUN ƏKSİ	72
İsmaylova G.A. U.S.MOEMIN “AY VƏ QARA QURUŞ” ROMANINDA SƏNƏT VƏ SƏNƏTKAR KONSEPSİYASI	78
Qəmbərova G.R. TEYMUR ATƏŞLİNİN “STALİNQRAD CƏHƏNNƏMİNDƏ 95 GÜN DÖYÜŞƏN TÜRK” MEMUARINDA MİLLİ İSTİQLAL İDEYASININ İNİKASI	85
Quliyeva M.A. ƏZİZ ŞƏRİF YARADICILIĞINDA FUNKSIONAL ÜSLUBLAR	93
Orucova Y.M. FRANSIZ QƏZET DİSKURSU VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	100
Səfərova G.S. TƏZKİRƏ ƏNƏNƏSİ VƏ CƏFƏR RƏMZİ	109
Vəzirova L.O. QRASİON SİNONİMİYA ANLAYIŞI (XVIII-XIX ƏSR SİNONİMLƏRİNİN ƏSASINDA).....	119

İctimai elmlər

Əhmədova N.Ə. MİRZƏ MƏHƏMMƏDƏLİ KAZIM BƏY: TARİXİ TƏDQIQATLAR	127
Qəhrəmanova N.F. SOSIAL İDARƏETMƏNİN MƏNƏVİ ƏSASLARI	136
Quliyeva L.D. CƏMİYYƏTİN ESTETİK MƏDƏNİYYƏTİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA	145

<i>Mehdiyeva A.Ə.</i> III XAÇ YÜRÜŞÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜZRƏ MƏNBƏLƏR	152
<i>Məmmədova S.N.</i> AZƏRBAYCAN TARİXİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ TEXNOLOGİYALARININ TƏDQIQI SƏVİYYƏSİ	167
<i>Mövsumov Ş.K.</i> 1941-1945-Cİ İLLƏR MÜHARİBƏSİNDƏ ÖN CƏBHƏDƏ VƏ PARTİZAN HƏRƏKATINDA AZƏRBAYCANLILARIN İŞTİRAKI AZƏRBAYCAN SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA	174
<i>Namazova L.S.</i> AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ƏRAZİSİNİN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ SİYASƏTİ R.M.SEVVORİNİN TƏDQIQATINDA	184
<i>Şiriyev T.M.</i> AZƏRBAYCANDA QURBANVERMƏ VƏ QURBAN BAYRAMI ADƏTLƏRİ	189

Pedaqoji-psixoloji elmlər

<i>Əliyev C.R.</i> RƏHBƏRİN ŞƏXSİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN KOLLEKTİV ÜZVLƏRİNƏ PSIXOLOJİ TƏSİRİNİN MAHİYYƏTİ	199
<i>İlyasov M.İ</i> MÜƏLLİM HAZIRLIĞI PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ PEŞƏKARLIQ VƏ SƏRİŞTƏLİLİYİN TƏRBİYƏ EDİLMƏSİ YOLLARI	204
<i>İsmaylova M.C.</i> SOSİALLAŞMA ANLAYIŞINA YANAŞMALARIN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ	219
<i>Məmmədova V.V.</i> MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN BƏDİİ-ESTETİK TƏRBİYƏSİ	224
<i>Mirzəyeva A.T.</i> TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜTƏHSİL PLANLARININ HAZIRLANMASI VƏ BU İŞDƏ MÜƏLLİMLƏRİN ROLU	230
<i>Rzayeva Y.T., Məmmədova G.N. İsmaylova L.S.</i> TEXNOLOGİYA DƏRSLƏRİNDƏ KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TEXNOLOJİ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI	238
<i>Şərifov Q.M.</i> LİSEYLƏRDƏ AÇIQ TƏDQIQATYÖNÜMLÜ DƏRSLƏRİN TƏTBİQİNİN ELMİ VƏ PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ	246

Sənətsünaslıq və memarlıq

<i>Abdullayeva Z.K.</i> TOFİQ QULİYEVİN “NƏSİMİ” KİNOFİLMİNƏ YAZDIĞI MUSİQİ	253
<i>Axundova G.Ə.</i> XOR İFAÇILIĞINDA DİRİJORUN RƏHBƏR KİMİ ROLU	259
<i>Əliyeva M.T.</i> MUSİQİ TƏRBİYƏSİNİN MÜXTƏLİF DÜNYA SİSTEMLƏRİ	265
<i>Mazandarova E.İ.</i> CAHANGİR RÜSTƏMOVUN YARADICILIĞI	271
<i>Rzayeva F.İ.</i> MUSİQİ MÜƏLLİMİNİN PROFESSIONAL ƏHƏMİYYƏTLİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI	277

СОДЕРЖАНИЕ

Гуманитарные науки

<i>Абдуллазаде Н.А.</i> НАСЛЕДИЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА В ИССЛЕДОВАНИЯХ КАМРАНА АЛИЕВА	10
<i>Довлатзаде М.А.</i> ИСЛАМСКИЕ ЦЕННОСТИ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ АЗЕРБАЙДЖАНА (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА И. МУСАБЕКОВА ...	17
<i>Ахмедова З.М.</i> ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДЛОГОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	24
<i>Аликулиева Л.Г.</i> СПОСОБЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ В СЛОВООБРАЗОВАНИИ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ, ОБРАЗОВАННЫХ ОТ ПРИЧАСТИЙ, ПЕРЕШЕДШИХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК ИЗ АРАБСКОГО	30
<i>Askerova B.A.</i> ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОМАНА ХАРУКИ МУРАКАМИ “КАФКА НА ПЛЯЖЕ” И ЭДИПОВ КОМПЛЕКС	39
<i>Гейдарова А.Э.</i> ИССЛЕДОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО НАСЛЕДИЯ ГУСЕЙНА АББАСЗАДЕ	47
<i>Гусейнова А.М.</i> СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ И ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ	63
<i>Халилзаде Ш.Ш.</i> ЧУВСТВО ЛИДЕРСТВА В РОМАНЕ УИЛЬЯМА ГОЛДИНГА “ПОВЕЛИТЕЛЬ МУХ”	72
<i>Исмайлова Г.А.</i> КОНЦЕПЦИЯ ИСКУССТВА И ИСКУССТВОВЕД В РОМАНЕ «ЛУНА И ГРОШ» У С.МОЭМА	78
<i>Камбаров Г.Р.</i> ОТРАЖЕНИЕ ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ТЕЙМУРА АТЕШЛИ «95 ДНЕЙ ИЗ ЖИЗНИ ВОИНА ТЮРКА В СТАЛИНГРАДСКОМ АДУ»	85
<i>Кулиева М.А.</i> ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СТИЛИ В ТВОРЧЕСТВЕ АЗИЗА ШАРИФА.....	93
<i>Оруджева Я.М.</i> ФРАНЦУЗСКИЙ ГАЗЕТНЫЙ ДИСКУРС И ЕГО ОСОБЕННОСТИ.....	100
<i>Сафарова Г.С.</i> ТРАДИЦИЯ ТАЗКИРА И ДЖАФАР РАМЗИ	109
<i>Везирова Л.О.</i> ПОНЯТИЕ ГРАЦИОННОЙ СИНОНИМИИ (НА ПРИМЕРЕ СИНОНИМОВ XVIII-XIX ВЕКОВ)	119

Общественные науки

<i>Ахмедова Н.А.</i> МИРЗА МУХАММЕД АЛИ КАЗИМ БЕК: ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ	127
---	-----

Гахраманова Н.Ф. НРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ.....	136
Гулиева Л.Д. О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕСТВА	145
Мехтиева А.А. ИСТОЧНИКИ ПО ИЗУЧЕНИЮ III КРЕСТОВОГО ПОХОДА	152
Мамедова С.Н. УРОВЕНЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ РАБОТ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА	167
Мовсумов Ш.К. УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА ПЕРЕДНЕМ ФРОНТЕ И В ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ В ВОЕННЫЕ ГОДЫ 1941-1945 ГОДАХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ	174
Намазова Л.С. ПОЛИТИКА РАЗДЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ В ИССЛЕДОВАНИИ Р.М.СЕЙВОРИ	184
Шириев Т.М. ОБЫЧАИ ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ И ПРАЗДНИК КУРБАН БАЙРАМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ	189

Педагогико-психологические науки

Алиев Дж.Р. ЗНАЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ ЛИЧНЫХ КАЧЕСТВ РУКОВОДИТЕЛЯ НА КОЛЛЕКТИВ	199
Ильясов М.И. ПУТИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ НАВЫКАМ И КОМПЕТЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ.....	204
Исмайлова М.Дж. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ПОНЯТИЮ СОЦИАЛИЗИРОВАННОСТЬ	219
Маммадова В.В. ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ	224
Мирзоева А.Т. ПОДГОТОВКА ПЛАНОВ САМООБРАЗОВАНИЯ СТУДЕНТОВ И РОЛЬ УЧИТЕЛЕЙ В ЭТОЙ РАБОТЕ	230
Рзаева Я.Т., Мамедова Г.Н., Исмаилова Л.С. ПУТИ РАЗВИТИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ УМЕНИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ	238
Шарифов Г.М. НАУЧНАЯ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ОТКРЫТЫХ УРОКОВ В ЛИЦЕЯХ, ОСНОВАННЫХ НА ИССЛЕДОВАНИИ.....	246

Искусствоведение и зодчество

Абдуллаева З.К. МУЗЫКА ТОФИКА КУЛИЕВА К КИНОФИЛЬМУ «НАСИМИ»	253
---	-----

<i>Ахундова Г.А.</i> РОЛЬ ДИРИЖЕРА КАК РУКОВОДИТЕЛЯ ХОРОВОГО ИСПОЛНЕНИЯ	259
<i>Алиева М.Т.</i> РАЗЛИЧНЫЕ МИРОВЫЕ СИСТЕМЫ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ.....	265
<i>Мазандарова Э.И.</i> ТВОРЧЕСТВО ДЖАХАНГИРА РУСТАМОВА	271
<i>Рзаева Ф.И.</i> РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ЗНАЧИМЫХ КАЧЕСТВ ПЕДАГОГА МУЗЫКИ.....	277

TABLE OF CONTENTS

Humanitarian sciences

<i>Abdullazadeh N.A.</i> HUSEYN CAVID HERITAGE IN KAMRAN ALIYEV RESEARCHES	10
<i>Dovlatzadeh M.A.</i> AZERBAIJAN EDUCATOR-REALIST PROSE ISLAMIC VALUES ON THE BASIS OF I.MUSABEKOV'S CREATIVITY WORKS	17
<i>Ahmadova Z.M.</i> THE LEXICAL MEANING OF PREPOSITIONS IN THE ENGLISH LANGUAGE.	24
<i>Aliguliyeva L.H.</i> METHODS OF USING WORDS WHILE COINING WORDS, BORROWED FROM ARABIC WITH PARTICIPIAL ORIGIN THAT ENTERED AZERBAIJANI	30
<i>Askerova B.A.</i> THE FIGURATIVE FEATURES AND EXPLANATION OF OEDIPUS COMPLEX IN HARUKI MURAKAMI'S NOVEL "KAFKA ON THE SHORE"	39
<i>Heydarova A.E.</i> INVESTIGATION OF ARTISTIC EXPRESSION OF HUSEYN ABBASZADE	47
<i>Huseynova A.M.</i> COMPARATIVE-HISTORICAL AND TYPOLOGICAL LINGUISTIC.....	63
<i>Khalilzade Sh.Sh.</i> THE SENSE OF LEADERSHIP IN NOVEL OF WILLIAM GOLDING "LORD OF THE FLIES"	72
<i>İsmailova G.A.</i> THE CONCEPTION OF ART AND ARTIST IN THE NOVEL "THE MOON AND SIXPENCE" BY W.S.MAUGHAM	78
<i>Gambarova G.R.</i> REFLECTION OF THE IDEA OF NATIONAL INDEPENDENCE IN THE WORK OF TAYMUR ATESHLI "95 DAYS FROM THE LIFE OF A WARRIOR TURKISH IN STALINGRAD HELL"	85
<i>Guliyeva M.A.</i> FUNCTIONAL STYLES CREATIVITY OF AZIZ SHARIF	93
<i>Orucova Y.M.</i> FRENCH NEWSPAPER DISCOURSE AND ITS FEATURES	100
<i>Safarova G.S.</i> THE TRADITION OF TAZKIRA AND JAFAR RAMZI.....	109
<i>Vezirova L.O.</i> THE NOTION OF GRASION SYNONYMS (ON THE XVIII-XIX SYNONYMS) ..	119

Social sciences

<i>Ahmadova N.A.</i> MIRZA MUHAMMAD ALI KAZIM BEY: HISTORICAL RESEARCH.....	127
<i>Gahramanova N.F.</i> MORAL BASIC OF SOCIAL MANAGEMENT	136
<i>Guliyeva L.D.</i> SOME PECULIARITIES OF AESTHETIC CULTURE OF SOCIETY	145
<i>Mehdiyeva A.A.</i> THE SOURCES ON INVESTIGATION OF III CRUSADE	152

<i>Mammadova S.N.</i>	
STUDY LEVEL OF ORGANIZATIONAL TECHNOLOGIES OF STUDENTS' INDIVIDUAL WORKS IN TEACHING AZERBAIJAN HISTORY	167
<i>Movsumov Sh.K</i>	
THE PARTICIPATION OF AZERBAIJANI IN THE FRONT AND IN THE PARTISAN MOVEMENT DURING THE WAR YEARS OF 1941-1945 IN AZERBAIJAN SOVIET HISTORIOGRAPHY	174
<i>Namazova L.S.</i>	
DIVISION POLICY OF TERRITORY OF AZERBAIJAN STATE OF SAFAVIDS ON THE RESEARCH OF R.M.SAVORY.....	184
<i>Shiriyev T.M.</i>	
SACRIFICE FEAST TRADITIONS AND SACRIFICE IN AZERBAIJAN	189

Pedagogical-psychological sciences

<i>Aliyev J.R.</i>	
THE ESSENCE OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF MANAGER'S PERSONAL QUALITIES ON STAFF MEMBERS.....	199
<i>Ilyasov M.I.</i>	
WAYS OF TEACHING STUDENTS SKILLS AND COMPETENCES IN THE PROCESS OF TEACHER TRAINING	204
<i>Ismayilova M.C.</i>	
PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF APPROACHES TO SOCIALIZATION	219
<i>Mammadova V.V.</i>	
ARTISTIC AND AESTHETIC EDUCATION OF PRESCHOOLERS	224
<i>Mirzayeva A.T.</i>	
PREPARATION OF STUDENT'S SELF-EDUCATIONAL PLANS AND THE ROLE OF TEACHERS IN THIS CASE	230
<i>Rzayeva Y.T., Mammadova G.N., Ismailova L.S.</i>	
WAYS OF DEVELOPMENT OF TECHNOLOGICAL SKILLS OF YOUNGER STUDENTS IN TECHNOLOGY CLASSES	238
<i>Sharifov G.M.</i>	
SCIENTIFIC AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF APPLICATION OPEN INQUIRY BASED LESSON IN LYCEUMS	246

Art criticism and architecture

<i>Abdullayeva Z.K.</i>	
MUSIC BY TOFIK KULIYEV TO THE MOVIE "NASIMI".....	253
<i>Akhundova G.A.</i>	
THE ROLE OF THE CONDUCTOR AS THE RULER OF CHORAL PERFORMANCE	259
<i>Aliyeva M.T.</i>	
DIFFERENT WORLD SYSTEMS OF MUSICAL EDUCATION	265
<i>Mazandarova E.I.</i>	
JAHANGIR RUSTAMOV'S CREATIVITY	271
<i>Rzayeva F.I.</i>	
THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONALLY SIGNIFICATIVE QUALITIES OF A MUSIC TEACHER	277

UOT 82(091)

N.Ə.Abdullazadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nazile.s.m.d@mail.ru

HÜSEYN CAVID İRSİ KAMRAN ƏLİYEV ARAŞDIRMALARINDA

Açar sözlər: bədii yaradıcılıq, ədəbi tənqid, Hüseyn Cavid, folklor, romantizm

Zəngin və qədim ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri içərisində şair, dramaturq, filosof Hüseyn Cavid xüsusi yet tutur. XX yüzilin Zaman, Tarix və Sənətkar üçbucağında dramaturqun xarakteri, istedadı və qüruru ilə cilalanmış sosial və milli ideallar, gözəllik və məhəbbət Cavid yaradıcılığının əsas mövzuları olmuşdur. Yaradıcılığının ilk illərində Cavidin altun və kapital dünyasına, mənəvi-psixoloji problemlərə, milli, dini və irqi ayrı-seçkiliyə kədərli, pessimist notlarla etirazı zaman keçdikcə sərtləşmişdir.

Cavid istər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra ədəbi tənqiddə ziddiyyətli fikirlər doğuran bir sənətkar olmuşdur. Y.Qarayev, M.Məmmədov, M.Əlioğlu, Y.Qarayev, G.Babaxanlı, R.Hüseynov, İ.Həbibbəyli və b. tədqiqatlarında onun yaradıcılığı Cavid və Şərq, Cavid və Qərb, Cavid və fəlsəfə və digər aspektlərdə təhlilə cəlb olunmuş, mübahisə doğuran məqamlara aydınlıq gətirilmişdir. Folklorşünas alim, əməkdar elm xadimi K.Əliyev Cavid irsini çağdaş ədəbiyyatşünaslıq müstəvisində təhlil etmiş, böyük sənətkarın ədəbiyyat tarixində əvəzsiz mövqeyinə bir daha aydınlıq gətirmişdir.

H.A.Абдуллазаде

НАСЛЕДИЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА В ИССЛЕДОВАНИЯХ КАМРАНА АЛИЕВА

Ключевые слова: художественное творчество, литературная критика, Гусейн Джавид, фольклор, романтизм

Среди выдающихся деятелей азербайджанской литературы, древней и богатой традициями, поэт, драматург, философ Гусейн Джавид имеет особое место. В треугольнике Время, История и Мастер двадцатого века социальные и национальные идеалы, красота и любовь были ведущими темами творчества Джавида, полированные характером, талантом и гордостью драматурга. Протест Джавида к миру золота и капитала, морально-психологическим проблемам, национальной, религиозной и расовой дискриминации в грустных, пессимистических нотах в начале его творчества с течением времени стал непослушным, жестоким.

Джавид после смерти, как и при жизни был деятелем, вызывавшим в литературной критике противоречивые мысли. Я.Караев, М.Мамедов,

М.Алиоглы, Г.Бабаханлы, Р.Гусейнов, И.Габиббейли и другие в своих исследованиях рассматривали творчество Джавида, пытаются раскрыть спорные вопросы, как Джавид и Восток, Джавид и Запад, Джавид и философия. Ученый-фольклорист, заслуженный деятель науки К.Алиев исследовав творчество Джавида в современном видении, привнес ясность в незаменимую позицию великого деятеля в истории литературы.

N.A.Abdullazadeh

HUSEYN CAVID HERITAGE IN KAMRAN ALIYEV RESEARCHES

Keywords: *artistic creativity, literary criticism, Husein Javid, folklore, romanticism*

Among the prominent figures of ancient and rich traditions of Azerbaijan literature, poet, playwright, philosopher Huseyn Javid has an exceptional position. In twentieth century among artistic and historical triangle of nature talent and pride, social and national ideals, beauty and love has been the leading themes of Javid. At first times Javid showed his protest to the gold and capital world, spiritual and psychological problems, national, religious and racial discrimination with sad, vulnerable, pessimistic notes but as times goes by this sadness became mutiny, fragility converted to the violence, pessimism converted to the rebellion.

Javid in the duration of life as well as after his death was the person who voked contradictory thoughts in literary critics. Y.Karayev, M.Mamedov, M.Alioglu, G.Babakhanli, R.Huseynov, I.Qabibbeyli and others tried to clear up in their reseaches such aspects as Javid and East, Javid and West, Javid and philosophy. Folklorist-scientist, honourable scientist K.Aliyev inventigated Javid's creativity in the modern context and once again cleared irreplaceable position of the greate creator in the history of literature.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında orijinal üslubu, fəlsəfi düşüncəsi, romantik vüsəti ilə seçilən sənətkarlardan biri də Hüseyn Caviddir. Yaradıcılığı və taleyi XX yüzilin amansız illərinə təsadüf edən Cavid lirikası nə qədər kövrək, səmimi, həzin notlarla köklənmiş olsa da, dramaturgiyasında qəti, amansız, kəskin, inqilabçı, mənəvi-psixoloji problemlərin həllini arayan bir sənətkarla üzləşirik. “Ən böyük dini məhəbbət” olan “səma şairi” xəyalında milli, dini, irqi, siyasi ayrı-seçkiliyə yad olmuş, insanlar arasında saf və səmimi hisslərin təbliğçisi olmuşdur.

Təsadüfi deyildir ki, hələ sağlığında Hüseyn Cavidə ədəbi tənqidin münasibəti birmənalı olmamış, sənətinin bədii-fəlsəfi məzmunu mübahisələr doğurmuş, cavidşünaslıqda Cavidin dərki, estetik ideali istiqamətində müəyyən fikir və mülahizələr söylənilmişdir. Ötən əsrin 20-30-cu illərinin “ədəbi tənqidi bəzən kifayət qədər Hüseyn Cavidə başa düşməyib. Bu əsasən, “islami dəyərləri, türkçülüüyü, turançılığı bir ədəbi məfkurə istiqamətinə çevirən Hüseyn Cavid

irsini yanlış baxış bucağından dəyərləndirən marksist tənqid sənətkarın uzaq milli tarixi keçmişə maraq və münasibətini sərt və amansız tənqid (ifşa) hədəfi seçməsi” [15, s.342] yeni ədəbiyyat siyasətinin tərkib hissəsinə çevrilən vulqar sosializm meyili ilə izah oluna bilər. M.Quliyev, Ə.Nazim, M.Hüseyn, H.Zeynallının yazılarında bu özünü daha qabarıq göstərir, eyni zamanda cavidsünaslığın təşəkkülü üçün zəmin hazırlayırdı. Cavidin yaradıcılığı ”burjua romantizmi”, “mücadiləçi romantizm”, “solçu” adlandırılmış, həyatdan uzaqlaşmağa meyil göstərən dramaturqun bədii irsinə sayqı və ehtiramlarını da gizlətməmiş, yaradıcılığını “yaşamağa haqlı olan əsl gözəl sənət” (H.Mehdi) adlandırmışlar. Y.Qarayevin məlum qənaəti ilə desək, marksist tənqid romantik Cavidə realizm ölçüləri ilə yanaşı, romantizm məhz bir romantizm kimi təhlil əvəzinə realizmin xüsusiyyətləri baxımından təftiş edilib.

M.Məmmədov, M.Əlioğlu, Y.Qarayev, G.Babaxanlı, R.Hüseynov isə tədqiqatlarında Cavid və Qərb ədəbiyyatı, Cavid və Şərq bədii təfəkkürünü, mənəviyyatını, psixologiyasını əks etdirən məqamları ətraflı təhlil etmiş, həyatı kimi yaradıcılığı da təzadlarla dolu olan böyük sənətkarın şəxsiyyətinə, bədii irsinə kölgə salan məqamlara aydınlıq gətirmişlər.

Çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda Cavid yaradıcılığınıilmə-ilmə çözüən, sənətkarın şəxsiyyəti və poetikasına fərqli rakursdan yanaşan, ədəbi-nəzəri görüşlərinə 30 ildən artıq bir müddətdə işıq salan tədqiqatçılardan biri də Kamran Əliyevdir. Cavid haqqında H.Zeynallı, Ə.Sultanlı, Y.Qarayev, K.Talibzadə, M.Əlioğlu, G.Babaxanlının analitik təhlillərini bir tərəfə yığsaq, Kamran Əliyevin Cavidlə bağlı nəşr olunan əsərlərinin sayı və məzmununa görə cavidsünaslıqda öz çəkisi var. Romantizm nəzəriyyəsini “ayrı-ayrı istiqamətlərdə inkişaf etdirən” (İ.Həbibbəyli) Kamran Əliyev elmi yaradıcılığında folklor, poetika məsələləri ilə yanaşı, Cavid və romantizm məsələlərinə xüsusi yer ayırmışdır.

Böyük dramaturqa hədsiz sevgisindənəmidir, ya romantizmi Cavidə təsəvvür edə bilmədiyindəndir ki, Kamran Əliyev tədqiqatlarında Cavid şəxsiyyəti ilə yaradıcılığının kəsişdiyi məqamlara çağdaş tənqid müstəvisindən yanaşır. “Hüseyn Cavid romantizmi”, “Cavid möcüzəsi”, “Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı”, “Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası”, “Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər”, “XX əsr romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri” monoqrafiyalarında romantizm cərəyanı və Cavid yaradıcılığı tədqiqatçının fərqli baxış bucağından təhlilə cəlb edilir.

Kamran Əliyev Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini (30-50-ci illər istisna olmaqla) Cavidə təsəvvür etmir. O, yazır: “Hər hansı bir sənətkarın ədəbiyyat tarixindəki yerinin və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi həmin sənətkara mənsub olan bədii irsin müəyyən bir cəhətinə əsaslanır. Bu, inikas etdirilən mövzu və ideya da, müraciət olunan janr da, hərtərəfli işlənmiş bədii qəhrəman da ola bilər. Amma böyük fəlsəfi düşüncəyə, cəhanşümul idraka sahib olan Hüseyn Cavidin

ədəbiyyatımızdakı, eyni zamanda, dünya ədəbi prosesindəki mövqeyini janrda, mövzu və ideyada, bədii qəhrəmanda axtarmaq üçün elə birbaşa onun XX əsr Azərbaycan romantizmi ilə əlaqə və təmasını bilmək lazımdır” [5, s.7].

Tədqiqatçı alimə görə, romantizm Cavidə, Cavidə romantizm mümkün deyildir, onun qaynaqlarını, xüsusən faciə axtarışını alim Höte, Şekspirə deyil, birbaşa Esxillə əlaqələndirir və bələ bir qənaətə gəlir ki, “Hüseyn Cavid antik dövrün kəşfi və intibah dövrünün sığınacaq yeri olan faciəni Azərbaycan klassikasının romantik metod layına malik poeziya ilə” [5, s.9] birləşdirmişdir.

“Hüseyn Cavid” monoqrafiyasında şair, dramaturq Cavidin həyatı və şəxsiyyəti, poeziyası, sənətkarın ədəbiyyata baxışı, dramaturgiyası, ideyaları, yaradıcılığının poetikası ilə yanaşı, Cavid və folklor, Cavidə ədəbi tənqiddin münasibəti məsələləri əksini tapmışdır. 30-cu illərdə “xalq düşmənləri”nin aşkarlanması prosesini arxiv materialları əsasında izləyən araşdırmaçı Cavidin həyatının hələ də sirli məqamlarını, ona qarşı yönələn aşkar və gizli zərbələrin haradan gəldiyini, osmançılıqda “mötəbər əfəndi” ittihamlarının kökünü mühit-zaman-şəxsiyyət kontekstində əsaslandırır. H.Cavidin təkə həyatı və yaradıcılığı deyil, tənqidi fikirləri, ədəbiyyata baxışı da K.Əliyevi düşündürmüş, ədəbi-nəzəri görüşlərinin formalaşma prosesinin geniş və çoxşaxəli mənbə zənginliyinə malik olduğunu qeyd etmişdir. Onun fikrincə, Cavid romantizmi öz kökləri ilə Şərqə, milli ənənəyə söykənsə də, Avropa fəlsəfəsi və romantizmindən də uzaq olmamışdır.

Türk sənətkarları ilə Cavid arasında üzvi yaxınlığın olduğunu və bu yaxınlığın dramaturqun ədəbi-nəzəri görüşlərinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayan K.Əliyev həmçinin onun Avropa fəlsəfi fikri və ədəbiyyatı nümayəndələrinə, rus klassikləri L.Tolstoy və Dostoyevski sənətinə yaxından bələd olduğunu, bunların dramaturqun dünyagörüşünə təsirsiz ötürmədiyinə münasibət bildirmişdir.

Cavid yaradıcılığının mövzu və məzmun mündəricəsindən danışarkən alim məhəbbət duyğularına geniş yer verildiyini qeyd edir və “Məhəbbətdir ən böyük din” misrəsini sənətkarın şah misrası adlandırır. Onun bir çox lirik şeirlərində və “Ana” pyesindən “Xəyyam”a qədər demək olar ki, bütün dramalarında məhəbbət duyğularına öncüdür. Dramaturq əsərləri vasitəsilə məhəbbətin ülviliyini qorumağa, onun qədrini bilməyə çağırır. K.Əliyev Cavidin saf məhəbbəti yüksək tutmaq idealının gücünü “Məhəbbətdir ən böyük din” fəlsəfəsinin bütün nəzəriyyə və doqmalardan yüksəkdə olduğunu göstərir.

Cavidşünas alim dramaturqun əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən danışarkən “qəhrəmanların zaman və məkan əlaqələrini, onların zaman və məkan daxilindəki hərəkətlərini meydana çıxartmağa” çalışır və Cavid dramaturgiyasının bu baxımdan səciyyəvi faktlarla zəngin olduğunu göstərir. Onun fikrincə, romantik sənətkarın məqsədi ayrı-ayrı guşələrin, bir çox ölkələrin mədəni mərkəzlərinin mənzərəsini çəkmək, yaxud orada yaşayan əhalinin milli

tərkibini araşdırmaq, yaxud da bir əsər daxilində və ya əsərdən əsərə onları dəyişməklə coğrafi biliyini nümayiş etdirmək deyil, əsas insan – bədii obraz və müxtəlif məkanların bu obrazlarla əlaqəsindədir. Obrazın xarakterik cəhətlərinin açılmasında təbiət mənzərələri, dəniz, ağac, xüsusilə pəncərələri o, obrazların təbiətə, bəzən də bütövlükdə cəmiyyət hadisələrinə baxış bucağı kimi təqdim edir.

Kamran Əliyevin baxış bucağında H.Cavidin estetik görüşləri, ədəbi mülahizələri onun ədəbiyyatşünaslıq görüşlərindən xəbər verir. “Müharibə və ədəbiyyat”, “Nakamlıq”, “Cavablara cavab yoxdur, yaxud ikinci və son rica” və digər məqalələrində dramaturq ciddi nəzəri məsələləri diqqət mərkəzinə çəkmiş, ədəbi tənqidlə bağlı fikirlərə biganə qalmamışdır. K.Əliyev Cavidin ədəbiyyatşünaslıq görüşlərini məktub və cavab formasında ifadə etməsini dövrün ədəbi prosesindən irəli gəldiyini və sənət məsələlərinə daha ciddi yanaşılması ilə əlaqələndirir. Yaşadığı dövərdə ədəbi tənqidin xarakterini H.Cavid belə aydınlaşdırır: “Bir tənqid ki, məhəbbət və səmimiyyətdən ari, xudfuruşluq və xudkamlıq nəticəsi olaraq yürüdülsə, əvvəla yürüməz, daha doğrusu, yürüyəməz. Yürüşə belə əmin olmalı ki, səbatsız olur, çabuq yorulur. Tarixi-ədəbiyyat ki münəqqidlərin ən qüdrətli, ən nüfuzlusudur, əsla qərəz-mərəz bilməyərək yalnız o vaxtında hər kəsin haqqını kəndinə verir, verə bilir” [5, s.42].

Cavid şair və dramaturq səviyyəsinə yüksələnə qədər keçdiyi yolda həmişə narahatlıqlarla üzləşmiş, müəllim işlədiyi dövərdə müəllim kadrlarının hazırlanmasına, onların cəmiyyətdəki mövqeyinə xüsusi önəm vermişdir. K.Əliyev dramaturqun publisistik görüşlərinə onun məktubları və məqalələri əsasında elmi-tənqidi münasibət bildirmişdir. Cavidin müəllimlərə müraciətini tədqiqatçı bir tərəfdən dövrün ziddiyyətlərini açan mənbə kimi qiymətləndirirsə, digər tərəfdən xalq qarşısında fədakarlıq nümunəsi göstərməyə səsləyən bir çağırış adlandırır. Cavid yazırdı: “Ey müəllimlər! Ey möhtərəm əfəndilər! Sizlər əsla millətimizin, mühitimizin bu etinasızlığına etina etməyin!.. Millət, vətən uğrunda canınızdan keçmək belə icab etsə, əsla cəsarətsizlik göstərməyiniz” [5, s.165].

Kamran Əliyevin fikrincə, Cavid “bir millətin halını tədqiq etmək üçün ən doğru meyar, ən kəsədmə yol o millətin məktəbləridir” deyərəkən tamamilə düzgün mövqə tutmuşdur. Məktəblər vasitəsilə şöhrətlənən və öz xalqını da şöhrətləndirən dünya mütəfəkkirlərini yaxşı tanıyan Cavidin məqalələrində Spenser, Blok, Kantın əsərlərindən nümunələr verməsini alim onun elmi-fəlsəfi fikrə bələdliyi kimi qiymətləndirir. Xüsusilə ailə və məktəb tərbiyəsi, onların xüsusiyyətləri, insanın formalaşmasında ictimai mühitin rolu məsələlərinə münasibətini dramaturqun pedaqogika elminə rəğbəti ilə bağlayır: “Zira təlim və tərbiyə saf dimaqları (beyinləri), ləkəsiz vicdanları ləkədar edəcək bir alət deyildir. O, tərbiyə-bəşəriyyəti qaplayan çirkinlikləri, pasları beyinləri silib təmizləmək üçün bir alət kimi qəbul edilməlidir” [5, s.165]. Cavidin həyatda

şəxsiyyətin rolu və şəxsiyyət nüfuzunun artması səbəblərini, əsl vətəndaş yetişdirilməsi məsələlərini hərtərəfli araşdıran K.Əliyev onun dil öyrənmək, uşaq tərbiyəsində anaların rolu haqqında fikirlərini vətən və xalq üçün vətəndaş məsuliyyəti kimi dəyərləndirir. Cavidin publisistikası ilə bədii yaradıcılığının sıx tellərlə bağlı olduğu qənaətinə gələn alim “Əsir olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və məhəbbətdir” konsepsiyasından çıxış edərək publisistik yaradıcılığını ümumi yaradıcılığının ayrılmaz və üzvi tərkib hissəsi sayır.

Folklorşünas alim Cavid yaradıcılığında folklor izlərini araşdırarkən dramaturqun bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, A.Şaiqlə birgə yazdığı “Ədəbiyyat dərsləri” kitabında şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, yaranma yolları, el ədəbiyyatı ilə yazılı ədəbiyyatın əlaqəsi məsələləri üzərində dayanır. 1919-cu ildə çap olunmuş “Ədəbiyyat dərsləri” kitabını ədəbi-elmi fikirdə yeni tipli ilk ədəbiyyat nəzəriyyəsi kitabı adlandıran K.Əliyev folklor nümunələrinin müəlliflik məsələsi ilə bağlı fikirlərinin bu sahədə ilk qənaətlər baxımından diqqət və maraq doğurduğunu xüsusi vurğulayır: “El ədəbiyyatının əksəri pək əski zamanlardan bəhs edər. Və bizə ulu babalarımızdan bir payan söylər. El ata-baba mirası kibi tanıdıqları bu ədəbiyyatı sevə-sevə hafizəsində saxlar və nəhayət, artıq ağızlarda az söylənməyə başladıqdan get-gedə zəifləyərək mövqeyini yazı ədəbiyyatına tərk edər” [5, s.305]. Araşdırmalar əsasında folklor qəhrəmanları ilə romantik qəhrəmanlar arasında ciddi bir oxşarlıq və yaxınlıq olduğunu söyləyən alim bu yaxınlığın dastan qəhrəmanları ilə dramaturgiyanın romantik qəhrəmanlar müstəvisində daha aydın və şəffaf, daha real və məntiqi olduğunu Cavid yaradıcılığından gətirdiyi nümunələrlə bağlayır.

Cavidin Mələk, İblis, Dərviş kimi mifoloji obrazları folklordan romantizmə gətirərək bədii fikrə yeni ovqat və çalar gətirdiyini “romantik sənətkarların yaradıcılıq irsini realist sənətkarların yaradıcılıq irsindən fərqləndirən poetika əlamətləri” [5, s.183] kimi özünü göstərdiyini Kamran Əliyev Cavid sənətinin poetik məziyyəti kimi qiymətləndirir. Romantizmin obrazlar sistemində mifologiyaya marağın üstün olduğunu bilən folklorşünas alim Cavid yaradıcılığında mifoloji başlanğıcın təkanını mifik obrazlardan götürdüyünü və atom zərrəcikləri kimi bütün əsərə yaydığını bədii həqiqət kimi qəbul edir və “Adəm və Həvva”, “Hübuti-Adəm”, “Şeyx Sənan”, “Peyğəmbər”, “Şeyda”, “İblis” əsərlərində Cavid və ümumtürk mifoloji sisteminin üzvi əlaqələrini yaradıcılığı ilə oğuz dastanları arasında olan təbii paralellərlə əlaqələndirir.

Ədəbiyyatşünas-alim Kamran Əliyevin cavidşünaslığa bəxş etdiyi tədqiqat əsərləri alimin bir daha böyük sənətkarın irsinə ölməz sevgisinin təzahürü kimi ədəbi tənqid tarixində müstəsna yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullazadə N.* Hüseyn Cavid yaradıcılığında romantika ilə realizmin vəhdəti / "Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.A.Ərsoy, H.Cavid" Beynəlxalq konfransın materialları. Qafqaz Universiteti, 16-18 may 2013
2. *Alışanlı Ş.* Hüseyn Cavid irsinin görkəmli tədqiqatçısı. K.Əliyevin "Hüseyn Cavid" kitabına ön söz. Bakı: Elm və təhsil, 2018
3. *Cəfər M.* Hüseyn Cavid. Bakı: Azərənəşr, 1960
4. *Əlioğlu M.* Hüseyn Cavid romantizmi. Bakı: Azərənəşr, 1975
5. *Əliyev K.* Hüseyn Cavid. Bakı: Elm və təhsil, 2018
6. *Əliyev K.* Ədəbiyyat tarixinə bir baxış. Bakı: Elm və təhsil, 2013
7. *Əliyev K.* Çağdaş folklorşünaslığın problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2017
8. *Əliyev K.* Cavid möcüzəsi. Bakı: Nurlan, 2002
9. *Əliyev K.* XX əsr romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı: Elm, 1985
10. *Əliyev K.* Mirzə Fətəlidən Hüseyn Cavidə qədər. Bakı: Yazıçı, 1998
11. *Əliyev K.* Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008
12. *Əliyev K.* Hüseyn Cavidin şəxsiyyəti və poetikası. Bakı: Yazıçı, 1998
13. *Hüseyn Cavid və müasir gənclik* (Hüseyn Cavid – 134) / Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2016, 21 oktyabr
14. *Qarayev Y.* Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980
15. *Mirzəzadə Q.* Hüseyn Cavid yaradıcılığı 20-30-cu illərin ədəbi tənqidində / "Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.A.Ərsoy və H.Cavid" Beynəlxalq konfransının materialları, 2013

UOT 82

M.Ə.Dövlətada
Bakı Slavyan Universiteti
mahdovlat@gmail.com

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİ REALİZMİNDƏ İSLAMİ DƏYƏRLƏR (İ.MUSABƏYOVUN YARADICILIĞI ƏSASINDA)

Açar sözlər: maarifçi realizm, islam əxlaqı, müəllif mövqeyi, maarifçi dünyagörüşü

Məqalədə İbrahim bəy Musabəyovun maarifçi realist nəsrində islam dəyərlərinin rolu araşdırılır. Müəllif maarifçi yazıcının dünyagörüşündə islam əxlaqının yerinə elmi aydınlıq gətirir. Müəllif dünyagörüşü ilə əsərin əsas qəhrəmanının məsələlərə baxışları arasında bir-birini tamamlayan cəhətlər aşkarlanır və diqqətə çatdırılır. Qəhrəmanların hərəkətlərində, bir-birinə münasibətində, davranışında və düşüncə sistemində, eyni zamanda, mövzunun bədii həllində, süjetin inkişaf tendensiyasında islam dəyərlərinin funksiyası, əhəmiyyəti izah olunur. Fikirlər əsaslandırılarkən qəhrəmanların nitqində islam dəyərlərinə aid biliklərin xatırlanmasına istinad edilir. Süjetin inkişaf məntiqi povest müəllifinin və qəhrəmanların dünyagörüşünə əsasən izah olunur. Müəllif məsələlərə yeni baxış bucağından yanaşır, elmi mövqeyini İ.Musabəyovun yaradıcılığında önəmli yer tutan “Xoşbəxtlər” povestinin əhatəli təhlili əsasında ortaya qoyur.

M.A.Довлатзаде

ИСЛАМСКИЕ ЦЕННОСТИ В ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРОЗЕ АЗЕРБАЙДЖАНА (НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА И.МУСАБЕКОВА)

Ключевые слова: просветительский реализм, исламская мораль, авторская позиция, просветительское мировоззрение

В статье исследуется роль исламских ценностей в просветительно-реалистической прозе И.Мусабекова. Автор дает научную ясность роли исламской морали в мировоззрении писателя-просветителя. Мировоззрением автора обнаруживаются и доводится до сведения дополняющие друг-друга черты между взглядами главных героев произведения. При обосновывании мнений ссылается на упоминание знаний, относящихся к исламским ценностям в речи героев. При этом выявляются взаимодополняющие черты между позицией героев в отношении к вопросам и мировоззрением автора. Наряду с этим, также раскрывается функция исламских тенденций в тенденции развития сюжета, в художественном разрешении темы и одновременно, в действиях, поведении и в системе мышления героев. Автор с новой точки зрения подходит к вопросам,

представляет свою научную позицию на основе всестороннего анализа повести И. Мусабекова «Хошбахтлар» («Счастливики»).

M.A.Dovlatzadeh

AZERBAIJAN EDUCATOR-REALIST PROSE ISLAMIC VALUES ON THE BASIS OF I.MUSABEKOV'S CREATIVITY WORKS

Keywords: *educational realism, islamic morality, authors position, educational outlook*

The article studies the role of Islamic values in I.Musabekov's educational-realistic prose and scientifically analyses the place of Islamic morality in his educational world outlook. Author outlook with your work the main heroes views on issues between each other completing sides detected and is brought to attention. Besides, it defines the complementary features between the author's world outlook and viewpoints of his heroes. The heroes stories are based on their knowledge of the Islamic valeus. The article also explains the functions that Islamic values play in the actions, behavior and thinking of the heroes, as weel as in the literary presentation of the subject, in the development tendency of the plot. The development of the plot is explained by the perspective of the logical narrative authors and heroes. The author of the article presents his scientific views through the comprehensive analysis of I.Musabekov's short novel called "Xoshbextler" ("The Happy Ones").

Azərbaycan maarifçi realist nəsrinin tarixində İbrahim bəy Musabəyovun özünəməxsus mövqeyi vardır. O, "Xoşbəxtlər", "Cəhalət fədailəri", "Gözəllərin vəfası", "Neft və milyonlar səltənətində" adlı povestlərin, uşaqlar üçün yazılmış "Rzanın qutusu", "Rəhmli arvad" hekayələrinin, bəzi tərcümə əsərlərinin müəllifidir. İ.Musabəyov daha çox "Neft və milyonlar səltənətində" əsərinin müəllifi kimi məşhurdur. Ədəbiyyat tarixi və ali məktəb dərsləklərində də bu əsərin təqdiminə və təhlilinə xüsusi diqqət yetirilir, ideya-məzmun və bədii sənətkarlıq baxımından dəyərli əsər kimi qiymətləndirilir. Onun "Xoşbəxtlər", "Cəhalət fədailəri", "Gözəllərin vəfası" əsərləri məhəbbət mövzusunda və qadının cəmiyyətdəki hüquqlarının müdafiəsi nöqtəyi-nəzərindən yazılmış, lakin mövzunun bədii həlli baxımından zəif və orijinal təsir bağışlamayan əsərlər kimi qiymətləndirilir.

"XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" dərsliyində (Bakı, Maarif, 1982) bu povestlərlə bağlı ümumiləşdirici qənaət aşağıdakı kimidir: "... Həmin əsərlər povestdən daha çox povest haqqında plana oxşayır" (2, s.231).

Azərbaycan maarifçi realist ədəbiyyatının tədqiqatçılarından sayılan N.Vəlixanov yazır: "Onun "Xoşbəxtlər", "Cəhalət fədailəri", "Gözəllərin vəfası" əsərləri maarifçi realizmin bəzi tələblərinə cavab vermək baxımından əhəmiyyətlidir. "Xoşbəxtlər", "Cəhalət fədailəri" povestlərinin adlarından da məlum olur ki, müəllif əsərlərinə sərlovhə verəndə də açıq tendensiyaya

müraciət etmişdir. Bu cəhət müəyyən mənada maarifçi-realist nəsrə qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. “Cəhalət fədailəri”ndə irəli sürülən məsələlər XX əsr maarifçi-realist ədəbiyyatı üçün heç də yeni deyil” (3, s.110-111).

İ.Musabəyov irsinin ardıcıl tədqiqatçılarından sayılan G.Məmmədova “Xoşbəxtlər”dən bəhs edərkən hesab edir ki, povestin süjeti ədəbiyyatda yeni deyildir, lakin professor Abbas Zamanovun yazdığı kimi, “Bu mövzu zamanəsi üçün o qədər aktual idi ki, İ.Musabəyovun əsərləri oxumaq üçün artıq və əhəmiyyətsiz görünə bilməzdi”(4, s.6). Göründüyü kimi, tədqiqatçıların fikirləri ümumi bir nöqtədə birəşir. Povestlər bədii cəhətdən zəifdir, mövzunun həlli sxematikdir, ancaq povestlərdə ideya aktuallığı var və onlar maarifçilik tendensiyasının təbliği baxımından əhəmiyyətliyərlər. Əlbəttə, bu fikirləri birmənalı həqiqət kimi qəbul etmək çətindir. Çünki tədqiqatçıların povestlərdə mövzuların bədii həllinin təfərrüatına diqqət yetirmədikləri, bu əsərləri, əsasən, maarifçilik tendensiyası və ənənəvi məhəbbət süjetləri kontekstində qiymətləndirdikləri aşkar görünür. Halbuki ənənəvi məhəbbət süjetinin maarifçi həllində belə İ.Musabəyovun mövzuya fərdi baxış bucağından yanaşması diqqəti çəkir.

Heç şübhəsiz ki, tədqiqatçıların da dönə-dönə vurğuladığı kimi, İ.Musabəyov əsərlərində bilavasitə maarifçi dünyagörüşü mövqeyindən çıxış edir. Tədqiqatlarda deyildiyi kimi, bu cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, didaktik başlanğıc və sonluq İ.Musabəyovun bədii nəsrinin tərkib hissəsidir ki, bu xüsusiyyət də maarifçi-realizmin əlamətlərindəndir” (3, s.111-112).

Bununla belə, İ.Musabəyovun əsərlərində belə bir cəhət diqqəti çəkir ki, müəllif süjeti maarifçi ideya baxımından ətə-qana doldurmağa çalışsa belə, onun povestlərində hadisələrin inkişafı realist həyati müşahidələrə istinad edir. Məhz bu həyati müşahidələr povestləri sxematiklikdən uzaqlaşdıraraq bədii təsvirə təbiilik və canlılıq gətirir.

İ.Musabəyovun əsərlərində diqqətçəkən cəhətlərdən biri də povestlərdə hadisələrin inkişafının dini dünyagörüşünə, islami dəyərlərdən çıxış etməyə tabe tutulmasıdır. Doğrudur, XX əsr maarifçi-realizmi ilə bağlı nəzəri tədqiqatlarda realizmin bu tipində islami dünyagörüşün fəallığından söhbət açılmışdır. Y.Qarayev məsələnin bu tərəfini düzgün müşahidə etmiş və ümumiləşdirmişdir. “Həqiqi İslama inanan maarifçi yazıçılar üçün isə məqsəd dini və “Quran”ı müasirləşdirmək deyildi, bəlkə, əksinə, cəmiyyəti müasirləşdirmək üçün dinin və “Quran”ın cəmiyyətdəki təsir gücündən istifadə etmək idi” (6, s.131).

Lakin İ.Musabəyovun əsərlərinin təhlilində dini dünyagörüşünün müəllifin, qəhrəmanların dünyagörüşlərinə nüfuzu, onun süjetin hərəkətində iştirakı məsələsi adətən kənarda qalır. Bu dünyagörüşü bir qayda olaraq feodal-patriarxal zamanın və mühitin cəmiyyətin inkişafına buxov olan qaydaları, ənənələri içərisində gedir və çox vaxt da tənqiddə məruz qalır. Bu cəhət

İ.Musabəyovun islami dəyərlərin ciddi nüfuz etdiyi “Xoşbəxtlər “əsərinə münasibətdə də özünü göstərir. G.Məmmədova yazır: “İ.Musabəyov bir -birini sevən iki gəncin qovuşmasına mane olan feodal-patriarxal adətlərin insanların həyatına gətirdiyi çətinlikləri özünəməxsus bir şəkildə tənqid etmiş, bu adətlərə qarşı əsas qəhrəmanın istək və meyillərini qoymuşdur. Həmin adətlər, əxlaq normaları nə qədər nüfuzlu olsa da, köhnədir, onlara qarşı həyatda güclü bir etiraz vardır, insanın təbii istək və meyilləri artıq bu normalara sığmır” (5, s.6). Bu məlum həqiqətdir ki, XX əsrin əvvəllərində milli cəmiyyətin əsas əxlaq normaları islami dəyərlərə soykənirdi. Bu cəhəti nəzərə alsaq, G.Məmmədovanın mülahizələrindən belə çıxır ki, “Xoşbəxtlər”in müəllifi və qəhrəmanı islam əxlaqına müxalif mövqedə dayanır və ona tənqidi münasibət ifadə edir. Bu tipli tənqidi mülahizələrin ortaya çıxmasında əsərdə müsəlman cəmiyyətinin həyat tərzinə və adətlərinə tənqidi yanaşmaların əsərin baş qəhrəmanının düşüncələrində özünə yer alması da rol oynayır. Aslan düşünür ki, “...Təəssüf ki, biz müsəlmanlar da ətrafımızda yaşayan bu gəddər millətləri gözlərimiz ilə görürük, qulaqlarımız ilə eşidirik, amma bu başımız ilə anlamaq istəməyərək ki, bizim bu kimi işlərimiz, əməllərimiz bizi fəneyə verir və verəcək. Mən bu az ömrümdə nə qədər bədbəxt ittifaqlar görmüşəm! Nədir bunlar! Hamısı bizim qəbih adətlərimizin nəticəsidir (1, s.91-92). Aslanın “biz müsəlmanların ən birinci nöqsanlarından, ən birinci qəbahətlərindən birisi” hesab etdiyi adət qız və yaxud oğlanın evləndirilməsi zamanı valideynlərin onların rəyini nəzərə almaması və yaxud almaq istəməməsidir. “Biz müsəlmanların nöqsanları” kontekstindən belə çıxır ki, bu qəbih adət İslam dinindən qaynaqlanır və elmi ədəbiyyatda da, adətən, bu cür şərh olunur. Halbuki, evlənmə zamanı evlənənlərin rəyinin soruşulmaması ilə islam əxlaqının heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələ burasındadır ki, bu həqiqəti həm “Xoşbəxtlər”in müəllifi, həm də qəhrəmanı çox yaxşı bilirlər. Ona görə də müəllif Aslanın düşüncə və mövqeyi vasitəsilə belə bir fikir gerçəkləşdirir ki, bütün bu qəbih adətlər elmsizlikdən və maarifsizlikdən irəli gəlir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında “elm və maarif məsələsi”, adətən, dünyəvi elm və təhsil mənasında başa düşülür və İ.Musabəyovun da məsələyə münasibəti bu istiqamətdə yozulur. Halbuki “Xoşbəxtlər”də “qəbih adətlər”in baş verməsində islam əxlaqından, şəriətdən xəbərsizlik, islam əxlaqı və şəriətin lazımı səviyyədə və ümumən dərk edilməməsindən irəli gəlmiş xüsusi vurğulanır. Bu cəhət müəllifin mövzunun bədii həllində islami dünyagörüşü maarifçiliyin əsas komponentlərindən biri kimi qəbul etdiyini göstərir. Aslanın öz düşüncələrində uşaqlarını həqiqi müsəlman kimi tərbiyə etməyi, müsəlman olmağın şərtlərini başa salmağı valideynlərin ən əsas vəzifəsi kimi qabartması da bunun əlamətidir. Aslan düşünür: “Bəs kimdir müqəssir? Əlbəttə, siz! Vaxtında balalarınızı oxudub, tərbiyə verib, onlara müsəlman, insan nə olduğunu anlatsaydınız, onlar heç vaxt bir-birini öldürməzdilər və nə də siz böylə

vəhşi tayfa kimi yaşamazdınız” (1, s.96). Aslanın daxili monoloqundan aşkar görünür ki, onun dünyagörüşündə əsl insanla müsəlman anlayışı arasında bərabərlik işarəsi qoyulur. “Aslanın müəllif ideyasının əsas ifadə vasitəsi” (5, s.6) olduğunu nəzərə alsaq, müəllifin məsələyə münasibətinin məhz bu kontekstdə meydana çıxdığını qəbul etmək mümkündür. İslam əxlaqına soykənərəkən müəllif bilavasitə islamın əxlaq qaydalarından çıxış edir. Bu bir həqiqətdir ki, İslamda izdivac məsələsində hər iki tərəfin (oğlanın və qızın) razılığı yeganə əsas şərt kimi irəli sürülür. İslama dair elmi ədəbiyyatda məsələnin şərh belədir: “İslamda evlilik hər iki tərəfin müstəqil şəkildə hərəkət etməsinə (iradəsinə) əsaslanan ikitərəfli razılığa, əqddir. Ata-ana təcrübələrinə əsaslanaraq uşaqlarına bütün ömürləri boyu birgə yaşayacaqları dostu axtarmaqda və ya seçməkdə öyüdləri ilə kömək edirlər, ancaq son sözü soyləmək səlahiyyəti məhz evlənen şəxslərə aiddir” (7, s.209). Deməli, “ailə və məişətdəki nadanlıq”, “sevgililərin qovuşmasına mane olan cəhəlat”ın islam əxlaqı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Əksinə, müəllif belə bir ideyanı ətə-qana doldurmağa çalışır ki, nadanlığın kökü islami dəyərlərin düzgün dərk olunmamasından, islam əxlaqının mahiyyətinə bələd olmamaqdan iləri gəlir. Müəllif belə bir məsələni aktuallaşdırır ki, əgər biz müsəlmanıqsa, əgər biz İslam dininə iman gətiririksə, onda “Qurani-Kərim”in, şəriətin göstərişlərinə əməl etməliyik.

İ.Musabəyovun iki gəncin qovuşmasına əngəl törədən qan düşmənçiliyinə münasibəti də islam hüququ və əxlaqı çərçivəsindədir. Müəllif birinin o birini öldürməsinin nəsillər arasında sonsuz ədavətə səbəb olmasının islam əxlaqında yolverilməz olması qənaətindən çıxış edir. İslamda “qana qan” prinsipi var. Dini ədəbiyyatda məsələyə belə şərh verilir: “Cana, bədənə qarşı edilən haqsızlıqların, günahların cəzası qisasdır. Yəni cana can, gözə göz, dişə diş”. Lakin islam alimləri bunun prinsip etibarilə belə olduğunu yazırlar. Təfsirlərdə bu cür hallarda “həmçinin qurbanın, zərərçəkənin (və ya lazım gəldikdə mirasçıların) qan bahası qəbul etməsi və ya heç nəsiz bağışlaması da mümkündür” (7, s.131) göstərişi yer alır. Deməli, İ.Musabəyov iki gənc arasında neçə illər qabaq baş vermiş münəqişəni (münəqişə ölümə nəticələnsə belə) qan davasına çevirməyi şəriət qanunlarına bələd olmamaqda, şəriətin belə halda “bağışlamaq” variantının da mümkünlüyünü bilməməkdə günahlandırır. Məhz bu cür bilməməzlikdən, başqa sözlə, savadsızlıqdan irəli gələn nadanlığı “vəhşi tayfa kimi yaşamaq” hesab edir.

Maraqlıdır ki, povestdə süjetin inkişaf istiqaməti də müəllifin islami dünyagörüşündən güc alır. Ədəbiyyatşünaslıqda maarifçi-realist ədəbiyyat üçün “təsadüfi final”ın səciyyəviliyi haqqında fikir formalaşmışdır. M.F.Axundzadənin komediyalarından başlayaraq maarifçi-realist ədəbiyyatda bu cür “finallar”ın səciyyəviliyindən zaman-zaman söhbət açılmışdır.

Ədəbiyyatşünaslıq “Xoşbəxtlər”ə də eyni tendensiya ilə yanaşır, əsərin “xoşbəxt final”ını “təsadüfi final” kimi qəbul edir. A.Zamanov yazır: “Müəllif hər vasitə ilə olursa olsun, sevgililəri bir-birinə qovuşdurmaq, onları xoşbəxt görmək istəyir. Odur ki, əsərin sonunda düşmən atalar və Cahanın nişanlandığı oğlan vəba xəstəliyindən ölürlər. Aslanla Cahan evlənib xoşbəxt olurlar. Bu bədii cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmasa da, xeyirxah qəlbdən doğan “xoş bir arzu idi” (4, s.97).

“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” dərslisinin müəllifləri də demək olar ki, eyni qənaətdən çıxış edirlər: “Belə bir vəziyyət qarşısında dayanan gənclərə “xoşbəxtlik” üz verir ki, o da şəhərdə düşən vəba xəstəliyidir” (2, s.320).

Doğrudanmı gənclərin qovuşmasının yeganə səbəbi “şəhərdə düşən vəba xəstəliyi”dir? Doğrudanmı əsərdə hadisələrin inkişaf məntiqi ancaq təbii fəlakət amilinə istinad edir? Fikrimizcə, məsələ bu qədər sadə deyildir. Gənclərin qovuşub xoşbəxt olması müəllifin süjetə birbaşa müdaxiləsi ilə yox, hadisələrin təbii inkişaf məntiqindən yaranır. Bu məntiqin əsasında gənclərin öz sevgiləri uğrunda (xüsusən Aslanın) yorulmadan, usanmadan mübarizə etmələri dayanır. Cahanla Aslanın qovuşmasını hər iki tərəfdən ataların ölməsi reallaşdırmır. Əlbəttə, bu amilin də rolu var. Lakin həlledici olan bu deyil. Bu amil heç həlledici ola da bilməz. Çünki qan düşmənçiliyinin aradan qalxması təkcə atalar arasında deyil, ailələr arasında düşmənçiliyin aradan qalxması ilə baş tutur. Düşmənçiliyin aradan qalxması vəba xəstəliyinin vəsiləsi ilə olsa da, əsas işi Aslan görür. Onun öz sevgisi yolunda canından keçməyə hazır olmasını əməli ilə sübut etməsi Aslanı haqq aşiqi səviyyəsinə qaldırır. Aslan ölümə üz-üzə qalaraq Cahanın qardaşını ölümdən xilas edir. Bu, Cahanın anasının və qardaşının əks tərəfə olan kinini, nifrətini sevgiyə çevirir. Aslan Cahanın ailəsinin rəğbətini qazanır. Buna görə də sevgililərin qovuşmasının təsadüfən baş tutduğunu düşünmək olmaz. Hadisələrin bu şəkildə inkişafında qəhrəmanın dini inancı da, Allaha inamı da mühüm amillərdəndir. Üzləşdiyi çətinliklə bağlı Aslanın Allaha ümid bağlaması, məhz bu ümid işığında etdiyi hərəkətlər “xoşbəxtliyi” məntiqi cəhətdən hazırlayır. Finalda “xoşbəxtliyin” baş verməsi “Allahdan ümid kəsilməz”, Allah səbr edən dost tutar” məntiqini reallaşdırır. Bunu ən çətin məqamlarda Aslanın Cahana dediyi sözlər qəti şəkildə təsdiqləyir: “Ancaq burasını da bil ki, mən hələ Allahın dərğahında səndən əl üzməmişəm və üzməyəcəyəm. Ümid... Xəyal... Bəslədiyim ümidlər puç oldu, əkdiyim güllər tez soldu. Bundan sonra təzə ümid... təzə bahar... təzə günlər... Mən gedirəm, əzizim, fikir etmə, ümitsiz olma, məni də unutma...” (1, s.102).

Demək, sevnələrin qələbəsi – “Xoşbəxtlər”in sonluğu qəhrəmanların Allaha, onun qüdrətinə sonsuz inamından və bu inamdan güc alaraq apardıqları mübarizədən qaynaqlanır. Bu, eyni zamanda, qəhrəmanların hərəkətinə və süjetin məntiqi inkişafına istiqamət verən müəllif dünyagörüşünün bədii ifadəsi kimi maraqlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *İ.Musabəyov*. Neft və milyonlar səltənətində. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
2. *Mir Cəlal, Firudin Hüseynov*. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1982
3. *Vəlixanov N.* Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1983
4. *Zamanov A.* Əməl dostları. Bakı: Yazıçı, 1979
5. *Məmmədova G.* Neft və milyonlar səltənətində. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
6. *Qarayev Y.* Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980
7. *Həmidullah M.* İslama giriş. Bakı: Qismət, 2006

UOT 811.111

Z.M.Əhmədova
Bakı Dövlət Universiteti
zahrahmadova@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZÖNLƏRİNİN LEKSİK MƏNASI

Açar sözlər: sözünü, leksik məna, qrammatik məna, hal şəkilçiləri, sintaktik-semantik əlaqələr, köməkçi nitq hissəsi

Məqalədə ingilis dilində sözönlərinin tutduğu mövqə, onların leksik və qrammatik mənası haqqında məlumatlar öz əksini tapır. Məlumdur ki, aid olduğu sözlə münasibətdə ön mövqə tutan sözönləri əlaqəyə girdiyi söz ilə birlikdə hal münasibətlərini ifadə etməyə qadirdir. Nitqdə sözönlərinin işlənməsi onların həm sintaktik, həm də semantik yükə malik olduğunu sübut edir.

Burada xüsusi diqqət onların leksik mənası ilə bağlı müxtəlif müəlliflərin yanaşmasına yetirilir. Müəllif qeyd edir ki, sözönlərinin bir nitq hissəsi kimi əsas mənası onların sintaktik mənasıdır, yəni sözləri söz birləşməsi və ya cümlə daxilində birləşdirmək bacarığıdır. Leksik məna adı altında onların denotativ situasiyada obyektlər arasında münasibətləri ötürmək bacarığı nəzərdə tutulur.

З.М.Ахмедова

ЛЕКСИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ПРЕДЛОГОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: предлог, лексическое значение, грамматическое значение, надежные окончания, синтаксико-семантические отношения, второстепенная часть речи

В статье рассматривается место предлогов в предложении, их лексическое и грамматическое значения. Абсолютно очевидно, что предлог со словом, к которому он относится, обладает способностью выражать падежные отношения. Использование предлогов в речи подтверждает их синтаксические и семантические особенности.

Особое внимание здесь уделяется отношению различных авторов к лексическому смыслу предлогов. Автор статьи ссылается на то, что главная значимость предлогов как части речи это их синтаксическое значение, т.е. их способность соединять слова в словосочетаниях и предложениях. Под лексическим значением предлогов подразумевается их способность выражать отношения между объектами в денотативном значении.

Z.M.Ahmadova

THE LEXICAL MEANING OF PREPOSITIONS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Keywords: *preposition, lexical meaning, grammatical meaning, case endings, syntactical-semantic realtions, secondary part of speech*

The article considers the status of prepositions in a sentence, their lexical and grammatical meaning. It is obvious that, a preposition together with the word to which it refers, has the ability to express case relations. The use of prepositions in speech confirms their syntactic and semantic peculiarities.

Particular attention is paid to the attitude of various authors to the issue of the lexical meaning of the prepositions. The author refers to the fact that the main significance of prepositions as a part of speech is their syntactic meaning, i.e., the ability to combine words in phrases and sentences. By their lexical meaning is meant their ability to express relations between objects in the denotative situations. By their lexical meaning their ability to express relations between objects in the denotative meaning is meant.

“*Preposition*” (sözünü) sözü latın mənşəli olub, “*prae*” (müasir ingilis dilində mövcud olan *on* sözünü – üstündə, üzərində) və “*positus*” (yerləşən, qoyulmuş) sözlərinin birləşməsindən nəşət etmişdir. Dilin müasir vəziyyətində fransız, latın mənşəli alınma sözönlərinin mövcudluğu danılmaz fakt olsa da, müasir sözönlərinin böyük əksəriyyəti qədim ingilis dilində mövcud olmuşdur. Müstəqil mənəli digər sözlər ilə müqayisədə sözönlərinin tarixi öz stabilliyi ilə fərqlənir. Belə ki, qədim ingilis dilində mövcud sözönlər hal şəkilçiləri ilə işlənərək onların əks etdirdiyi münasibətləri dəqiqləşdirirdi. Erkən orta ingilis dili dövründən başlayaraq qrammatik münasibətlərin funksiyası sıradan çıxmış hal sistemindən yeni sistemə – sözönlü tərkiblərə keçdi, yəni köhnə dilin ünsürləri yeni ünsürlərlə əvəz olundu. Mühüm inkişaf mərhələsi keçən sözönlər dildə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Hal şəkilçilərinin qrammatik funksiyasını öz üzərinə götürərək onlar yeni keyfiyyət və yeni mənalar qazandılar. Müasir ingilis dilində yiyəlik hal istisna olmaqla, cümlədə sözlər arasında mövcud münasibətlər məhz sözönləri vasitəsilə ifadə edilir. Tarixən sintetik quruluşa malik olan ingilis dilinin analitik quruluşa keçid alması tədricən halların sayının azalması ilə müşayiət olundu.

İngilis dilində hallanmanı göstərən yeganə ‘s morfemi məhdud sayda münasibətləri ifadə edə bilər. Bu baxımdan sözönləri substansiyalar arasında münasibətləri ifadə etmək üçün əsas vasitələrdir.

Sözönlərinin nominativ funksiyaya malik dil işarəsi kimi qəbul edilməsi ilə bağlı mövcud problemlərdən biri verilmiş sözünü vasitəsilə ifadə olunan, sözünü və denotat arasındakı mənənin müəyyənləşdirilməsidir. İnsan fəaliyyət

prosesində təkcə predmet, hadisə və onlar üçün xarakterik xüsusiyyətləri deyil, həm də onlar arasındakı əlaqələri üzvləndirir, qavrayır və əks etdirir. Belə ki, əşyaların, onlar üçün xarakterik xüsusiyyətlərin və əlaqələrin insan təfəkküründə inikası üçün keçilməz sərhədlər yoxdur; əlaqələrin adlandırılması (nominasiyası) predmetlərin adlandırılmasından (nominasiyasından) heç də nəzərəcarpacaq dərəcədə fərqlənmir [6, s.367]. Sözlərinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, onlar müstəqil vasitə kimi deyil, nominativ vasitə kimi yalnız söz birləşmələri və ya cümlələrin tərkibində reallaşır.

İngilis dilində mövcud olan sözlərinin Azərbaycan dilində qarşılığını – hal şəkilçiləri, qoşmaları və köməkçi adları araşdıran A.İsmayılova hal şəkilçiləri və sözləri arasındakı əlaqə barədə haqlı olaraq qeyd edir ki, cümlə daxilində isim ilə digər nitq hissələri arasında münasibətlər flektiv dillərdə, o cümlədən ingilis dilində məhz sözləri sayəsində baş tutur. Belə ki, Azərbaycan dilində bu münasibətlərin reallaşmasında birbaşa olaraq hal şəkilçiləri iştirak edirsə, ingilis dilində bu funksiya sözlərinin üzərinə düşür. “Hallar və sözləri öz aralarında qarşılıqlı təsirdə olmaqla bərabər, biri digərindən fərqlənir. Əgər sözləri cümlədə öz vəzifələrinə və qrammatik mənalarına görə halları xatırladırsa, öz formasına görə hallardan fərqlənir” [2, s.99]. A.İsmayılovadan fərqli olaraq S.İmanova ingilis dilində cümlədə sözlər arasındakı sözləri vasitəsilə müəyyənləşən əlaqənin öz imkanlarına görə hal şəkilçiləri ilə tamamilə bərabər hüquqa malik olduğunu qeyd edir [1, s.41]. Rus dilində mövcud olan sözlərinin hallar ilə əlaqədar olması məsələsi öz əksini V.Vinoqradovun tədqiqatında da tapmışdır. Təbii ki, ingilis dilindən fərqli olaraq rus dilində bu iki vasitə bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə hal münasibətlərini ifadə edir. Ayrı-ayrı hal formaları cümlədə ismin roluna işarə edir və cümlədəki digər sözlərlə əlaqəni göstərir. Hallar üzrə dəyişmə ismin mənasını dəyişmir. Bu barədə V.Vinoqradov yazır: “İsmin hal formaları material həyatın predmet, hadisə, hərəkət və keyfiyyətləri arasındakı əlaqələrin qavranılmasında öz əksini tapır”. Sonradan müəllif qeyd edir ki, “halların forma və funksiyaları sözlərinin (onların özünəməxsus mənalar ilə birlikdə) qrammatik sistemə uyğundur” [5, s.139]. Beləliklə, V.Vinoqradov sözlərində leksik mənaların mövcudluğunu qəbul etmişdir.

Sözləri müasir ingilis dilində müəyyən mənada hal sistemini tamamlayır, belə ki, onlar leksik mənə ilə yanaşı, qrammatik mənaya – birləşdirici mənaya da malikdir. Məhz birləşdirici mənə sayəsində sözləri digər sözlərlə əlaqənin qurulmasında mühüm rol oynayır. Sözləri söz birləşməsində və ya cümlədə bir müstəqil mənəli sözün digərinə tabeliliyini reallaşdıran, eləcə də predmet, hərəkət, vəziyyət və əlamətlərin bir-birilə münasibətlərini ifadə edən köməkçi nitq hissəsidir. Linqvistik ensiklopedik lüğətdə isə sözləri söz birləşmələrinin asılı və əsas üzvləri arasında müxtəlif münasibətləri ifadə edən, söz birləşməsi və cümlə daxilində tabelilik əlaqəsini

həyata keçirən, morfoloji cəhətdən dəyişməyən köməkçi kateqoriya kimi müəyyənləşdirilir [9, s.593]. Sözönləri vasitəsilə ifadə olunan münasibətlərin diferensiasiyası qrammatik diferensiasiya hesab edilir, digər dillərdə bu, fleksiya ilə verilir, heç kəs fərqi nə varmır ki, bu fleksiya leksik mənaya malikdir. Belə təsəvvür olunur ki, sözönləri ilə ifadə olunan hər hansı bir münasibət qrammatik səciyyə daşıyır ki, bunu bütün sözönlərinə şamil etmək olar. Dilçilərin bir qismi belə hesab edir ki, köməkçi nitq hissələrində, əsasən, sözönlərində həm leksik, həm də qrammatik mənalar mövcuddur [7, s.93]. Məlumdur ki, sözönlərində qrammatik mənə eynidir, bu, tabelilik əlaqəsinin ifadəsidir.

Sözönlərində leksik mənənin mövcudluğu məsələsinin prinsiplial səciyyə daşmasına baxmayaraq bununla bağlı yekdil fikir mövcud deyil. Leksik mənə yalnız verilən vahidə xas olan sözün semantik hissəsidir.

Sözönlərini nitqdə ən çətin dil hadisəsi hesab edən N.Vəliyeva sintaktik əlaqələrin ifadə olunmasında sözönlərinin mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu vurğulayaraq göstərir ki, onlar hal kateqoriyasını tamamlasa da, birləşdirici qrammatik mənədən əlavə leksik mənaya malik olduğundan onların tam eyni olduğunu demək olmaz [3, s.141]. Əlbəttə, bu məqamda müəllifin haqlı olduğunu düşünürük. Belə ki, leksik-qrammatik mənaya malik olan və ayrıca söz kimi formalaşan sözönlərini hal şəkilçiləri ilə eyniləşdirmək olmaz.

Sözönlərinin leksik çəkiyə malik olmaması fikrini qətiyyə qəbul etmirik, belə ki, ünsiyyət prosesində müəyyən funksiya daşıyan sözönləri həm də özündə müəyyən dərəcədə semantik yükü ehtiva etdirir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün B.Aksenenkonun dediklərini qeyd etmək yerinə düşər: “Sözönlərində leksik mənənin mövcudluğunu sübut etmək üçün eyni cümlə daxilində onları bir-birilə əvəzləmək kifayətdir: *They went to (across, from, into, round, out of, through) the village*”. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, sözönlərinin dəyişdirilməsi sayəsində verilmiş cümlənin mənəsi əsaslı şəkildə dəyişir [4, s.38]. Aparılan təhlillərdən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, əgər müstəqil leksik mənaya malik olan sözlər semantik baxımdan sözönlü ilə əlaqə yaratmırlarsa, sözönlü də öz növbəsində onların semantik məzmununa hər hansı dəyişiklik gətirmir. Fikrimizi bu şəkildə izah edə bilərik: *to the village, across the village, ...* birləşmələri fərqli mənələrə malik olsa da, onların semantik nüvəsi dəyişməz qalır. Burada dəyişən sadəcə ismin formasıdır. Bu qəbildən olan dəyişikliklər feil formalarına xas deyil, onlar əlaqədə olduqları isimlərin müəyyən formada işlənməsini tələb edir.

B.İlyişin sözönlərində leksik mənənin olması ilə bağlı bənzər fikirləri bu gün də öz aktualığı ilə seçilir. Müəllif *The book is lying on the table*. “Kitab stolun üstündədir” və *The book is lying under the table*. “Kitab stolun altındadır” cümlələrində *on* və *under* sözönlərinin *to lie* feilinin tələbi ilə işlənmədiyini bildirərək qeyd edir ki, işlənən sözönlərinin yerinə *in, beside,*

near, above və s. kimi digər sözlərini istifadə etmək olar və burada sözlərin seçimi *book* sözünün *table* sözü ilə yerləşmə vəziyyətinə əsasən müəyyənləşir [8, s.50]. Göstərilən nümunələrdə sözləri isimlər (tərəflər) arasında sintaktik-semantik əlaqələri əks etdirməkdən savayı, həm də özünəməxsus leksik mənaları da ehtiva edir. Bənzər fikirlərə həmçinin A.Smırnitski [10, s.367], İ.İvanova, V.Burlakova və Q.Poçepçovun [7, s.151] tədqiqatlarında rast gəlmək olar. Müəlliflər eyni cümlə daxilində sözlərin əvəzlənərək belə bir fikir irəli sürürlər ki, sözləri sadəcə olaraq əlaqə deyil, həm də müəyyən münasibətləri üzə çıxarır. Bu fərqləndirici xüsusiyyət (münasibət) isə məhz sözlərinin leksik mənası sayəsində mümkün olur.

A.İsmayılovaya görə, sözlərində leksik mənanın mövcudluğu onlara müstəqil söz statusu qazandırır. Daha sonra isə müəllif bu barədə qeyd edir: “Sözləri tarixi inkişaf prosesinin məhsuludur. Onlar tarixən müstəqil mənalı sözlər kimi işlənmiş, zaman keçdikcə öz leksik məzmunlarını tədricən itirərək yeni qrammatik məna kəsb etmişdir” [2, s.13]. Müəllifin bu yanaşması bir qədər şübhə doğurur, belə ki, sözlərində yalnız qrammatik mənanın mövcud olmasını qəbul etmək, fikrimizcə, mübahisəli məsələdir.

İfadələrin formalaşmasında müstəsna rolunu oynayan və köməkçi nitq hissəsi kimi səciyyələnən sözləri sayca məhduddur. V.Mateziusun qeyd etdiyi kimi, bu nitq hissəsi dildə eyni zamanda iki funksiya yerinə yetirir: reallığın bəzi ünsürlərini vurğulayaraq, onları müəyyən bir dilin sözləri ilə ifadə edir və bu seçilmiş gerçəkliyin dil ünsürlərinin bir-biri ilə əlaqəsini təmin edir, bunun nəticəsində də üzvi bir tam – cümlə yaranır [11, s.97].

Sözlərinin mürəkkəb struktura, müstəqil leksik mənaya malik olması, onların kateqorial, inteqral sem və diferensial əlamətlərdən təşkil olunması tezisindən çıxış edərək qeyd etmək olar ki, sözlərinin leksik mənası dedikdə, obyektlər arasında münasibətlərin konkret halı haqqında informasiya nəzərdə tutulur.

Sözlərinin leksik mənaya malik tamhüquqlü dil vahidləri kimi çıxış etməsinə sübut olaraq demək olar ki, onlar isim, feil və digər tammənalı nitq hissələrinə məxsus leksik-qrammatik proseslərin təsirini özlərində əks etdirirlər. Onlar, xüsusən, sinonimik və antonimik münasibətlərə girərək uyğun cümlük və qruplar əmələ gətirirlər; bundan əlavə, onlarda polisemiya hadisəsi geniş müşahidə edilir.

Sözlərində leksik mənanın mövcud olduğunu göstərən bütün müəlliflərlə həmfikirik, fikrimizi isə belə əsaslandırırıq: a) koqnitiv semantika nöqtəyi-nəzərindən hər bir dil işarəsinin (əsas və ya köməkçi nitq hissəsi olmasından asılı olmayaraq) arxasında semantika durur; b) əsas nitq hissələrindən nəşət edən sözlərinin funksiyasının olması fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, onların həm də mənası var; c) sözləri leksik mənadan məhrum olduğu təqdirdə bir sözləni digəri ilə əvəzləmək mümkün olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. *İmanova S.X.* İngilis dilində zaman və məkan önlükləri. Bakı, 1980, 72 s.
2. *İsmayılova A.* İngilis dilində önlüklər və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 2006, 172 s.
3. *Vəliyeva N.Ç.* Müxtəlif sistemli dillərdə feili birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2008, 862 s.
4. *Аксененко Б.Н.* Предлоги английского языка. М.: Изд. Литературы на иност. языках, 1955, 319 с.
5. *Виноградов В.В.* Русский язык. М.: Высшая школа, 1972, 616 с.
6. *Гак В.Г.* Теоретическая грамматика французского языка. М.: Добросвет, 2004, 861 с.
7. *Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г.* Теоретическая грамматика современного английского языка. М.: Высшая школа, 1981, 284 с.
8. *Ильин Б.А.* Строй современного английского языка. Изд. 2-е. Л.: Просвещение, 1971, 366 с.
9. *Лингвистический энциклопедический словарь* / Главный редактор В.Н.Ярцева. М.: Сов. Энциклопедия, 1990, 683 с.
10. *Смирницкий А.И.* Морфология английского языка. М., 1959, 440 с.
11. *Mathesius V.* On some problems of the systematic analysis of grammar // Travaux du Cercle Linguistique de Prague 6. Prague, 1936, pp.95-97

UOT 81

L.H.Əliquliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti
aliquliyeva@bk.ru

ƏRƏB DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ KEÇMİŞ FEİLİ SİFƏT MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN SÖZ YARADICILIĞINDA İŞLƏNMƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: *ərəb dili, alınma sözlər, leksik-morfoloji üsul, sintaktik üsul, söz yaradıcılığı*

Geniş sosial, mədəni əlaqələrin inkişafı ilə müşayiət olunan müxtəlif dil sistemlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri lüğət tərkibinin inkişafı baxımından dilin daxili qanunlarına da təsir göstərməmiş deyil. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin əsas hissəsini alınma sözlər təşkil etdiyindən bu qəbildən olan leksik vahidlərin araşdırılması daim diqqət mərkəzində olmuş məsələlərdən biridir. Azərbaycan ədəbi dilinə keçmiş ərəb mənşəli sözlərin struktur tərkibinin tədqiqi göstərir ki, burada feildən törəmə isimlər üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan müxtəlif feil bəzləri əsasında düzəlmiş feili sifət modelləri də leksik-semantik, leksik-morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak etmişlər.

Л.Г.Аликулиева

СПОСОБЫ УПОТРЕБЛЕНИЯ В СЛОВООБРАЗОВАНИИ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ, ОБРАЗОВАННЫХ ОТ ПРИЧАСТИЙ, ПЕРЕШЕДШИХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК ИЗ АРАБСКОГО

Ключевые слова: *арабский язык, заимствованные слова, лексико-морфологический способ, синтаксический способ, словообразование*

Взаимовлияние различных языковых систем, сопровождаемое развитием широких социальных связей, с точки зрения словарного состава не может не оказывать влияния также и на внутренние законы языка. Так как словарный состав азербайджанского языка в основном состоит из заимствований, исследование лексических единиц этого вида один из вопросов, который постоянно находится в центре внимания. Исследование структурного состава слов арабского происхождения, перешедших в азербайджанский литературный язык, показывает, что здесь преобладают отглагольные существительные. С этой точки зрения модели причастий, образованные на основе различных глаголов, также активно участвуют в лексико-семантическом, лексико-морфологическом и синтаксическом словообразовательном процессе.

L.H.Aliguliyeva

METHODS OF USING WORDS WHILE COINING WORDS, BORROWED FROM ARABIC WITH PARTICIPIAL ORIGIN THAT ENTERED AZERBAIJANI

Keywords: *Arabic, borrowed words, lexico-morphological methods, sintactical method, the coining of words*

Interaction of different language systems accompanied through development of wide sociol and cultural relations that affected internal rules of language in terms of emproving vocabulary. Generally, for most part of Azerbaijani vocabulary comprises borrowed words, this has always been one of the crutial problems to investigate them. The study of structure of words with Arabic origin entered the literary Azerbaijani language shows that nouns stemmed from verbs prevails here. So that, models of participial adjectives on the basis of different verbal equals have also taken active parts in the process of coining words through lexico-semantic, lexico-morphological and sintactical way.

Cəmiyyətin inkişafı prosesində yaranan dillərarası əlaqələr dilin ekstralingvistik (dixarici) istiqamətdə inkişafında da aparıcı rol oynamışdır. Geniş sosial, mədəni əlaqələrin inkişafı ilə müşayiət olunan müxtəlif dil sistemlərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri lügət tərkibinin inkişafı baxımından dilin daxili qanunlarına da təsir göstərməmiş deyil. Cəmiyyət hadisələri ilə bilavasitə əlaqəli olan dil ictimai hadisə kimi inkişaf edir və zənginləşir. Bu da ilk növbədə, dilin leksik tərkibində özünü göstərir. Azərbaycanın ərəb şərqə ilə yüzillərə sığınan sosial-mədəni əlaqələrin təsir dairəsi həmin xalqların ünsiyyət vasitəsi olan dillərindən də yan keçməmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin lügət tərkibinin əsas hissəsini alınma sözlər təşkil etdiyindən bu qəbildən olan leksik vahidlərin araşdırılması daim diqqət mərkəzində olmuş məsələlərdən biridir. Odur ki, dilin lügət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolu əvəzəlməzdir və bu proses bütün dillərdə təbii hal kimi dəyərləndirilir. Təbii ki, istənilən alınma söz mənimsənilən dil tərəfindən kor-koranə şəkildə qəbul edilmir. Dilə keçən yeni söz və ifadələr həmin dilin bütün səviyyələrində (fonetik, leksik, qrammatik) mənimsənilməsi üçün hər şeydən əvvəl onun fonetik və qrammatik süzgəcindən keçməlidir. “Bu prosesin özü mexaniki deyil və kifayət qədər çətin keçir. Dil xarici elementlərə o qədər də yaxşı münasibət göstərmir. Alınma ilkin mərhələdə dildə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır, keçdiyi dilin fonetik və qrammatik sistemə uyğunlaşır” [7, s.14]. Daha sonra müvafiq semantik mənə kəsb edərək vətəndaşlıq hüququ qazanır. Çünki alınma söz reseptor dildə öz ilkin mənasını müəyyən dərəcədə dəyişir, bəzən isə tamamən yeni mənada işlənərək semantik dəyişikliyə uğrayır. “Ümumiyyətlə, dünya dilçiliyində sözün üç funksiyası qeyd

edilir: nominativ, emosional və representativ. Əgər digər dillərdən alınan sözlər bu üç funksiyaya riayət edirsə, asanlıqla dilin linqvistik paradigmasına daxil olaraq onun qrammatik və fonetik xüsusiyyətləri ilə səsləşir” [8, s.12]. Əsl ərəb sözlərinin türk dilləri sisteminə nüfuz etmə prosesi müəyyən interferensiya halları ilə müşayiət olunur ki, bu da həmin dillərin müxtəlif dil sistemlərinə mənsub olmaları ilə izah olunur. “Dil daşıyıcısı götürülmüş sözlərdən istifadə edərkən bir qayda olaraq, onları öz dilinin qanunlarına uyğunlaşdıraraq həm fonetik, həm də struktur baxımından ona maksimum yaxınlaşdırmağa cəhd edir” [6, s.34]. Təbii ki, bu cəhd müxtəlif sistemli dillərdə yüzə-yüz nəticə verməsə də, müəyyən dərəcədə qəbul edən dil daşıyıcıları tərəfindən asanlıqla mənimsənilməsinə müsbət təsir göstərir.

Azərbaycan ədəbi dilinə keçmiş ərəb mənşəli sözlərin struktur tərkibinin tədqiqi göstərir ki, burada feildən törəmə isimlər üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan müxtəlif feil babları əsasında düzəlmiş feili sifət modelləri də bu dildə geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş feili sifətlər sadə və düzəltmə feillərdən aşağıdakı sxemə uyğun yaranmış modellər üzrə formalaşmışdır.

Bab	Feil	İsmi-məful – işi icra edən – indiki zaman məlum növ feili sifəti	İsmi məful – üzərində iş icra olunan – keçmiş zaman məchul növ feili sifəti
I	فعل	فاعل	مفعول
II	فعل	مفعّل	مفعّل
III	فاعل	مفاعل	مفاعل
IV	أفعل	مفعل	مفعل
V	تفعل	متفعل	متفعل
VI	تفاعل	متفاعل	متفاعل
VII	إنفعل	منفعل	
VIII	إفتعل	مفتعل	مفتعل
IX	إفعل	مفعل	
X	استفعل	مستفعل	مستفعل

Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb mənşəli feili sifətlər zahiri formalarının müxtəlifliyinə, leksik-qrammatik və struktur-semantik xüsusiyyətlərinin rəngarəngliyinə görə fərqləndikləri kimi, bu dilin leksikasını zənginləşdirməkdə oynadıqları rola görə də xüsusi olaraq fərqlənirlər. Bu məsələyə iki aspektdən yanaşmaq olar:

1) Ərəb mənşəli feili sifətlərin Azərbaycan dilinə keçməsi ilə onun lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində müəyyən mövqe tutması aspektindən;

2) Ərəb mənşəli feili sifətlərin Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesində iştirakı aspektindən.

Azərbaycan dilində işlənməkdə olan ərəb mənşəli feili sifətlərin hamısı artıq bu dilin lüğət tərkibində möhkəm yer tutmuşdur. Odur ki, lüğət fondunun tam hüquqlu üzvü kimi həmin feili sifətlər bu dilin söz yaradıcılığı prosesində də fəal iştirak etmişlər. Belə ki, ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilinə artıq isimləşmiş və sifətləşmiş vəziyyətdə keçərək həmin nitq hissələrinin lüğət ehtiyatını daha da zənginləşdirir, müxtəlif şəkildə qəbul edərək yeni-yeni sözlər yaradır və Azərbaycan dilinin köməkçi feilləri ilə birləşərək mürəkkəb feillər əmələ gətirir.

Deməli, ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilində həm transformasiya yolu ilə, həm morfoloji yolla, həm də sintaktik üsulla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edə bilirlər. Onları ayrı-ayrılıqda aşağıdakı şəkildə izah edək:

Ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilinə leksik-semantik üsulla, yəni dilə hazır şəkildə, qrammatik vasitənin köməyi olmadan daxil olaraq digər nitq hissələrinə transfer etmək yolu ilə keçmişlər. Odur ki, onlar Azərbaycan dilində artıq feillik xüsusiyyətlərindən uzaqlaşaraq ad və keyfiyyət bildirmə xüsusiyyətlərini qabarıq şəkildə göstərmişlər. Əslində burada iki üsul eyni anda özünü büruzə verir. Həm digər dildən hazır şəkildə leksik-semantik üsulla söz alınır, həm də həmin söz artıq digər nitq hissəsinə transfer etmiş şəkildə, yəni morfoloji-sintaktik üsulla keçmiş olur. Bildiyimiz kimi, morfoloji-sintaktik üsulda sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi nəticəsində yeni sözlərin meydana gəlməsi dərk edilir. Bu yolla da sözlər yeni məna, yeni qrammatik xüsusiyyət kəsb edir. Dİçilik elmində buna konversiya üsulu da deyilir. Ağamusa Axundov konversiyanın dörd səviyyədə özünü göstərdiyini qeyd edir: 1) sintaktik, 2) morfoloji-sintaktik, 3) semantik-sintaktik, 4) semantik [1, s.160]. Yəni bu proses müxtəlif şəkillərdə özünü göstərə bilər. Cümlə daxilində konversiya heç bir şəkil dəyişikliyinə uğramadan da baş verə bilər, yaxud hər hansı nitq hissəsinə keçmişə onun qrammatik kateqoriyalarının şəkildələrini də qəbul edə bilər; həmçinin isim-sifət omonimiyi təşkil edən sözlər də cümlədə isim yaxud sifət kimi işlənmə xüsusiyyətinə malik olur. Yaxud da söz semantik yolla yeni məna ilə yüklənərək söz yaradıcılığında iştirak edə bilər. Bu da əsasən isimlərin xüsusiləşməsində özünü büruzə verir. Məsələn, ərəb dilindən keçmiş feili sifət mənşəli sözlərin bir çoxu xüsusi adlar kimi fəaliyyət göstərir. Buna Aqıl, Arif, Mustafa, Asif, Natiq və sairə adları misal çəkmək olar.

Ərəb mənşəli feili sifətlərdən isimləşməyə, əsas etibarilə, fail (فاعل), məful (مفعول), mufəil (مفعّل), mufəil (مفاعل), mufil (مفعّل), muftəil (مفعّل), mustəfil (مبدئ فعل) modeli üzrə düzələn feili sifət formalarını misal çəkmək olar. Məsələn:

Şair (شاعر), natiq (ناطق), məmur (مأمور), müəllim (معلم), müəllif (مؤلف), müxbir (مخبر), mürşid (مرشد), Mübariz (مبارز), müştəri (مشترى), müstəntiq (مستنطق) və s.

Ərəb mənşəli feili sifətlərin bir qismi isə sifətə çevrilərək məhz sifət kimi işlənir. Sifətə çevrilmiş ərəb feili sifətləri sadə və düzəltmə feil babları əsasında yaranmış ismi fail və ismi məful modellərindən düzəlmişlər. Məsələn:

Məşhur (مشهور) - məful (مفعول), məlum (معلوم) - məful (مفعول), müxtəsər (مختصر) - muftəal (مفتعل), müxtəlif (مختلف) - muftəil (مفتعل), müəyyən (معين) - mufəəl (مفعل), məsul (مسؤول) - məful (مفعول) və s.

Ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı prosesində leksik-morfoloji üsulla da iştirak edir. Leksik-morfoloji üsulla sözyaratma prosesi Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığını qrammatik quruluşla, morfologiya ilə sıx əlaqələndirən əsas vasitədir. Burada mövcud sözlərə qayda üzrə sözdüzəldici şəkilçilər artırmaqla yeni sözlər əmələ gəlir. Bu üsul söz yaradıcılığının ən zəngin və məhsuldar tipidir. Ümumiyyətlə, “hər hansı lüğət tərkibinin inkişafı sözün yeni məna çalarlarının qazanması faktoru ilə yanaşı, müxtəlif morfoloji elementlər, sintaktik vasitələrlə həyata keçirilməsində alınma sözlərin də rolu böyükdür” [10, s.7].

Söz yardıcılığının leksik-morfoloji üsulunda şəkilçiləri nitq hissələri üzrə qruplaşdırmaq olar: isim düzəldənlər, sifət düzəldənlər, feil düzəldənlər, zərf düzəldənlər.

Ərəb mənşəli feili sifətlərə münasibətdə adlardan isim düzəldən -lıq⁴ şəkilçilərinin xüsusi rolu vardır. Belə ki, həmin feili sifətlər bu şəkilçiləri qəbul edərək xasiyyət, vəzifə, peşə, hal-vəziyyət, yer, əşya və keyfiyyət bildirən yeni sözlərin yaranmasında iştirak etmişlər. Məsələn, alim (i.f.) – alimlik, şair (i.f.) – şairlik, müəllim (i.f.) – müəllimlik, müəyyən (i.m.) – müəyyənlik, nazir (i.f.) – nazirlik və s. Onu da qeyd edək ki, “nazir” (i.f.) sözünün Türkiyə türkçəsində kalka üsulu ilə tərcümə olunması nəticəsində “bak” feil kökünə -an² feili sifət şəkilçisi əlavə edilmiş və “bakan” sözü yaranmışdır. Həmin söz eynilə nazir sözündə olduğu kimi, -lıq⁴ şəkilçisini qəbul edərək yeni məfhum ifadə edən bakanlıq sözünün yaranmasında iştirak etmişdir. Derivation intensivliyinə görə məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunan -lıq⁴ şəkilçisi eyni zamanda Azərbaycan dilinə sifətləşərək keçmiş feili sifət mənşəli sözlərdən də isim yaratmaq xüsusiyyətinə malikdir. Buna misal olaraq “kasıb (كاسب)” sözünü nümunə göstərmək olar. Mənbə dildə “tapan, əldə edən, qazanan, udan” və sairə məcazi mənalarda işlənən və “kəsəbə (كسب)” (əldə etmək) sadə feilin ismi faili (iş icra edəninin adı) olan bu söz Azərbaycan dilində semantik baxımdan keyfiyyət – əlamət xarakteri əldə edərək nitq hissəsi kimi sifət mövqeyində çıxış edir və “heç bir var-dövləti olmayan, ehtiyac içində yaşayan, yoxsul” mənasında işlənir. Lakin verilmiş söz -lıq⁴ sözdüzəldici şəkilçini qəbul edərkən yeni bir

isim “kasıblıq” ismi yaranır. İki söz arasında semantik bağlılıq olsa da, onlar artıq müxtəlif nitq hissələrinə aiddirlər.

Azərbaycan dilinin leksik-morfoloji yolla yaranan söz yaradıcılığı prosesində ərəb mənşəli feili sifətlərlə bərabər ərəb mənşəli şəkilçilər də iştirak edirlər. Məsələn, “hakim” (i.f.) sözü -iyyət² ərəb mənşəli nisbi isim şəkilçisini qəbul edərək sahiblik bildirən yeni söz yaratmışdır. Yaxud da yenə ərəb mənşəli -at² şəkilçisi feili sifətlərə (xüsusən ismi məfullara) əlavə olunaraq xasiyyət, keyfiyyət və s. bildirən isimlər yaradır. Məsələn, məlumat, müntəxəbat, mündərəcət və s.

Söz yaradıcılığında iştirak edən qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən fars mənşəli -dar şəkilçisinin də ərəb mənşəli feili sifətlərlə işlənməsi ilə də yeni sözlər yaranmışdır. Məsələn, “hasala (حصل)” (əldə etmək) feil kökündən yaranmış “məhsul (محصول)” (əldə olunmuş) ismi məfulunun -dar şəkilçisi ilə birləşməsindən yeni mənalı söz – “məhsuldar” sözü yaranmışdır. Bu şəkilçi eyni zamanda feili sifətlərə qoşularaq sifət yaratma xüsusiyyətinə də malikdir. Məsələn, “cəzəbə (جذب)” – “cəzəb etmək” feilindən yaranan “cazib (جذب)” – “cəzəb edən” feili sifətinin bizim dilimizə keçmiş “cazibə” variantına (sondakı “-ə” şəkilçisi ərəb dilində qadın cinsini bildirən “təmərbutənin” əlamətidir) -dar şəkilçisi əlavə olunaraq “cazibədar” sifəti yaranmışdır.

Ərəb mənşəli feili sifətlər leksik-morfoloji yolla sifətlərin də yaranmasında iştirak edir. Mənfi mənalı sifət düzəldən fars mənşəli -na şəkilçisi “məlum (معلوم)” (i.m.) feili sifətinə əlavə edilərkən “naməlum” sifəti yaranır.

Ərəb mənşəli nisbi sifət şəkilçisi -i (-vi) xüsusən ismi fail modeli feili sifətlərə əlavəsi ilə nisbət, aidiyyət bildirən sifətlər düzəlir. Məsələn, daxili (problemlər), xarici (ölkələr), zahiri (əlamətlər) və s.; -anə şəkilçisinin isimləşmiş feili sifətlərə əlavəsi ilə keyfiyyət bildirən sifətlər yaranır. Məsələn, şairanə (kəlmələr), amiranə (baxışlar), dahiyanə (sözlər) və s.

Ümumiyyətlə, ərəb və fars mənşəli alınma şəkilçilər qeyri-məhsuldar və əsasən də birvariantlı olurlar. “Etimon dillərdə bu şəkilçilərin yerinə görə həm ön, həm son olması mənbə dillərə də təsir edir” [9, s.95].

Feili sifət mənşəli alınmalar düzəltmə feillərin yaranışında da fəal iştirak edirlər. Onlardan bir çoxları -laş² şəkilçisini qəbul edərək düzəltmə feil yaradırlar. Məsələn: kasıblaşmaq (I bab ismi faili + laş şəkilçisi), müdrikləşmək (IV bab ismi faili + ləş şəkilçisi), müflisləşmək (IV ismi faili + ləş) və s.

Ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında sintaktik yolla da iştirak etmə xüsusiyyətinə malikdir. Belə ki, bu dildə fəal şəkildə işlənən mürəkkəb feillərin böyük bir hissəsi ərəb mənşəli feili sifətlərin Azərbaycan dilinin “olmaq” və “etmək” köməkçi feilləri ilə birləşməsindən düzəlir. Bu zaman “olmaq” feili təsirsiz, “etmək” feili isə təsirli mürəkkəb feillərin yaranmasında iştirak edir. Mürəkkəb feillərin ad hissəsi yerində işlənən ərəb mənşəli feili sifətlər, əsas etibarilə, aşağıdakı modellər üzrə düzəlməkdədir.

1) “Fail” (فاعل) modeli üzrə düzələn feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Hasil olmaq, qatil olmaq (etmək), daxil olmaq (etmək), kamil olmaq, cahil olmaq, xaric olmaq (etmək), adil olmaq və s.

2) “Məful” (مفعول) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Məhkum olmaq (etmək), məhrum olmaq (etmək), məşhur olmaq (etmək), məyus olmaq (etmək), məlum olmaq və s.

3) “Mufəəl” (مفعّل) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Müəssər olmaq, mükəmməl olmaq (etmək), müfəssəl olmaq və s.

4) “Mufil” (مفعل) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Müflis olmaq (etmək), müxbir olmaq və s.

5) “Mütəfəil” (متشكك) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Mütəşəkkil olmaq, mütəəssir olmaq və s.

6) “Muftəəlun” (مقتعل) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Möhtəşəm olmaq, mötəbər olmaq və s.

7) “Mustəfil” (مستقل) modeli üzrə yaranan feili sifətlər və köməkçi feil.
Məsələn:

Müstəqil olmaq və s.

Ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilinə isimləşmiş və sifətləşmiş vəziyyətdə keçmişdir. Odur ki, onun cümlə daxilindəki sintaktik mövqeyi də isimlərin və sifətlərin mövqeyi ilə üst-üstə düşür, cümlənin mübtədası, tamamlığı, ismi xəbəri vəzifəsini daşıya bilirlər. Bundan əlavə, yuxarıda da qeyd olunmuş mürəkkəb feillərin tərkibində feili xəbər rolunda iştirak edə bilirlər. Nümunələrə diqqət yetirək:

1) Təyin vəzifəsində:

Dostunun üzündə də insanın yüksək şairanə əhvali-ruhiyyədə olduğu kimi coşqun bir təbəssüm var idi [4, s.17]. O, ömründə birinci dəfə olaraq, illərin necə sürətlə gəlib keçdiyini məyus bir hisslə düşündü [4, s.17]. Arif adam tərifi istəməz [2, s.36].

2) Mübtəda vəzifəsində:

Aqıl həmişə şad olur [2, s.39]. Cahil dirilərin ölüsüdür [2, s.69]. Ən böyük zalım məzlumun özüdür [2, s.108]. Xain xoflu olar, kor ürkəyə [2, s.130]. Kasıb oğurluğa çıxdı, Ay da bir yandan çıxdı [2, s.145]. Doğrudanmı “nişanlanmaq” məfhumu bu qədər qüvvətli bir hökmə malik imiş? [4, s.290].

3) Xəbər vəzifəsində:

Azərbaycan dilində işlənən ərəb feili sifətlərinin xəbər vəzifəsində çıxış etmələri əsasən iki variantda özünü göstərə bilər:

a) Ərəb mənşəli feili sifətləri xəbər şəkilişi qəbul edərək cümlənin xəbəri kimi işlənilir. Məsələn:

Allahdan qorxmayan kafirdir [2, s.39]. Həbibin ürəyində heç onun özünün də dərk etmədiyi, bir dərd mi deyim, sirmi deyim, var və bu dərd, bu sirr bütün insanlara məxsusdur [5, s.194]. Qəhrəmanlıq öz-özlüyündə əsrarəngiz və cazibədar [5, s.211].

b) Ərəb mənşəli feili sifətlərinin başqa bir qrupu Azərbaycan dilində mürəkkəb feillərin ad hissəsi əvəzində işləyə bilər:

Külək hərdəm-hərdəm qarı sovurduğu üçün bu işıqlar tez-tez gözdən itir, sonra yenə də qatı qaranlıqlar içində zahir olurdu [4, s.12]. Allahı çağıran məhrum qalmaz [2, s.39]. El dediyi mübarək olar [2, s.98]. İkisinin də atı qaçmaqda məşhur idi [4, s.261]. Lakin burada mənim bütün varlığıma bir qəzəb hakim olurdu [4, s.291].

Nəzərə alınmalıdır ki, mürəkkəb feillərin tərkibindəki ərəb mənşəli feili sifətlər əsas və aparıcı hissəni təşkil edirlər. “Ərəb feili sifətləri + Azərbaycan köməkçi feili” quruluşlu mürəkkəb feillərin müəyyən məna kəsb etməsi isə həmin ərəb mənşəli feili sifətlərin mənalari ilə bilavasitə əlaqədardır. Məsələn:

O, atın başını çəkib qızı o biri qoluna keçirmək istədi. Lakin mümkün edə bilmədi [4, s.10].

4) Tamamlıq vəzifəsində: İsimləşmiş ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilində həm vasitəli, həm də vasitəsiz tamamlıq vəzifəsini daşıya bilər. Məsələn:

a) vasitəsiz tamamlıq kimi:

Kasıbı dəvə üstündə böv sancar [2, s.145]. Bu mənim təbiətimdəki məyusluğu artırır [5, s.254].

b) vasitəli tamamlıq kimi:

Adilin qəzəbindən qorx, zalımın sükutundan [2, s.22]. Allah möminə hər şeyi bağışlar [2, s.32]. Allah sağ gözü sol gözə möhtac eləməsin [2, s.32]. Arifə bircə işarət də bəsdir [2, s.36].

5) Zərflik vəzifəsində:

Möcüzə baş vermiş kimi oğlan bir an quruyub qaldı [4, s.11]. O, bütün gücünü toplayaraq, yəhərin üstündə möhkəm oturdu [4, s.12]. Gülnisə xala bütün bu hədiyyələri məmnuniyyətlə qəbul etdiyi halda onların barəsində Şahlara bir kəlmə demirdi [4, s.258].

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb mənşəli feili sifətlər Azərbaycan dilində zərflik vəzifəsində işləyərkən ərəb dilinin zərfdüzəldici halı ilə bərabər işləyir. Məsələn, daim -a, daxil -ən:

Orada daima yaz idi. Nə qış olurdu, nə sis-duman, eyzən günəşli gün idi [5, s.258]. Mən adamların məndən də beləcə daxilən uzaq olduqlarını acı bir kədərlə düşünürdüm [5, s.254].

Lakin bununla bərabər Azərbaycan dilinin də zərfdüzəldiçi şəkilçilərini qəbul edərək cümlədə zərflük vəzifəsində iştirak edə bilər. Məsələn, zalımcasına:

Hətta yapalaq belə, zalımcasına çıxıraraq, səhranın qaranlıq mağaralarında gizlənərmiş [3, s.92].

Beləliklə, Azərbaycan dilində işlənən feili sifət mənşəli alınma sözlər təkcə transformasiya yolu ilə deyil, həmçinin müxtəlif növ sözdüzəldici şəkilçilər qəbul edərək morfoloji və mürəkkəb sözlər strukturunu yaradaraq sintaktik üsulla da söz yaradıcılığı prosesində yaxından iştirak etmiş, nəticədə, dilimizin lügət fondunda vətəndaşlıq hüququ qazanaraq onun zənginləşməsində böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundov A.* Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. *Atalar sözü.* Tərtib və ön söz müəllifi Cəlal Bəydilli. Bakı: Öndər nəşriyyatı, 2004, 264 s.
3. *Çəmənəminli Y.V.* Əsərləri: 3 cildə, III c., Bakı: Avrasiya press, 2005, 440 s.
4. *Əfəndiyev İ.* Seçilmiş əsərləri: 6 cildə, III c., Bakı: Yazıçı, 1984, 380 s.
5. *Əfəndiyev İ.* Seçilmiş əsərləri: 6 cildə, V cild. Bakı: Yazıçı, 1985, 343 s.
6. *Əl-Abbasi X.* Ərəbizimlərin müasir Azərbaycan dilində semantik dəyişiklikləri. Filol. elm dok. ... dis. Bakı, 2006, 295 s.
7. *Heydərov R.A.* Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələləri. Filol. elm. nam. ... dis. avtoref. Bakı, 2008, 28 s.
8. *Paşayeva G.B.* Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafında alınmalar (2000-2010). Filol. üzrə fəls. dok. diss. ... avtoref. Bakı, 2016, 27 s.
9. *Yaqubova T.* Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000). Bakı: MBM, 2008, 153 s.
10. *Заринезаде Г.Г.* Азербайджанские слова в персидском языке (в период сефевидов): Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Баку, 1955, 24 с.

UOT 821.521

B.A.Əsgərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
tt.aaa.2014@mail.ru

HARUKİ MURAKAMİNİN “KAFKA SAHİLDƏ” ƏSƏRİNİN BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ EDİP KOMPLEKSİ

Açar sözlər: mistika, Edip kompleksi, daxili iztirab, tənhalıq, axirət

Romanda iki əsas qəhrəman var və onların tarixçələri vaxt və zaman çərçivəsində paralel olaraq inkişaf edir. Onlardan birincisi – yeniyetmə Kafka Tamura Edip kompleksinə bənzər vəziyyətdən xilas olmaq üçün, yaxud da çoxdan onu atmış anasını və bacısını axtarmaq üçün evdən qaçır. İkinci qəhrəman paranormal qabiliyyətə malik, kəmağıl Nakatadır. Onların həyat yolları kəşifəndə məlum olur ki, bu, qaçılmaz imiş. H.Murakami oxucunu elə bir aləmə aparır ki, orada pişiklər danışır, göydən balıqlar yağır, ruhlar sevgi ilə məşğul olmaq və qətl hadisəsi törətmək üçün bədəni tərk edirlər.

Yazıçı həmçinin bir-birinin ardınca metaforalardan istifadə edir, bu isə həmişə mistika olmur. Yazıçı sadəcə özünü qəribə aparan insan obrazları, qəribə vəziyyətlər yaradır. Roman gözlənilmədən oxucu üçün sanki şüurun daha da genişlənməsi üçün parlaq təcrübə mənbəyinə çevrilir. Qədim mif müasir dünyamızda sanki cana gəlir. Mistika, müharibənin fəsadları, seksual iztirab, daxili iztirablar, müasir dünyanın problemləri – tənhalıq, magik realizm, yaşamaq üçün mübarizə, axirət dünyası, öz yolunu tapma əsərdə öz əksini tapan mövzulardır.

Б.А.Аскерова

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ РОМАНА ХАРУКИ МУРАКАМИ “КАФКА НА ПЛЯЖЕ” И ЭДИПОВ КОМПЛЕКС

Ключевые слова: мистика, Эдипов комплекс, внутреннее переживание, одиночество, потусторонний мир

В романе два основных героя, чьи истории развиваются, до поры, до времени, параллельно. Первый из них подросток Кафка Тамура, который убегает из дома либо, чтобы избежать похожего на эдипово пророчество, либо, чтобы разыскать давно пропавших мать и сестру. Второй герой слабоумный старик Наката, наделенный паранормальными способностями.

Когда их жизненные пути сходятся, становится понятной неизбежность такого пересечения. Харуки Мураками погружает читателя в мир, где кошки разговаривают, рыбы падают с неба, духи выскальзывают из тел, чтобы заняться любовью или совершить убийство.

Писатель также использует метафору: выдаёт одно за другое. Это не всегда мистика: просто он описывает странные ситуации, почти невозможные в жизни и странных людей, которые странно ведут себя. Роман неожиданно для читателя превращается яркий опыт расширения сознания.

Древний миф оживает в современности. Мистика, следствие войны, неопределённость, психологические положения, проблемы современного общества – одиночество, магический реализм, борьба за жизнь, потусторонний мир, нахождение своего пути – темы, отраженные в этой работе.

B.A. Askerova

THE FIGURATIVE FEATURES IN HARUKI MURAKAMI'S NOVEL "KAFKA ON THE SHORE" AND OEDIPUS COMPLEX

Keywords: *mysticism, Oedipus complex, internal pain, loneliness, life hereafter*

There are two major heroes in the novel and their episodes develop parallelly within time frame. One of them is Kafka Tamura, who leaves the house in order to get rid of the situation like "Oedipus complex" or to look for her mother and sister who has left her for a long time. The second hero is half – witted Nakata who has paranormal skills.

When their lives have a point of intersection, it was obvious that it was inevitable. Haruki Murakami takes the reader into such a world that, cats speak, fish come from the sky, ghosts leave the body for having love affair and committing crime.

The writer also uses metaphors, it is not always mysticism. The writer simply creates extra – ordinary cases, and people behaving in a strange way. The novel is unexpectedly converted a major experience source for expansion consciousness.

An ancient myth as if is reborn. Mysticism. Complications of war. The main problem of modern world – solitude. Magic realism. Struggle for living. The life hereafter. Finding own way.

Psixanalizin banisi hesab edilən Ziqmund Freyding irəli sürdüyü fikirlərdən biri də uşağın qarşı cinsdən olan valideyninə olan cinsi istək duyğusudur. Psixoloq alim bunu "Edip kompleksi" adlandıraraq elmə daxil etmiş və bu anlayışı Sofoklun Yunan miflərindən olan "Edip tragediyası"ndan götürmüşdür.

Daha dəqiq izah edilsə, "Edip kompleksi" oğlanın anasına qarşı duyduğu şüursuz yaxınlığa görə atasını qışqırması və bununla bağlı ruhi pozğunluqlar kompleksinə verilən addır.

Tanınmış Yapon yazıçısı H. Murakaminin "Kafka sahilində" romanının qəhrəmanının qəlbindəki qarabasmalarla dolu qorxunc labirintdə səyahəti, psixoloji sarsıntılar keçirməsi müasir Edipin prototipini yaradır. H. Murakaminin bu romanının mənbəyini Sofoklun "Çar Edip" əsəri təşkil edir.

Yunan faciəsinin motivlərinin yapon ədəbiyyatına gətirilməsi oxuculara bir qədər qəribə də görünə bilər.

H.Murakami 1949-cu ildə Kyoto şəhərində anadan olmuşdur. Kiçik məbəd saxlayan babası budda rahibi olmuş, atası məktəbdə yapon dili və ədəbiyyatından dərslər deyirdi; eyni zamanda boş vaxtlarında budda marifçiliyi ilə də məşğul olurdu. Yazıçının ailəsi 1950-ci ildə böyük liman şəhəri olan Kobeya köçür.

H.Murakami Tokionun Vaseda Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsini bitirmişdir. Universitetdə o, üslubiyyatın dərin sirlərini öyrənmiş, dogma və xarici yazıçıların əsərlərini usanmadan mütaliə edərək mənimsəmiş və bu əsərlərdən böyük təəssüratlar almışdır. Gənc yaşlarından kitablara, xüsusən də Qərb ədəbiyyatına maraqlı göstərən yazıçı sonralar bir neçə ingilisdilli yazıçıların və bunların arasında yapon oxucuları üçün böyük maraqlı səbəb olmuş Amerika yazıçısı C.D.Selencerin “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanını yapon dilinə tərcümə etmişdir.

Musiqiyə böyük maraqlı olan Murakami 1974-cü ildə Tokionun Kokubundzu rayonunda özünün “Piter Ket” adlandırdığı caz-barını açır. 1977-ci ildə isə daha sakit rayon hesab edilən Sendeqaya rayonuna köçür.

Sonralar “Yazarlar da peyğəmbərlər kimi bəzən öz vətənlərində qərib, yad olurlar” fikrini söyləyən Murakaminin yazıçı olmaq qərarını verməsinin maraqlı və qəribə bir tarixçəsi var. Özünün dediyinə görə, 1978-ci ildə beysbol oyunu zamanı birdən-birə ağılına gəlir ki, o da kitab yazsa bilər və indiyədək də bunun səbəbini bilmir – niyə məhz kitab yazmaq. O, bu barədə qısaca belə demişdir: “Mən bunu anladım, vəssalam”.

Beləliklə, bar bağlandıqdan sonra gecələr adi vərəqlərdə mürəkkəblə mətnlər yazmağa başlayır. 1979-cu ildə “Kəsəyənlər” trilogiyasının bir hissəsi olan “Küləyin səsinə dinlə” povesti işıq üzünə görünür və əsər yeni yazmağa başlayan yapon yazıçısına şöhrət gətirir. Bir neçə nüfuzlu ədəbi mükafatlara layiq görülən yazıçının debütü 150 min tirajla satılır.

1980-cı ildə trilogiyanın ikinci hissəsi olan “Pinbol 1973” povesti, 1981-ci ildə isə “Yabancı qoyunun içində” adlı üçüncü hissəsi işıq üzünə görünür. Bundan sonra yazıçı bir-birinin ardınca yeni əsərlər yazır.

Çox sonralar kifayət qədər məşhurlaşan yazıçı gələcək planlarına qısaca belə aydınlıq gətirmişdir: “Mən elə bir nəhəng roman yaratmaq istəyirəm ki, bu roman dünyanı bürüyən xaosu udsun və dünyanın inkişaf istiqamətini aydın göstərə bilsin” [5, s.20]. Buna görə də yazıçı adətən birinci şəxsin adından yazılan, özünün intim maneralı ilk əsərlərindən imtina edir, yazacağı əsərin təhkiyə üsulunu necə quracağını açıqlayır və bu baxımdan fikrini belə şərh edir: “Mənim öz başımda saxladığım roman müxtəlif insanların dünyabaxışlarının uyğunlaşdırılmasından, ümumi bir tarix yaradan müxtəlif hadisələrdən bəhs edəcək. Odur ki, mən indi üçüncü şəxsin adından yazmalıyam” [6, s.5].

Müasir dünya ədəbiyyatında artıq H.Murakami fəlsəfi-psixoloji, mistik janrın banilərindən biri hesab edilir. Onun qələmə aldığı əsərlər bir daha bunu təsdiq edir.

Bir çox mütəxəssislərin fikrincə, H.Murakaminin əsərlərində sürrealist ideyalar hökmranlıq edir. Yazıçı özü də əsərlərinin sonluğunu hansı notlarla – bədbin və ya nikbin əhval-ruhiyyədə tamamlamasını qərarlaşdırma bilmədiyini etiraf edir. O, bununla bir növ əsərlərindəki reallığı, nəticəni və sonluğu oxucuların öhdəsinə buraxır.

“Bu baxımdan yazıçının əsərlərini belə təsnifatlandırmaq olar:

1) Bu əsərlər elə bil sonadək yazılmayıbdır, sanki nəsə deyilməmiş fikirlər qaldığından bunu oxucu özü fikirləşməli olur;

2) Burada nəsə sirr vardır;

3) Elə bil müəllif Yaponiya haqqında yazır, sonra təəccüblə anlayırsan ki, biz necəyiksə, yaponlar da elədirlər, ona görə maraqlıdır;

4) Stil çox sadə və yüngüldür, çox düşünməyə vadar etmir” [1, s.13].

Yazıçı müsahibələrinin birində demişdir: “Mənim klassik formada yazılan əsərlərdən elə də xoşum gəlmir. Orada əvvəl var, hadisələrin davamı və başa çatması, sonluğu vardır. Mən başlanğıcın və sonluğun harada olması bilinməyən şeyləri xoşlayıram. Qalan nə olacaqsas, qoy oxucu özü müəyyənləşdirsin, bu barədə düşünsün” [3].

Avropa ədəbiyyatının təcrübəsinə böyük diqqətlə yanaşan yazıçı eyni zamanda ənənəvi yapon dəyərlərindən zərrə qədər də kənara çıxmır. Onun əsərlərində bu gündoğar ölkəsinin insanların şəxsiyyəti və taleləri bütün incəlikləri ilə üzə çıxır.

H.Murakaminin əsərlərindəki fikirlər o qədər dəqiqdir ki, bu sanki texniki və iqtisadi brendləri ilə dünyada ilk yerlərdən birini tutan ölkəsinin ekzotikasının texniki ekzotika ilə doğmalaşmasına rəvac verir.

Hər gün yazı masası arxasında beş-altı saat işlədiyini söyləyən Murakami rus yazıçısı Dostoyevskidən, onun “Karamazov qardaşları” romanından ilhamlandığını dəfələrlə dilə gətirmiş və o, (M.Dostoyevski nəzərdə tutulur) illər keçdikcə daha məhsuldar olmuş, ahıl yaşlarında “Karamazov qardaşları” kimi dahiyənə bir əsər qoyub getmişdir. Mən də istərdim ki, belə bir iş görüm”.

H.Murakami 2002-ci ildə özünün doqquzuncu romanını – “Kafka sahilində” romanını nəşr etdirir.

1944-cü ildə dağlarda göbələk yığarkən müəmmalı şəraitdə seksual trans vəziyyətinə düşən gənc müəllimə şagirdlərinin huşsuz halda, anlaşılmaz bir vəziyyətdə qaldıqlarını görür. İlk baxışdan bu əsaslandırılmamış, dəlilsiz bir hadisə təsiri bağışlayır. Sonda hər şey öz yoluna düşür, bircə Nakata (onun barəsində danışılacaq) bildiklərinin hamısını itirir. Hadisənin başvermə səbəblərini araşdırarkən müəllimə transeksual olduğunu gizlədir. Romandakı

sonrakı hadisələri davam və inkişaf etdirməyi əsərin qəhrəmanı Kafka Tamura öz öhdəsinə götürür.

Romanda seksual gizlinlər bir neçə epizodda özünü göstərir və H.Murakami bura öz stilini cəlb edir. Əsərin özəyini Kafka Tamuranın “Edip kompleksi” təşkil edir. Əsər ata qatili, anayla, bacıyla intim münasibət kimi mifik təfəkkürün, klassik tabuların müasir müstəvidə araşdırılmasıdır. Bu aspekt romanda cərəyan edən hadisələr boyu bir necə dəfə üzə çıxır və hər dəfə də qeyri-müəyyənlik səviyyəsində donub qalır.

H.Murakami bu romanda da “avaraçılıq, köçərilik” süjet xəttinə, bir yerdə qərar tutmayan qəhrəman obrazı yaratmaq tendensiyasına sadıq qalır.

Əsərin məzmununun ana xəttini iki insan taleyi – on beş yaşında atasına nifrət oyadan, qəmgin notlarla zəngin, gələcəkdən xəbər verən fikirlərindən bezərək evlərindən qaçan Kafka Tamuranın və qoca Nakatanın taleyi təşkil edir. XX əsr Yaponiyasının sakinləri olan qəhrəmanların təəccüblü və olduqca fəvqəladə talelərinə axirət dünyasından gələn elçilərin öncədən xəbər vermə qabiliyyəti və danışan pişiklər bilavasitə təsir göstərir.

Nakatanın pişiklərlə dialoqu maraqlıdır. Çünki adətən insanlar bir-birlərinin fəaliyyətini, davranışlarını analiz edirlər, pişik isə kənardan müşahidə edən bir məxluqdur. Və bu dialoqdan həmin məxluqun biz insanlar barədəki fikirlərinin kənardan müşahidə ediləndə nədən ibarət olduğunu bilmək maraqlıdır.

Yazıçının axirət dünyası barədə təəssüratı oxucunu heyran edir. Onun təsvir etdiyi axirət dünyası elə məharətlə qələmə alınmışdır ki, istər-istəməz düşünürsən: “Bəlkə doğrudan da belədir?”

Romanın əsas qəhrəmanını – Tokionun Naqona rayonundan olan Kafka Tamuranı uşaq vaxtı anası atıb və bacısı ilə evdən çıxıb gedibdir. Kafka praktiki olaraq atası ilə ünsiyyət qurmur. Qoca Satoru Nakata əqli cəhətdən geridə qalmışın birisidir. O, nə oxuya bilir, nə də yaza bilir, amma fəvqəltəbii bir bacarığa – pişiklərlə ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinə malikdir. Nakata insanları müalicə edir (uzaq məsafələrə maşınla yük daşıyan Hoşinonu bel ağrılarından müalicə edir), gələcəkdən xəbər verir (göydən balıqların, zəlilərin yağacağına əvvəlcən bildirir). Lakin o, zaman keçdikcə bu qabiliyyətini itirir. Nakata olduqca kaloritli, oxucunun qəlbində yumor hissi və hərarət yaradan bir personajdır.

Romanın digər qəhrəmanları isə bunlardır: Oşima – Tamura ilə dostluq edən və ona köməklik göstərən kitabxana işçisidir. O, özünü kişi hesab edir, lakin bioloji olaraq qadındır.

Saki xanım gəncliyində çox sevdiyi sevgilisini itirən kitabxana müdiridir. Bu bədbəxt hadisədən sonra o, özünə qapanır, “Kafka sahildə” adlı mahnı bəstələyib, “İldırım vurma dəhşətini yaşayan insanlar barıdı” kitabını yazır.

Hoşino uzaq məsafələrə böyük maşınlarda yük daşıyan sürücüdür. Təsadüfən dayanacaqların birində qoca Nakataya rast gəlir və ona köməklik göstərir.

Yazıçı baş qəhrəmanların mövqeyini, heyranedicə dərəcədə parlaq görünən ikinci dərəcəli qəhrəmanların iştirakı ilə çox məharətli şəkildə tamamlaya bilir. Bu qəhrəmanların hər birinin öz faciəsi vardır.

Müəllif sanki gözlərimizin önündə məftunedici bir sevgi hadisəsinin portretini cızır. Bu hadisə qana sorulmuş, bədənə hopmuş, şəhvani, ağlagəlməz sevgi hadisəsidir. Belə ehtiraslı sevgi bütünlükdə sevdiyin adama qarışmaqdır, hətta ölümdən sonra da bu sevgi macərəsini danışmaq, onu əks etdirmək üçün ürəkdə möhür kimi iz qalır. Bu cür eşq hadisəsində zamanın labirentlərində ilişib qalırsan və buradan çıxmaq üçün kiçicik bir istəyin də olmur.

Atası ilə münasibətləri düz gəlmədiyindən on beş yaş tamamilə olduğu gün Tamura evdən qaçır. O, hələ uşaq vaxtı gələcəkdən xəbər verərək onun oğlunun öz anası və bacısı ilə intim həyat yaşayacağı və atasını öldürəcəyini bildirməklə yunan mifologiyasında Edip mifi ilə səsleşən bir fikir söyləyir. Tokionun Nakano rayonundan yola düşən, Ala qarğa ləqəbli Tamura yapon adalarının cənubunda yerləşən Takamatsu şəhərinə gəlir və burada özünə Kafka ləqəbi götürür.

Yazıçının bu adı seçməsi təsadüf deyil. Kafka tərcümədə alaqarğa (məcazi mənada "key", "maymaq" mənəsindədir) deməkdir. Kafka həm də çex dilindən tərcümədə "dolaşa" deməkdir və yazıçı bunu bilir. Amma dolaşa romantik bir quş deyil və dünya ədəbiyyatında, ümumiyyətlə, ənənəvi deyil. H. Murakaminin peşəkarlığı bundadır ki, o, oxucunun diqqətini romanın ikitərəfliliyinə yönəltməklə oxucuların romanın süjet cığırıları ilə addımlamasını asanlaşdırır.

Əsərdə paralel olaraq 1940-cı illərdə hələ uşaq olarkən başqa planetdən gələn uçan obyektin şahidi olan Nakata adı daşıyan adam barədə süjet xətti də inkişaf etdirilir. Bu rastlaşmadan sonra onda paranormal (normal olmayan mənasını verir, telepatiya, parapsixologiyada istifadə olunan termin) bacarıqlar meydana gəlir, lakin bunun əvəzində Nakata xroniki olaraq əqli cəhətdən geridə qalmağa başlayır.

Romanda hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə o da Nakanoda yaşayır və əlilliyə görə cüzi miqdarda təqaüd alır. Sadə insanlarla ünsiyyət qurduğu kimi, çox asanlıqla pişiklərlə də danışmağı bacaran Nakatanın nə bir yaxın həmdəmi, nə də bir qohumu var. Özündə olan nadir qabiliyyətə görə Nakata evlərdən qaçan pişikləri tapa bilir, onları tapıb sahiblərinə çatdırmaqla yaxşı qazanc da əldə edir.

Takamatsuda Kafka Tamura onun həyatına daxil olan və taleyində rol oynayan insanlarla rastlaşır: Osima adlı oğlan, şəxsi kitabxananın müdiri Saki

xanım və Sakura adlı qız. O, Saki xanıma aşiq olur, halbuki onu öz anası hesab edir, Sakuranı da öz bacısı.

Nakata təsadüfən Tamuranın atasını öldürür. Bu vaxt Kafka özünü parkda qan içində görür. Onun paltarları atasının qanına bulaşmışdır.

Nakata Tokiodan Takamatsuya uzun bir yol qət edir. Kafka isə Saki xanımın gözlənilməz hadisələrlə zəngin qəribə taleyini araşdırmaqla məşğuldur. Kənar qüvvələrin hökmünə tabe olan Nakata naməlum bir dünyaya keçid açır. Bu keçid vasitəsilə başqa bir zamana daxil olan Kafka da orada real dünyanı tərk etmiş insanlarla görüşür. Buna baxmayaraq o, real həyatı seçir, keçid qapanaraq bağlanır, Nakata ölür. Saki xanım da canını tapşırır.

H.Murakaminin əksər qəhrəmanları tənha insanlar olsalar da, onların öz stili var; onlar yaşamaq, var olmaq üçün inadkarlıqla mübarizə aparırlar, istəklərinə çatmaq üçün cəhd göstərirlər. Bu isə çox şey deməkdir. Onlar hansı məqsədlə yaşadıklarını, məqsədlərinin nə olduğunu çox vaxt anlamasalar da, yaşamaqda davam edirlər. Bu bir növ stoizmdir (fəlsəfi cərəyan – dözümlü, səbatlı, mətanətli adam anlamındadır) – yalnız öz dözümlülüyü, çalışqanlığı hesabına yaşamaq, var olmaq!

H.Murakami insan tənhalığı barədə fikirlər söyləməyi xoşlayır və sadəcə olaraq yalnız bu barədə danışmır, o, sanki tənhalığı mədh edir, ona rəngarənglik qataraq tərənnüm edir. Bununla da, baş qəhrəmanın daxili iztirabları ətrafdakı reallıqda cingildəyən sükut kimi səslənir. Yazıçı qeyd etdiyi kimi, “əsl tənhalığın sükutunu həтта eşitmək mümkündür” [3].

Hərdən belə bir mövqe ilə həyatda postmodernist mövqeyə assosiasiya (ayrı-ayrı fikirləri bir-birinə bağlamaq, əlaqə yaratmaq) edirlər, yəni bu mənasız həyatı yalnız öz zövqünə görə yaşamaq, son dərəcə öz stilinə görə həyat sürmək.

Yazıcının əsərləri küll halında ensiklopedik bilik mənbəyidir. Çünki onun yazdıqları bədii əsər olmaqla yanaşı, klassik və müasir musiqi, fəlsəfə, tarix, memarlıq və incəsənətin bir çox sahələri barədə oxucuya bilgilər verir.

Bu məqamlar “Kafka sahildə” romanında da aşkar görünür. Musiqi və kitab vurğunu olan əsərin qəhrəmanının fəlsəfi düşüncələri, düşünyü mühitdə özünü necə aparması, bir sözlə, onun həyat tərzini oxucunu özünə cəlb edir. Romanda ana xətt kimi “Edip kompleksi” qabarıq nəzərə çarpmaqla yanaşı, burada qeyri-adilik, fəlsəfi-psixoloji vəziyyətlər, elmi-fantastik məqamlar, dedektiv janrın xüsusiyyətləri də kifayət qədərdir. Digər tərəfdən, mürəkkəb və ziddiyyətli düşüncələr kompleksi, şərqli bir yazıcının qərb dünyagörüşünə üz tutması romanın daha da oxunaqlı olmasına təkan verən əsas şərtlərdəndir.

Bütün əsərlərində olduğu kimi, H.Murakaminin bu romanında da insan qəlbinin dərinliklərinə nüfuz edən məqamlara toxunulur, oxucu baş verən hadisələrin təsiri altında həтта öz daxili aləminə nəzər yetirmək zorunda da qalır. Əsər depressiya ilə yüngülcə hopdurulubdur, bununla belə qəhrəmanlar

hec zaman ümidlərini üzmürlər, inamlarını itirmirlər, yorulmadan həqiqətə, ədalətə can atırlar, suallara cavab axtarışındadırlar.

Personajların parlaq dinamikliyi, mistika və sirlərlə dolu süjet əsəri daha oxunaqlı və cəlbedici edir. Oxucu sanki insan qəlbinin labirintlərində gəzişir, qəhrəmanlarla birlikdə həyəcanlanır, sevinir, kədərlənir, düşünür. Əsərin qəhrəmanının həyatındakı ardıcıl dəyişikliklərlə qarşılaşması ona həyatın mənasını dərk etməkdə vasitəçilik edir və dörd yaşında onu atmış anasını bağışlayır.

Beləliklə, əslində Kafka Tamura öz atasını öldürmür. Bəs o, öz anası və bacısıyla dil birliyində olurmu, cinsi əlaqədə olubmu? Bu xətt roman boyu israrla uzadılır, oxucunu heyrətləndirir, çaşdırır, intizarda qoyur, həyəcanda saxlayır. Roman sirlərin açılması ilə deyil, “Edip kompleksi”nin təkzib edilməsi, yalana çıxarılması fərziyyəsi ilə başa çatır.

Romanın süjet xətti tədricən zəifləyən və bir-birinə qovuşan bu süjet xətlərini qapayan iki sinusoid xəttinin amplitudasını xatırladır. Bu qovuşmaya qədər bu xətlər ayrı-ayrılıqda inkişaf edən xətlər təsiri bağışlayır. Yazıçı finala çox ustalıqla yaxınlaşır.

Kafka Tamura atasının öncəgörməsindən yaxasını qurtara bilməsə də, həyatda öz yolunu tapır və Tokioya qayıdır. Roman həyata bağlılığı gücləndirən, bütün ağrı-acılara baxmayaraq nikbin əhval-ruhiyyə yaradan cümlələrlə bitir: “Gözlərini astaca yumub mürgüləyirsən. Yenidən açanda artıq yeni dünyanın ən vacib bir parçasına çevrildiyini başa düşürsən” [1, s.488].

Sonda bunu da qeyd edək ki, oxucu romanı oxuyub başa vurandan sonra qeyri-ixtiyari düşünməli olur: “Bu bir yapon yazıçısının romanıdır mı, yoxsa avropalı bir yazıçının? Hər halda müasir dünyamız üçün çox gərəkli bir mətdir”.

ƏDƏBİYYAT

1. *Акимова А.Н.* Художественный мир Мураками Харуки. Улан-уде, Бурятский государственный университет, 2017, 504 с.
2. *Murakami H.* Kafka sahildə. Bakı: Qanun, 2012, 256 s.
3. *holyrohanempire.wordpress.com*
4. *Kafka on the shore author: Haruki Murakami Random house.* New York, 2005, p.512
4. *The Times Literary Supplement*, January 7, 2005, pp.19-20
5. *The New York Times Book Review* 154 (February 6, 2005): pp. 1-10

UOT 82 (091)

A.E.Heydərova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
heyderova89@inbox.ru

HÜSEYN ABBASZADƏNİN BƏDİİ İRSİNİN TƏDQIQI

Açar sözlər: *Hüseyn Abbaszadə, bədii irs, sovet dövrü, müstəqillik dövrü, ədəbi tənqid*

Hüseyn Abbaszadə lirik, epik və dramatik növlərdə əsərlər yazmışdır. Məqalədə onun yaradıcılığındakı hər üç janrın tədqiqat dinamikası araşdırılır. H.Abbaszadə yaradıcılığının əsas aparıcı xətti kimi epik janrda yazdığı hekayə, povest və romanlar götürülür. Tədqiqatda sovet və müstəqillik dövründə ədəbi tənqidin H.Abbaszadənin bədii nəsrinə münasibəti məsələsinə aydınlıq gətirilir. Məqalədə epik növə keçmə səbəbləri, əsərlərinin diqqətdən kənar qalma səbəbləri araşdırılır. Məlum olur ki, onun nəzmdən nəsrə keçməsinə iki amil şərtləndirib: birinci səbəb, fikirlərini nəsrə daha yaxşı ifadə etməsi, ikincisi isə, poeziyası ilə ədəbi tənqidin diqqətini çəkmə bilməməsi idi. Məqalədə toxunulan digər bir problem isə onun əsərlərinin sovet və müstəqillik dövründə araşdırılma dinamikasıdır. Sovet dövründə ayrı-ayrı məqalələrdə, bəzi monoqrafiyalarda, xatirələrdə müəyyən mənada onun bədii irsinə toxunulmuşdur. Lakin onun əsərləri konseptual araşdırmaya cəlb edilməmişdir. Müstəqillik dövründə isə H.Abbaszadə bədii irsi demək olar ki, ədəbi tənqidin diqqətindən kənar qalmışdır. Bunun səbəbi 90-cı illərdən sonra ölkə həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələr və dəyişən qiymətləndirmə meyarları idi.

A.Э.Гейдарова

ИССЛЕДОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО НАСЛЕДИЯ ГУСЕЙНА АББАСЗАДЕ

Ключевые слова: *Гусейн Аббасзаде, художественное наследие, советская эпоха, период независимости, литературная критика*

Гусейн Аббасзаде писал произведения в лирическом, эпическом и драматическом жанрах. В статье исследуется динамика исследований всех трех жанров в его творчестве. Рассказы, повести и романы, написанные в эпическом жанре, являются основными чертами творчества Г.Аббасзаде. В исследовании объясняется связь литературной критики с художественной прозой Г.Аббасзаде в советское время и в годы независимости. В статье рассматриваются причины перехода к эпосу и причины их исключения. Оказывается, его переход от поэзии к прозе был обусловлен двумя факторами: одна из причин состояла в том, чтобы лучше выразить свои взгляды в прозе, а во-вторых, его поэзия не могла привлечь внимание литературной критики. Еще одна проблема, затронутая в статье, –

динамика его работ в советское и независимое время. В советское время в некоторых статьях, в некоторых монографиях, мемуарах в каком-то смысле затрагивалось его художественное наследие. Однако его работы не были вовлечены в концептуальные исследования. В годы независимости литературное наследие Г.Аббасзаде было практически исключено из литературной критики. Причиной этого стали общественно-политические события, произошедшие в стране после 1990-х годов и изменчивость критериев оценки.

A.E.Heydarova

INVESTIGATION OF ARTISTIC EXPRESSION OF HUSEYN ABBASZADE

Keywords: *Huseyn Abbaszade, artistic heritage, Soviet era, independence period, literary criticism*

Huseyn Abbaszade wrote his works in lyric, epic and dramatic genres. The article investigates dynamics of all three genres in his work. The stories, narratives and novels written in the epic genre are the main lines of H.Abbaszade's creative work. The study explains the relation of literary criticism to the artistic prose of H.Abbaszade in Soviet times and during independence. The article examines causes of transition to epic genre, and the reasons for their exclusion. It turns out that his transition from poetry to prose was due to two factors: One of the reasons was to express his views in the prose better, and secondly, his poetry could not draw attention to literary criticism. Another problem touched upon in the article is the dynamics of his works during Soviet and independent times. In Soviet times, in some articles, monographs, memoirs, in senses, his artistic heritage was touched. However, his works were not involved in conceptual research. During the years of independence, H.Abbaszade's literary heritage was almost excluded from the literary criticism. The reason was socio-political events which took place in the country after the 1990s and the variability of the evaluation criteria.

Hüseyn Abbaszadə marağ dairəsi geniş, incəsənətin bütün növləri barədə məlumata malik ədibimiz idi. İncəsənətə olan sevgisi, bu sahədə baş verən yenilikləri izləməsi və düzgün dəyərləndirməsi onun yaradıcılığının gələcək inkişafına şərait yaradır. Belə ki, hələ məktəbdə oxuyarkən şeirlər yazmağa başlayan H.Abbaszadə sonrakı dövrlərdə qələmini epik və dramatik janrlarda da sınayır. H.Abbaszadənin uşaqlığı və ilk gənclik illəri SSRİ-yə tabe olan respublikalarda mədəni quruculuq sahəsində genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirildiyi, savadsızlığın ləğv edildiyi, ümumtəhsil sisteminin inkişaf etdiyi, incəsənətə marağın artdığı bir dövrə təsadüf edir. Təbii olaraq, bu da onun dünyagörüşünün formalaşmasına təsirsiz ötüşmür.

H.Abbaszadənin bədii ədəbiyyata gəlişi Böyük Vətən müharibəsi illərinə təsadüf edir. Elə təlatümlü zamanda onun hisslərini ifadə etmək üçün poeziyanı seçməsi təsadüfi deyildi. İlk gənclik illərində yazdığı şeirlərdə A.Səhhətin təsiri

açıq şəkildə duyulsa da, bu şeirlərdə biz hələ həyat haqqında geniş təsəvvürü olmayan bir gəncin ətraf və cəmiyyətə romantik duyğularını görürük. Lakin cəbhə həyatı, orada gördükləri, yaşadıkları onu böyüdür. Bu dövrdə o, “Cəbhədən anama məktub”, “Şanlı bayram” şeirlərini yazır. Nasir-jurnalist Rövşən Yerfi isə “Sovet ədəbiyyatımızın sonuncu “generalı” yazısında onun ilk şeiri kimi “Şanlı bayram”ın adını çəkir və 1940-cı ildə “Azərbaycan ədəbiyyatı” qəzetində nəşr olunduğunu göstərir.

Hər bir sənətkarın həyatı, yaradıcılığı haqqında etibarlı mənbə onun qoyub getdiyi əsərlər və xatirələrdir. H.Abbaszaadə müharibə xatirələrində 1943-cü ildə yaralanan zaman şeir dəftərini itirdiyini qeyd edir. “Şeir dəftəri” artıq onun poeziya ilə məşğul olduğunu göstərir. Bu şeirlərin bəziləri hələ o vaxt cəbhə qəzetlərində ara-sıra nəşr olunmuşdur. Əsasən, vətənpərvərlik mövzusunda olan bu şeirlər yüksək sənət əsəri kimi olmasa da, ədibin şeirə, sənətə vurğunluğunun ifadəsi kimi dəyərləndirilə bilər. 1949-cu ildə ilk şeir kitabı – “Sınaq illəri”ni nəşr etdirir. Kitabda toplanmış 34 şeirdən 14-ü cəbhədə yazılmışdır. Bu şeirlərdə vətənpərvərlik, mərdlik, vətən və ailə həsrəti kimi hisslər tərənnüm olunub. “Qələbə baharı” adı altında verilən şeirlər isə müharibədən sonra yazılmışdır. Kitabın redaktoru xalq şairi Osman Sarıvəlli olmuşdur.

1950-ci illərdən etibarən H.Abbaszaadə əsərlərinin nəşri uğurlu olur. Bu illərdə nəşr olunan kitabların əksəriyyəti uşaq və gənclər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ümumiyyətlə, müharibədən sonrakı illərdə Q.İlkin, Y.Əzimzaadə, M.H.Təhmasib və H.Abbaszaadə uşaq nəsr sahəsində mütərəqqi işlər görmüşlər. 1954-cü ildə H.Abbaszaadə “Silah yoldaşları” şeir kitabını nəşr etdirir. Müharibə mövzusu ilə yanaşı, vətənpərvərlik, dostluq, insan hisslərinin tərənnümünə həsr olunmuş 21 şeirlə bərabər “Silah yoldaşları” və “Həcər” poemaları daxil edilmişdir.

Onun uşaqlar üçün yazdığı “Ağır yelkənimiz”, “Yasəmən” (1956), “Bacı və qardaş” (1957), “Şələlə” (1959), “Sən nə yaxşı nənəsən” (1960) kitabları kiçikyaşlı oxucularına töhfədir. Bu kitablara ədibin şeirləri və mənzum hekayələri daxil edilmişdir. Kiçik süjetli bu bədii nümunələrdə H.Abbaszaadənin pədaqoq müşahidələrinin şahidi oluruq. O, balaca dostlarına tövsiyəedici, maarifləndirici şeirlər yazmaqla onlara xeyirxah, səmimi olmağı, dostu düşməndən ayırmağı aşılayır. Onun “nağıl” adlandırdığı mənzum hekayələri kiçikyaşlı uşaqların həyatı dərk etmələri, maariflənmələri və əylənmələri üçün əxlaqi və öyrədici məzmun daşıyır.

Uşaqlara xalqın, vətənin tarixini, onun tanınmış şəxsiyyətlərini tanıtmayı H.Abbaszaadə özünə borc bildirdi. Onun dahi Azərbaycan şairi Nizamiyə 800 illik yubileyi münasibətilə həsr etdiyi (1947) “Şairin heykəli” şeiri, ölməz Üzeyir Hacıbəyovu andığı “Xatirə” (1950) şeiri, A.S.Puşkinə həsr etdiyi “Səndən danışacaqlar” şeiri, Abdulla Şaiqə ünvanladığı “Abdulla Şaiqə”

şeyrlərində onun sənətə, şeirə, musiqiyə məftunluğu və verdiyi yüksək dəyərin bədii ifadəsini görürük.

“Bacı və qardaş” (1957), “Şəlalə” (1959), “Sən nə yaxşı nənəsən” (1960) kitablarında H.Abbaszadəni məhsuldar uşaq şairi kimi görürük. Onun uşaqlar üçün yazdığı əsərlər milli ənənələr üzərində inkişaf etmişdir. Bu əsərlər istər ideya-mövzu, istərsə də bədii-sənətkarlıq cəhətdən maraqlıdır.

Sovet dövründə poema janrı olduqca məşhur idi. O dövrdə yaşayıb yaratmış əksər şairlər bu janra müraciət etmişdilər. Mühəribədən sonrakı dövrdə M.Rahim “Leninqrad göylərində”, R.Rza “Lenin”, “Qızılgül olmayaydı”, M.Dilbazi “Əlcəzairli qız”, S.Rüstəm “12-ci tufəng”, “Qafurun qəlbi”, S.Vurğun “Zamanın bayraqdarı”, “Muğan”, “Zəncinin arzuları” və b. poemalarını, H.Abbaszadə “İnadkar oğlan”, “Silah yoldaşları” (1947-1948), “Həcər” (1953), “Doğma yuva” (1955), “Ağaran çadırlar” (1956), “Aran” (1959) kimi poemalarını yazır.

H.Abbaszadənin lirikası demək olar ki, araşdırılmamış, ədibin lirikası üstündən səssizcə ötüb keçilmişdir. H.Abbaszadə şeirə, poeziyaya vurğun olduğu kimi, musiqinin də aşıqı idi. O, görünür, musiqi sənətinin incəliklərinə bələd olmuş, şeirin, sözün musiqi ilə daha ürəyəyatımlı, daha yaddaqalan olduğunu bilmişdir. O, bilirdi ki, sənət əsərini unudulmaz edən musiqi ilə bərabər əsərin sözləridir. Sözlər də musiqi kimi məlahətli, qəlbəyatımlı olmalıdır. O, 60-a qədər mahnı mətninin müəllifi olmuş, sovet quruluşunun, sovet insanının nailiyyətlərini, əmək qəhrəmanlarını, partiyayı tərənnüm edən nəğmələr yazmışdır. Bu mahnı-şeyrlər yazıldığı dövrdə geniş yayılmış, bəstəkarlar tərəfindən ahəngdar, şux musiqilər bəstələnmişdir. A.Rzayevanın sözlərinə musiqi bəstələdiyi “Yadımdamı?”, “Bakının bağları”, “Kimi gözləyirsən?”, “Sabahın ustaları”, “Məzəli neftçi mahnısı”, “Qızıl ulduzlu oğlan”, “Bilsən necə sevindim”, S.Rüstəmovaya aid olan “Meşələr”, “Dəstə rəhbəri” mahnıları, Qənbər Hüseynlinin “Volqa-Don”, “Açıl, pambığım!” mahnıları, musiqisi Şəfiqə Axundovaya məxsus “Hind qızı” və s. bəstələrin sözləri H.Abbaszadəyə məxsusdur. Bütün bu mahnılar arasında 50-ci illərdə ona məşhurluq gətirən “Neftçi Qurban” mahnısı olmuşdur. Mahnının ifaçısı müğənni Bülbül idi. H.Abbaszadə “Bülbül oxudu” adlı xatirəsində bu manının necə ərsəyə gəlməsindən bəhs etmiş, hətta Bülbülü mahnının ikinci bəndini dəyişdirdiyinə görə əsərin müəllifi adlandırmışdır.

H.Abbaszadənin şəxsiyyətinə xüsusi hörmət bəslədiyi sənətkarlardan biri Səməd Vurğun idi. S.Vurğunun “Aygün” poemasının təsiri ilə eyniadlı libretto yazmışdır. Librettonun hər iki variantı yazığının arxiv materiallarında saxlanmaqdadır.

Poeziya, şeir H.Abbaszadə üçün hissələrin, duyğuların sadəcə ifadəsi idi. Nəzmin poetikası, onun oxucuya verə biləcəyi gözəllik, könül rahatlığı ədibin şeyrlərində bütünlüklə özünü tapmırdı.

H.Abbaszadə yalnız şeir yazmaq, mahnı mətnləri yazmaqla kifayətlənməmiş, tərcüməçilik, dramaturgiya sahələrində də qələmini sınamışdır. Onun arxiv materiallarında iki pyesi saxlanılır. Onlardan biri “Xalça” telepyesidir. Telepyesin yazılma tarixi qeyd edilməmişdir. Pyesin mövzusu “Xalça” hekayəsindən götürülmüşdür. “Xalça” hekayəsi dəfələrlə (“Kommunist” qəzetində, “Çəmbərəkənd balladası” kitabı və H.Abbaszadənin “Seçilmiş əsərləri”nin I cildində “Balkondan bir xalça sərilməsi” adı ilə) nəşr edilsə də, telepyes heç yerdə çap edilməmişdir.

İkinci pyesi isə birpərdəli “O oğlan mənəm” adlanır. Makina yazısı ilə yazılmış bu əsərin də iki variantı vardır. Hər iki pyesin mövzusu eyniadlı hekayələri ilə üst-üstə düşür, demək olar ki, hekayənin səhnələşdirilmiş variantıdır. Yəqin ki, yazıçı müəyyən hekayələrinin daha geniş oxucu kütləsi ilə tanışlığı üçün onları səhnə üçün də işləmiş, lakin özünə bəlli səbəblərdən çap etdirməmişdir.

H.Abbaszadə rus ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri ilə yaxından tanış olmuş, xüsusilə uşaq ədəbiyyatı nümunələrini sevərək dilimizə tərcümə etmişdir. N.A.Nekrasovun “Mazay baba və dovşanlar” (1951), S.V.Mixalkovun “Dostumla birlikdə” (1956), S.Y.Marşakın “Birdən ona qədər” (1961), Z.N.Aleksandrovanın “Bir ulduzdan beş nəfər” (1962), X.Trayonovun “Qızıl gül əfsanəsi” (1966, 1968) əsərlərini uşaqların mütaliəsi, onların rus ədəbiyyatı nümunələri ilə tanışlığı üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Göründüyü kimi, H.Abbaszadə incəsənətin bütün növlərinə xüsusi maraq göstərirdi. Təkcə ədəbiyyat deyil, musiqi, teatr, kino onun maraq dairəsində olan sahələrdən idi. Onun “Dənizə çıxmaq qorxuludur” hekayəsinin motivləri əsasında rejissor Ənvər Əbluc 1973-cü ildə eyniadlı film çəkmişdir. “Dörd bazar günü” povesti əsasında isə 1975-ci ildə eyniadlı film çəkilmişdir. Filmin ssenarisini H.Abbaszadə rejissor Şamil Mahmudbəyovla birgə işləmişdir.

Lakin bunların heç biri H.Abbaszadə yaradıcılığının əsas istiqamət xətti ola bilməmişdir. Onu geniş auditoriyaya tanıdan bədii nəsr – hekayə, povest və romanları olmuşdur. 1950-ci illərin sonlarından nəzəmdən nəsrə keçməyə qərar verən H.Abbaszadə müsahibələrinin birində elmi-texniki inqilablar əsrində yaddaşlarda şeiri ilə yox, nəsr ilə qalacağını düşündüyündən bu addımı atdığını vurğulamışdı. Bu yerdə yazıçının “yaddaşlarda nəsr ilə qalması” fikri ilə tam şəkildə razılaşa bilmirik. Çünki yaddaşlarda qalmaq sırf sənətkarlıq bacarığı ilə bağlıdır. Fikrimizcə, H.Abbaszadənin nəzəmdən nəsrə keçməsinə iki amil şərtləndirmişdi. Birincisi, buna səbəb yaradıcı şəxsin özünüifadə şəklidir. Bildiyimiz kimi, nəzm ani duyğuları ifadə etmək üçün mükəmməl vasitə olduğu halda, nəsr sənətkardan xüsusi istedadla yanaşı, geniş məlumat bazası tələb edir. H.Abbaszadə yaradıcılığının ana xəttini müharibə mövzusunun təşkil etdiyini əsas götürsək və bu mövzunun müəyyən yaşanmışın nəticəsi olaraq meydana çıxdığını qəbul etməklə, nəsrə keçməsinin əsas səbəbi aydın olur. Çünki

yaradıcılıqda belə bir seçim etmək yaradıcı şəxs üçün mənəvi tələbatdan çox, məntiqi düşüncədən qaynaqlanır.

İkincisi, sovet dövründə H.Abbasızadə poeziyası ilə ədəbi tənqiddin diqqətini çəkə bilməməsi müəllifin bu janrda uğursuzluğuna dəlalət edirdi. Oxucu ilə özü arasında yaratmaq istədiyi körpünü o, şeirlə – nəzmlə qura bilmirdi.

Təsadüfi deyil ki, yazıçı bir məktubunda uşaq dərsliklərində şeirlərinin verilməsinə qarşı çıxmışdır. Arxiv materiallarında saxlanılan maarif idarəsinə yazdığı bir məktubda şeirlərini “ilk qələm təcrübəsi” adlandıraraq uğursuz hesab etmiş və başqa nəzm nümunələri ilə dəyişdirilməsini məsləhət görmüşdür.

H.Abbasızadə nəsrə birbaşa romanla keçid etmişdir. Nəsrin geniş imkanları, mövzu zənginliyi, hadisələrin epik təsvirində yazıçı illüziyaları (T.Salamoğlu) ədibin qarşısında özünü təsdiq imkanları açır. İkinci tərəfdən, müharibənin bilavasitə iştirakçısı olmuş ədib bu faciənin dəhşətlərini, onun qəhrəmanlarını ədəbiyyatda ifadə etməyi özünün mənəvi borcu bilirdi. İlk nəsr əsərini – romanı iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı olmuş general-mayor Həzi Aslanova həsr etmişdir. Çünki onun qəhrəmanı şücaəti, qəhrəmanlığı sovet məkanında dildən-dilə dolaşan azərbaycanlı oğlu idi.

“General” romanının birinci hissəsi 1958-ci ildə, ikinci hissəsi 1961-ci ildə tamamlanaraq ilk dəfə “Azərbaycan” jurnalı vasitəsilə oxucuların, ədəbi ictimaiyyətin ixtiyarına verilmişdir. Bu roman ədəbiyyatımızda general-mayor Həzi Aslanova həsr edilmiş ilk nəsr əsəridir. Romanın əlyazması ilk olaraq Mehdi Hüseyn, Əli Vəliyev, Əbülhəsən, Sabit Rəhman kimi tanınmış ədiblərimiz tərəfindən oxunmuşdur.

“General” əsəri nəşr olunandan ədəbi tənqiddin diqqətini cəlb etdi. Əsərin “Azərbaycan” jurnalında yayımlanmış ilkin variantı barədə Mir Cəlal və Məmməd Cəfərin fikirləri istər müəllifi, istər oxucunu, istərsə də tənqidçiləri bu əsərə daha diqqətlə yanaşmağa vadar etdi. Əsərin ilk ədəbi-tənqidi təhlili görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Mir Cəlala məxsusdur. O, Azərbaycan Yazıçılarının üçüncü qurultayındakı çıxışında əsəri yaradıcılıq baxımından uğurlu hesab etsə də, cəbhə həyatının təfərrüatı ilə əks edilməməsi fikrini də vurğulamışdır. Görkəmli tənqidçi Məmməd Cəfər isə yazıçının qəhrəmanların düşüncələrinə az yer verdiyini qeyd etmişdir.

Tənqidlərdən yola çıxan H.Abbasızadə 1978-1979-cu illərdə əsər üzərində bir daha işləyir və romanı kitab halında 1980-ci ildə Süleyman Rəhimovun giriş sözü ilə “Gənclik” nəşriyyatında nəşr etdirir. “General” daha geniş oxucu auditoriyasına təqdim olunur. Məmməd Cəfər “Ürəkaçan əsərlər, səslər” məqaləsində yazırdı: “General” romanı ədəbiyyatımıza özünəməxsus fərdi üslubu, ilhamı və yaradıcılıq əməlləri olan istedadlı bir nasirin gəldiyini göstərdi” [11, s.7].

“General”ın gətirdiyi şöhrətdən həvəslənən H.Abbaszađe bir-birindən maraqlı, müxtəlif mövzulu hekayələr, povest və romanlar yazmağa davam edir. Tezliklə onun əsərləri sovet məkanında bir çox dillərə tərcümə olunur, yüksək tirajlarla nəşr olunur. Təkcə “General” romanı yazıcının sağlığında Azərbaycan dilində 6 dəfə, rus dilində 3 dəfə nəşr edildi.

Yazıçıya bədii nəsrin gətirdiyi uğur tezliklə ədəbi tənqidin diqqətini özünə çəkir; bir-birinin ardınca mətbuatda çıxan yazılar onun uğurlu piyarına şərait yaradır. H.Abbaszađenin bədii nəsrində yeniliyi ilk müəyyən edən filologiya elmləri doktoru, professor Yəhya Seyidov olur. 1968-ci ildə “Azərbaycan gəncləri” qəzetində “Müasirlik yazıcının devizidir” adlı yazısında [18, s.3] o, H.Abbaszađenin yaradıcılığının əsas səciyyəvi cəhəti kimi müasirliyi və yığcamlığı ilə yanaşı, realist ənənələrə sadıq olduğunu vurğulamışdır. Müəllif bu silsilədən yazıları davam etdirərək 1971-ci ildə “Müasirlik duyğusu” [17, s. 4] adlı məqalə ilə mətbuatda çıxış edir. Bu yazıda artıq o, H.Abbaszađe yaradıcılığının irəliləyən xətt üzrə inkişaf etdiyi qənaətinə gəlir. Məqalədə “Qapını döyürlər” kitabına daxil edilmiş hekayələr tam təhlilə cəlb edilməsə də, əsərlərdəki müasirlik duyğusu, yazıçı tendensiyası yüksək qiymətləndirilirdi.

1970-ci illər H.Abbaszađe yaradıcılığının məhsuldar dövrü olur. Bu illərdə o, artıq dövrü mətbuatda öz povest və hekayələri ilə mütəmadi şəkildə görünür. Təbii olaraq, bu əsərlər tənqidin, ictimaiyyətin diqqətindən də kənar qalmır. Dövrün prizmasından tədqiqata cəlb edilən bu əsərlərə və H.Abbaszađe yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlı fikir və mülahizələrə nəzər salmaqla ədibin yaradıcılığı haqqında daha geniş təsəvvür yaratmış oluruq.

Ədəbiyyatşünas-tənqidçi Hidayət Əfəndiyev “Tükənməz ilham çeşməsi” yazısında belə bir qənaətə gəlmişdir: “Əyləndiricilik, sünilik və zahiri bəzək H.Abbaszađenin hekayəçilik üslubuna yaddır” [5, s.122-132].

H.Abbaszađe və onun yaradıcılığına müraciət edən, öz sözünü deyən ədəbiyyatşünas alimlərdən biri də akademik Bəkir Nəbiyev olmuşdur. Onun “Böyük sərkərdənin bədii surəti” [13] məqaləsi və “Böyük Vətən müharibəsində Azərbaycan ədəbiyyatı” [14] monoqrafiyasında H.Abbaszađe sənətkarlığına ədəbi təhlil verilmiş, yaradıcılığının ən sanballı əsəri sayılan “General” romanı ilə bağlı görüşləri açıqlanmışdır.

“Böyük sərkərdənin bədii surəti” məqaləsində alim H.Abbaszađeni “Əsərlərindəki həyat materialı ilə tərcümeyi-halının mühüm bir dövrü bir-birini tamamlayan yazıçı” [13, s.119] adlandırır. Ədəbiyyatımızda Həzi Aslanov obrazı sovet sərkərdəsinin ilk bədii surəti olmasına görə bu əsəri yüksək qiymətləndirir.

H.Abbaszađe bədii nəsrinin təhlili baxımından görkəmli tənqidçi Akif Hüseynovun “Taleyə çevrilən illər” məqaləsi də diqqəti cəlb edir. Məqalədə H.Abbaszađe üslubuna xas yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin düzgün təsbiti əksini

tapmışdır. A.Hüseynov yazır: “Mənim müşahidəmə görə, H.Abbaszaadənin əsərlərində sujet başlıca ifadə vasitəsidir. O, bilavasitə şərhə meyil etmir, hadisəni ilk növbədə nəql etməyə çalışır” [9, s. 7].

H.Abbaszaadə hər hansı bir nəsr əsərində həcmindən asılı olmayaraq həyatı mövzulara toxunur, hər bir insanın qəlbinə, düşüncəsinə təsir edə bilən hadisələri ədəbiyyata gətirirdi. Şair Məmməd Rahim də yazıçının yaradıcılığına biganə qala bilməmiş, “Maraqlı əsər” [12, s.3] məqaləsində onun “Hardasınız, müsyö Abel?” povestindən söz açmışdır. Əsərin əsas mövzusunı əsirlik, əsirlərin müharibədənsonrakı həyatı, bir sözlə, insan taleyi təşkil edir. Povesti hərtərəfli təhlil edən M.Rahim ayrı-ayrı obrazların xarakterik xüsusiyyətlərinə diqqəti cəlb etmiş, müharibənin insan taleyinə vurduğu acı zərbənin nəticələrinin bədii təsvirini, müharibə epizodlarında canlılığı yüksək qiymətləndirmiş və 80-ci illər H.Abbaszaadə bədii nəsrinin irəliləyən xətt üzrə inkişaf etdiyi qənaətinə gəlmişdir.

“60-70-ci illərdə ədəbiyyat daha çox mənəvi-əxlaqi axtarışlar müstəvisində inkişaf edir və sosial mühiti də bu aspektdən qiymətləndirir, təqdir və tənqid edirdisə, 80-ci illərdə analitik təhlilin istiqaməti sosial-siyasi müstəviyə keçir. Cəmiyyət həyatını, mövcud ictimai və siyasi, eləcə də əxlaqi-mənəvi durumu milli və ümumbəşəri dəyərlər müstəvisində qiymətləndirmək meyili ön mövqeyə çıxır” [16, s. 10]. Yaranan bədii əsərlərdə insan amili, insanın mənəvi dünyası sosial-ictimai dəyərlər zəminində təsvir edilir. H.Abbaszaadə yaradıcılığı da bu cəhətdən öz məhsuldarlığı ilə seçilirdi. Onun yaradıcılığında müharibə mövzusu aparıcı olsa da, insanın daxili təlatümləri, mənəvi-etik məsələlərə sənətkar münasibəti və mövqeyi İ.Şıxlının “Müharibə və insan” [20] məqaləsində H.Abbaszaadə yaradıcılığında müharibə mövzusu və onun rolunu qiymətləndirmək baxımından olduqca maraqlı və dəyərli tədqiqatdır.

H.Abbaszaadə yaradıcılığı, xüsusilə, bədii nəsr ədəbi aləmdə yalnız tənqidçilərin deyil, şair və yazıçıların da diqqətini çəkmişdir. Onun nəşr olunan hər hansı bir nəsr əsərinin oxucu təəssüratı dövrü mətbuatda əksini tapırdı. Yazıçının “Xahiş” povestindən təsirlənən Bəxtiyar Vahabzaadə təəssüratlarını “Xahiş”in bəlası” adlı açıq məktubunda qələmə almışdır. Həmin məktub “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 1982-ci il 16 iyul buraxılışında yayımlanmış və sonradan B.Vahabzaadənin “Dərin qatlara işıq” kitabına salınmışdır [21]. Məqalədə H.Abbaszaadənin nəsrinin həyatı müşahidələr üzərində qurulması və hamıya məlum olan bir mövzunu necə uğurla yenidən işləməsi məsələsinə toxunulurdu. B.Vahabzaadə yazırdı: “Sənin povestdə təsvir etdiyən xeyirxah adamları – Güləndam nənədən tutmuş Qəni kişiyyə qədər – hamısını mən o zamandan (H.Abbaszaadənin yaşadığı Kamo küçəsindəki məhlədən – A.H.) tanıyıram. Bununla mən yazıçı üçün həyat müşahidəsinin nə qədər vacib olduğuna bir daha inandım” [2, s.121].

H.Abbaszadənin 60 illik yubileyi münasibətilə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində Süleyman Rüstəm “Şairin nasir haqqında sözü” adlı yazısında yazıçının bədii nəsrinin mövzu dairəsinin çərçivəsini müəyyən etməyə cəhd edir. Digər ədəbiyyatşünas-alim və ədəbi tənqidçilər kimi, o da H.Abbaszadə bədii nəsrində müasirlik motivlərinin aparıcılığını xüsusilə qabardır.

S.Rüstəm onu hərtərəfli tədqiqata cəlb etməsə də, yazıçının böyük həvəslə yaratdığı Bakı obrazı onun diqqətini çəkmişdir. Onun fikrincə, “insanların daxili aləmini, psixologiyasını özünəməxsus hərəkətləri ilə, səhvləri, nöqsanları və müsbət cəhətləri ilə birlikdə, bütöv bir xarakter kimi vermək”lə [19, s.7] yanaşı, Bakının da dərini, ağrısını, acısını orijinal tərzdə çatdırma bilmişdir. S.Rüstəmin “Şairin nasir haqqında sözü” yazısındakı fikirləri ilə tamamilə razıyıq. Elə bu H.Abbaszadə bədii nəsrinin özünəməxsusluğunu şərtləndirir.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi, yaşadığımız dünya, zaman-məkan çərçivəsi, keçmişə dönüş, insan duyğuları və təsəvvürlərini özünəməxsus, bənzərsiz üslubu və təhkiyəsi ilə yaşamağa sövq edən yazıçı Kamal Abdulla “Ötən illərin mənası” [2, s.6] məqaləsində H.Abbaszadənin “Çəmbərəkənd balladası” kitabına daxil olan əsərləri təhlil edərək H.Abbaszadənin cəbhə hekayələrində xatirə, gündəlik formasını müsbət xüsusiyyət kimi qiymətləndirmiş, iki povesti – “Xahiş” və “Dələ” əsərlərindəki mənəvi-psixoloji, etik qayğıların əksi məsələsini xüsusi qeyd etmişdir.

Ədibin 3 cildlik “Seçilmiş əsərləri”nə yazdığı ön sözə [1] tənqidçi Yaşar Qarayev H.Abbaszadənin bədii nəsrində keçmiş ilə bu gün arasında körpü yaratmaq, mənəvi sərvətlərin və insani dəyərlərin varisliyi, mənəvi axtarışlar prizmalarını ustalıqla müəyyən etmişdir. Y.Qarayev yazırdı: “İnsan həyatının və əməyinin təkrarsız humanist mənasına, bunun fərdi bəşəri və fitri-insani mahiyyətinə həssaslıq, dinc günlərin də mənəvi-əxlaqi dəyərləri üçün cəbhəçi cavabdehliyi və məsuliyyəti, cəzasız qalmayan günah, özgə ağrısına, yad köynəyinə məhrəmlik və şəriklik mövzusu, vicdan və ədalət hissənin təntənəsi üçün fəvri, tərəddüdsüz zəminlik və borc duyğusu! – artıq xatırladığımız bu cizgilər onun hekayə və povestləri üçün hələ cəbhə vaxtından formalaşmış ən səciyyəvi və əxlaqi problemlər hesab oluna bilər” [1, s.7]. Bu xüsusiyyətlər nəinki H.Abbaszadə yaradıcılığına, həmçinin sovet yazıçılarının müharibə nəsline dəst-xəttinə xas idi.

1985-ci ildə H.Abbaszadənin növbəti kitabı – “Əlibalanın ağır səfəri” nəşr olunur. Kitabda olan eyniadlı roman ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir, Rəhim Əliyev “Axtarışların başlanğıcı”, “Ömrün sınaqları” [6, s.6], Zaman Əsgərli “Təmizliyin təntənəsi” [7, s.3] məqalələrində romanın ideyasının əsər kimi aktuallığını qiymətləndirmiş, H.Abbaszadənin həyat həqiqətinə, realizmə sadıqlığı məsələlərinə toxunmuşlar.

H.Abbaszadə 70-80-ci illərdə nüfuzlu «Правда», «Известия» qəzetlərində, «Дружба народов», «Огонёк» və «Смена» jurnallarında ən çox

dərc olunan azərbaycanlı yazıçılardan olmuşdur. Onun “Etibarnamə” və “Taqılbab” hekayələri «Огонёк» jurnalında müxtəlif illərdə “İlin ən yaxşı hekayəsi” mükafatına layiq görülmüş, «Правда» qəzetində 10-dan çox hekayəsi yayımlanmışdır. Yazıcının “Burulğanlar” romanı isə Respublika Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür.

Postsovet dövrü ədəbiyyatının bir xüsusiyyəti də ittifaq tərkibində olan respublikaların ədəbiyyatının mövzu və məzmun etibarilə bir-birinə yaxın olması idi. Yaranan əsərlər digər xalqların dillərinə tərcümə edilir, nəşr olunur, dövrün tendensiyası ilə üst-üstə düşənlər ədəbi tənqiddə, ədəbi ictimaiyyətdə işıqlandırılırdı. Onun xüsusilə rus dilində nəşr olunmuş “Uzaqdan gələn qonaq” kitabı digər xalqların nümayəndələri, ictimai mühiti tərəfindən çox bəyənilmişdir. Bu kitab barədə Y.Lukin, İ.Tretyakov «Правда» və «Вышка» qəzetlərində məqalələr dərc etdirmişlər. H.Abbaszaadənin də əsərləri sovet ədəbiyyatının uğurlu əsərləri sayılırdı.

Y.B.Lukin Anton Makarenko və Mixail Şoloxovun əsərlərinin ilk oxucusu və redaktoru idi. O, «Комсомольская правда» və «Правда» qəzetləri ilə əməkdaşlıq edir, bir çox sovet yazıçıları haqqında məqalələr yazırdı. Y.Lukin “Müasirlik mövzunu diktə edir” («Современность диктует тему») [30] adlı məqaləsində H.Abbaszaadənin 4 povesti – “Mənsur”, “Uzaqdan gələn qonaq”, “Qarı döyülür”, “Dörd bazar günü” və 8 hekayəsi barədə qısa məlumat vermişdir. Məqalədə o, H.Abbaszaadənin əsərlərinin əxlaqi tərəfini xüsusi olaraq qeyd etmiş, əsərlərdəki əsas konfliktin insanın cəmiyyətdəki rolu, həyata baxışı, insanlara münasibətindən doğduğunu müəyyən etmişdir. Y.B.Lukin də H.Abbaszaadənin oxucular tərəfindən yaxşı tanınması və sevilməsinə müasir mövzulara müraciəti ilə bağlayır.

İ.Tretyakov “Dostluq dərsi” («Урок дружбы») [35] məqaləsində H.Abbaszaadənin “Uzaqdan gələn qonaq” povesti ilə ustalığının çata biləcəyi yüksəkliyə qalxdığını vurğulamışdır.

1976-1978-ci illərdə «Огонёк» jurnalında M.Xolmoqorovun “Əsgər mövqeyi” [36], «Литературный Азербайджан» jurnalında V.Boquslavskinin «...Объёты пафосом воспитания» [28] və S.Lukyanovun «Нравственная активность героя» [31] məqalələrində H.Abbaszaadənin “Uzaqdan gələn qonaq”, “Qaradağ əhvalatı”, “Hardasınız, müsyö Abel”, “Qarı döyülür” povestləri və bir neçə hekayəsi bir-biri ilə əlaqəli şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş yazıcının əsərlərindəki dramatism özünəməxsus şəkildə şərh edilmişdir.

Rus ədəbiyyatında H.Abbaszaadənin maraqla qarşılanmış kitablarından biri də “Dörd bazar günü” olmuşdur. S.Lukyanov kitaba daxil edilmiş povest və hekayələri ehtiva etdiyi humanist ideallar, insanın ictimai maraqları və əxlaq sisteminə yad ünsürlərin dolğun əks edilməsinə görə yüksək qiymətləndirmişdir. O, H.Abbaszaadənin oxucu qəlbinə yol tapa bilməsini əsərlərində qoyduğu aktual problemlərlə əlaqələndirmişdir.

“Dörd bazar günü” kitabı ilə bağlı digər bir tədqiqat Mixail Pleskaçevskiyə aiddir. 1976-cı ildə «Литературное обозрение» jurnalının 8-ci sayında o, “Dörd bazar günü”, “Uzaqdan gələn qonaq”, “Hardasınız, müsyö Abel” povestləri və “Etibarnamə” hekayəsi barədə məlumat vermişdir. M.Pleskaçevskinin azərbaycanlı yazarın bədii irsinə marağı onun yaradıcılığı ilə yanaşı, şəxsiyyətinə olan simpatiyası tamamlayırdı. H.Abbaszadənin 60 illik yubileyinə həsr etdiyi «Грани большого таланта» [33] yazısında Pleskaçevski müasirlik mövzusunda sadıqlıyı H.Abbaszadə yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti kimi qiymətləndirmişdir.

Bunlarla yanaşı, A.Sofranovun «Нравственный взгляд писателя» (“Yazıcının mənəvi baxışları”) [34] məqaləsi də H.Abbaszadə bədii nəsrinə haqqında müəyyən bir fikrə gəlmək, müxtəlif baxış bucaqlarını müəyyən etmək baxımından maraqlıdır.

1982-ci ildə H.Abbaszadənin rus dilində “Büllür mürəkkəbqabı və bənövşəyi “Jiquli” kitabı nəşr olunur və Y.Loxviçkinin diqqətini çəkir. Y.Loxviçki «Грани судеб людских» (“İnsan talelərinin sərhədində”) [29] məqaləsində “Büllür mürəkkəbqabı və bənövşəyi “Jiquli”, “Etibarnamə”, “Çəmbərəkənd balladası”, “Körpüdə bir qadın dayanmışdı” hekayələrinin məzmununu təhlil etmiş, oradakı yenilikləri təsvir etməyə çalışmışdır. Y.Loxviçki H.Abbaszadənin əsərlərində insan taleyinin ön planda olmasını, mərdlik, humanizm, inam hissələrinin Azərbaycan xalqının xarakterik cizgiləri olduğunu və yazıcının bu xüsusiyyətləri ustalıqla oxucuya çatdırma bilmə sənətkarlığını qeyd etmişdir.

H.Abbaszadənin əsərləri keçmiş SSRİ məkanında digər müttəfiq respublikalarda ədəbiyyatşünasların da tədqiqatında özünə yer alır. Daşkənddə yaşayan filologiya elmləri doktoru Ləziz Kayumov “Müasirlik duyğusu” məqaləsində [10] H.Abbaszadə yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmiş, əsərlərində ictimai-sosial problemlərin həlli yollarını yazıcının müasir həyata baxışı ilə əlaqələndirmişdir. L.Kayumov H.Abbaszadənin üslubunda hadisələrin qeyri-adi təsvirini belə ifadə edir: “Əsərdəki hadisələri elə çevirməli ki, bununla o, yeni boyalarla işlənmiş olsun və adi adamlar öz xarakterlərinin bütün diqqətəlayiq qeyri-adilikləri ilə açıla bilsinlər” [10, s.7].

Yazıcı özü də sənət dostları, jurnalistlər ilə müsahibələrində sənətə baxışını, yaradıcılıq meyarlarına münasibətini bildirməkdən çəkinməmişdir. Onun “Bakı” (“Баку”) qəzetinin jurnalist Mark Peyzelə verdiyi «Однажды и навсегда» [32] müsahibəsində tənqidi fikirlərinə rast gəlirik.

H.Abbaszadə öz əsərlərinə üç prizmadan yanaşır: oxucu, tənqidçi və müəllif. Onun fikrincə, bunlardan hər hansının zəif və ya bir-birinin fikirlərinin düzgün dəyərləndirilməməsi nəticədə uğursuz əsərlərin formalaşacağına gətirib çıxarır. Yazıcı xüsusilə, müharibə mövzusunda öz yaradıcılığında aydınlıq gətirmiş, bəlkə də müharibə olmasaydı ədəbiyyata gəlməyəcəyini bildirmişdir.

“Müharibə mənim ruhuma və beynimə birdəfəlik daxil oldu” deyən H.Abbasadə hər bir yazıcının öz xalqının ruhunu, inamını milyonlara çatdırmaq vəzifəsini üstün tutur.

Aparılan araşdırmalardan aydın olduğu kimi, H.Abbasadə yaradıcılığı sovet dövründə ədəbi tənqid müstəvisinə tam olmasa da, çıxarılmış, hələ sağlığında yazılan məqalələrdə şəxsiyyəti, yaradıcılıq yolu, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, yazı üslubu və s. ilə bağlı məqamlarla bağlı elmi-tənqidi yanaşmalara rast gəlirik. Lakin istər ədəbi tənqid, istərsə də “dostların” yanaşmaları yazıcının əsərlərindəki gizli mətləbi, ideya-məzmun mahiyyətini, dil-üslub xüsusiyyətlərini dərinlən açmır, daha çox siyasi-ideoloji məqamlara toxunurdular. H.Abbasadə sovetizm ideyasından kənar, lakin dövrün real gerçəkliyindən də yan qaça bilməyən əsərlərində öz milli mənliliyini, milli dəyərlərini, milli düşüncə tərzini qorumağa çalışır, sovet ədəbiyyatına sadə insan xarakterləri, obrazları gətirirdi.

H.Abbasadənin bədii nəsrinə baxış müstəqillik dövrü ədəbi tənqidində əksini tapmışdır. Bildiyimiz kimi, H.Abbasadənin yaradıcılığının son 14 ili yenidən müstəqillik qazandığımız dövrə düşür. Bu dövrdə artıq yazıçı 69 yaşlı haqlamışdı və onun bədii nəsrini durğunluq dövrünü yaşayırdı. Yazıcının yaradıcılığının son illərini daha çox publisistika yaradıcılığı təşkil edirdi.

Bu zaman kəsimində görkəmli akademik Tofik Hacıyev və Vaqif Yusiflinin tədqiqatlarında H.Abbasadənin bədii nəsrinə bağlı orijinal fikirlərə rast gəlmək mümkündür. T.Hacıyev “Nəsrin böyük rütbəli sənətkarı” [8] məqaləsi və 2006-cı ildə H.Abbasadənin latın qrafikası ilə nəşr olunmuş ikicildliyinə yazdığı “Ön söz”də ədibin yaradıcılığının əsas istiqamət xətlərini düzgün müəyyənləşdirdiyinin şahidi oluruq. O, həmçinin H.Abbasadənin bədii nəsrinin poetik göstəriciləri sırasında şeirliyyət, yığcamlıq, sərrastlıq və məntiqi vurğunun əhəmiyyətini xüsusi qeyd etmişdir.

Tənqidçi Vaqif Yusifli H.Abbasadənin bədii nəsrinə bağlı düşüncələrini “Azərbaycan romanı: dünən, bugün”, “Əlvanlıq uğrunda” [22], “Çəmbərəkənd balladası” [25] yazılarında qələmə almışdır. O, hələ 1986-cı ildə yazdığı “Nəsr: konfliktlər, xarakterlər” monoqrafiyasında müharibə dövrünü əks etdirən əsərlər arasında “General” romanının da adını çəkmişdir. V.Yusifli 60-70-ci illər Azərbaycan nəsrində Böyük Vətən müharibəsinə müraciətin iki üsulundan bəhs edərək yazırdı: “Bir çox yazıçılar bilavasitə şahidi olduqları hadisələri geniş və panoram epik lövhələrə çevirirlər (Əbülhəsən – “Dostluq qalası”, H.Abbasadə “General” və s.). Belə əsərlərdə müharibəni şəxsən görmüş, odlar-alovlar içərisindən keçmiş yazıçıların şəxsi təəssüratları az rol oynamır. İkinci qisim əsərlərdə isə həcm o qədər də böyük olmur, yazıçılar əsasən arxa cəbhəni təsvir edir, müharibənin insan psixologiyasına təsirini əks etdirməyə çalışırlar” [27, s.137].

Tənqidçi H.Abbaszađə yaradıcılığını yalnız sovet dövrünün ideoloji prizmasından deyil, müstəqillik dövrü kontekstində də təhlilə cəlb etmişdir. “Altmış beş il ədəbi aləmdə” [23, s.5], “Həyat həqiqətləri və yazıçı duyumu” (“Ulduz” jurnalı) məqalələri H.Abbaszađənin həm şəxsiyyəti, həm də yaradıcılıq yolunu araşdırmaq baxımından qiymətli mənbələrdir. 2007-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetində nəşr etdirdiyi “Bizim Hüseyn müəllim” məqaləsində o yazır: “Hüseyn Abbaszađə müasir yazıçıdır və mən bu kəlməni işlədərkən müasirliyi təkə müasir mövzuda yazmaq kimi dərk eləmirəm. Müasirliyi onun təsvir etdiyi hadisələrə məhz yeni düşüncə tərzi ilə yanaşmasında, gördüyünü, müşahidə etdiyini və qələmə aldığıni yüksək sənətkarlıqla canlandırdığında görürəm. Elə bir əsər ki, təkə konkret bir dövrün əhval-ruhiyyəsini, ictimai, yaxud mənəvi mənzərəsini əks etdirməklə məhdudlaşsın. Bu gün də həmin əsərləri oxuyanda bu gün üçün nəə tapaq” [24, s.6].

H.Abbaszađənin oxunan və sevilən bir yazıçı olduğunu jurnalist araşdırmalarında da görmək mümkündür. Yazıçı özü də uzun zaman mətbuatda çalışmışdır. Yazıçı-publisist Hacı Ağaddin Mansurzađənin “Sənətkar xoşbəxliyi” kitabı mətbuat nümayəndələri arasında dərin hörmətə və sevgiyə sahib olmuşdur. Bu, H.Abbaszađəyə həsr edilmiş maraqlı araşdırmalardan biridir. Ədibin 85 illiyi münasibətilə nəşr edilmiş kitaba H.A.Mansurzađənin beş məqaləsi daxil edilmişdir. Məqalələrlə tanış olduqda müəllifin yazıçının həyat yoluna, yaradıcılığına bələdliyi diqqət çəkir.

Yaradıcılığı iki əsrin qovşağına təsadüf edən yazıçının bədii nəsrinə barədə Məhəmməd Nərimanoğlu “General”la qazanılan şöhrət, Təranə Məhərrəmovə “Ədəbiyyatın ağsaqqalı”, Dəyanət Bayramov “Nəsrimizin “general”ı” kimi məqalələrində bir-birindən dəyərli fikirlər irəli sürmüşlər. Yazıçını ən yaxşı təqdim edən öz əsərləri olduğunu vurğulayan M.Nərimanoğlu yazır: “Yazıçı üçün mühüm bir məziyyət də qələmə aldığı hadisələri haçansa yaşaması, təsvir etdiyi insanları görməsi, duyması, onların müasirinə çevrilməsidir. H.Abbaszađənin nəsrinə professionallıqla qələmə alınıb ki, bunu yazıçının irili-xırdalı bütün əsərlərində görmək mümkündür” [15, s.7].

Bunlarla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, H.Abbaszađə yaradıcılığı nə sovet, nə də müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığında hərtərəfli tədqiqata cəlb edilməmişdir. Sovet dövründə onun bədii nəsrinə mətbuatda mütəmadi olaraq işıqlandırılma da, sovet ədəbi tənqidində özünə yer ala bilməmişdir. Təhlil müstəvisinə cəlb edilən əsərlər də təbii olaraq, sosialist quruculuğu nailiyyətləri, sovet insanının xariqəsi və s. bu kimi parametrlərdən araşdırılmışdır.

2005-ci ilə kimi qələmini yerə qoymayan H.Abbaszađə yaradıcılığına müstəqillik dövrü ədəbi tənqidi, demək olar ki, biganə yanaşmışdır. Buna bir neçə səbəblə aydınlıq gətirmək olar. Birincisi, 90-cı illərdən sonra ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən köklü dəyişikliklər mədəniyyət, incəsənət və

ədəbiyyatın məzmununda da özünü göstərdi. Xalqlar dostluğu, beynəlmiləçilik, qardaşlıq, həmrəylik mövzuları ədəbiyyatda arxa plana keçir, postmodernizmin, müstəqilliyin özü ilə gətirdiyi yeni mövzulara oxucu marağı ilə yanaşı, tənqidçi sözü, tənqidçi fikri tələb edirdi. İstər dövrü mətbuat, istərsə də ədəbi tənqid yeni ab-hava, yeni polemikaya ehtiyac duyurdu. H.Abbaszaadə kimi ömrünü və ədəbi fəaliyyətini mövcud ideoloji ruhla kökləyən sənətkarlar üçün mövzu və məzmun yeniliyi, “yeni obraz”, “yeni intellekt” yaratmaq çətin idi. H.Abbaszaadə səhv ideologiyaya xidmət edən sənətkar deyildi, lakin öz yaradıcılıq ənənəsini, formalaşma dəst-xəttini dəyişməsi də olduqca çətin idi. Yazıcının mənsub olduğu cəmiyyətə, mövcud quruluşa, böyüyüb təhsil aldığı, əmək fəaliyyətinə başladığı, uğrunda canından keçməyə hazır olduğu sovet cəmiyyətinə sədaqəti ilə yanaşı, fərdi sənətkar təxəyyülü onu tutduğu yoldan, ədəbiyyat aləmindən uzaqlaşmağa, yeni məzmunlu əsər ortaya qoymağa mane olurdu. Digər tərəfdən, “...totalitar rejim şəraitində, inzibati-amirlik rejimində “yeni nəsrin” meydana çıxması heç də adi məsələ deyildi. O zaman hakim olan kommunist ideologiyası yalnız sosialist realizminə haqq qazandırır və bu sənət adamlarının sərbəst yaradıcılıq fəaliyyəti göstərməsinə mane olurdu” [4, s.12].

Ədəbiyyatşünaslıqda H.Abbaszaadə və onun kimi sənətkarlara qarşı yaranan ədəbi “laqeydlik” onların əsərlərini qloballaşan və postmodernləşən ədəbiyyatın tələbləri ilə yanaşaraq diqqətdən kənar qoymuşdur. Ədəbiyyatşünas alim Ş.Alışanlı bu prosesi belə ifadə etmişdir: “Marksist-leninçi metodologiyanın, ictimai formasıyalar nəzəriyyəsinin yetirməsi olan Azərbaycan humanitar elmi hansı istiqamətdə inkişaf etməlidir. Humanitar tədqiqatlarda başlıqlar dəyişir, lakin mətndən, təhlildən irəli gəlmədiyi üçün formal səciyyə daşıyır. Tariximizlə, ədəbi-mədəni keçmişimiz və çağdaş proseslə bağlı tədqiqatlarda formal ənənəvi metodoloji yanaşma mexaniki inkar edilir. Humanitar təfəkkürdə marksist dünyagörüşündən zahiri ayrılma yalnız ifratlarla müşahidə olunur” [3, s.4].

Hər bir sənətkar öz dövrünün, mühitinin yaradıcısıdır. H.Abbaszaadə sovet hökumətini səmimi qəlbədən sevirdi. Çünki bu dövlətin ideologiyası altında böyümüşdü, təhsil almışdı, əmək fəaliyyətinə başlamışdı. O, bu hökumətin naqisliklərini də yaxşı bilirdi və onları görmüşdü. Lakin bunları həmin dövrdə açıq şəkildə dilə gətirmək, yazmaq asan iş deyildi. H.Abbaszaadə bir yazıçı kimi yaşadığı dövrün, cəmiyyətin, insanların psixologiyasını, sosial və məişət aspektlərini işıqlandırmağı qarşısına məqsəd qoymuş və buna nail olmuşdur. H.Abbaszaadə yaşadığı zamanla düşünür, yaşayır və yazırdı. Onun əsərlərindəki humanizm, əxlaq, səmimi duyğular bu gün öləzimdə olan insanlığımızı yenidən sorğulamağa, xatırlamağa vəsildir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abbaszadə H.* Seçilmiş əsərləri: 3 cilddə, I c., Bakı: Azər nəşr, 1983, 366 s.
2. *Abdulla K.* Ötən illərin mənası. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1983, 7 oktyabr
3. *Alışanlı Ş.* Ədəbi-bədii düşüncənin sərhədləri. Bakı: Sabah, 2010, 360 s.
4. *Bayramova N.* Elçin nəsrinin poetikası. Bakı: Ozan, 2003, 184 s.
5. *Əfəndiyev H.* Tükənməz ilham çeşməsi // Azərbaycan, 1970, № 4
6. *Əliyev R.* Ömrün sınaqları. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1985, 7 iyun
7. *Əsgərli Z.* Təmizliyin təntənəsi. “Bakı” qəz., Bakı, 1985, 12 avqust
8. *Hacıyev T.* Nəsrin böyük rütbəli sənətkarı. “Yeni Azərbaycan” qəz., Bakı, 2002, 22 noyabr
9. *Hüseynov A.* Taleyə çevrilən illər. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1982, 26 noyabr
10. *Kayumov L.* Müasirlik duyğusu. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1982, 26 noyabr
11. *Məmməd C.* Ürəkaçan əsərlər, səslər. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1982, 26 noyabr
12. *Məmməd R.* Maraqlı əsər. “Azərbaycan gəncləri” qəz., Bakı, 1971, 7 oktyabr
13. *Nəbiyev B.* Ədəbi düşüncələr. Bakı: Gənclik, 1971, 203 s.
14. *Nəbiyev B.* Böyük Vətən müharibəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1977, 329 s.
15. *Nərimanoğlu M.* “General”la qazanılan şöhrət. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2012, 24 noyabr
16. *Salamoğlu T.* Müasir Azərbaycan romanının poetikası. Bakı: Elm, 2005, 280 s.
17. *Seyidov Y.* Müasirlik duyğusu. “Kommunist” qəz., 1971, 20 yanvar
18. *Seyidov Y.* Müasirlik yazıçının devizidir. “Azərbaycan gəncləri” qəz., Bakı, 1968, 24 oktyabr
19. *Süleyman R.* Şairin nasir haqqında sözü. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1982, 26 noyabr
20. *Şıxlı İ.* Xatirəyə dönmüş illər: Xatirələr və məqalələr. Bakı: Yazıçı, 1980, 366 s.
21. *Vahabzadə B.* Dərin qatlara işıq. Bakı: Yazıçı, 1986, 320 s.
22. *Yusifli V.* Azərbaycan romanı: dünən, bugün // Azərbaycan, 1987, № 12
23. *Yusifli V.* Altmış beş il ədəbi aləmdə. “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 2012, 21 dekabr
24. *Yusifli V.* Bizim Hüseyn müəllim. “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 2007, 23 noyabr
25. *Yusifli V.* Çəmbərəkənd balladası. “Bakı” qəz., Bakı, 1983, 3 may
26. *Yusifli V.* Əlvanlıq uğrunda. “Azərbaycan gəncləri” qəz., Bakı, 1971, 6 fevral
27. *Yusifli V.* Nəsr: konfliktlər xarakterlər. Bakı: Yazıçı, 1986, 166 s.
28. *Богуславски В.* Объяты пафосом воспитания // Литературный Азербайджан, 1977, № 10-11
29. *Лохвички Й.* Грани судеб людских // Литературный Азербайджан, 1983, №3,
30. *Лукин Й.* Современность диктует тему. Газ. “Правда”, 1979, 10 февраля

31. *Луцянов С.* Нравственная активность героя // Литературный Азербайджан, 1976, № 2
32. *Пейзел М.* Однажды и навсегда. Газ. «Баку», 1984, 18 июля
33. *Плескачевски М.* Грани большого таланта. Газ. «Вышка», 1982, 23 ноября
34. *Софронов А.* Нравственный взгляд писателя (предисловие к книге «Гость из далека»). Москва: Художественная литература, 1978
35. *Третьяков И.* Урок дружбы. Газ. «Вышка», 1976, 12 февраля
36. *Холмогоров М.* Позиция солдата // Огонек, 1976, № 43

UOT 81

A.M.Hüseynova
Gəncə Dövlət Universiteti
h_aysen@yahoo.com

MÜQAYISƏLİ-TARİXİ VƏ TİPOLOJİ DİLÇİLİK

Açar sözlər: dillərin təsnifi, müqayisəli-tarixi dilçilik, tipologiya, dil tipləri, dil ittifaqları, izomorfluq, dil strukturu

Müqayisəli-tarixi dilçilik dillərin genetik əlaqəsini, qohumluq dərəcəsini öyrənir. Dillərin uzunmüddətli qonşuluq və paralel inkişafı nəticəsində yaranan birlik dil ittifaqlarını yaradır. Dillərin genetik, areal və tipoloji təsniflərinin kəşifən cəhətləri var. Genetik dilçilik bir sıra hallarda vahid struktur-tipoloji dilçiliklə qovuşur. Təkcə dillərin qohumluğu deyil, müəyyən ittifaqda olan dillərin oxşarlığı, bənzərliyi tipoloji araşdırmalarda nəzərə alınır. Dillərin uzunmüddətli təması onun tipində də keyfiyyət dəyişmələri yarada bilər.

A.M.Гусейнова

СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ И ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Ключевые слова: классификация языков, сравнительно-историческое языкознание, типология, языковые типы, языковые союзы, изоморфизм, структура языка

Сравнительно-историческое языкознание изучает генетическую связь и степень родства языков. Единство, возникшее в результате длительного соседства и параллельного развития языков, привело к созданию языковых союзов. Генетическая, ареальная и типологическая классификации имеют пересекающиеся черты. Генетическое языкознание в ряде случаев пересекается со структурно-типологическим языкознанием. В типологических исследованиях учитывается не только родство языков, но и сходство, близость языков, находящихся в определенных языковых союзах. Длительное взаимодействие языков может создать качественные изменения в их типах.

COMPARATIVE-HISTORICAL AND TYPOLOGICAL LINGUISTICS

Keywords: *classification of languages, comparative-historical linguistic, typology, language types, language unions, isomorphism, structure of language*

The comparative-historical linguistics studies a genetic linkage and degree of relationship of languages, the Unity which has resulted from the long neighbourhood and parallel development of languages has led to creation of languages of the unions. Genetic, areal and typological classifications have the crossed lines. The genetic linguistics in some cases merges with structural and typological linguistics. In typological researches not only relationship of languages, but also similarity, proximity of the languages which are in certain unions is considered. Long interaction of languages can create high-quality changes in their types.

Sistemli linqvistikanın prinsiplərinin dilin tarixi inkişafı məsələlərinə yönəlməsi müqayisəli-tarixi dilçiliyin sürətli inkişafına səbəb olmuşdur. Nəzəri dilçiliyin inkişafı fonunda müqayisəli-tarixi dilçiliyin tədqiqat üsulları dəqiqləşdirilir, ulu dilə münasibət dəyişir. Müxtəlif sistemli dillərin genetik baxımdan öyrənilməsi dünya dillərinin genealoji təsnifi məsələsini aktuallaşdırır, təsnif prinsiplərini dəqiqləşdirilir. XIX əsrdə hind-Avropa ulu dilini bərpa edən tədqiqatçılar bu dilin reallığına şübhə etmədilər. Sonralar ulu dil, onun xüsusiyyətləri, tarixi kimi məsələlər müxtəlif dilçiləri düşündürmüş, bir sıra fikirlər formalaşmışdır. Hal-hazırda müqayisəli-tarixi dilçilik dillərin tarixi inkişafına nüfuz etməsinə, tədqiqat üsullarının kamilliyinə, terminologiyasına, kifayət qədər aydın inkişaf qanunlarının müəyyənləşdirilməsinə görə dilçiliyin daha çox inkişaf etmiş sahəsi kimi qiymətləndirilir. Fikrimizcə, dildaxili və dillərarası müqayisə əsasında yeni bir nəzəri dilçiliyin – diaxronik linqvistik komparativistikanın formalaşdığını söyləyən tədqiqatçılar haqlıdırlar. Pradilin bərpası əvvəlcə hind-Avropa dillərinin materialları əsasında aparılmış, lakin sonralar müxtəlif dil birlikləri bu aspektdən öyrənilmişdir. Tədqiqatçılar belə bir cəhətə diqqət yetirirlər ki, hind-Avropa dillərinin genealoji təsnifi müasir tələblərə daha çox cavab verən təsnifdir. Müxtəlif dillərin müqayisəli-tarixi baxımdan öyrənilməsində, genetik əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində də hind-Avropa dilçiliyində formalaşmış tədqiqat üsullarından, təsnifat prinsiplərindən istifadə edilir. Bununla yanaşı, hind-Avropa dilçiliyində formalaşmış təsnifat modelinin dünya dillərinin genealoji təsnifləri üçün universal tip kimi qəbul edilməsi doğru olmazdı (4, s.40-41). Qohumluğu sübut edilən bəzi dillər öz areallarına görə müəyyən coğrafi zonalara bölünür və bu zonalar bir sıra dil xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bantu dillərində 10 coğrafi zona müəyyənləşdirilmişdir və bu areal daxilində bir zonadan başqa zonaya müxtəlif tipli keçidlər müşahidə

olunur. Bu, eləcə də Uzaq Şərqi böyük dil qruplarında özünü göstərir (4, s.41-42). Bütün bunlar isə, təbii ki, bu dillərin müqayisəli-tarixi baxımdan öyrənilməsinin və genetik təsnifinin özünəməxsusluğunu yaradır. Müasir dilçilikdə ulu dil bəzən bərpa edilən mücərrəd model, bəzən isə nə vaxtsa mövcud olmuş reallıq kimi qəbul edilir. Dilçilikdə ulu dilin bərpasının qeyri-mümkünlüyü fikrində olan tədqiqatçılar da vardır. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin görkəmli nümayəndələrindən olan A.Meyenin fikrinə görə, “müqayisə əsasında yox olmuş dili bərpa etmək mümkün deyil: roman dillərinin müqayisəsi eramızın IV əsrindəki latın dili haqqında dəqiq təsəvvür yarada bilməz, hind-Avropa dillərinin müqayisəsinin daha böyük nəticələr verəcəyi fikrinə gəlməyə də əsas yoxdur. Hind-Avropa ulu dilini bərpa etmək mümkün deyil” (8, s.74). Lakin ulu dilin reallıq olması müasir dilçilikdə, əsasən, qəbul edilməkdədir. Ulu dilin tarixi məsələsi hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Dilçilikdə nostratik, borleal, paleoavraziya kimi müxtəlif nəzəriyyələr, yaxud fərziyyələr yaranmış, ulu dil bəzən 10-15 min il bundan əvvələ aid edilmişdir. Macar dilçi alim P.Xaydu yazır ki, müasir komparativistikanın metodları ilə aparılan bərpanın səkkiz, yaxud on min il əvvələ aid edilməsi mənasızdır və uğursuzluğa məhkumdur (13, s.169).

Müasir dilçilikdə dillərin müqayisəli-tarixi öyrənilməsi dil strukturunun tarixi inkişafının dərinliklərinə nüfuz edilməsi, müəyyənlanmış tədqiqat üsullarının kamilliyinə görə dilçiliyin daha inkişaf etmiş sahələrindən sayılır. Dillərin qohumluğunu sübut etmə prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsinin əsası müqayisəli-tarixi dilçiliyin baniləri tərəfindən qoyulmuşdur. İlk tədqiqatlarda müqayisə, əsasən, fonetik və morfoloji səviyyələrdə aparılmış, bəzən dillərin leksikası da bu baxımdan öyrənilmişdir. Müqayisəli dilçiliyin banilərindən olan R.Rask qrammatik uyğunluğu dillərin mənşə ümumiliyinin əsas göstəricisi kimi qəbul edir, səs əvəzlənmələrinin qanunauyğunluğunun müəyyənləşdirilməsini əsas prinsiplərdən biri kimi qiymətləndirir. Tədqiqatçı lüğət tərkibindəki uyğunluğun dillərin qohumluğunu sübut etmək üçün etibarlı mənbə olmadığını göstərir, mənşə ümumiliyindən asılı olmayaraq dillərin leksik fondunun qarışdığını, dildə alınmaların çoxluq təşkil edə biləcəyini əsas gətirir. Bununla yanaşı, tədqiqatçı haqlı olaraq göstərir ki, dil başqa dillərlə nə qədər qarışsa da, onda çox qədim çağlarla bağlı olan bir leksik təbəqə var və bu təbəqənin müqayisəyə cəlb edilməsinin onların inkişaf qanunauyğunluğunun müəyyənləşdirilməsində xüsusi yeri var (3, s.91-92). Genealoji təsnif faktik dil materialı əsasında müqayisə edilən dillərin mənşə əlaqələrini, qohumluğunu sübut etməyə imkan verən tədqiqat üsul və vasitələri ilə şərtlənən müqayisəli-tarixi araşdırmaların nəticəsinə əsaslanır. Müqayisəli-tarixi dilçiliyin bir sıra məsələləri hələ də öz həllini gözləyir, ancaq dilçiliyin bu sahəsi kamil tədqiqat üsul və vasitələrinə və bunlarla şərtlənən tədqiqat metoduna malikdir (2, s.4). Bununla yanaşı, müqayisəli-tarixi dilçiliyin və genealoji təsnifin zəif tərəfləri

vardır. Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, bütün dillər inkişafının müxtəlif dövrlərinə aid olan yazılı abidələrə malik olmur. Ona görə də bütün dillərin tarixi inkişafını konkret şəkildə izləmək mümkün deyil. Başqa bir tərəfdən, dillər daima başqa dillərin təsir dairəsinə düşür, bir sıra dillər tarix səhnəsindən çıxır, substrat, superstat hadisələri baş verir. Hətta bəzən yazılı abidələri qorunan dilin hansı dil ailəsinə mənsub olması mübahisələr törədir. Şumerlər qədim dünyanın böyük bir sivilizasiya yaratmış xalqı olmuşlar. Şumerlərin türk mənşəli olması haqqında fikirlər var. Lakin qədim türklərin erkən yazılı abidələri bizə məlum olmadığı üçün şumerlərin genealoji cəhətdən hansı dil ailəsinə mənsub olması hələ də mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Tarix səhnəsindən çıxmış, yaxud müəyyən izlərini qoruyaraq yox olmuş dillər çoxluq təşkil edir. Müasir müqayisəli-tarixi dilçilik yazısı olmayan dillərin tarixinin bərpası ilə də məşğul olur, lakin bu deyilənlər, ümumən, genealoji təsniflərin məhdudluğa malik olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, dilçilik fikrinin inkişafı fonunda müqayisəli-tarixi dilçiliyin tədqiqat metodunun və tədqiqat üsullarının xeyli zənginləşdiyini görürük.

Sistemli linqvistikanın yaranması və ümumən, nəzəri dilçiliyin inkişafı fonunda müqayisəli-tarixi dilçiliyin tədqiqat metodunun xeyli dəqiqləşməsi və zənginləşməsi prosesi gedir. Müasir dilçilikdə daxili və xarici rekonstruksiyalar, yaxud bərpalar bir-birindən fərqləndirilir. Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, elementar şəkildə olsa da, daxili rekonstruksiya F.de.Sössürün “Hind-Avropa dillərində saitlərin ilkin sistemi haqqında memuar” əsərində də özünü göstərməkdədir. Lakin daxili rekonstruksiyanın banisi E.Kuriloviç sayılır.

Daxili rekonstruksiya dilin sistemliliyi prinsipinə əsaslanır. Xarici rekonstruksiyadan fərqli olaraq, daxili rekonstruksiyada bir dilin faktlarına əsaslanılır, qohum dillər içərisindən bir dil, yaxud dialekt seçilir. Bu metodun empirik bazasını konkret dildəki arxaik hadisələr təşkil edir. Bu hadisələr əsasında dil sistemi bərpa olunur (7, s.68). Daxili rekonstruksiya qohum dillərin heç birində müşahidə edilməyən dil faktlarını bərpa etməyə imkan verir. Dilin ayrı-ayrı ünsürlərinin bərpasına xidmət edən xarici rekonstruksiyadan fərqli olaraq daxili rekonstruksiya dil vahidləri arasındakı münasibətlərin bərpasına xidmət edir. Sistemli bərpanın tədqiqat üsulları daha çox fonoloji sistemə tətbiq edilmiş, sonralar başqa dil səviyyələri də bu baxımdan öyrənilmişdir. Məhz sistemlilik prinsipi tədqiqatçıya əsas verir ki, dildəki bütün dəyişmələri bu əsasda izah edə bilsin. Xarici rekonstruksiyada requlyar, sistemli şəkildə təkrarlanan dil hadisələri öyrənilir. Sistemlilik prinsipi əsas verir ki, bir dilin qalıq vahidlərini sistemin əvvəlki vəziyyətinin ünsürləri kimi qiymətləndirə bilsən. Komparativistikanın əvvəlki nəsilələrinin yaratdığı nisbi xronologiya metodu daxili rekonstruksiyada da uğurla tətbiq edilmişdir. Linqvistik rekonstruksiyanın məqsədi tarixəqədərki vəziyyətin və dəyişmələrin nisbi xronologiyasının müəyyənləşdirilməsi kimi qəbul edilir. Buna görə də daxili

rekonstruksiya linqvistik və sistemli linqvistikanın sinonimi kimi qəbul edilməlidir. Müasir dilçilikdə daxili rekonstruksiya anlayışı xeyli dəqiqləşdirilmişdir. Hal-hazırda komparativistikada daxili və xarici, sistemli və dinamik, substansional və relyativ, qlobal və parsial, retrospektiv və prospektiv rekonstruksiyalar fərqləndirilir (7, s.69). Lakin dillər arasındakı qohumluq münasibətləri bəzən şərti xarakter daşıyır. Bu, müəllifin dil birliyinə şəxsi baxışından, tədqiqatın məqsəd və vəzifələrindən, müəyyən məktəblərin ənənəsi və s. asılı olur.

Müqayisəli dilçiliyin, əsasən, iki başlıca sahəsi fərqləndirilir: müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik. Coğrafi mövqeyindən asılı olmayaraq bəzi dillər kök ümumiliyindən irəli gələn fonetik, leksik, morfoloji yaxınlığa malik olduğu kimi, genetik cəhətdən əlaqəsi olmayan bəzi dillərdə isə struktur yaxınlıq müşahidə edilir. Bütün bunlar isə dillərin təsnifi məsələsini aktuallaşdırır. Boduen de Kurtene bununla bağlı yazırdı: “Biz dilləri onların qohumluğundan asılı olmayaraq müqayisə edə bilərik. Biz tarixi və coğrafi baxımdan əlaqəsi olmayan dillərdə daim eyni xüsusiyyətlər, eyni dəyişikliklər, eyni tarixi proseslər, cırışmalar tapırıq... Hər yerdə biz dilin quruluşunda və təkamül prosesində oxşarlıq və fərqlərin səbəbləri ilə bağlı məsələ ilə qarşılaşırıq. İstər fonetika sahəsində, istərsə də dilin morfologiyası sahəsində, istərsə semasiologiyada, sözlərin və ifadələrin məzmunu haqqında elm sahəsində dillərin bu cür müqayisəsi geniş linqvistik ümumiləşdirmələr üçün əsas ola bilər” (5, s.317).

Belə bir fikir var ki, dillərin qohumluğuna əsaslanan, onların qohumluq dərəcəsinə göstərən hər bir morfolji təsnifat həmin dillər üçün ümumi bir tip müəyyənləşdirir. Müəyyən dil ailəsinə daxil olan dillərdə formaların material uyğunluğu həmin dillərin formal və qrammatik strukturlarını ifadə edir. Bu baxımdan hər bir genealoji təsnifat eyni zamanda tipoloji təsnifat sayılır (4, s.45-46). Praqa dilçilik dərnəyinin tezislərində də qohum dillərin tipoloji xüsusiyyətlərinin tipoloji cəhətdən öyrənilməsinin zəruriliyi üzərində dayanılır: “İndiyə qədər slavyan dillərinin müqayisəli öyrənilməsi onların genetik problemləri ilə məhdudlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, müqayisəli metod daha geniş istifadə oluna bilər. O, linqvistik sistemlərin sturkturunun və onların təkamülünün qanunlarını açmağa imkan verir. Belə müqayisə üçün qiymətli materialı təkcə qohum olmayan, yaxud uzaq qohum olan fərqli strukturlu dillərdə deyil, eyni ailəyə daxil olan dillərdə tapırıq” (10, s.70). Qohum dillər tipoloji cəhətdən öyrənilə bilər, lakin bu məsələnin mahiyyətini dəyişmir. Müqayisəli-tarixi dilçilik dillərin tarixi təkamülünü öyrənir və bu əsasda bir ailəyə daxil olan dillərin genealoji təsnifini verir. Tipoloji dilçilik dil sistemlərini öyrənir, yanaşı mövcud olan sabit əlamətlər əsasında dillər üçün daha ümumi olan dil tiplərini müəyyənləşdirir və onların tipoloji təsnifini verir. Sonralar müqayisəli-tarixi dilçilik tipoloji dilçiliyə qarşı qoyulmuş, qohum

dillər komparativistikanın, qohum olmayan dillər isə tipoloji dilçiliyin tədqiqat obyektini kimi qəbul edilmişdir.

Müasir dilçilikdə belə bir fikir var: “Dillərin tipoloji və genealoji təsnifləri arasında yaxın əlaqə var. Bütün qohum dillər eyni dil tipinə daxil olur. Lakin onların mütləq qohum olması zəruri deyil” (1, s.118). Lakin bu məsələyə münasibət birmənalı olmayıb. Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji metodların fərqləndirilməsi, sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsinin zəruriliyinə toxunan C.Qrinberq dillərin qohumluq əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsində tipoloji meyarlara əsaslanmanın əvvəllər çoxlu zərər gətirdiyini söyləyir (6, s.60). Hətta belə bir fikir var ki, “müqayisəli-tarixi tədqiqatlar dilin sistemini deyil, ayrı-ayrı formaları, həm də müxtəlif dövrlərə aid olan formaları bərpa edir, tipoloji tədqiqatlar isə bərpa edilən dilin sinxronik sistemi üzrə işləməyə əsas verir” (9, s.26). Lakin tədqiqatçılar həm də razılaşırlar ki, müqayisəli-tarixi dilçilikdə tipologiyanın başlıca məqsədi rekonstruksiyanın əsaslandırılmasına xidmət etməkdir. Başqa sözlə, tipologiya bu və ya digər sinxronik sistemin bərpası üçün əhəmiyyətlidir.

Tipoloji dilçilik zəngin bir inkişaf yolu keçib. Bəzi tədqiqatçılar tipoloji fikrin qaynaqlarının daha qədimə getdiyini, hətta yunan və Roma qrammatikalarında analogiya və anomaliya haqqındakı mübahisələrin tipoloji baxımdan əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bununla yanaşı, tipoloji dilçiliyin XIX əsrdə alman fəlsəfəsi ilə bağlı olaraq yarandığını göstərir (9, s.20). Bütün XIX əsr boyu tipoloji dilçilik inkişaf etmiş, müxtəlif tipoloji təsniflər formalaşmışdır. Bununla yanaşı, tipoloji dilçilik uzun müddət müqayisəli-tarixi dilçiliyin kölgəsində qalmışdır. Uzun müddət dilçilikdə linqvistik tipologiyanın predimetini aydınlaşdırmağa, əhatə dairəsini müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Vaxtilə V.Humboldt dillərin tipologiyasının yaradılmasını nəzəri dilçiliyin başlıca məsələsi kimi qəbul etsə də, ənənəvi tipologiya sonralar bir sıra baxımdan tənqid edilmişdir. Lakin tipoloji dilçiliyin inkişafı dilçilik fikrinin inkişafı fonunda gedir. Hal-hazırkı dilçilik fikrinə görə, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik bir-birini tamamlayır və bir-birini zənginləşdirir. Müasir dilçilikdə tipoloji tədqiqatlar zamanı əldə edilən nəticələr müqayisəli-tarixi dilçilikdə, rekonstruksiya məsələlərində istifadə olunur. Tipologiyanın müəyyənləşdirdiyi ümumi qanunlar müqayisəli-tarixi dilçilik tədqiqatlarında nəzərə alınmalıdır. Aparılan rekonstruksiyaların nəticələrinin həmin qanunlara zidd olması onları şübhə altına alır. Nümunə olaraq deyə bilərik ki, ulu hind-Avropa dilində bir saitin mövcud olması fikri məhz bu əsasda qəbul edilməmişdir (14, s.101-103).

Bəzi hallarda dillərin qohumluğunu tipoloji yaxınlıq əsasında sübut etməyə cəhd göstərildiyini görürük. Türkologiyada bir Ural-Altay nəzəriyyəsi mövcuddur. Bu nəzəriyyəyə görə, Ural və Altay dilləri genetik baxımdan bir köklüdür və bir ailəyə daxildir. Bu dillərin qohumluğunu həm qəbul edən, həm

də bunun əleyhinə çıxan tədqiqatçılar var. Başqa sözlə desək, Ural və Altay dillərinin qohumluğu məsələsi hələ də müqayisəli-tarixi dilçiliyin bərpa üsulları əsasında özünün ciddi elmi həllini tapmamışdır. Lakin Vinkler bu dillərin qohumluğunu məhz tipoloji oxşarlıq və ya uyğunluq əsasında sübut etmişdir. Belə bir fikir var ki, qohum dillər – bir ailəyə daxil olan dillər tipoloji cəhətdən də eyni tipə malik olurlar. Lakin bu fikri birmənalı şəkildə qəbul etmək olmaz. Belə ki, eyni ailəyə daxil olan dillər uzun müddət tipoloji eyniliyini qoruyub saxlasa da, dil müəyyən zaman həddində öz tipini də dəyişə bilər. Müxtəlif dildaxili və xüsusən də dilxarici səbəblərdən dillər sürətlə dəyişir. Buna görə də bəzi qohum dillər, deyək ki, türk dillərində olduğu kimi, tipoloji uyğunluğunu qoruyub saxlayır, bəzi dillər isə bu baxımdan fərqli xüsusiyyətlər qazanır. V.Skaliçkanın fikrinə görə, müasir fransız dili latın dilindən, german dilləri qədim german dillərindən çox fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Eləcə də genetik baxımdan qohum olan fransız, çex və erməni dilləri tipoloji baxımdan tamam fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Dil ailəsinin dillərin tipoloji xüsusiyyətləri əsasında fərqləndirilməsinin konkret nümunəsini N.S.Trubetskoyun “Hind-Avropa problemi haqqında düşüncələr” adlı məqaləsində görürük. Bu məqalədə Trubetskoy hər hansı bir dilin hind-Avropa dilləri ailəsinə mənsubluğunu bildirən altı tipoloji əlamət göstərir:

- “1. Saitlərin ahənginin olmaması;
2. Sözü əvvəlində işlənən samitlərin sayının sözü daxilində işlənən samitlərin sayından az olmaması;
3. Sözü köklə başlanmasının zəruri olmaması;
4. Sözü formalarının təkcə şəkildə köməyi ilə deyil, həm də əsas daxilində saitlərin əvəzlənməsi vasitəsi ilə yaradılması;
5. Qrammatik formaların yaranmasında saitlərin dəyişməsi ilə yanaşı, xarici cəhətdən şərtlənməmiş samitlərin dəyişməsinin də müəyyən rol oynaması;
6. Təsirsiz feillərin mübtədasının təsirli feillərin mübtədası ilə eyni olması” (11, s.50-52).

N.S.Trubetskoyun hind-Avropa dil ailəsi üçün müəyyənləşdirdiyi bu əlamətlər çox əhəmiyyətlidir. Fikrimizcə, başqa dil ailələrində də onların tipoloji xüsusiyyətlərini, özünəməxsusluğunu göstərən əlamətlər müəyyənləşdirilməlidir. Lakin tipoloji əlamətlər o zaman bir ailəyə daxil dillərin özünəməxsus xüsusiyyətləri kimi qəbul edilə bilər ki, həmin əlamətlər daha başqa dil ailəsinə daxil olan dillərdə, yaxud konkret bir dildə özünü göstərməsin. N.S.Trubetskoy bu fikirdə olub ki, onun müəyyənləşdirdiyi altı struktur əlamətin bu və ya digəri hind-Avropa ailəsinə daxil olmayan dillərdə də özünü göstərə bilər. Lakin altı struktur əlamət bir tam halında özünü ancaq hind-Avropa dillərində göstərir. Lakin tədqiqatçılar bu fikirlə razılaşırlar. E.Benvenistin fikrinə görə, göstərilən əlamətlərin hamısı hindu dillərindən olan

takelma dilində özünü göstərir (4, s.47-48). Əlbəttə, N.S.Trubetskoyun başlıca məqsədlərindən biri hind-Avropa dillərini onlarla qismən qonşu semit, Qafqaz və fin-uqor dillərindən fərqləndirmək olub. Bu baxımdan onun fikri özünü doğruldur. Başqa bir tərəfdən, məhdud saylı struktur əlamətin bütöv bir dil ailəsinin tipoloji xüsusiyyəti kimi qiymətləndirilməsi də öz-özlüyündə əhəmiyyətliyə malikdir. Lakin takelma dilinin xüsusiyyətlərinin sayılması onu göstərir ki, altı struktur əlamətin təkcə hind-Avropa dillərində özünü göstərməsi dil faktları ilə sübut olunmur. Həm də bu əlamətlər təkcə takelma dilində deyil, başqa dillərdə də özünü göstərə bilər.

Dilçilikdə tipologiya ilə komparativistikanın münasibətinə fərqli baxışlar var. Vaxtilə A.Meye dil vahidləri və kateqoriyalarının inkişafının mümkün yollarını müəyyənləşdirən ümumi doktrinaların zəruriliyi üzərində dayanmışdır. Bu fikir sonralar R.O.Yakobson tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Tədqiqatçıya görə, tipologiya protodil vəziyyəti və diaxronik yaranmaların daha düzgün, inandırıcı hipotezislərini müəyyənləşdirməyə əsas verir. Dil sistemindəki dəyişmələri həmin dəyişmələrin baş verdiyi sistemdən kənarında anlamaq mümkün deyil (14, s.104). Başqa sözlə, ayrıca elementlər və yaxud onların təsdiqi deyil, sistemin özü tipologiyanın əsasında dayanır. Dilin struktur qanunlarının müəyyənləşdirilməsi tipoloji təsnifatların əsasında dayanır. Dilin struktur qanunlarının müəyyənləşdirilməsi tipoloji təsnifatların və ümumən, yeni mərhələdə olan təsviri linqvistikanın əsas məqsədidir (14, s.101).

Dil öz genetik mənsubiyyətini qoruyaraq zaman ərzində tipini dəyişə bilər. Bu isə tipologiyanın yeni bir istiqamətinin – tarixi tipologiyanın formalaşmasına aparır. Təsadüfi deyil ki, müasir tədqiqatlarda ayrıca olaraq tipoloji rekonstruksiya və onun ümumi xüsusiyyətləri öyrənilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Məmmədov M. Linqvistik tipologiya (metodik vəsait). Bakı: Bakı Universiteti, 2015, 24 s.
3. Rəcəbli Ə.Ə. Dilçilik tarixi. I c., Bakı: Nurlan, 2007, 528 s.
4. Бенвенист Э. Классификации языков // Новое в лингвистике, М.: Издательство иностранной литературы, 1963, с. 36-59
5. Бодуэн де Куртэне И.А. О смешанном характере всех языков // Избранные труды по общему языкознанию, т. I, Москва, 1963
6. Гринберг Дж. Квантитативный подход к морфологической типологии языков // Новое в лингвистике. Вып. III. М.: Издательство иностранной литературы, 1963, с. 60-94
7. Журавлев В.К. Внутренняя реконструкция // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Москва: Наука, 1988, с. 68-90

8. *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М. -Л., 1938, 510 с.
9. *Скаличка В.* О современном состоянии типологии // Новое в лингвистике, М.: Изд-во иностранной литературы, 1963, с. 19-35
10. *В.А.Звегинцев.* История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях / Тезисы Пражского лингвистического кружка, ч. II, Гос. издательство Министерства просвещения РСФСР, М., 1960, с. 69-85
11. *Трубецкой Н.С.* Мысли об индоевропейской проблеме // Избранные труды по филологии, М.: Прогресс, 1987, с.44-59
12. *Успенский Б.А.* Структурная типология языков М.: Наука, 1965, 280 с.
13. *Хайду П.* Уральские языки и народы. М.: Прогресс, 1985, 432 с.
14. *Якобсон Р.* Типологические исследования и их вклад в сравнительно-историческое языкознание // Новое в лингвистике, вып. 3. М., 1963, с. 95-105

UOT 821.111

Ş.Ş.Xəlilzadə

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
xelilzade2016@inbox.ru*

UİLYAM QOLDİNQİN “MİLÇƏKLƏR KRALI” ROMANINDA LİDERLİK DUYĞUSUNUN ƏKSİ

Açar sözlər: liderlik, simvol, vəhşilik, demokratiya, müharibə

Hər bir insanın daxilində yaxşılıq və pislilik vardır. Uilyam Qoldinq adadakı ən qorxunc əşya, donuz başı ilə pisliliyi və Simonun timsalında isə yaxşılığı yanaşı işlətməyə cəhd edir. Romanda istifadə edilən bir çox simvolların sosial güclə əlaqəli olduğunun şahidi oluruq. Romanda simvolların istifadəsi çox önəmlidir, elə bu səbəbdən yazıçı hər bir məfhumun ilk göründüyündən daha güclü bir təsirə malik olduğunu nəzərə çatdırır.

Romandakı hadisələr aydın şəkildə göstərir ki, hər kəs lider olmaq arzusundadır. Əgər kimsə daha sürətli, daha güclü və ya daha ucaboyludursa digərlərini idarə etmək üçün gücü vardır. Başqalarını idarə etmək üçün isə qayda-qanunu qoruyub saxlamaq ən ümdə vəzifədir.

Ш.Ш.Халилзаде

ЧУВСТВО ЛИДЕРСТВА В РОМАНЕ УИЛЬЯМА ГОЛДИНГА “ПОВЕЛИТЕЛЬ МУХ”

Ключевые слова: лидерство, символ, зверство, демократия, война

У каждого человека есть добро и зло внутри. Уильям Голдинг пытается параллельно использовать худшее на острове, голову свиньи и зло с добром на примере Симона. Мы видим, что многие из персонажей, использованных в романе, связаны с социальной силой. Использование символик в романе очень важно, поэтому автор отмечает, что каждое понятие имеет более сильный эффект, чем изначальное.

События в романе ясно показывают, что каждый хочет быть лидером. Если кто-то выше ростом, сильнее или живее, он имеет силу управлять другими. Чтобы управлять другими самой важной задачей является поддержание правил и законов.

Sh.Sh.Khalilzade

THE SENSE OF LEADERSHIP IN NOVEL OF WILLIAM GOLDING “LORD OF THE FLIES”

Keywords: *leadership, symbol, savagery, democracy, war*

For every human, good and evil can be next to each other. Golding tries to show this by having the island's most evil thing, the pig head, and the best thing, Simon, closely together. One can see that, many of the symbols in the novel are tied to a social power. The use of symbols is crucial in this novel, thus Golding shows us that every item is more powerful than it first seems.

The incidents in the novel clearly show that, everyone wants to be a leader. If one is faster, stronger, and taller than others, then one has the power to control them. To control others in order to keep discipline is one of the uppermost mission.

Uilyam Qoldinq ədəbiyyata kiçik şeirlər kitabı ilə gəlmiş, ancaq uğur qazana bilməmişdir. İyirmi ildən sonra ona uğur gətirən “Milçəklər kralı” romanı olmuşdur. Ümumiyyətlə, Qoldinq müharibənin dəhşətlərinin şahidi olmuş və ona görə də müharibə onun dünya, insanlar haqqındakı təsəvvürlərini alt-üst etmişdir. Romanın məğzinə nəzər yetirdiyimiz zaman U.Qoldinqin “müharibəyə dair öz təcrübəsinə əsaslandığının, Yaponiyada atom bombasının istifadəsinə, eləcə də müharibədən sonrakı soyqırımı və Stalin rejiminə də şahid olduğunun” izlərinə rast gəlirik [1, s.315].

Uilyam Qoldinq həddindən artıq çətin bir uşaqlıq keçirmişdir. Tənhalıqdan əziyyət çəkmiş və bunun nəticəsində onda psixoloji problemlər yaranmışdır. Bioqrafiyasına nəzər yetirdiyimiz zaman, yaddaşında keçmişindən gələn hər hansı “qorxunc” bir hadisənin və onun yaşatmış olduğu sarsıntının izlərini aydın şəkildə görə bilərik. Bu məlumatları öyrəndikdən sonra yazıçının şüuraltında hansı məlumatların, materialların yığılıb qalmasını aydınlaşdırmaq heç də çətin deyil və belə bir sarsıntı yaşamış bir insanın bu əsəri ərsəyə gətirməsi heç də təəccüblü deyil. O, düşünürdü ki, insan ikili xarakterə malik olan geniş əhatəli paradoksal bir varlıqdır, o həm qəhrəmandır, həm də xəstə.

Düşündürməyi tələb edən dünya ədəbiyyatı incilərindən biri olan bu roman bəsit bir uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi görünsə də, əslində daxilində bir çox maraqlı, düşündürücü mövzuları, hiss və duyğuları özündə ehtiva edən bir əsərdir. Bu əsəri ilə Uilyam Qoldinq kimsəsiz bir adada yaşamağın, həyatda qalmağın çətinliklərini deyil, insanların düşdüyü mühitdən asılı olaraq fərdlər arasındakı mübahisələrin, anlaşılmazlıqların hansı nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini nəzərə çatdırmağa çalışmışdır, insan yaradılışının təməlindəki qorxunc həqiqəti dilə gətirmişdir.

Fəlsəfi mövzuda qələmə aldığı “Milçəklər kralı” romanı U.Qoldinqin yaradıcılığının zirvəsi olmuşdur. Bu romanda baş verən bütün hadisələr bir

adada baş verir. Bununla da U.Qoldinq İngilis ədəbiyyatına xas olan "ada-məkan" ənənəsinə sadıq qalmışdır. Günümüzü əks etdirən bu roman çağdaş cəmiyyətlərdəki çöküntünü, insan yaradılışının kökündəki həqiqətləri nəzərə çatdırmaq məqsədilə qələmə alınmışdır. Liderlik arzusu hətta uşaqları belə get-gedə qorxunc bir xarakterə sahib insana çevirir.

Yüz illər boyunca xristian dünyası insanın doğulduğu andan etibarən bir günahkar olduğunu söyləmişdir. Allahın qadağan etdiyi ağacın meyvəsini yeyərək Adəm və Həvvə təkcə özlərinin deyil, eləcə də bütün bəşəriyyətin adına ləkə gətirmiş, bir günahın bünövrəsini qoymuşlar. Əsəri oxuyarkən ilk olaraq bu deyilənləri xatırladım. Oxuduqlarım, orada baş verən hadisələr, edilən əməllər hər zaman görməyə alışdığımız böyüklərin əməlləri deyildi. Bütün yaşananlar uşaq gözü ilə baxdığımız, bir-birilərinə, ətraflarına, dünyaya, bəşəriyyətə heç bir zərər verməyəcəyini düşündüyümüz bir dəstə uşağın başına gəlmişdir. Əsəri oxuduqca, anlamağa başladığıca insanı daim bir sual düşündürür: "Həqiqətənmi insan doğuluşdan lənətlənmiş, günah işlətməyə məhkum edilmişdir?" Əsərdən də göründüyü kimi, bu fikir öz təsdiqini tapmışdır.

Hər kəsin içində yaxşılıq olduğu kimi, pislilik də vardır. Ən təmiz hesab etdiyimiz uşaqların içində belə pislikdən, vəhşilikdən əlamətlər vardır. Bunu ən bariz şəkildə romanda görmək mümkündür. "Milçəklər kralı" insanın daxilindəki liderlik istəyini əldə etmək üçün dost qazanmağa, düşmənlə mübarizə aparmağa, hətta lazım gələrsə öldürməyə belə hazır olduğundan bəhs edir. Roman saf və təmiz olan uşaqların insani keyfiyyətlərini necə itirdiklərini və bunu daxili liderlik, hökmranlıq hisslərinə qarşı qoya bilməyəcəklərini gözlər önünə gətirir. Kristen Olsənə görə, roman "güclü olmaq arzusu, digər insanların qorxusu, nifrət, qısqanclıq" kimi anlayışların təsvirinə yönəlmişdir [5, s.236].

Əsər atom müharibəsi dövründə, təhlükəsiz bir bölgəyə götürülən bir qrup uşağın içində olduğu təyyarənin qəzaya uğrayaraq bir adaya düşməsi ilə başlayır. Yaşları 6 və 12 yaş arasında olan uşaqlar yanlarında heç bir böyük şəxs olmadan adada tək qalmağa və xilas olacaqları günü gözləməyə başlayırlar. Elə baş verən hadisələr də bu andan cərəyan etməyə başlayır. Uşaqlar arasında, ən əsası isə Ralf və Cek arasında olan fikir ayrılıqları onlara çətin anlar yaşadır. Uşaqlar tərəfindən başçı seçilən Ralf qayda-qanun yaratmağa, adadan xilas olmağın yollarını axtarmağa çalışır. Ən böyük çıxış yolunu isə ocaq qalayaraq daim onun yanılı qalmasına çalışmaq və ondan çıxacaq tüstü sayəsində xilas olacaqlarına ümid etməkdə görürdü. Üzdə hər kəs onunla razılışsa da, Cekin Ralfin fikirlərini bəyənməməsi aradakı münasibətlərin pozulması üçün bir qığılcım olur. Onların hər ikisi rəhbər olmağa can atır, öz fikirlərini ətrafdakı uşaqlara yeritməyə çalışırlar.

Başlanğıcda demokratik şəkildə, qayda-qanunlarla adanı idarə etməyə başlayan uşaqlar arasında get-gedə xaos böyüməyə başlayır, onların içindəki vəhşilik duyğusu özünü büruzə verir. Çünki Qoldinq nəzərə çatdırmağa çalışmışdır ki, qarşımızdakı uşaq belə olsa elə bir an gələ bilər ki, insan daxilindəki pislik, barbarlıq hissini boğmağa qadir olmaya bilər.

Uşaqlar kimsəsiz adada yetişkən bir insan olmasa da, böyüklərdən gördükləri şəraiti qurmağa çalışırlar. Əvvəlcə uşaqlar qruplara ayrılaraq öz ehtiyaclarını ödəməyə nail olurlar. Sonradan qruplar arasında yaranan ixtilaflar özünü göstərməyə çalışır. Burada yazıçı kimsəsiz ada dedikdə, hər hansı bir sistemdən uzaq, lider olmayan bir ərazini nəzərdə tutur. Daxildəki vəhşilik hissi, yemək tapa bilmədikləri üçün ortaya çıxan aclıq hissi bu ixtilafların əsas səbəbidir. Cek yemək tapmaq üçün ova çıxmağa qərar verir və ova gedərkən üzünü və bədənini boyayır. Bu, onun özünüqoruma üsuludur. Bununla o, bir heyvanı, canlıyı öldürməyin vəhşilik tərəfini ört-basdır etməyə çalışır. Daxildəki idarə edə bilmədikləri hisslər onları insani keyfiyyətlərdən uzaqlaşdırır, lider olma arzularının təsiri altında bir-birilərinə zərər verir, hətta ölümlərinə belə səbəb ola bilərlər. U.Qoldinq bu romanla insan daxilindəki pis və yaxşının daim ixtilafda olduğunu göstərməyə çalışmışdır.

Əgər dərinlərə ensək, hər birimizin Cek kimi daxilimizdə vəhşi duyğular daşıyan insanlar olduğumuzun şahidi olarıq. Təəssüf ki, bəzən hər birimiz bu duyğulardan xilas ola bilmirik, onların əsirinə çevrilirik. Lakin buna baxmayaraq insanın daxilində Ralf kimi, yaxşı, xeyirxah duyğular bəslədiyi bir tərəf də vardır. Hər hansı birini seçmək isə insanın öz əlində olduğu kimi, həm də insanın düşdüyü şəraitdən, mühitdən də asılıdır.

İnsanın qəlbinin vəhşi heyvan adlandırdığımız çalarları əsəri oxuduqca insanı təəccübləndirir. Hər halda adada yaşayan hər hansı bir canlı məxluqdan söhbət gedir deyə düşünürsən. Sonra oxumağa davam etdikcə bunun belə olmadığını, əslində Qoldinqin bununla insanlara bir mesaj verdiyini başa düşürsən. Bunu daha çox Simonla “Milçəklər kralı”nın söhbətində anlamaq olur. Ralfdan ayrılan Cek və onun ovçu adlandırdığı dəstə donuz ovuna çıxır və ana donuzu ovlayırlar. Donuzun başını isə bir budağa keçirib ağacdən asırlar. Simon da meşədə gəzərkən onunla rastlaşır. Donuzun başı onun üstünə yığılan milçəklər tərəfindən tamamilə örtülmüşdü. Bu, Qoldinqin kitaba adını verdiyi “Milçəklər kralı”dır. Yarıyuxu yarıgerçək halda olan Simon onunla danışmağa başlayır. Bu kral əslində insanların içindəki vəhşiliyin və pisliliyin simvoludur. O, Simona bildirir ki, onu heç vaxt yox edə bilməyəcəklər, çünki bu uşaqların daxilindədir və onlar bundan heç vaxt xilas ola bilməyəcəklər. Simonun acınacaqlı şəkildə ölümü romanın bəlkə də ən qorxunc və ən ümitsiz anlarının ilki idi. “Simonun ölümü ilə onları vəhşilikdən qurtara biləcək yeganə bir insanı öldürmüş olurlar” [4, s.62].

Hadisələr dərinləşdikcə uşaqlar məsumluq duyğularını itirməyə başlayırlar. Cək ilk andan fikrinin sadəcə uşaqların sağ qala bilməsi üçün onları doyurmaq olduğunu bildirir. Ancaq sonralar özünə belə etiraf etməsə də, əsl məqsədinin uşaqlara hakim olmaq, qan tökmək olduğu ortaya çıxır.

Əsərin digər əsas qəhrəmanı Piqqidi. Bəzən qorxaqlığı, bəzən cəsur addımları, Ralfa verdiyi məsləhətləri, bəzən də etdiyi hərəkətlərlə uşaqların gülüş hədəfinə cəvriən Piqqi bir dostluq simvolu idi. Hər nə olursa-olsun, Ralfa xəyanət etməyən, hər zaman ona arxa çıxan, ona başçı olduğunu hər çətin anında xatırladan, son anlarında belə qarşı qrupa boyun əyməyən Piqqi möhtəşəm bir obrazdır. Romanın əvvəlində əsas simvol kimi yazıçı balıqqulağını götürmüşdür və onu Piqqi əli ilə oxuculara təqdim etmişdir. Balıqqulağı qruplar arasında güc simvolu kimi qəbul edilmişdir. “Piqqi balıqqulağını təqdim etməklə məclis tərəfindən yaradılan Parlamentar cəmiyyətin əsasını qoyan şəxs hesab edilə bilər” [2, s.81]. Baş verən hadisələrə, mədəniyyətdən kənarada bir adada yaşadıklarına baxmayaraq o, insanlığını heç vaxt itirmir, bu, onun sonu olsa da. Qoldinq bununla bəlkə də pisliklərlə, vəhşiliklərlə bəslənən insanların arasında insanlığını qorumağa qadir olan şəxslərin olduğuna işarə edərək bizə ümid verirdi. Digər bir ümid simvolu da təbii ki, Ralfin hər zaman sönməyinə mane olmağa çalışdığı “alov” idi. Bu uşaqların adadan xilasını üçün bir signal, eləcə də əldə etdikləri qəniməti bişirmək üçün lazımlı bir ünsür idi. “Adadakı ən vacib element ocaqdır. Biz əgər bu ocağı qorumasaq burdan necə xilas ola bilərik” [3, s.80].

Ralfin qrupu üçün digər bir önəmli simvol sığınacaqlar hesab edilir. Səsvermədən sonra lider seçilən Ralf, adada hərəkət üçün şəraiti yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə, bir neçə addımlar atmağa qərar verir. O, hər kəsin qurulmasında iştirak etdiyi sığınacaqların külək və üeyri-sabit hava şəraitinə davam gətirə bilməsi üçün canla-başla çalışır [3, s.27].

Romanın digər bir əsas rəmzi yemək hesab edilir. Bir müddət otlarla, meyvələrlə qidalanan uşaqlar artıq ət yemək istədikdə bu, Ralfin gücünü zəiflədir, çünki onun ovçuluqla bağlı heç bir təcrübəsi yox idi. Bu səbəbdən o, uşaqların diqqətini başqa məsələlər üzərində cəmləməyə çalışır. Lakin yemək məsələsi adadakı əsas mövzuya çevrilir: “Əti əldə etmək çətin olsa da, çox çalışmaqla, bacarıqları inkişaf etdirməklə, bunu əldə etmək mümkündür” deyər düşünməyə başlayırlar [5, s.237].

Romanda ən önəmli mövzulardan biri, sosial güc əlaqələri anlayışıdır. Bu güc əlaqələrini adanın hər bir tərəfində, müxtəlif səviyyələrdə roman boyunca izləmək mümkündür. Sözügedən güc əlaqələrini iki müxtəlif güc sistemi ilə: demokratik sistemin başında duran Ralf, diktator sistemə rəhbərlik edən Cək arasında görmək mümkündür.

Mədəniyyətin təsirinin olmadığı bir yerdə insanların vəhşi kimi davrandığını heç kim inkar edə bilməz. Ancaq ən təmiz və saf hesab etdiyimiz

uşaqların etdiklərini gördükcə dəhşətə gəlməmək mümkün deyil. Bu roman sayəsində insanın daxilindəki qaranlıq duyğularına qalib gələ bilmədiyi təqdirdə hansı fəlakətlərə yol açma biləcəyinin şahidi oluruq. Kişi, qadın, uşaq olmasından asılı olmayaraq hər kəs bu duyğulara sahibdir. Əsərdən də gördüyümüz kimi, qoyulan qayda-qanunlar bir müddət bu vəhşilik duyğusunun qarşısını almağa müvəffəq olsa da, müəyyən bir situasiyada artıq özünü bürüzə verməyə başlayacaqdır. Bunu ən bariz şəkildə Ralf və Cekin timsalında görə bilərik. Əsərin əvvəlində Cek Ralfin qanunlarına tabe olmuş kimi görünsə də, sonradan daxilindəki qaranlıq tərəfi, hökmran olmaq duyğusunu gizlədə bilmir.

Roman xoşbəxt sonluqla bitir kimi görünsə də, əslində bu uşaqların xilas olduğu mənasını vermir. Uşaqlar nə qədər adadan qurtulmuş olsalar da, yenə müharibənin hökm sürdüyü ölkələrinə qayıdacaq və kaosun içində yaşamağa məcbur qalacaqlar. Məsumluq və saflıq artıq onlarda yoxa çıxmışdır. Ən dəhşətli də odur ki, yaşadıkları ağrılar, sarsıntılar bütün həyatları boyu onların yaddaşından silinməyəcək və onları addım-addım izləyəcəkdir. Bunu xilas olarkən qayıqda Ralfin xatırladıkları təsdiq edir. “Öz çirkin bədəni, pırpızlı saçları, fırtılıqlı burnuyla, Ralf da uşaqların arasında dayanıb əvvəlki sadəlvhlüyünə ağlayırdı, insan qəlbinin niyə bu qədər qara olduğuna ağlayırdı, sədaqətli və ağıllı dostu Piqqinin yıxılıb havada necə uçduğunu xatırlayaraq ağlayırdı” [3, s.201].

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlirik ki, lider olmaq duyğusu və bu məqsəd üçün digər rəqiblərini məhv etmək insanların vəhşi təbiətində vardır. Təbiətində liderlik duyğusunu daha qüvvətli hiss edən insanlar dost qazanmaq və düşməni yox etmək üçün hər şeyi etməyə qadirdilər. Mədəniyyət əslində insanın vəhşi təbiətinin üstünə bir pərdə çəkir. Vəziyyətdən asılı olaraq insanlar daxilindəki vəhşiliyi ortaya çıxarırlar. Əsərin əsas qayəsi və insanlara aşılmaq istədiyi ideya bundan ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Baker J.R.* Golding and Huxley: The Fables of Demonic Possession. *Twentieth Century Literature* 46:3 (2000): p.327
2. *Fitzgerald J.F. and John R.K.* Golding's Lord of the Flies: Pride as original sin. *Studies in the novel* 1 (2002): p.11
3. *Golding W.* Lord of the Flies. New York: Penguin Group, 1983, p.208
4. *Hynes S.* Several Interpretations of Lord of the Flies. Englewood Cliffs, N.F.: Prentice Hall, 1971, p.117
5. *Olsen K.* Understanding Lord of the Flies: A Student Casebook to Issues, Sources, and Historical Documents. Westport: Greenwood Press, 2000, p. 3
6. *Winfriedschule Fulda.* 30 Oct. 2008, www.heilmile.de/lotf/wordpress/

UOT 821.111

G.A.İsmayılova
Azərbaycan Universiteti
gunay_arifqizi@mail.ru

U.S.MOEMIN “AY VƏ QARA QURUŞ” ROMANINDA SƏNƏT VƏ SƏNƏTKAR KONSEPSİYASI

Açar sözlər: incəsənət, həyat, gözəllik, insan

Məqalə görkəmli ingilis yazıçısı U.S.Moemin fransız rəssamı Pol Qoqenin həyatına improvizə olaraq yazdığı "Ay və qara quruş" romanında yaradıcı şəxs probleminə həsr olunmuşdur. Moem bir sıra əsərlərində sənətkar obrazı yaratmış və onların sənət anlayışlarını fərqli rəqurslardan təqdim etmişdir. "Ay və qara quruş" romanında sənətkarın həyatda öz mövqeyini tapa bilməsi üçün çəkdiyi əziyyətlər, ətrafındakı insanlara çəkirdiyi iztirablar, daxili duyğuları təhlil olunmuşdur. Məqalədə "ay"ın və "qara quruş"un simvolik olaraq nəyə işarə olunmasına dair müxtəlif yanaşmalar əks olunmuşdur. Həmçinin tamamilə əks qütblərdə dayanan iki rəssam obrazının (Striklənd və Dirk Stryov) "Sənət və Gözəllik" anlayışları fərqli mövqelərdən araşdırılır.

Г.А.Исмаилова

КОНЦЕПЦИЯ ИСКУССТВО И ИСКУССТВОВЕД В РОМАНЕ «ЛУНА И ГРОШ» У.С.МОЭМА

Ключевые слова: искусство, жизнь, красота, человек

Статья посвящена проблеме творческой личности в романе «Луна и грош», импровизации французского художника Поля Гогена выдающимся британским писателем Сомерсетом Моэмом. Моэм создал шедевр в ряде своих работ и представил свои художественные концепции с разных точек зрения. В романе «Луна и грош» анализируются боли, с которыми приходится сталкиваться писателю в жизни, боли, которые он испытывает окружающим людям, и внутренние эмоции. В статье описаны различные подходы к символам типа «месяц» и «грош». Кроме того, концепция «Искусство и красота» двух художников (Чарльз Стрикленд и Дирк Строй) исследуется с разных точек зрения.

G.A.İsmayılova

**THE CONCEPTION OF ART AND ARTIST IN THE NOVEL
“THE MOON AND SIXPENGE” BY W.S.MAUGHAM**

Keywords: *art, life, beauty, human*

The article is dedicated to the problem of creative personality in the novel "Moon and Sixpence", improvisation to the French painter Paul Gauguin by an outstanding British writer Somerset Maugham. Maugham created a masterpiece in a number of his works and presented their art concepts from different perspectives. In the novel "The Moon and Sixpence", the pains that the artist has to face in life, the pains that he gives to the people around him, and the inner emotions were analyzed. The article describes various approaches to the symbols like "month" and "sixpence". Also, the concept of "Art and Beauty" by two painters (Charles Strickland and Dirk Stroeve) is examined from different points of view.

XX əsr ingilis yazıçısı, dünya klassiklərindən biri hesab edilən Uilyam Somerset Moemin yaradıcılıq irsi saysız-hesabsız romanlardan, pyeslərdən, esselərdən və məqalələrdən ibarətdir. Dövrünün tanınmış nasiri, dramaturqu, esseisti və ədəbi tənqidçisi olan S.Moem “İnsani ehtirasların yükü”, “Ay və qara quruş”, “Naxışlı örtük”, “Teatr”, “Pivə və piroqlar” və s. romanların müəllifidir. Bu əsərlərdə yazıçı acı bir istehza ilə müasir cəmiyyətin eyiblərini, onun bayağılığını, snobizmini və riyakarlığını təsvir edir. Hiss olunur ki, o, yaratdığı insan tipləri və mühitlə yaxşı tanışdır. Onun personajları təkrarolunmaz şəxsiyyəti olan gerçək insanlardır.

Moemin adı ingilis ədəbiyyatında tənqidi realizmlə əlaqələndirilir. Realist sənətkar olan Moem yaradıcılığında, ilk növbədə, gerçəkliyə əsaslanırdı. Belə ki, o oxuduqlarından çox gördüklərinə, eşitdiklərinə və duyduqlarına inanıb onları təcəssüm etdirmişdir. Birinci Dünya müharibəsi zamanı kəşfiyyatçı kimi çalışması və dünyanın müxtəlif ölkələrində olması ona əsərləri üçün zəngin həyat materialı toplamaq imkanı verir. Müharibədən əziyyət çəkən insanlardan dinlədiyi həyat hekayələri ona insan psixologiyasına yaxından bələd olmaq imkanı vermişdir. Moem hesab edir ki, insan dünyanı islah etmək gücündə deyil. Onun əsərlərində həyat dünyanın özü qədər qədim tarixi olan bəşər komediyasının səhnələşdirildiyi teatra bənzədilir. İnsan həyatın gedişatını dəyişdirə bilmədiyi kimi, Moem bu dünyanın qüsurlarını görəndə, lakin olduğu kimi qəbul edənlərin hikmətinə inanır.

Həyatının bir çox hissəsini Fransada yaşadığından o, fransız yazıçılarının yaradıcılığından bəhrələnmişdir. “Həyatımın yekununda” (The Summing up, 1938) adlı avtobioqrafik əsərində S.Moem qeyd edir: “Mən yaradıcılığım boyu G.Mopassandan nə bacardımsa götürdüm və eyni zamanda Stendala,

O.Balzaka, Floberə müraciət etdim". Məhz bu səbəbdəndir ki, müasirləri onu "İngilis Mopassanı" adlandırırlar [3, s.152].

"İnsani ehtirasların yükü" romanını bitirdikdən sonra Moem "yeni bir başlanğıc"a hazırlaşdığını bildirdi. Artıq yazıçı bundan sonrakı əsərlərində təhkiyəçi olaraq çıxış edəcəkdə. "Ay və qara şahı" romanı bu yeni başlanğıcın ilk müjdəçisi olaraq "Moem üslubu"nun əsasını qoydu. Əsər dünyaya qarşı kinayəli bir münasibətin ifadəsidir.

S.Moemin bir çox əsərlərində hadisələr birinci şəxs – təhkiyəçinin – Moemin öz dilindən nəql olunur. S.Moemin yaratdığı obrazlar real və inandırıcıdır. Onun qəhrəmanlarının bir çoxu incəsənətin müxtəlif növlərinin nümayəndələridir. Yazıçının əksər əsərlərində sənətkar obrazı aparıcı yer tutur. Bunu heç də təsadüfi hesab etmək olmaz: yazıçının qənaətinə, sənətkar ömrünün mənası insan talelərinə işıq tutmaqdan ibarətdir və bəlkə də sənətkar özü də bilmədən onun əsərləri insanlara yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər aşılayır.

Moemin əsərləri ona maddi baxımdan böyük uğur gətirsə də çox zaman tənidiqlərə məruz qalırdı. Bir çox yazıçılar onun əsərlərində dərin psixoloji mənanın olmaması və onların sadə oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğu fikrini irəli sürürdü. Xüsusilə, Blumsberi dərnəyinin üzvləri Moemin əsərlərinə qarşı etinasız yanaşır və onu ikinci dərəcəli yazıçı adlandırırdılar.

S.Moemin dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuş və sənətkar ömrünə həsr olunmuş əsərləri sırasında "Ay və qara quruş" romanı öz bədii keyfiyyətləri ilə xüsusi tutur. Əsər dahi fransız postimpressionist rəssam Pol Qoqenin həyatına improvizə olaraq yazılmışdır. Əsərdə bir çox hadisələr Qoqenin həyatı (gəzdiyi yerlər, yaradıcılığı) ilə səsleşsə də, digər hadisələrin gedişatı isə yazıçı təxəyyülünün gücü ilə zənginləşmiş və ortaya həm real olaraq mövcud olmuş, həm də sırf yazıçının həyat verdiyi bir qəhrəman çıxmışdır.

İmpressionizm XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində ilk öncə təsviri incəsənətdə formalaşmış, sonra bu və ya digər şəkildə müxtəlif incəsənət növlərinə sirayət etmiş bədii istiqamətdir. Bu konsepsiyaya görə, emosional baxımdan dünyaya açıq olan şəxsiyyət dünyanı öz görmə bucağından görmək və təcəssüm etdirmək iqtidarındadır. Ümumiliyi ön plana çəkən realistlərdən fərqli olaraq impressionistlər bütün diqqətlərini ayrı-ayrı əşyalara və fərdlərə verirdilər.

Təsviri incəsənətdə impressionizmin nümayəndələri Klod Mone, Kamil Pissaro, Alfred Sisley və başqaları idi. Onlar gerçək dünyanı daha təbii və qərəzsiz əks etdirməyə və ani təəssüratlarını tabloya köçürməyə çalışıblar. Bu əsərlər açıq havada, təbiət qoynunda, yəni bilavasitə naturadan çəkilirdi. İmpressionizmin ən görkəmli simalarından hesab olunan Pissaronun sənətkarə böyük təsiri olmuş və "en plain air" (açıq hava) üsulunu Qoqenə sevdirmişdir.

Böyük şəhərlərdən uzalaqlaşmış "təbiətə qovuşmağa" can atan Qoqen bu sivilizasiyanın durumunu "xəstəlik" kimi dəyərləndirirdi. Müasir cəmiyyətdə

belə bir münasibətin təsiri ilə və bütün tənqidlərə, etirazlara rəğmən yaradıcılıq ehtirası onu ailəsini və uşaqlarını tərk edərək estetik prinsiplərini qəbul etməyən Paris yaradıcılıq mühitindən uzaqlaşaraq ömrünün son illərini Okeania adalarında – əvvəlcə Taitidə, sonra isə Markiz adasında yaşamağa sövq etmişdir. Burada kəskin mənəvi sarsıntılar, yoxsul bir güzəran keçirməsinə baxmayaraq o, özünün ən gözəl əsərlərini məhz burada yaratmışdır. Qoqen bir rəssam kimi əsl qiymətini ölümündən sonra almış, XIX əsrdən XX əsrə keçid dövrünün ən böyük nümayəndələrindən biri kimi şöhrət qazanmışdır.

Qoqen və Striklənd arasındakı fərqli Qoqenin fransız, Strikləndin isə ingilis olmasıdır. İki rəssamı bir-birindən fərqləndirən digər bir amil – Moem Strikləndi müasir incəsənət xadimlərinə laqeyd yanaşan biri kimi təsvir etmiş, lakin Qoqen isə 1880-ci illərdə impressionistlərlə yaxından tanış olmuş, Fransanın cənubunda bir müddət Van Qoqla birgə yaşamışdır. Moem özü də 1917-ci ildə Qoqenin gəzdirdiyi yerlərdə – Taitidə olmuş və onun bir neçə rəsmini satın almışdır.

Romanda hadisələr üç fərqli məkanda cərəyan edir. İlk səhnələrdə Striklənd ailəsi ilə birgə Londonda yaşayır. Londonun bahalı mənzilləri, müxtəlif zümrələrdən olan insanların toplaşdığı nahar yeməkləri, qonaq otaqlarındakı söhbət səhnələri Moemin bundan öncəki romanlarının da ayrılmaz hissələri idi.

Hadisələrin cərəyan etdiyi ikinci məkan Parisdir. Artıq Striklənd Londondakı həyatdan sıxılmış və Parisdə nicat tapmağa gəlmişdi. Burada yazıçı bizi orta təbəqənin nümayəndəsi olan Dirk Stryov və Strikləndlə münasibətlərinin fəlakətlə sonlandığı Blanşla tanış edir.

Romanın sonunda hadisələr eqzotik məkan Taitidə baş verir. Təhkiyəçi Taitidə Strikləndi tanıyan insanların onun haqqında verdiyi məlumatlardan artıq onun iç dünyasını anlamaq mümkün deyil. Bu uzaq adada, görünür, Strikləndə İngiltərədəki kimi soyuq və ladeyd baxmırdılar, əksinə onun bütün şiltaqlıqlarına səbr və həvəslə dözürdülər. Striklənd nə İngiltərədə, nə də Fransada öz yerini tapa bilməmişdi. O, doğmalarından görmədiyi münasibəti burada hiss etmişdi [4].

Əsərin iki əsas obrazı – təzəcə yaradıcılığa başlamış gənc yazıçı və ailəsini, birjada dəlil işini atıb Parisə, sonra da Taitiyə rəssamıqla məşğul olmağa gedən “qəribə adam” Çarlz Striklənddir. Təhkiyəçinin Strikləndlə ilk görüşü onun həyat yoldaşı vasitəsilə baş tutur. Əsərdəki bir sıra fəsillər müxtəlif insanların danışdığı hekayələr və ya təhkiyəçinin özünün keçmişdə olan hadisələri xatırlamasından ibarətdir.

Əsərin annotasiyasında qeyd edildiyi kimi, dahilik və xudpəsəndlik, alicənablıq və rəzillik, Allah vergisi olan istedad işığı və əclafılıqdan belə çəkinməyən qəddarlıq – necə olur ki, tamamilə əks qütbədə duran bu xasiyyətlər eyni şəxsdə, bəzən hətta eyni anda, eyni məqamda təzahür edir? Dahiliklə

əclafliq bir araya sığa bilərmi? Sənətkar yaşadığı cəmiyyətin qanunları ilə hesablaşmalıdırımı? Əsərdə əslində bütün bu suallara cavab axtarılır.

Romanın adındakı sətiraltı mənani tənqidçilər müxtəlif şəkildə açmışlar. Şərhlərin hər biri bu və ya digər dərəcədə əsərin məzmunu ilə səsleşir: Ay kimi əlçatmaz sənət və bir qara quruşa dəyməyən şəxsiyyət – tamamilə ayrı-ayrı qütblərdə dayanmış xarakter; daxili qaranlıq, insanın daxilini çuğlayan boşluq duyğusu, özünü ifadə etmə ehtiyacı və daima ətrafdakıların gülüş hədəfi olmuş, kəşf olunmamış bir istedad. Strikləndin "Ay"ı Sənət və Gözəllik, "Qara quruş"u isə insani müənsibətləri və həyatın adi zövqlərini təmsil edir. Bizə elə gəlir ki, əsərin adını bir mənaya müncər etmək olmaz; müəllif artıq əsərin adında sıxılmış şəkildə insan və cəmiyyət, sənət və təbiət problemlərinin rəngarəngliyini, mürəkkəbliyini simvolik şəkildə təcəssüm etməyə çalışmış və buna nail olmuşdur.

Striklənd xəyal dünyasında yaşayırdı, real həyat onun üçün bir qara şahıya dəyməzdi. Kətanla üzbəüz qaldığı zaman o, dünyada hər şeyi unudur, yalnız qəlbinin gözü ilə gördüklərini rəsm edirdi. Gördüyü iş onu heç zaman qane etmirdi: ona elə gəlirdi ki, idrakının güzgüsündə əks olunanlarla müqayisədə çəkdikləri heç nədir [1, s.69].

Əsərdə Strikləndin şəxsiyyəti onun ailəsini qoyub Parisə getməsi və gənc yazıçının onun arxasınca gedərək onu bu fikrindən döndərmək istəyərkən açılır. Qaradınməz bir adamın ruhundakı təbəddülatlar kəsik-qırıq ifadələr şəklində, vulqar sözlərlə rəbitəsiz hərəkətlər şəklində zahirə çıxır.

Moemin əsərlərində insan təbiətinə olan inamsızlıq hiss olunur. Yazıçı düşünür ki, dünyanı dəyişdirmək insan gücü daxilində deyil. Əsərlərində insanın özü qədər yaşlı olan komediyanın oynandığı səhnə ilə həyat müqayisə olunur.

Romanda Strikləndlə digər bir rəssam Dirk Stryov qarşılaşdırılır. Onların hər ikisi Gözəllik vurğunudur. Moem Dirk Stryovun Gözəllik anlayışını aşağıdakı kimi izah etməyə çalışır:

"Why should we think that beauty, which is the most precious thing in the world, lies like a stone on the beach for the careless passer-by to pick –up idly? Beauty is something wonderful and strange that the artist fashions out of the chaos of the world in the torment of his soul. And when he has made it, it is not given to all to know it. To recognize it you must repeat the adventure of the artist. It is a melody that sings to you, and to hear it again in your own heart you want knowledge and sensitiveness and imaginations".

"Gözəllik – sahildə düşüb qalan bir daşdır ki, hər yoldan ötən götürsün? Gözəllik – hər vaxt ələ düşməyən görünməmiş bir ecazkarlıqdı ki, sənətkar onu dünyəvi xaos içindən ruhi əzabları bahasına yaradır. Onu dərk etmək qabiliyyəti isə hər kəsə verilmir. Gözəlliyi başa dümək üçün onu yaradan sənətkarın yaşadıklarını yaşamalısan. Gözəllik – sənətkarın bizə bəxş etdiyi melodiyadı;

qəlbimizin tellərində onun yenidən səslənməsi üçün bilik, həssaslıq, fəhm gərəkdir” [2, s.153].

Strikləndin faciəsi təkcə onun eqosentrizmi və vəhşi xarakterində deyil, o cümlədən onun bəşəriyyət, cəmiyyət üçün gətirdiyi fəlakət və bədbəxtliklə bağlıdır ki, onun özü də bundan xəbərsizdir və heç bilmək istəmir. Strikləndin istedadına inanan yeganə insan Dirk Stroyvun bütün yaxşılıqlarına baxmayaraq ona etdiyi pislilər üçün əzab çəkmir, xəyanətindən utanmır. Hətta ona aşıq olan Blanş belə onun üçün sənət əsərini yaratmaqdan ötrü bir vasitədir. O, Blanşın rəsmiyyətini çəkəndən sonra ondan ayrılır və nəticədə, Blanş özünə qəsd edir. Lakin bu Strikləndə zərrə qədər də təsir etmir. “O, həm məhəbbətin fəvqündə duran böyük bir adam, həm də məhəbbətə dəyməyən cılız bir adamdı” [1, s.100].

Moemin həyat və sənət probleminə həsr olunan digər bir əsəri “Teatr”da aparıcı obraz Culiye Lembertlə Strikləndi müqayisə etsək görərik ki, Striklənd yaratmaq üçün tənhalığı seçirsə, Culiyaya əksinə, sənətini nümayiş etdirə biləcəyi, gözləri qamaşdırcaq publika lazımdır. Tamaşaçı – publikasız Culiya da heç kimdir. Onun üçün həyat ona pərəstiş edənlərin alqışlarının əhatəsində keçən böyük məclislərdən ibarətdir. Strikləndi isə nə ailə, nə ətrafdakı insanlar maraqlandırır, onun varlığına yalnız bir istək hakim kəsilib – rəsm çəkmək. Digər bir tərəfdən, Culiya zövqlə geyinməyi, bahalı yerlərə getməyi üstün tutduğu halda Striklənd maddi imkansızlıqdan əziyyət çəkir, ancaq bu onun üçün heç vaxt problemə çevrilir.

Əsərdə yaradıcı insanın əslində özünü tapa bilməsi üçün nə qədər əziyyət çəkdiyi, yaratmaq üçün özündən, ruhundan imtina etməsi əks olunur. Strikləndin tək fərqi odur ki, o, heç nəyi və heç kimi sevmir. Acıdır, kobud, sevgidən uzaq bir insandır. Lakin bəlkə də onun sevgi anlayışı fərqli olub və bunu onun özü belə ifadə edə bilməyib. Ucqar bir kənddə yoxsul bir vəziyyətdə Ata adlı bir qadınla bərabər yaşayır və həyat haqqında bütün düşüncələrini, müqəddəs saydıqlarını rənglərin dili ilə izhar edərək evin divarlarına həkk edir. Həmin şəkildə dünyanın başlanğıcını, Cənnət bağında Adəmlə Həvvanı canlandırmışdır. Strikləndin yaratdığı əsər Pol Qoqenin təkamülü ifadə edən “Hardan gəldik? Biz kimik? Hara gedirik” əsəri ilə səsləşir. Və Striklənd istədiyinə nail olur. O, divarda dünyanı yaratmış və görmüşdü ki, dünya çox gözəldir. Sonra da təkəbbür və lovğalıqla özünün yaratdığı əsrarəngiz dünyanın məhvini qərar vermişdir. Romanın sonunda hadisələr O.Uayldın “Dorian Qreyin Portreti” əsərində Dorianın özünə qəsd etməzdən əvvəl bir çox insanların intiharına səbəb olduğu kimi, Striklənd də özü ilə birlikdə şah əsərini məhv etməzdən öncə bir çoxlarının cismani və mənəvi ölümünə səbəb olması ilə eyniyyət təşkil edir.

Moemin əsərləri qeyri-adi ifadə tərzilə seçilir. Demək olar ki, suallar sualı “Həyat nədir?” Moemi bütün yaradıcılığı boyu təqib etmişdir. “Lambertli

Liza“ əsərində cavab son dərəcə birmənalı idi: İnsan sadəcə sağ qalmaq, ölməmək uğrunda bitməyən mübarizədə iştirak etmək üçün yaşayır. “İnsani ehtirasların yükü”ndə Moemin görüşləri Mopassanın “Həyat” romanının fəlsəfəsinə yaxınlaşaraq xeyli dəyişir: həyatın mənası elə həyatın özündədir. Fərqli baxış “Ay və qara quruş” romanında təqdim olunur: fəaliyyətin ən ali dərəcəsi – böyük hərflərlə ifadə olunmuş Gözəlliyin yaradılmasıdır. Striklənd də Gözəllik yaradır, amma xeyirxah olmayan Gözəllik kimə lazımdır? Əsl Gözəllik Həqiqətlə Xeyirxahlığın vəhdətindən yaranmalıdır: bu, Moemin Strikləndin ömür və yaradıcılıq yolundan əxz etdiyi həqiqətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Somerset M.* Ay və qara şahı. Bakı, Azərnəşr, 1993
2. *Maugham W.* The Moon and Sixpence. Moscow: Progress Publishers, 1972
3. *Ливергант А.* Сомерсет Моэм. Москва, 2012
4. *Fantasy as necessity: The role of the biographer in “The moon and sixpence”* J. David Macey // <https://www.jstor.org/stable/29533185>

UOT 82 (091)

G.R.Qəmbərova

*AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
ms.gulnar_babayeva@mail.ru*

TEYMUR ATƏŞLİNİN “STALİNQRAD CƏHƏNNƏMİNDƏ 95 GÜN DÖYÜŞƏN TÜRK” MEMUARINDA MİLLİ İSTİQLAL İDEYASININ İNİKASI

Açar sözlər: milli istiqlaliyyət, mühacirət, Stalinqrad savaşı, azadlıq, ədəbiyyat

Mustafa Teymur Atəşli Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli simalarından biridir. Məqalədə Teymur Atəşlinin memuar janrında yazdığı əsərdən, həmin əsərdə milli istiqlal ideyalarının əksi problemindən bəhs olunmuşdur. Stalinqradda üç ay boyunca əsrin faciəsini yaşayan insanlar məhv olmuş, mənəvi böhrana məruz qalmışlar. Teymur Atəşli müxtəlif döyüş səhnələrində iştirak edir, hər döyüş əməliyyatı zamanı fərqli vəziyyətlərlə qarşılaşır. Bütün bunlar onun xarakterinin açılmasına, bir şəxsiyyət, vətəndaş kimi milli kimlik hissələrinin formalaşmasına vəsİLə olur. Bu məsələlərə baxış tərzinin aşkara çıxarılması tədqiqatın əsas vəzifələrindəndir.

Məqalədə Teymur Atəşlinin həyat yoluna ümumi nəzər salınmış, onun bu savaşda idealları uğrunda mübarizəyə qalxmasına səbəb olan amillər açılmışdır. T.Atəşlinin istiqlaliyyət mücahidi kimi çıxışı, əzmkar fəaliyyəti araşdırma mövzusu olmuşdur.

Г.Р.Камбарова

ОТРАЖЕНИЕ ИДЕИ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ТЕЙМУРА АТЕШЛИ «95 ДНЕЙ ИЗ ЖИЗНИ ВОИНА ТЮРКА В СТАЛИНГРАДСКОМ АДУ»

Ключевые слова: национальная независимость, эмиграция, Сталинградская война, свобода, литература

Мустафа Теймур Атешли является одним из выдающихся деятелей азербайджанской эмигрантской литературы. В статье рассказывается о произведении Теймура Атешли, написанном в жанре мемуаров, о проблеме отражения идей национальной независимости. В Сталинграде в течение трех месяцев люди, пережившие трагедию века, убивались, подвергались моральному кризису. Теймур Атешли принимает участие в различных боевых сценах, сталкиваясь с различными ситуациями во время каждой боевой операции. Все это может способствовать раскрытию его характера, формированию национальной идентичности как личности гражданина. Раскрытие этих вопросов является одной из основных задач исследования.

В статье дается общий обзор жизненного пути Теймура Атешли и объясняются факторы, побудившие его бороться за свои идеалы в этой войне. Цель этой статьи – исследовать Т.Атешли как самоотверженца независимости, его настойчивую деятельность.

G.R.Gambarova

**REFLECTION OF THE IDEA OF NATIONAL INDEPENDENCE IN THE
WORK OF TAYMUR ATESHLI "95 DAYS FROM THE LIFE OF A
WARRIOR TURKISH IN STALINGRAD HELL"**

Keywords: national independence, emigration, Stalingrad's war, freedom, literature

Mustafa Teymur Ateşli is one of the outstanding personality in the Azerbaijani emigration literature. In the article discussed literary work in the genre of memoir written by Teymur Ateshli, the problem of national independence ideas in the same book. For three months in Stalingrad, people living in the tragedy of the century were killed, they were exposed to a moral crisis. Teymur Atesli takes part in various combat scenes, facing different situations during each combat operation. All these events can open his character, shape national identity sense as a citizen. Disclosure of these problems is one of the main tasks of our research.

In the article general overview glanced at Teymur Ateshli's life, and explained the factors that led him to fight for his ideals in this war. T. Ateshli's activities as a patriot, his willable action was a matter of our article.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı ədəbiyyatımızın həmişə diqqət mərkəzində olmuş tərkib hissəsidir. Mühacir yazıçılar haqqında xeyli araşdırmalar aparılmış, sanballı tədqiqat işləri yazılmışdır. Lakin bununla belə, mühacirət ədəbiyyatının elə problemləri var ki, hələ də tam öyrənilməyib. Biz bu məqalədə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının simalarından olan Teymur Ateşlinin memuarından, həmin əsərdə milli istiqlal ideyalarının əksi problemindən bəhs edəcəyik.

Azərbaycanda milli istiqlal ideyalarının inkişafı XX əsrin əvvəllərində, yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması dövrünə təsadüf edir. “Azərbaycan” ideyası, azərbaycançılıq ideyası böyük coğrafi ərazidə intişar tapır, bizim soykökümüzün tarixi ilə çağdaş dövr arasında bir vəhdət yaranır. “Bədii amilin ideoloji fikrə, ictimai tərəqqinin tarixinə ən güclü təsiri fenomeni baş verir və demək olar ki, AXC ziyalılığın təmsilçisi olan bir qurum kimi formalaşır. Onun rəhbərləri hamısı ali təhsilli, yüksəkixtisaslı elm, ədəbiyyat, mədəniyyət xadimləri, ziyalılar idilər və bir qismi bilavasitə bədii yaradıcılıqla da məşğul olurdu” [4, s.19].

“Hüriyyət” qəzetinin 15 yanvar-28 fevral tarixlərində çap olunmuş məqalədən Teymur Ateşlinin həyatı və fəaliyyəti haqqında müəyyən məlumat

əldə etmək mümkün olur. O, İkinci Dünya Müharibəsi zamanı milli birliklərə qoşularaq almanlar tərəfindən ruslara qarşı mübarizə aparır. Ruslara qarşı əks mövqedə olmasının səbəbi var idi. Ruslar Teymurun ailəsinə işgəncə vermişdilər. Onun anası iki oğlu ilə birlikdə Bayıl həbsxanasına məhkum edilmiş, ailənin sonbeşiyi olan Teymur 1923-cü ildə elə həbsxana divarları arasında dünyaya göz açmışdı. Teymurun həyatının ağır keçməsinə baxmayaraq o, ali məktəbə qəbul olur. 1942-ci ildə isə hərbi xidmətə çağırılır və təhsili yarımçıq qalır.

Müharibə zamanı bolşevik rejiminə qarşı vuruşan Teymur orduda göstərdiyi şücaətə görə baş leytenant vəzifəsinə qədər yüksəlir. Alman ordusu tərəfindən Stalinqrad cəbhəsində döyüşən Teymur ruslara əsir düşsə də, sonra öz azadlığına qovuşur. Türkiyədə, Adapazarı adlı yerdə məskunlaşan Teymur burada müxtəlif qurumlarda çalışır, tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərir.

Teymur Atəşli haqqında araşdırma az olsa da, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını dərin və hərtəfli tədqiq etmiş dəyərli alim Nikpur Cabbarlı 2014-cü ildə işıq üzü görmüş “Azərbaycan mühacirət poeziyası” kitabında T.Atəşliyə həsr olunmuş ayrıca portret yazıya yer vermiş, onun həyat və ədəbi fəaliyyətindən bəhs etmişdir. O, yazır: “1961-ci ildən başlayaraq T.Atəşli Adapazarı “Axşam Xəbərləri Qəzeti”ndə yazı işləri müdiri vəzifəsində çalışır, eyni zamanda bu qəzetdə “Xalqdan bir səs” sütununda milli ruhlu şeirlərini dərc etdirir” [3, s.96].

Teymur Atəşlinin “Stalinqrad cəhənnəmində 95 gün döyüşən türk” adlı memuarı 1956-cı ildə yuxarıda adını qeyd etdiyimiz qəzetdə ardıcıl olaraq dərc olunmuşdur. Bu əsərdə hadisələr İkinci Dünya müharibəsi zamanı Stalinqrad cəhənnəmində cərəyan edir. Üç ay boyunca davam edən amansız döyüşlər nəticəsində insanlar əsrin faciəsini yaşamış, minlərlə insan məhv olmuşdur. Teymur Atəşli bu döyüşə qoşularkən alman ordusu tərəfindən iştirak edirdi. Çünki yalnız bir amal uğrunda vuruşurdu: düşmənlərdən qisas almaq.

Stalinqrada doğru irəliləyən alman əsgərləri döyüşə nikbin əhvali-ruhiyyədə gəldirilər, çünki onlar bir-birinin bir sıra qələbələr qazanmışdılar. “Stalinqraddakı müqaviməti qırsaq, dörd alman ordusu Qafqaza doğru irəliləyəcəkdi. Mən indidən o əziz torpaqların qoxusunu hiss etdim”, deyən T.Atəşlinin bu sözlərində Vətən eşqi, Vətən həsrəti ifadə olunub. Uzaqdan dağların uca zirvələrini görəndə Teymur Atəşli doğma Azərbaycana qovuşacağı anın tez zamanda ola biləcəyini xəyal edərək o duyğu ilə yaşayır. Müharibənin çətinliklərini görəndə, dəhşətlərini yaşayan, min bir əzab-əziyyətə dözən əsgərlər bu qədər məşəqqətlərə baxmayaraq ruhdan düşmür, şən əhval-ruhiyyəli şərqi ifadə edirlər: “Rostovdan ayrılarkən öylə nəşəliydik ki, hər bə getdiyimiz aqlımızın kənarından belə keçmiyordu. Yol boyunca Lili Marlen şərqi oxuyur, əllərimizlə və ayaqlarımızla tempo tutuyorduk. Nəşəli və həyatı xatırladan bir şərqi idi bu. Hər kəliməyi söylərkən aqlıma bir çox xatirələr gəliyordu. Bənim

kimi, silah arkadaşlarının aynı hayallərlə kafaları dolu olaraq bu şarkını söylədikləri muhakkakdı” [1, № 2768, s.4]. Bunlar da səbəbsiz deyildi. Çünki əsgərlərin qəlbində, milli vətənpərvərlik duyğusu, azadlıq amalı həddən ziyadə idi. Onlar Vətənin azadlığı uğrunda çarpışan, milli istiqlal ideyalarının daşıyıcısı olan fədailərdir. Cəhənnəmi xatırladan səs-küy, müdhiş, arası kəsilməyən partlayışlar, aclıq, səfalət bu müharibə qəhrəmanlarının döyüş əzmini qırmır, əksinə, Vətənə qovuşmaq arzuları onları daha da ruhlandırır.

On iki saat davam edən fasiləsiz döyüşlər zamanı ordu yorulmasına baxmayaraq bitkin hala gəlmişdi. Lakin buna baxmayaraq döyüşlər davam edir, heç bir çətinlik onların mübarizə əzmini qıra bilmirdi.

Teymur Atəşli döyüşlərin birində rəşadət göstərərək 70-dən çox rus əsgərini məhv etmiş, yaralanmış bölük komandirini ölümdən qurtarmışdı. Bu şücaətinə görə o, orgeneral Paulyus tərəfindən Almaniya ordusunda yüksək mükafat sayılan Eisenkreuz nişanı (Dəmir xaç) ilə təltif olunur. Lakin bir müsəlman olaraq bu nişanı taxmaq ona heç xoş olmur: “Qan və atəş dəryası içində başıma bir də bu “dəmir xaç” nişanı dərdi çıxdı. Hər almanın sevə-sevə və böyük bir iftixar duyaraq daşıyacağı Eisenkreuz nişanını taxmadığımı görür və anlarırsa, bana müdhiş qızacaqlardı. Halbuki, gördüyüm dini tərbiyənin təsiriylə vələvni ən böyük şərəf payəsini də daşısa, bir xaçı papazlar gibi boynuma taxıb, dolaşmaq ağırım gidiyordu. Çox güc bir vəziyyətdəydim. Uzun boylu düşündükdən sonra Qurani-Kərim üzərinə yəmin edərək Demir Xaçı boynuma taxmaya qərar verdim. Berlindəki yəmin mərasimində müfti əfəndi tərəfindən bana hədiyyə edilən Qurani öpüb bağrıma basdıqdan sonra: “Allahım, beni affət! Nasıl bir badirenin içində olduğumu sən daha iyi bilirsin. Bən müslüman olaraq doğdum, canımı yinə müslüman olaraq al!” deyərək nişanı boynuma taxdım” [1, №2772, s.4].

Nikpur Cabbarlı “Azərbaycan mühacirət nəsrini” monoqrafiyasında Teymur Atəşlinin haqqında bəhs etdiyimiz əsərdən bəhs etmişdir. O, burada milli istiqlal hərəkatının əks olunmasından bəhs edir, həm də əsəri geniş şəkildə təhlilə cəlb edir: “Xoşbəxtlikdən bu nişan bir sıra hallarda, xüsusilə, soydaşlarının alman əsirliyindən xilas edilməsində Teymurun karına gəlir. Əsir düşərgəsinə gələn Teymur öyrənir ki, burada almanlar azərbaycanlıları da yəhudi zənn edərək güllələyirlər. O, düşərgə rəisi ilə görüşərək vəziyyəti anladır və soydaşlarının azad edilərək, könüllü surətdə rusa qarşı vuruşmaq üçün Rostova göndərilmələrinə nail olur. Alman zabiti ilə bu anlaşmanın əldə edilməsində “Dəmir xaç” da öz rolunu oynayır. Beləliklə, Teymurun bu təltifi dolayısı ilə Azərbaycan istiqlal mücadiləsi üçün də faydalı olur” [2, s.58].

Teymur Atəşli əsgərlərlə düşərgəyə yola düşən zaman yol boyunca alman əsgərlərinin dəfn olunduğu məzarlıqları görür, ürəyində bu insanların acınacaqlı taleləri barədə düşünürdü. Onlar da Teymur kimi Vətəndən uzaq yerdə düşmənlə mübarizə aparır, həlak olurdular. Teymur isə ölmək istəmirdi. Çünki

o, intiqam hissi ilə yaşayırdı. Doğmalarının intiqamını almaq onun həyat amalına çevrilmişdi.

“Bən intiqam üçün yaşayırdım. Qayəm almanların qayəsinə bənzəyirdi. Bu Hansın, bu Lutzun, bu Liedkenin ruslarla nə alıb verəcəyi ola bilərdi? Halbuki mənim vəziyyətim başqa idi. Anamı, atamı və qardaşlarımı ruslar canavarca öldürmüşdülər. Mən bunun intiqamını almaq üçün yaşayırdım, vətənim qurtulmuş, yurddaşlarımı, din qardaşlarımı hürr görmək istəyirdim. Bəni bu cəhənnəm ortasında həyata bağlayan tək qüvvə, qanıma qədər sirayət edən intiqam duyğusu idi” [1, № 2773, s.4].

Döyüşdə fərqləndiyinə görə Teymura almanlar üç gün izn də verdilər: o bu fürsətdən yararlanıb istirahət edə bilərdi. Lakin Teymur həmin günləri yaxınlıqdakı bir əsir düşərgəsində keçirmək istəyir. O, rus dilini nisbətən yaxşı bildiyindən əsirlərlə söhbət etmək, mükəllimə zamanı yeni bir məlumat əldə etməyi düşünür. Həm də öz soydaşlarını görmək, doğma yurdu onlardan soraqlaşmaq ümidi ilə bu düşərgəyə yollanır. Ondakı intiqam hissi, vətən sevgisi, Vətəninin istiqlalıyyət arzusu onu bir an tərək etmir. Bu duyğular mübarizə əzmini daha da alovlandırır.

Əsirlərin arasında türkləri axtaran Teymur öz müəllimi Mənsur Hacızadə ilə rastlaşır. Ondən yenə öz həmvətənlərini xəbər alır, müəllimi isə almanların onları yəhudi zənn edərək qətlə yetirdiklərini ürək ağrısı ilə bildirir.

Teymur aclıqdan ancaq su və çörək istəyən əsirlərə də yardım edir, onun sayəsində ətraf kəndlərin yerli əhalisindən əsgərlər üçün yeyiləcək ərzaq məhsulları toplanılır. Əsirlər bir neçə günlük də olsa aclıqdan qurtulmuş olurlar.

Teymur Atəşli polkovnik Halerin tapşırığı ilə Krasnaya Zvezda küçəsində Nataşa Gavrilovnanı tapmalı, onu aldadaraq özünü qardaşının dostu kimi təqdim etməli idi. Onun məqsədi hiylə yolu ilə rus əsgərlərini qətlə yetirmək idi. Bu tapşırığı alan Teymur işin məsuliyyətini dərk etsə də, çox həyəcanlanır, işin öhdəsindən gələ bilməyəcəyindən qorxur: “Həm arxa-arxaya suallar sorur, həm məni əlimdən çəkərək götürürdü. Albay saati həməən verərək dönməmi əmr etmişdi. Fəqət əhbablığı irəlilətməyi də mənim öhdəmə buraxmışdı. Arxasından yürürkən ilk ağılıma gələn bu gözəl qızın aqlımı çələrək bəni gülünc bir adam halinə düşürə bilməsi ehtimalı oldu. Buna bənzər bir çox casus hekayələri oxuduğum üçün qəlbim titrəmədi deyil. Fəqət bən intiqam üçün yaşayırdım. Qayəmə vəsilə olmaq üçün tıpkı kommunistlər kimi kötü şeyləri yapmaktan belə çəkinməyəcəkdim” [1, №2782, s.4].

İntiqam almaq üçün vuruşan Teymur düşməne qarşı olan hirsini yalnız bu duyğu vasitəsilə söndürə bilərdi. Kommunistlər kimi pis şeyləri belə etməkdən çəkinməyəcəkdə, axı bu yol azadlığa, Vətəninin istiqlalıyyətinə aparən yol idi. Buna görə də bu yolda bürdərəməmli, bir gözəlin hiyləsinə uymamalı idi. Nə qədər uzun müddət sevgidən, qadına qarşı olan hisslərindən uzaq düşsə də, intiqam hissi nəfsinə qalib gəlməli idi. Bu yolda çox iddialı olan Teymur sona

qədər öz məqsədinə doğru irəliləməyi, güclü olmağı bacarır, çünki o Vətən uğrunda vuruşurdu.

Polkovnik Halerden növbəti dəfə tapşırıq alan Teymur podpolkovnik Kalnofun başını kəsib ona aparmalı idi. Teymur ona verilən zəhəri əsgərlərin içkisinə qatıb onları öldürməyə müvəffəq olur. Ona kömək edən Nataşanı belə, zəhərləməli idi. Ancaq insanpərvərliyi bu vəziyyətdə belə onu tərک etmir, Nataşanın halına acıyaraq içkisinə zəhəri az qatır ki, ölməsin.

Humanistliyinə baxmayaraq Teymur düşmənə qarşı acımasızdı. Zəhərin miqdarını azaldaraq bir qızın ölümdən qurtulmasına çalışan Atəşli rus zabitlərinin başını kəsməsini, onları özü ilə götürməsinə detallı şəkildə təsvir edir: “Vücutları daş kimi kəsilmiş rus subaylarının qafalarını kəsmək bunun üçün mənə çox ağır gəldi. Fəqət əlimdəki usturadan kəskin bıçaq sayəsində bu işi qısa zamanda yaptım. Sonra qızların entarilərinə bu qanlı başları iyicə sardıqdan sonra yarıbayın cəkətinin içinə yerləşdirdim. Bıçağı silib çizməmin içərisinə yerləşdirdikdən sonra qafaları alıb, bitişik odaya geçtim” [1, № 2788, s.4].

Stalinqrad meşəsində təsadüfən bibisi oğlu ilə rastlaşan Teymur onu səsindən tanıyır, amma 17 il bir evdə yaşamalarına, bir masa arxasında oturub yeyib-içməklərinə baxmayaraq Müzəffər onun kim olduğunu bilmir. Bu dəhşətli savaşı, müharibə nəticəsində iki türk, iki qardaş bir-biri ilə düşmən oldu, qarşı-qarşıya durdu. Onların əqidəsi fərqli idi. Biri bolşeviklərə inanır, onların hakimiyyətini qəbul edir. Digəri isə onların iç üzünü bilirdi. Kommünizm, sosializm adı altında əslində hansı dolablar çevirdiklərindən xəbərdar idi. Müstəqillik, doğma Vətəninə azad, suveren görmək, onu istiqlaliyyətinə qovuşdurmaq əzmində idi. Bu ziddiyyət, əks-baxış bucağı iki qardaşı düşmən mövqedə vuruşmağa sövq etmişdi. Müzəffər Teymuru Vətən xaini adlandırır, ona həqarətlə baxırdı. Lakin Teymur aralarındakı qohumluq əlaqələrindən dolayı ona yaxınlaşmaq, aralarındakı incikliyi, soyuqluğu aradan götürmək istəyir. Ona dostyana yaxınlaşıb evini, ailəsini xəbər alır. Çöhrəsindəki qəzəb saçan ifadəylə ona baxır: “Evdən, ocaqdan xəbərmi soruşursan itoğlu it, elə isə diqqətlə dinlə: sənəin vətən xaini olmağın, dədəmizin və sənəin dörd qardaşının qanına mal oldu. Hələ utanmadan, hələ sıxılmadan, xəbərmi istəyirsən?” İki rus siyasi komissarını öldürərək, qandırdığı iyirmi arkadaşınla almanların tərəfinə qaçdığı üçün bunun cəzasını dədən və qardaşların çəkdi. Dədəni asdılar. Cəsədini köpəklər kimi küçələrdə sürüyərək, qorxu ilə baxanlara “işdə xainlər yetişdirən qocalmış bir köpəyi görmək istəyirsizsə, diqqətlə baxın”, – dedilər. Dörd qardaşın da kimsənin xəbəri olmadan ortadan yox oldu. Xəstə olan amcanla bir amcazadəni sokak ortasında dayak ata-ata dolaşdırdılar və sonra da xalqa linç etdirdilər. Mən əsgər olduğum üçün ölümdən zorla qurtuldum. Sən həyatını qurtardın, amma sənəin üzündən yarım min insan o biri dünyanı

boyladı. İştə, sənə gözəl xəbərlər. İndi bəlkə daha çox sevinir, daha çox fərəhlənərsən?” [1, № 2792, s.4].

Teymur Müzəffərin ona olan nifrətinə baxmayaraq xalası oğluna qarşı amansız deyildi. Qardaşı qardaşa qarşı qoyan, onları bir-birinə düşmən edən, hətta qatilinə çevirən bu amansız müharibəyə lənətlər yağdırırdı. Bilməyərəkdən xalası oğlunu öldürmüşdü. Keçirdiyi hisslər qəribə idi. O, içindəki ağrını, kin-küdurəti boşaltmaq, bu hisslərdən qurtulmaq üçün ağlamaq istəyirdi. Amma bunların heç birini edə bilmədi. Vəziyyət ondan soyuqqanlı olmağı, baş vermiş hadisələrə biganə yanaşmağı tələb edirdi. O, hissiyatsız şəkildə Müzəffərin ölüb-ölmədiyini yoxlayır, onu dəfn belə etmədən orada qoyub gedir, çünki getməsə düşmən gülləsinə tuş gələ bilərdi...

Hücum əmri şəxsən Hitler tərəfindən verildiyindən orduda əsgərlər arasında bir ruh yüksəkliyi yaranmışdı. Teymur üçün bu xəbərlərin heç biri maraqlı deyildi. Onun almanlar tərəfindən vuruşmasına əsas səbəb vətəninə azad görmək, onu düşmən tapdağından azad etmək istəyi idi. “Alman ordusunda, alman uniforması geyərək, onlarla birlikdə ruslara qarşı savaşırdım, amma qayələrimiz, xəyallarımız və həyat düşüncələrimiz tamamiylə ayrı idi. Bən o anda qurtuluş ümidini, daha doğrusu, rusların qırmancı altında əzilən məmləkətimi qurtara bilmək fürsətinin ancaq almanların əlində olduğunu görürdüm.

Həyəcanım Stalinqradda qazanılacaq bir zəfərlə Qafqaz qapılarının bizə açılmasından doğurdu. Volqanı keçdikdən sonra uykularıma girən vətənimin yaşıl ovaları və qarlı təpələri bizə artıq görünəcəkdilər” [1, № 2794, s.4].

1942-ci ilin oktyabrından etibarən almanlar döyüşdə çox fəallıq göstərmələrinə baxmayaraq itkiləri artmışdı. Ruslar cəbhəyə mütəmadi şəkildə qoşun yeridirdilər. General Sadkofun rus partizanları tərəfindən gizlicə öldürülməsi düşünülmürdü. Bütün baş verən bu olaylar alman əsgərlərini sanki məğlubiyyətə sürükləyirdi. Lakin sonradan Teymura məlum olur ki, general Sadkofun başı podpolkovnikin göstərişi ilə general Stettenhofer tərəfindən kəsdirilib.

Beləliklə, Teymur Atəşli almanlara güvənib onlar tərəfdən vuruşmağın da düzgün qərar olmadığını görür. O, bu orduda mənfur düşmənləri olan rusalardan intiqam almaq üçün vuruşur. Bu müharibə məğlubiyyətlə bitsə də, Teymur müəyyən qədər qəlbindəki qisas duyğusunu söndürməyə müvəffəq olur. Teymur Atəşli müəyyən qədər də olsa öz ideallarını reallaşdırmağa müvəffəq olmuşdu. O, rusalardan xeyli əsgərin ölümünə nail olmuşdur.

Teymur Atəşlinin ailəsində baş vermiş faciə onda intiqam eşqini daha da artırmışdı. Amma bu qisas hissi sonralar yüksək amal uğrunda mübarizəyə çevrilmiş, Vətən, millət, istiqlal, hürriyyət savaşına gətirib çıxarmışdı. T. Atəşliyə Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşmasını görmək qismət olmasa da, hal-hazırda biz azad, suveren dövlətdə yaşayırıq. Bu azadlığı əldə etmək bizə

çətin, həm də baha başa gəldi, xeyli insan itkisi oldu, ancaq biz istiqlaliyyətimizi bərpa etməyə müvəffəq olduq. Bütün bunlara görə biz T.Atəşli kimi Vətənin igid oğullarına minnətdarıq.

Məqalədə T.Atəşlidən, onun müharibə dövründəki fəaliyyətindən bəhs olunsa da, həmin dövrdə millətinin taleyini düşünən, xalqın azadlığını hər şeydən üstün tutan bir çox ziyalılarımızın bu cür fədakarlıqları çox olmuşdur. Əsər bədii cəhətdən nisbətən zəif olsa da, milli istiqlal ideyasının inikasını təbii və dolğun olaraq oxuculara çatdırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Ateşli T.* Stalingrat cəhenneminde 95 gün döğüşən türk. “Hürriyyət” qəz., İstanbul, 1956, 15 ocak-28 şubat, saylar 2762-2812
2. *Cabbarlı N.* Azərbaycan mühacirət nəsr. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 140 s.
3. *Cabbarlı N.* Azərbaycan mühacirət poeziyası. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 120 s.
4. *Qarayev Y.* Cümhuriyyətə qədərki ədəbiyyatda milli intibah və istiqlal ideyaları. Azərbaycan xalq cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq). Bakı: Qoliot Qkup QSC, 2009, 332 s.

UOT 80

M.A.Quliyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
quliyeva.mehriban@list.ru

ƏZİZ ŞƏRİF YARADICILIĞINDA FUNKSIONAL ÜSLUBLAR

Açar sözlər: Əziz Şərif, ədəbi dil, bədii dil, epistoliar üslub, tərcümə

Məqalədə Əziz Şərifin şəxsi arxivində olan yazıların, ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı və ictimai fəaliyyətlərində məktubların əhəmiyyətindən, eləcə də yaradıcılıq əlaqələrinin, ədəbi-mədəni əlaqələrin, dövrün siyasi mühitinin öyrənilməsində epistoliar irsin qiymətli bir mənbə rolunu oynadığından danışılır.

Çoxəsrlik tarixi inkişaf yolu keçmiş memuar və tərcümeyi-hal ədəbiyyatı xalqın elm və mədəniyyət tarixi ilə sıx bağlıdır. Obyektiv gerçəkliyin, sənədlərə, faktlara və şahidlərin xatirələrinə əsaslanan məlumatların işıqlandırılması, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin ədəbi portretinin yaranmasında, həyat və yaradıcılıqlarının işıqlandırılmasında Əziz Şərifin rolu misilsizdir.

Memuar və bioqrafik ədəbiyyata xas olan əsas cəhətlərdən biri də real faktlara, sənədlərə, hadisələrə əsaslanmaqdır. Memuarlar, ilk növbədə, yazıçının şəxsi həyatı, müşahidələri ilə bağlı olduğundan o, bir növ həmin yazıçının etik, estetik ideallarının tərənnümünə çevrilir. Burada hadisələrə fərdi yanaşma, eləcə də yazıçının öz şəxsi prinsipləri əsas rol oynayır.

M.A.Кулиева

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СТИЛИ В ТВОРЧЕСТВЕ АЗИЗА ШАРИФА

Ключевые слова: Азиз Шариф, литературный язык, художественный язык, эпистолярный стиль, перевод

В статье говорится о личном архиве Азиза Шарифа как о ценном источнике эпистолярного наследия в изучении важности писем в жизни и социальной деятельности литературных личностей, а также в изучении творческих взаимоотношений, литературно-культурных отношений, политической среды эпохи.

Мемуарная и биографическая литература, прошедшая многовековой путь исторического развития тесно связана с историей науки и культуры нации. Роль Азиза Шарифа в освещении информации, основанной на объективной реальности, документах, фактах и памяти свидетелей, создании литературного портрета отдельных личностей, освещении жизни и творчества велика.

Одна из главных особенностей мемуарной и биографической литературы является опора на реальные факты, документы и события. Поскольку мемуары в первую очередь связаны с личной жизнью и наблюдениями писателя, он

превращается в некие этические, эстетические идеалы этого писателя. Здесь ключевую роль играет индивидуальный подход к событиям, а также личные принципы писателя.

M.A. Guliyeva

FUNCTIONAL STYLES CREATIVITY OF AZIZ SHARIF

Keywords: *Aziz Sharif, literary language, horrible language, epistolary style, translation*

The article talks about the personal archive of Aziz Sharif as a valuable source of epistolary heritage in studying the importance of letters in the life and social activities of literary personalities, as well as in studying creative relationships, literary and cultural relations, and the political environment of the era.

Memoirs and biographical literature, which has passed a centuries-old path of historical development, is closely connected with the history of science and culture of the nation. The role of Aziz Sharif in covering information based on objective reality, documents, facts and memories of witnesses, creating a literary portrait of individuals, highlighting life and work is great.

One of the main features of the memoir and biographical literature is the reliance on real facts, documents and events. Since the memoirs are primarily associated with the personal life and observations of the writer, he turns into some ethical, aesthetic ideals of this writer. Here the key role is played by an individual approach to events, and also the personal principles of the writer.

Bəşər mədəniyyətinə zaman-zaman dəyərli töhfələr vermiş, məşhur dahilər bəxş etmiş Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi Naxçıvanın XX əsrdə yetişdirdiyi ziyalılardan biri də filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar elm xadimi Əziz Şərifdir (1895-1988). Əziz Şərif geniş yaradıcılıq diapazonuna malik bir şəxsiyyətdir. Publisistika, ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq, bədii tərcümə, pedaqoji iş kimi ictimai vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələn Əziz Şərif Azərbaycan xatirə-memuar ədəbiyyatının gözəl nümunələrini yaratmışdır. Məlumdur ki, memuar faktiki həyat materialı və sənədlilik əsasında yaranır. Burada əsas şərt müəllifin iştirak etdiyi, şahidi olduğu hadisələri təsvir etməkdir. Dəqiqlik, tarixi həqiqətin gözlənilməsi memuar janrının əsas xüsusiyyətidir və bu janrda həcm məhdudluğu da yoxdur.

Bu baxımdan Əziz Şərif də özünün bilavasitə iştirakçısı olduğu hadisələri, Azərbaycanın ünsiyyətdə olduğu görkəmli şəxsiyyətləri haqqında xatirələrini silsilə şəklində qələmə almışdır. Qeyd edək ki, xatirə janrındakı əsərlərdə şəxslərə, hadisələrə fərqli yanaşma da ola bilər. Əziz Şərif də təsvir etdiyi hadisələrə xüsusi tərzdə yanaşmış, özünəməxsus dil və üslub xüsusiyyətləri ilə iştirakçısı və şahidi olduğu hadisələri ölümsüzləşdirmişdir.

Məlumdur ki, Əziz Şərif ədəbi aləmə “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrindən gəlmişdir. Onun ilk məqaləsi “Naxçıvandan məktublar” məhz bu jurnalın 16-cı nömrəsində çap olunmuşdur. Böyük Mirzə Cəlilin himayəsində yaşamaq, ondan bu sahədə dərs almaq, “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinçilər mühitində publisist kimi yetişmək, eyni zamanda, Əziz Şərifin doğma dilinə olan münasibətinə də təsirini göstərməyə bilməzdi. Çünki həm “Molla Nəsrəddin” jurnalı, həm də böyük Mirzə Cəlilin bu məsələyə münasibəti, həmin sahədə böyük yaradıcılığı boyu apardığı yorulmaz mübarizə hamıya məlumdur. Aydın məsələdir ki, ədəbi şəxsiyyətin bədii zövqü, həyat təcrübəsi, idrak və müşahidə qabiliyyəti nə qədər güclüdürsə, onun dil və üslubu da o dərəcədə güclü, təsirli və əlvan olur. Hər hansı bir tədqiqatçının əsərlərinin dili və üslub xüsusiyyətlərinin tədqiqata cəlb olunması onun yaradıcılığının adi oxucu gözü ilə nəzərə çarpmayan, ilk baxışdan kənarda qalan sətirləti məqamlarının aşkara çıxarılmasına kömək göstərir.

Əziz Şərif bütün fəaliyyəti boyunca özünün dil haqqındakı fikirlərini, o dövrdə ana dilimizin vəziyyəti, ona edilən təzyiqlər, onun rus dili ilə bağlı necə sıxışdırılması haqqında düşüncələrini öz oxucuları ilə paylaşdı. O, yazırdı: “...Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, o zaman azərbaycan dili və ədəbiyyatına aid təlim kitabları yox idi və onun təlim üsulu da işlənməmişdi. Buna görə ana dilinin məktəb məramnaməsinə daxil edilməsi ancaq formal cəhət daşıyırdı. Daima ruslaşdırma siyasəti aparən çar hökuməti dövlət məktəblərində xırda millətlərin ana dilinin müntəzəm və səmərəli surətdə öyrənilməsilə maraqlanmır və bu dərsləri keçən müəllimlərə təyin edilmiş məvacibi verməklə kifayətlənərək, dərslərin müvəffəqiyyətli nəticəsinə fikir vermirdi. Məhz buna görədir ki, xırda millətlərə mənsub olan məktəblilər dövlət məktəblərində rus dili, ədəbiyyat və başqa elmlər sahəsində az-çox məlumat sahibi olmaqla bərabər, ana dilini öyrənməklə heç bir müvəffəqiyyət əldə edə bilmirdilər. Bu da məlumdur ki, ana dilində dərs verən müəllimlər xüsusi təhsil almış ziyalılardan deyil, əksəriyyətlə yarımşavadlı mollalardan dəvət edilirdi”... [5, s.62]. Təsədüfi deyildir ki, Tiflisdə pansionda təhsil alan Əziz Şərif hələ 1906-cı ildə yazırdı: “...Tiflisdən Naxçıvana qayıdanda mən ana dilindən bir qədər yadırganmış kimi idim. Yoldaşlarla danışmaqda çətinlik çəkdim, söhbətə rus və fransız sözləri qatırdım”... [6, s.43]. Və elə həmin il 21 sentyabrda atasına məktub haqqında yazır: “Qərribə burasıdır ki, mənə bu payızda atama yazdığım kağızların hamısı rusca yazılmışdır. Haman kağızların ayrıca səhifəsində anama yazdığım sətirləri isə azərbaycanca yazmışam. Burada atama müraciətlə yazılmış bu sətirlər vardır: “Mehriban ağa! Məni bağışlayınız, mənə bu müsəlman dilində yazdığım sətirlərdə çox qələtim vardır, dəxi nə etmək gərəkdər, yadımdan çıxıbdır”... [6, s.47].

Hiss olunur ki, Əziz Şərif öz dövründə ana dilinin vəziyyətini ürək ağrısı ilə qələmə almışdır. Burada dilimizin həmin dövrdəki mənzərəsi, onun

sıxışdırılması, çar hökuməti tərəfindən yetişdirilən ziyalıların öz dilinə laqeyd ruhda tərbiyə olunması və çarizmin yerlərdə apardığı siyasəti, kiçik xalqların dillərinə olan münasibəti öz əksini tapmışdır. Məhz bütün bunların nəticəsi idi ki, sonralar da bu dövrdə yetişmiş ziyalılar, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri, Azərbaycan dilində danışmaqda çətinlik çəkirdilər. Təsadüfi deyildir ki, 1918-ci il 27 iyunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Dövlət dili haqqında imzaladığı qərarla bir çox dövlət məmurlarımızın dilimizi bilmədiyini nəzərə alaraq danışımlarına dövlət səviyyəsində icazə verirdi.

Əziz Şərif Azərbaycan dili qarşısında bir ziyalı kimi, bir alim kimi öz məsuliyyətini heç bir zaman unutmamış, ana dilinə qarşı münasibətdə həmişə obyektiv və səmimi olmuşdur. O, hər zaman dilimizin inkişafına və bu inkişafın düz yola çıxmasına çalışmışdır. Öz yaradıcılığında, tədqiqatlarında ədəbiyyatın əsas ifadə vasitələrindən olan dil-üslub məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Böyük alim “Molla Nəsrəddin” jurnalı haqqında yazırdı: “Xalq jurnalı olan “Molla Nəsrəddin”in ən parlaq xüsusiyyəti də onun dili idi ki, bu dil o vaxta qədər ədəbiyyatda hələ hakim dil mövqeyini tutmamışdı və mətbuatımızda işlənmirdi. Burada məsələ yalnız ərəb və fars sözlərini dildən çıxartmaqda və yaxud Azərbaycan dilinə soxulmuş rus sözlərini atmaqda deyil, məsələ dilin tamamilə yeni üsul üzrə təşkil edilməsində idi. “Molla Nəsrəddin” heç bir ədəbi dil qanununa riayət etmədən xalq kütləsi danışdığı dildə yazırdı. Bu dil çox zaman sərf və nəhv qaydalarını da pozurdu, bəzən cümlələrin quruluşunu da təhrif edirdi, lakin bütün bunlarla bərabər bu dil xalqın, kütlənin, Azərbaycan kəndlisi və fəhləsinin danışdığı, adət etmiş olduğu, ən asan anladığı dil idi. Dilimizin inkişaf tarixində “Molla Nəsrəddin”in dili zəruri idi və öz vaxtı üçün son dərəcədə xeyirli idi, çünki Azərbaycan dilini ərəb, fars, türk və rus təsirindən tamamilə azad etmək üçün bir əsas tapmaq, bir vasitə əldə etmək lazım idi. Bu əsas, bu vasitə də xalqın xalis və təmiz canlı dili ola bilərdi” [5, s.356].

Əziz Şərif yaradıcılığının böyük bir hissəsini onun “Keçmiş günlərdən” silsiləsindən yazdığı kitablar təşkil edir. O, burada ümumxalq dilindən istifadə edərək münasib ifadə vasitələrini və sözləri seçib işlədərək özünəməxsus üslubunu ortaya qoymuşdur. Burada o, öz uşaqlıq və gənclik illərini, o dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, atasının onun həyatındakı rolunu təsirli, maraqlı dillə qələmə alır. Bu silsilənin bir hissəsini də onun “Atam və mən” əsəri təşkil edir. Bu əsər o zamanlar çox az yayılan epistoliar üslubda yazılmışdır və həmin dövrün hadisələri, şəxsiyyətləri haqqında təsəvvürümüzü daha da zənginləşdirir.

Məlumdur ki, epistoliar üslub rəsmi və şəxsi yazışmaların dilini əhatə edir [1, s.18]. Epistoliar üslubun məzmununu dövrün adamlarının mənəvi xarakteri, daxili mədəniyyəti müəyyən edir. Bu üslubda ictimailik bir qədər arxa plana keçə, fərdi hisslər qabarıqlaşsa bilər. Ona görə də burada dil fərdin

savadından, zövqündən, xarakterindən asılı olaraq müxtəlifdir. Lakin belə müxtəlifliyin də hüdudu var [2, s.479].

Əziz Şərif də bu əsərində epistolıyər üslubun tələblərinə sədiq qalaraq məktubların dilinə toxunmamış, onları olduđu kimi vermişdir. Burada, əsasən, atasına və atasının ona yazdığı müxtəlif mövzularda məktublar vardır. Bundan əlavə dövrün görkəmli adamlarının onun atası Qurbanəli Şərifzadəyə yazdığı və onun cavablandırdığı məktublar da vardır ki, onlardan biz həmin şəxsiyyətlərin fəaliyyəti, münasibətləri və dövrü haqqında müxtəlif məlumatlar əldə edə bilirik.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvələrində epistolıyər üslubun söz əlamətləri kimi məktubların əvvəlində müraciət və yüksək ehtiram bildirən təyinlərlə səciyyələnən standart başlıqların axırında isə standart sonluqların işlənilməsi, ərəb və fars sözlərinin çoxluğu qeyd oluna bilər [1, s.19]. Lakin XX əsrin əvvəllərində artıq ərəb və fars sözlərinin işlənmə tezliyi nisbətən azalmış, rus-Avropa sözlərindən də istifadəyə yer verilirdi. Əziz Şərifin atasına yazdığı 16 yanvar 1913-cü il tarixli məktubda oxuyuruq: “Sahiba, qıbləgaha! Bu gün axırınci imtahanımı verib, kommerçeski məktəbə girdim. Axırda ki, dörd ay zəhmətdən sonra rahat ola bilərəm”...[5, s.144]. Həmcə çox geniş olan bu məktubda daha sonra müəllif imtahanların təfsilatları haqqında və bəzi ailə məsələlərinə aid geniş məlumat verir. Sonra isə yenə epistolıyər üslubun qaydalarına uyğun olaraq yazır: “Cavaba səbirsiz müntəzirəm. Dostlara salam edirəm. Hələ ki, xudahafiz. Nökəriniz Əziz” [6, s.145].

Qeyd edək ki, Əziz Şərif bütün həyatı boyu yaxınları, dostları ilə məktublaşmış və bir alim kimi yetişdikdən sonra da vətəndən uzaqda yaşamasına baxmayaraq məktublarını həmişə Azərbaycan dilində yazmışdır. Abbas Zamanova yazdığı 1968-ci il 23 iyul tarixli məktubda Əziz Şərif yazır: “...Sən akademiya prezidiumunun qərarını mənə göndərmişdin. Azərbaycanın Nizami muzeyi haqqında qərarını. Bu qərar hansı dildə yazılmışdır?

...Gürcü akademiyası, erməni, Ukranya, Belarus, Latvia və sair milli akademiylərinin heç biri öz qərarını başqa dildə, hətta Puşkin, Lenin dilində yazmazdı, çünki hərənin öz dili var, xalq dili var...

...Bu gün biz öz mənlıyimizi anlamamışıqsa, Füzulidən tutmuş Səməd Vurğuna qədər bütün parlaq keçmişimiz bizə haram olsun. Biz onlara layiq övlad deyilik. Çünki heç kəs bizi öz dilimizi unutmağa məcbur eləmir. Biz özümüz öz xoşluğumuzla, öz iradəmizlə mənlıyimizi heçə veririk. Çünki biz “ölülərik!” Dərd burasındadır. Milli faciə burasındadır” [4, s.167].

Əziz Şərifin ədəbiyyat sahəsində xidmətlərinin ən böyük hissəsi onun bədii tərcümə dilinə aiddir. Bu sahədə o, böyük işlər görmüş, M.Qorkinin “Ana”, A.Fadəyevin “Tarmar” romanlarını, Mopassanın “Madmuazel Fiti” novellasını və bir çox əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. “Ümumiyyətlə, o, Azərbaycan və rus dillərindən hər iki istiqamətdə: elmi və

bədii xarakterli uğurlu tərcümələr aparmış, M.F.Axundov, Ə.Haqqverdiyev, M.S.Ordubadı, C.Cabbarlı, M.Hüseyn, M.İbrahimov, Mir Cəlal və başqaları əsərlərini rus dilindən tərcümə etmişdir” (4, s.9). Bu tərcümələr rus və Azərbaycan dilini dərinlən bilməklə bərabər, onun dilə qarşı nə dərəcədə həssas olduğunu da aydın göstərir. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif bədii tərcümədən danışarkən yazır ki, əlbəttə, tərcümənin dili təmiz, səlis, ifadəli olmalıdır; əlbəttə, tərcüməçi tərcümə etdiyi dili incədən-incəyə bilməli, onun ruhunu duymalı, bütün bədii ifadə vasitələrindən istifadə etməlidir. Tərcümə sənətində bu, birinci şərtir [7, s.121].

Əziz Şərif tərcümələrinin əsas məziyyəti və müvəffəqiyyəti, hər şeydən əvvəl, onun əslinə son dərəcə yaxınlığında idi. Dərin və hərtərəfli biliyə malik olması, tərcümə etdiyi əsərlərin dilini yaxşı bilməsi və duyması onun tərcümələrinin uğurlu olmasının əsas səbəblərindən biri idi. Məhz ona görə də onun tərcümələri dilimizdə orijinal əsər kimi səslənir.

Dil elə bir xəzinədir ki, ondan istifadə edənlər istər xalq dili, istərsə də ədəbi dilin bütün üslublarını yeni sözlərlə, deyimlərlə, hətta qrammatik formalarla zənginləşdirir və səlisləşdirir, daha rəvan, ahəngdar edirlər. Ədəbi dilin inkişafının birinci mərhələsində 20-30-cu illərdə epistolıyar üslub ədəbi-bədii dilin təsiri altında olur (mətbuatda, xüsusən, “Molla Nəsrəddin” jurnalında hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq epistolıyar üslub standartlarından bədii-publisistik məqsədlə istifadə edilirdi). İkinci mərhələdə isə epistolıyar üslub daha çox publisistləşir, uzun-uzadı obrazlı ifadələrdən təmizlənir, fikrin daha aydın təqdimi normativləşir [3, s.74].

Əziz Şərif də bədii əsərlərin təhlilində dil məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir, bu və ya digər yazıçı və şair bədii dilinin uğurlarını, bu uğurların mənbələrini obrazlı dillə açmağa səy göstərirdi. O, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev və başqalarının əsərlərinin, o cümlədən “Molla Nəsrəddin” jurnalının dili haqqında qiymətli, maraqlı fikirləri özünəməxsus sadə bir tərzdə yazmışdır. Böyük yazıçı Cəlil Məmmədquluzadə öz ana dilinə qayğı ilə yanaşır, onu zibilləməyə çalışan düşmənlərdən müdafiə edirdi. Azərbaycan ədəbi dili o zaman bəlkə də ən ağır mərhələsini keçirirdi; irticaçı ədəbiyyatın nümayəndələri, müxtəlif panislamist və pantürkistlər bu dili tamamilə aradan götürüb, Azərbaycan xalqına, Aral dənizindən Aralıq dənizinədək bütün türk-tatar xalqlarına məxsus olan ümumi dil olaraq, İstanbul jurnalistlərinin dilini bağlamaq üçün can atırdılar. Məhz xalq dili ilə qırılmaz tellərlə bağlı olan C.Məmmədquluzadə bir yazıçı kimi bu qənaətə gələ bilirdi ki, bədii ədəbiyyatı yaratmaq üçün Osmanlı, fars, ərəb söz və ifadələrindən tərtib edilərək xalq kütlələrinə yabançı olan süni bir dildə deyil, Azərbaycan xalqının danışdığı xalis xalq dilindən istifadə etmək lazımdır [5, s.76].

Hər bir müəllifin dünyagörüşü, həyata baxışı, dövrünün hadisələrinə münasibəti onun dili, üslubu vasitəsilə aydınlaşır. Şair və yazıçıların əsərlərinin

dilinin təmizliyi, dolğunluğu onların yaradıcılıq qabiliyyətindən irəli gəlir. Bədii yaradıcılıqla məşğul olan insanların dilimizin zənginləşməsində və inkişafında rolu danılmazdır. Ə.Şərif də bu baxımdan dilimizin inkişafı, onun sadələşməsi, xəlgiləşməsi sahəsində yorulmadan mübarizə aparan, demək olar ki, bütün fəaliyyətini bir müqəddəs amala həsr edən yazıçılarımızı yüksək qiymətləndirmişdir. Onun fikrincə, əgər yaradıcı insan xalqın asanlıqla başa düşəcəyi bir dildə yazmırsa, bu əsər xalq tərəfindən o qədər də yaxşı qəbul edilmir.

Hər hansı bir ədəbi şəxsiyyətin fərdi üslubunu, onun doğma dilə olan münasibətini öyrənmək vacibdir. Beləliklə, dilçilik müəyyən mənada ədəbi tənqiddə yaxınlaşır, ədəbi proses dil baxımından da öyrənilir. Bu da öz növbəsində ədəbi-bədii dilin inkişafına kömək edir. Əziz Şərif də bunu anlayırdı və ona görə də xalqa yaxın dildə yazan sənətkarları yüksək qiymətləndirirdi. İstər memuar səciyyəli yazılarında, istərsə də məqalələrində onun elmi əsərləri də sadə, anlaşılıqlı dildə yazılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Azərbaycan ədəbi dil tarixi*: 4 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 336 s.
2. *Xudiyev N.* Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ankara: Yarıqçı ofset, 1997, 491 s.
3. *Xudiyev N.M.* Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü): Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 480 s.
4. *Kazımova F.* Biz belə bir ömür yaşadığımız // *Azərbaycan*, 2008, № 5, s.165-169
5. *Şərif Ə.* "Molla Nəsrəddin" necə yarandı. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 384 s.
6. *Şərif Ə.* Keçmiş günlərdən. Atam və mən (sənədli xatirələr). Bakı: Yazıçı, 1983, 613 s.
7. *Şərif Ə.* Tapıntılar. Bakı: Yazıçı, 1987, 408 s.

UOT 81

Y.M.Orucova
Azərbaycan Dillər Universiteti
aliquliyeva@bk.ru

FRANSIZ QƏZET DİSKURSU VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: kütləvi informasiya vasitələri (KİV), fransız dili, qəzet diskursu, mətni, janr

Qəzet ictimai-siyasi və elmi mədəni həyatımızda, bütövlükdə həyatımızın bütün sahələrində mühüm rol oynayan kütləvi informasiya vasitələrindən biridir. Məhz bu baxımdan qəzet diskursunun tədqiqi bu günün aktual məsələlərindən biridir. Bu məqalədə fransız qəzet diskursunun xüsusiyyətləri tədqiq olunmuş, bu sahədə tədqiqat aparmış müxtəlif dilçilərin təsnifatları təqdim edilmişdir.

Məqalədə qəzet diskursunun funksiyaları əsas (informativ və təsiredici) və ikinci dərəcəli (əyləndirici, təşkilatçılıq) olmaqla iki yerə bölünmüş və üç janrla – informasiya, analitik və informasiya-analitik janrlarla ifadə olunduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Я.М.Оруджева

ФРАНЦУЗСКИЙ ГАЗЕТНЫЙ ДИСКУРС И ЕГО ОСОБЕННОСТИ

Ключевые слова: средства массовой информации (СМИ), французский язык, газетный дискурс, текст, жанр

Газета является одним из средств массовой информации, которая играет важную роль в социально-политической и научно-культурной, а также во всех сферах жизни. С этой точки зрения изучение газетного дискурса является одним из актуальных проблем сегодняшнего дня.

В статье были изучены особенности французского газетного дискурса, представлены классификации различных лингвистов, проводивших исследования в этой области.

Функции газетного дискурса делятся на две категории: основные (информативные) и вторичные (развлекательные, организационные), и выражаются в трех жанрах – информационных, аналитических и информационно-аналитических, что также было рассмотрено в данной статье.

Y.M.Orujova

FRENCH NEWSPAPER DISCOURSE AND ITS FEATURES

Keywords: *mass media, french language, newspaper discourse, text, genre*

A newspaper is one of the means of mass media that plays an important role in our socio-political and scientific-cultural life and in all its spheres in the whole. From this point of view, the study of the newspaper discourse is one of today's actual issues.

In the article, the peculiarities of the French newspaper discourse have been studied, and the classifications of different linguists who have researches in this field have been presented.

Also, the functions of the newspaper discourse are divided into two categories main (informative) and secondary (entertaining, organizational) and are expressed in three genres – informative, analytical and informative-analytical genres.

Son dövrlərdə koqnitiv-diskursiv xarakterli elmi işlər müasir dilçilikdə daha perspektivli hesab edilir, çünki əsas diqqəti insan faktoruna yönəldir və bu da yeni, bəzən isə gözlənilməz nəticələr əldə etməyə və dil təzahürlərini yeni rəqəsdə interpretasiya etməyə imkan yaradır.

Diskursiv təhlil yalnız dil çərçivələri ilə məhdudlaşmır. Diskursun təhlili problemləri və metodları müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Diskurs linqvistika ilə yanaşı, sosiologiya, psixologiya, fəlsəfə kimi digər elmlərin də öyrənilməsinin predmetidir. Daha dəqiq desək, diskurs müxtəlif elmlərdə istifadə olunan və alimin konsepsiyasından, bu və ya digər yanaşma üsulundan asılı olaraq müxtəlif interpretasiyalara malik elmlərarası anlayışdır.

Həm xaricdə, həm də milli dilçilikdə son illərdə müxtəlif diskurs tipləri – siyasi, iqtisadi, media, elmi və s. tədqiqat obyektinə çevrilsə də, onun bir çox məsələləri hələ də hərtərəfli həllini tapmamışdır. Fransızdilli diskursların Azərbaycan dilçiliyində təhlili, demək olar ki, diqqətdən kənar qalmışdır. Bu gün fransız dilində diskursun müxtəlif tiplərinin koqnitiv, semantik-praqmatik və funksional-üslubi perspektivlərinin geniş təhlilinə ehtiyac duyulur.

Diskursun tipləri sosial fəaliyyətin spektrinə uyğun olaraq klassifikasiya olunur. Sosial fəaliyyətin rəngarəngliyi mətn tipi və janrlarının da rəngarəngliyini şərtləndirir.

Hər hansı bir diskurs tipi bir sıra diskurs janrlarından ibarət olur. Dilçilikdə bu hibridləşmə hadisəsi kimi adlandırılır. Hibridləşmə hadisəsi yalnız janrlara deyil, həmçinin fərqli diskurs tiplərinə də aid edilə bilər. Məsələn, media diskursu bir çox janrları (televiziya, qəzet, internet və s.) əhatə edir. Qəzet diskursunda demək olar ki, bütün digər diskurs növləri (siyasi, iqtisadi və s.) əks olunur.

Media diskurs janrlarının təhlili (xüsusilə qəzet diskursunun) real zamanda baş verməsi və buna görə də güclü pragmatik maraq doğurması ilə səciyyəlidir. Onun əsas məqsədi auditoriya kütləsini məlumatlandırmaq və məlumata qiymət verməklə təsir göstərməkdən ibarətdir.

Qəzet mətninin bir çox janrları real dünyanı əks etdirsə də, onun bəzi janrları xəyali dünyada reallaşır. Real və xəyali dünyada cərəyan edən mətnlər arasında

fundamental fərqlər kontekstlə bağlı xüsusiyyətlərlə şərtlənir. Real həyatda cərəyan edən mətndən fərqli olaraq xəyali dünyaya aid mətn qəbul edənə birbaşa deyil, yalnız mətni göndərən vasitəsilə yönəlir. Media mətnlərdəki xəbərlər janrı ilə həmin mətnlərdəki kolumnist (müəllif) janrının müqayisəsi buna gözəl nümunədir [6, s.43].

Bizim hər birimiz bir çox hallarda kütləvi informasiya vasitələri ilə formalaşan informasiya və emosional mühitdə yaşayırıq. Bizim əhval-ruhiyyəyimiz, əsasən qəzet, jurnal, televiziya və radio materiallarının həm mövzusu, həm də üslubu ilə müəyyən olunur.

Müasir cəmiyyətin vacib institutlarından biri olan KİV müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir: məlumat verir, maarifləndirir, reklam edir, əyləndirir, müasir cəmiyyətdə baş verən müxtəlif prosesləri əks etdirir. Kütləvi informasiya vasitələrinin işi tək cə məlumat verməklə kifayətlənmir, onlar eyni zamanda müəyyən ideyaların, baxışların, siyasi proqramların təbliğatını aparmaqla sosial idarəçilik prosesində iştirak edirlər. İnformasiya dövriyyəsində həlledici rola malik olan KİV ictimai fikri formalaşdıraraq konkret rəyin yaranmasına nail olur və bu yolla insanı müəyyən hərəkətlərə, fəaliyyətə sövq edirlər.

Kütləvi media diskursunda jurnalistlər peşəkar siyasətçilər və qeyri-peşəkar kütlə auditoriyası arasında vasitəçi kimi çıxış edirlər. Əhali hökumətdən aralı olduğundan ictimai həyata aid olan qərarların qəbul olunması prosesini birbaşa müşahidə edə bilmir və jurnalistlər siyasət və siyasətçilər haqqında "hekayəçi" olaraq ictimai fikri formalaşdırır.

Qəzet ictimai-siyasi və elmi-mədəni həyatımızda, bütövlükdə həyatımızın bütün sahələrində mühüm rol oynayan kütləvi informasiya vasitələrindən biridir. Digər kütləvi informasiya vasitələri (radio, televiziya) ilə müqayisədə, qəzet bir sıra üstünlüklərə malikdir. Radio və televiziya ilə fərqli olaraq qəzet oxucuya baş verən hadisələri rahat şəkildə izləməyə imkan yaradır: oxucu istənilən zaman və istənilən yerdə onu maraqlandıran mövzuya qayıda bilər, bu və ya digər məqaləni düşünərək oxuya bilər [3].

Son dövrlərdə müasir dilçilikdə qəzet diskursunun təhlilinə maraq xeyli artmışdır. Qəzet diskursunda məlumatların oxuculara necə ötürülməsi, eləcə də onların necə şərh edilməsi bir çox dilçilərin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Publisistika xüsusi bir yaradıcılıq formasıdır. Çünki "publisistika, sözün əsl mənasında, ictimai rəyin normal fəaliyyətinə görə öz üzərinə məsuliyyət götürür" və buna görə də, insanların adekvat sosial fəaliyyətini, maraqlarını müəyyənləşdirir. Buraya siyasət, iqtisadiyyat, elm, təhsil, idman və müasir həyat və digər sahələr daxildir [10, s.52].

Qəzet diskursu ədəbi dilə fəal şəkildə müdaxilə etmək imkanına malik universal keyfiyyətlərə, sosial məhdudiyyətləri olmayan ən geniş tamaşaçıya müraciət etmə imkanına malikdir. O, kütləvililiyi, rəqulyarlığı, ən uzaq rayonlara nüfuz etməsi, ərazi məhdudiyyətinin olmaması, aktuallığı, informativliyi, mövzu müxtəlifliyi ilə seçilir [11, s.36].

M.Baxtinanın fikrinə görə, qəzet diskursu "xüsusi ictimai fəaliyyət növüdür. Onun əsas funksiyası müəyyən davranışları, hissləri və emosional vəziyyətləri formalaşdırmaq və insanların davranışına təsir etmək məqsədilə bilikləri, fikirləri və

digər informasiyaları yaymaqla insanların davranışına təsir göstərən xüsusi bir sosial fəaliyyət növüdür” [8, s.345].

Məlum olduğu kimi, son dövrlərdə internetin geniş yayılması praktiki olaraq bütün qəzetlərin elektron versiyaya malik olmasına səbəb olmuşdur. Şübhəsiz ki, qəzet saytlarının onlayn formada fəaliyyət göstərməsi də maarifləndirmə, integrətmə, məlumatlandırma, xəbərləşmə, təşkilatlandırma, təşviqetmə və sair kimi funksiyaların həyata keçirilməsində böyük rol oynayır.

Bu məqalədə əsas məqsəd müəyyən funksiyaları yerinə yetirən, səciyyəvi cəhətlərə və əlamətlərə malik olan, diskursun sərbəst növü kimi nəzərdən keçirilən fransız qəzet diskursunun xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdən ibarətdir.

Qəzet diskursunun funksiyalarını əsas və ikinci dərəcəli olmaqla iki yerə bölmək mümkündür:

1) qəzet diskursunun əsas funksiyaları arasında informativ və təsiredici funksiyalar;

2) ikinci dərəcəli funksiyalar arasında əyləndirici, təşkilatçılıq funksiyaları.

Hər hansı bir media mətn bütövlükdə informativ olmur, onun bir hissəsində mütləq subyektivlik də önə çıxır [6, s.43].

Çox az media mətn janrı sırf informativ mahiyyət daşıyır, onların bir çoxu üçün həm də ekspressivlik və vokativlik (səs-küylülük) xasdır. Sadəcə olaraq, bu üç cəhətdən biri daha çox və yaxud az qabardılır. Məsələn, informativ və vokativ mətnlərdə ekspressiv funksiya implisit şəkildədir. Bir çox informativ mətnlərdə vokativlik bir xətt kimi keçir və yaxud vokativ funksiya informativ mətnlərin tövsiyə, fikir və ya mühakimə ilə bağlı yalnız müəyyən hissələrinə aiddir [6, s.43].

Qəzet diskursunun bir çox xüsusiyyətləri onun ünvan sahibinin (adresatın) xarakteri ilə əlaqədar olur. Qəzet maraqları, intellektual səviyyəsi, yaş həddi və s. nöqtəyi-nəzərdən tamamilə müxtəlif olan kütləvi auditoriya ilə iş görür.

Bütün mətn tipləri və janrları üçün səciyyəvi olan mühüm məsələ praqmatik maraqla yanaşı, həm də koqnitiv effektə necə nail olunmasıdır. Lakin fərqli mətn tip və janrlarını nəzərdən keçirərkən praqmatik marağın çox və yaxud az dərəcədə müxtəlif diskurs strategiyalarında özünü göstərdiyini müşahidə edirik [10, s.4].

Луканина М.В. qəzet mətnlərinin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ayırd edir:

- milli, sosial, siyasi və digər xüsusiyyətlərə görə fərqlənən heterojen auditoriyaya ünvanlanması;
- kommunikator və ünvan sahibi arasında heç bir sosial və ya digər asılılığın olmaması;
- digər yazılı mətnlərdə olduğu kimi, kommunikatorların birbaşa təmaslarının olmaması;
- müəllifin ümumiləşdirilmiş sxematik təqdimatı [9, s.123].

Qəzetin diskursunun əsas məqsədi kommunikasiya iştirakçıları (jurnalist və oxucu) arasında əlaqə yaratmaqdır. Bu kommunikasiyanın əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- kommunikasiya iştirakçılarının məkan və/və ya zaman fərqi;
- birtərəfli istiqamətləndirmə (kommunikativ mübadilənin qeyri-mümkünlüyü);
- effektivlik.

Qəzet diskursunda nitq aktları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qəzet mətnləri qavrayış və təfəkkürə yönəlmiş, insanın koqnitiv fəaliyyətində xüsusi yer tutur, struktur və funksional bütövlüyə malikdir.

Qəzet diskursunun əsas üslubi əlamətləri ifadələrin və bütöv mətnin sintaktik təşkilinin məntiqi ardıcılığından, istifadə edilən bağlayıcı elementlərin müxtəlifliyindən, mətnlərin diqqətlə abzaslara bölünməsindən, fikirlərin qısa ifadəsindən, eləcə də məntiqi arqumentlərin və emosionallığın birləşməsindən ibarətdir.

Qəzet diskursunun əsas cəhətləri arasında ekspressivliyi qeyd etmək mümkündür. Qəzet diskursunda ekspressivlik ictimai fikrin formalaşması məqsədilə ünvan sahibinə təsir göstərməyə xidmət edir.

Qəzet dil vasitələrinin bütün səviyyələrindən istifadə edir:

- leksik səviyyədə – terminoloji sözlər və ifadələr;
- morfoloji səviyyədə – nitq hissələrinin, zaman və feil formalarının işlədilməsi xüsusiyyətləri;
- sintaktik səviyyədə isə – müəyyən konstruksiyalar.

Bu dil səviyyələrinin qarşılıqlı fəaliyyəti hesabına yaranan ekspressivlik emosionallıq və qiymətləndirmə ilə sıx şəkildə əlaqədardır.

Qiymətləndirməni qəzetə xas olan tendensiya kimi, gerçəkliklərə ad və qiymət vermək kimi təyin etmək mümkündür. Bütün bunların əsas məqsədi isə ünvan sahibinə təsir göstərməkdən ibarətdir.

Demək olar ki, dilin müasir vəziyyəti bir-biri ilə əlaqəli linqvistik elementlər sistemindən ibarət olan qəzet diskursunda əks olunur və onun əsas məqsədi məlumatı ən asan şəkildə oxucuya çatdırmaqdır.

Fransa mətbuatının müasir diskursunda, bir tərəfdən, müəllifin nöqtəyi-nəzərinin ifadə olunması tendensiyası, digər tərəfdən isə şərhin obyektivliyi cəhdi özünü göstərir. Bu zaman mətnin müəllifi yad müəllifin nitqindən istifadə etməklə təsvir olunan reallığa öz münasibətini bildirmək imkanına malik olur. Müəllifin “mən” ifadə dərəcəsi janr dəyişkənliyi ilə əlaqədar olur.

Janrlar qəzet-jurnal təcrübəsi prosesində meydana çıxaraq gerçəkliyə qarşı münasibətin xarakterini və onun təsviri üsulunu ifadə edir [9, s.47]. Qeyd etmək lazımdır ki, qəzet janrları dedikdə, esktralingvistik və dil əlamətlərindən ibarət olan nitq janrları (gündəlik söhbətlər, debatlar və digərləri) nəzərdə tutulur. Fransız linqvistikasında janrların növbəti əsas əlamətləri ayırd edilir:

- praqmatik (məqsədlər, kommunikativ qaydalar);
- ünsiyyət quran tərəfdaşların statusu və rolları (mətni göndərən və qəbul edən);
- ünsiyyət situasiyası (ünsiyyətin yeri və vaxtı);
- maddi daşıyıcı (əlaqə kanalı);
- semantik və ya tematik əlamət;

– mətnin təşkili, strukturu [1, s.13-17; 4, s.52-54].

Qəzet publisistikasının janr təsnifatı həm jurnalistika, həm də linqvistika nəzəriyyəsinin tədqiqat predmetidir.

Bəzən fransız jurnalistikasında janra başlığın elementlərini (məqalənin başlığı, qısa məzmunu), informasiya mənbəyini (məsələn, oxucuların məktubları) və ya yazı texnikasını və məqalənin mətninin strukturunu (*montage, mouture*) aid edirlər, bu isə həmin anlayışın xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən bir o qədər də məqsədəuyğun deyil [5].

Bununla belə, əsasən informasiya və analitik janrları fərqləndirmək qəbul olunmuşdur.

İnformasiya janrına: qeyd (*brève, filet, mouture*), rəsmi məlumat (*communiqué*), informasiya hesabatı (*comptereendu*), müsahibə (*interview*), reportaj (*reportage*), portret (*portrait*), jurnalist tədqiqatı (*enquête*) kimi məqalə növləri, analitik janra isə: şərhlər (*commentaire*), baş məqalə (*éditorial*), analitik məqalə (*article d'analyse*), tənqidi məqalə (*critique*), xronika (*chronique*) aiddir.

Janrların informasiya və analitik janrlara bölünməsi kifayət qədər şərti hesab olunur.

İsveçrə linqvisti J.M.Adam qəzet janrlarının təsnifatını iki qütb – informasiya və analitik qütblər arasında paylayır [1]. Hər bir janr iki qütbdən birinə daha çox və ya az yaxınlığı ilə səciyyələndirilə bilər və buna müvafiq olaraq ya informasiya, yaxud da analitik xarakter daşıya bilər.

P.Şarodonun təsnifatı da, bizim fikrimizcə, diqqətəlayiqdir [8]. Müəllif janrları iki oxun kəsişməsi nəticəsində əmələ gələn müxtəlif zonalara bölür:

1) üfüqi oxda informasiyanın əks olunması üsulu qeydə alınır: ötürülmüş hadisə (məsələn, qeyd), şərh olunmuş (baş məqalə, tənqidi məqalə, analitik məqalə) və provokasiya məqsədli hadisə (müsahibə, debatlar).

2) şaquli oxda iki qütb ayırd edilir: mətni göndərən (adresatın) dəvət olunması və mətni göndərən (göndərən)in dəvət olunmaması. Buna müvafiq olaraq janrlar mətni göndərən (göndərən)in dəvət olunmasından və gerçəkliyin əks olunması üsulundan asılı olaraq paylanır.

Bu təsnifatların çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, onlar jurnalistikada qəbul olunan təsnifat kimi əyləncəli janrları və müasir fransız qəzetinin səhifələrində vacib yer tutan reklam janrlarını nəzərə almır.

Hazırda linqvistikada heç bir istisna olmadan fransız mətbuatının bütün janrlarını əhatə edən təsnifatı yaratmaq cəhdləri həyata keçirilir. Janrların həyata keçirdiyi funksiyalardan asılı olaraq onlar daha geniş təsnif olunur: informasiya, analitik, konsultativ, bədii (estetik), əyləncəli və reklam.

- a) informasiya funksiyası – qeyddə, reportajda, metereoloji məlumatda realizə oluna bilər;
- b) analitik funksiya – şərhlər, baş məqalə, tənqidi məqalə, oxucuların məktubları kimi janrlarda həyata keçirilə bilər;
- c) konsultativ funksiya – kulinariya resepti, qoroskop, bağçılıq üzrə məsləhətlər kimi janrlarla təmsil olunur;
- d) bədii (estetik) funksiya – əyləncə xarakterli komikslərdə realizə olunur;
- e) reklam funksiyası – müxtəlif elanlarda, reklamlarda həyata keçirilir.

Bununla yanaşı, əsas janrlardan başqa, eyni zamanda bir neçə funksiyaları yerinə yetirən “keçid” janrları da mövcuddur. Keçid janrları informasiya-analitik (analitik məqalə, müsahibə) və əyləncəli-reklam (redaksiya reklamı) ola bilər. Bu janrlardan başqa teleproqram, xülasə, çağırışların aid olduğu hiperstruktura qeyd edilir [4].

S.V.Ştrevabu bölgü ilə razılaşmır və qeyd edir ki, bu təsnifat jurnalistin niyyətlərini və mövqeyini tam mənada əks etdirmir. Belə ki, məsələn, reportaj və portret informasiya səciyyəli olmaqla yanaşı, informasiya-analitik səpkili də ola bilər, buna görə də onlar keçid janrlarına da aid ola bilər. Eləcə də, müsahibəni yalnız informasiya-analitik janr kimi nəzərdən keçirmək düzgün deyil, belə ki, o, həm informasiya, həm analitik, həm də informasiya-analitik ola bilər [12].

Beləliklə, təsniflərin təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, fransız qəzet diskursunda informasiya, analitik və informasiya-analitik janrları müəyyən etmək mümkündür və hər bir janr, öz növbəsində, məqalələrin müxtəlif növlərindən ibarətdir (məsələn, qeyddən, reportajdan, xronikadan).

Fransız qəzet diskursunda informasiya-analitik səpkili məqalələr müəyyən dəyər və mülahizələr sisteminin adresatın şüurunda müəyyən olunmasına yönəlmiş informativ-affektiv və qiymətləndirici janrlara aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, fransız dilində bu cür məqalələri nəşr etdirən hər bir jurnal və ya qəzet müəyyən qrupun, partiyanın nöqtəyi-nəzərini ifadə edir. Buna müvafiq olaraq hər bir nəşr öz siyasi reallığını media mətnlər vasitəsilə formalaşdırır. Fransız dilində bütün informasiya-analitik səpkili məqalələrin ümumi xassəsi açıq-aydın şəkildə bu və ya digər siyasi fiquru və onun fəaliyyətini danışıq və peyorativ leksikadan planlaşdırılmış şəkildə, adresatın gözündə alçaltmaq, yaxud da trop və stilistik vasitələrdən istifadə etməklə gizlin şəkildə (açıq-aydın deyil) tənqid etməkdən ibarətdir.

Qəzet janrları, bütün nitq janrları kimi yaranır, inkişaf edir, mürəkkəb şəkil alır, dəyişilir və hətta itə bilər [7, s.47]. Bunun nəticəsində, qəzet janrlarının arasında “arxaizmləri” və “neologizmləri” də ayırd etmək mümkündür.

Birincilərə, hazırda jurnalistlər tərəfindən nadir hallarda istifadə edilən və əsasən, əyalət qəzetlərinin səhifələrində mövcud olan janrlar aiddir (məsələn, davamlı qəzet romanları, komikslər və s.).

“Neologizmlər” kimi adlandırdığımız janra bu yaxınlarda yaranan və inkişaf mərhələsində olan informasiya reklamını aid etmək olar. Bu janr məqalələrdə oxuculara biotibb, kosmetologiya, qida və əczaçılıq istehsalı sahəsindəki yeniliklər haqqında məlumat verilir.

Janrlar müxtəlif kompozisiya komponentlərindən ibarət konkret mətnlərdə realizə olunur. Qəzet məqalələrinin kompozisiya baxımından təşkilinə gəldikdə isə, onlar ümumilikdə dörd ayrı-ayrı strukturdan ibarətdir:

- başlıq
- başlanğıc
- əsas hissə
- sonluq

Qəzet məqaləsinin hər bir tərkib hissəsi vacib strukturlaşdırıcı rola malik olub müəyyən mənə yükü daşıyır.

Başlıq qəzet nəşrinin birinci və ayrılmaz struktur elementi olub, ən güclü mətnüstü mövqeyə malikdir. Məqalələrin bir çoxu başlıqdan əlavə yarımbaşlıqdan və lidlərdən (üç-beş sətirdən ibarət “papaq”dan) ibarət olmaqla bütöv başlıq kompleksini əmələ gətirir. Həm adresat, həm də adresat üçün yeni və ən vacib informasiya məhz burada yerləşir. Başlıq və lid məzmununun dərk olunmasında ünvan sahibi üçün dayaq kimi xidmət göstərir və bütöv mətn haqqında kifayət qədər tam bilik verərək tez qavramaya yardım edir. Başlıq əsasında ünvan sahibi bu məqaləni oxumağı davam edəcəyinə və ya növbəti məqaləyə keçəcəyi haqqında qərar qəbul edir.

Məqalənin başlanğıcı da az əhəmiyyətə malik deyildir, belə ki, o, ünvan sahibini informasiyanı müəyyən qədər qavramasına hazırlayır və lid funksiyalarını yerinə yetirir. Başlıqlarda informasiya adətən nominalizasiya üsululu ilə qısa və lakonik şəkildə verilir.

Başlanğıcdan sonra informasiyanın bütün təfsilatları gəlir.

Əsas hissə qəzet məqaləsinin formal strukturunun ən iri elementidir, çünki burada mətn informasiyasının ən əhəmiyyətli hissəsi cəmlənmişdir. Əsas hissədə başlıqda və başlanğıcda qeydə alınan məlumatlar inkişaf edir və konkretləşdirilir. Məqalənin janrından asılı olaraq əsas hissə bir və ya bir neçə sətirbaşından ibarət ola bilər.

Sonluqda bütün məqalənin məzmununu yekunlaşdırılır və əsas fikir yığcam formada ifadə olunur. Burada janrdan asılı olaraq jurnalistin təsvir olunan problemə və ya hadisəyə yekun münasibəti ifadə oluna bilər. Mətnin müəllifi məqaləni ritorik sualla başa çatdıraraq ünvan sahibini düşünmə prosesinə cəlb edə bilər.

Beləliklə, aparılan təhlildən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, qəzet diskursu xüsusi bir diskurs növüdür. İnformativ və təsiredici funksiyaları yerinə yetirən fransız qəzet diskursu müxtəlif növ məqalələrdən ibarət olan üç janrla ifadə olunur:

- ✓ informasiya;
- ✓ analitik;
- ✓ informasiya-analitik.

ƏDƏBİYYAT

1. *Adam J.-M.* Unités rédactionnelles et genres discursifs: cadre général pour une approche de la presse écrite / J.-M. Adam // *Pratiques*, 1997, № 94, p.3-18

2. *Charaudeau P.* Le discours d'information médiatique. La construction du miroir social / P. Charaudeau. Paris: Nathan, 1997, 286 p.

3. *Girard I.* Lire la presse: essai d'anthologie / I. Girard, F. Roy. Paris: Gallimard, 2000, 147 p.

4. *Grosse E.-U.* Panorama de la presse parisienne: histoire et actualité, genres et langages / E.-U. Grosse, E. Seibold. Berlin: Peter Lang, 1996, 265 p.

5. *Maingueneau D.* Analyser les textes de la communication / D. Maingueneau Paris: Dunod, 1998, 211 p.

6. *Məmmədov A., Məmmədov M.* Diskurs tədqiqi. B.: Bakı Dövlət Universiteti, 2016, 111 s.

7. *Токарева И.И.* Функциональная структура газетного текста [Текст] / И.И. Токарева // Лингвистические единицы разных уровней в языке и речи. Краснодар, 1988

8. *Бахтин М.М.* Проблема текста в лингвистике [Текст] / М.М. Бахтин // Вестник Московского университета. Серия 7, 1991, № 1

9. *Кузнецов В.Г.* Функциональные стили современного французского языка (публицистический и научный) / В.Г. Кузнецов. М.: Высшая школа, 1991, 160 с.

10. *Луканина М.В.* Газетный текст через призму теории коммуникаций [Текст] / М. В. Луканина. // Вестник Московского университета. Серия 19. 2003, № 2.

11. *Штырева С.В.* Прагмалингвистическая характеристика интервью (на материале французской прессы): дисс. ... канд. филол. наук: М., 2006, 163 с.
Todorov T. Les genres du discours / Т. Todorov. Paris: Seuil, 1978, 318 p.

UOT 82 (091)

G.S.Səfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunel84@yahoo.com

TƏZKİRƏ ƏNƏNƏSİ VƏ CƏFƏR RƏMZİ

Açar sözləri: təzkirə, ərəb, fars, şeir, kitab, qəzəl, müxəmməs, məhəbbət, vətən, molla, cəhalət, elm

Məqalədə “təzkirə” sözünün mənası, ilk qaynaqları, ərəb, fars, Osmanlı şairlərin bioqrafiyasından bəhs edən ilk təzkirələr haqqında ümumi məlumat verilmiş, Azərbaycan təzkirəçilik tarixinə nəzər salınmışdır. Azərbaycan təzkirəçilik ənənəsinin çağdaş dövrdə layiqli davamçısı Cəfər Rəmzi İsmayılzadənin ikicildlik “Deyilən söz yadığardır” əsəri geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuş, hər iki kitabda toplanmış şairlərin şeirlərindən nümunələr gətirilmiş, mövzu baxımından araşdırılmışdır. Hər iki cildi nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, kitabların hər birində klassik üslubda yazılmış qəzəllər, aşıq poeziyasına aid şeirlər, satirik üslubda yazılmış şeir nümunələri öz əksini tapmışdır. Kitablarda əksini tapan həm aşıq, həm də klassik şeir üslubunda yazılmış şeirlərin əsas mövzuları vətən, vətənə məhəbbət, vətən həsrəti, ana torpağın müqəddəsliyi, valideynə məhəbbət, eşq, məhəbbətin tərənnümü və s. olmuşdur. Satirik üslubda yazılmış şeirlərdə isə min cür fırlaqla xalqı soyan mollalar, əyri yolla vəzifəyə gəlmiş müdirilər, halal zəhmətlə dolanmayanlar, haram işlərlə məşğul olanlar, ailənin dəyərini bilməyənlər kəskin şəkildə tənqid olunmuşdur.

Г.С.Сафарова

ТРАДИЦИЯ ТАЗКИРА И ДЖАФАР РАМЗИ

Ключевые слова: тезкире, араб, перс, поэзия, книга, газель, мухаммас, любовь, родина, молла, невежество, наука

В статье дана общая информация о значении слова «тезкире», его первые источники, о первых тезкире, которые рассказывают про биографии арабских, персидских и османских поэтов, рассмотрена история тезкире в Азербайджане. 2-томная работа достойного продолжателя Азербайджанской традиции тезкире в современной эпохе Джафара Рамзи Исмаилзаде «Сказанное слово – память» был привлечен к широкому исследованию, были приведены примеры из стихов поэтов, собранных в двух томах и исследованы с точки зрения предмета. При рассмотрении каждого из двух томов становится ясным, что каждая из книг содержит газели, написанные в классическом стиле, стихи об ашугской поэзии, поэтические образцы сатирического стиля. Главные темы стихов, написанных как в ашугском, так и в классическом стиле, отраженные в книгах являются родина, любовь к родине, тоска по родине, священство родной земли, любовь к

родителям, любовь, похвала любви и т.д. А в стихах, написанных в сатирическом стиле были жестко раскритикованы муллы, которые грабят людей тысячами способами, директора, которые заняли пост нечестным путем, те, которые не живут на честный труд, люди, занимающиеся греховными делами и те, которые не знают ценность семьи.

G.S.Safarova

THE TRADITION OF TAZKIRA AND JAFAR RAMZI

Keywords: *tazkira, arabic, persian, poem, book, ghazal, muhammas, love, homeland, mullah, ignorance, science*

In the article it was given general information about the meaning of the word "tazkira" (collection of biographies), its first sources, the first tazkiras about the Arabic, Persian and Ottoman poets' biographies, was reviewed the history of Azerbaijani tazkira. A worthy successor of Azerbaijan tazkira tradition Jafar Ramzi Ismayilzadeh's two volumes work "Spoken word is memory" is widely involved in research, were brought examples from the poems of poets collected in every 2 books and has been studied in terms of subject . When looking at both skins, it is clear that each of the books contains ghazals written in classical style, poems about ashug poetry and poetic samples of satirical style. The main themes of poems reflected in the books written both in ashug and classical poetry were homeland, love for motherland, longing for homeland, holiness of native land, love for parents, love, praise of love and so on. In poems written in satirical style were sharply criticized mullahs who robbed the people with a thousand frauds, managers coming to work in a crooked way, people not living in a halal way, men engaging in haram work, people not knowing the value of the family.

Təzkirə tarixinə və nəzəriyyəsinə nəzər saldıqda görürük ki, təzkirə ərəb sözü olan “zıkr” kökündən yaranıb, təfilə vəznində bir kəlmədir, “anmaq”, “xatırlamaq” mənasını verir. Təzkirə əsasən “xatırlamaq” ifadəsinə yaxın mənada işlənir.

Təzkirə ənənəsinin kökləri müsəlmanların ilk dövrlərində yaranmış olan təfsir və hədis elminə qədər gedib çıxır. Təzkirə ilk dəfə ərəblərdə yaranmışdır. Ərəblərin “təbəqə” adı ilə yazdıqları əsərlər iranlılar və türklər tərəfindən inkişaf etdirilərək təzkirə adını daşımışdır. Təzkirəçilik tarixində XII əsrin tanınmış türk mütəfəkkiri Fəridəddin Attarın “Təzkirətül-övliya” əsərinin böyük rolu olmuşdur. Təzkirə ərəblərdən sonra farslara, oradan da türklərə keçmişdir.

XII əsrin sonlarında ərəbcə yaranan əsərlər öz yerini farsca yazılmış nümunələrə verməyə başladı. Farsca yazılmış ilk nümunə Məhəmməd əl-Ovfinin “Lübalül əlbab” (1221) əsəridir. Bu sahədə türkcə yazılmış ilk təzkirə

Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais” (1441-1501) əsəridir. Bu əsər Anadoluda yaranan digər təzkirələr üçün qaynaq olmuşdur.

Osmanlı şairlərinin bioqrafiyaları ilə bağlı ilk təzkirə 1538-ci ildə Osmanlıların onuncu padşahı Sultan Süleyman Qanununin dövründə yazılmış Səhi bəyin “Həşt-behişt” əsəridir. Türkçə təzkirə ənənəsi şərq türkcəsi ilə başlamış, ancaq öz inkişafını davam etdirə bilməmişdir. Nəvidən sonra yalnız Sadiqi ikinci bir nümunəni ərsəyə gətirmişdir .

Azərbaycanlı təzkirəçilər təzkirəni XVI əsrdən etibarən qələmə almağa başlamış, Herat təzkirəçilik məktəbini əsas götürmüşlər.

Sam Mirzənin ilk Azərbaycan təzkirəsi olan “Töhfeyi-Sami” əsəri və Sadiq bəy Əfşarın “Məcməül-xəvas” təzkirələri Səfəvi dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, Əhdi-Bağdadinin “Gülşəni-şüəra”sı Bağdadda yaşayıb-yaradan, o cümlədən Osmanlı ölkəsinə mühacirət etmiş şairlərimizin həyat və yaradıcılığını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Qırxdan artıq təzkirə azərbaycanlı təzkirəçilər tərəfindən qələmə alınsa da, bunlardan çox az hissəsi tədqiq olunmuşdur. İlk dəfə Azərbaycan təzkirəçiləri haqqında sistemli tədqiqat aparan Vüsalə Musalı olmuşdur. Ondan öncə bəzi təzkirələr tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olsa da, məsələyə ayrı-ayrı monoqrafiya, dissertasiya və məqalələrdə toxunmaqla kifayətlənmişlər.

Vüsalə Musalı qeyd edir ki: “Aparduğumuz tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, azərbaycanlı təzkirəçilər bu janrda 46 əsər qələmə almışlar. XVI əsrdə 4, XVII əsrdə 2, XVIII əsrdə 5, XIX əsrdə 22, XX əsrdə 12, XXI əsrdə 1 təzkirə yazılmışdır” [4, s.11] .

Vüsalə Musalı təzkirələri aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir: təbəqə, əlifba, coğrafi, xronoloji, systemsiz, ədəbi nümunə janrına görə. Əhatə etdiyi coğrafiyaya görə təzkirələri üç hissəyə ayırmışdır: ümümşərq, ümümazərbaycan, məhəlli.

Azərbaycan təzkirəçiliyi tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, təzkirəmiz XV-XVI, XVII-XVIII, XIX-XX əsrlərə bölünə biləcək inkişaf mərhələləri keçmişdir. Birinci mərhələdə Herat təzkirə məktəbinin təsiri özünü göstərmiş, ikinci mərhələdə fars təzkirəçilik ənənəsi önəm kəsb etmiş, üçüncü mərhələdə təzkirə milli-məhəlli xarakter almışdır.

Təzkirəçilik ənənəsinin çağdaş dövrdə ən layiqli davamçılarından biri ədəbiyyatşünas-alim Cəfər Balaəmi oğlu İsmayılzadədir. Cəfər Rəmzi üçcildlik “Deyilən söz yadigardır” əsərini yazmaqla ədəbiyyatımıza böyük töhfə vermişdir. Üçüncü cild işıq üzü görməmişdir. Cəfər Rəmzinin dövlət arxivləri, şairlərin əlyazmaları və şeir həvəskarlarının cümlələrindən topladığı materialların demək olar ki, 95 faizdən çoxu cəmiyyətə məlum deyildir.

Cəfər Rəmzi İsmayılzadə “Deyilən söz yadigardır” təzkirəsinin ilk cildini “Yazıcı” nəşriyyatında çap etdirmişdir. Təzkirənin bu cildi haqqında 5 məqalə yazılmış, bəzi iradlar bildirilsə də, hər beşində əsər müsbət

qiymətləndirilmişdir. Təzkiyə xronologiya, yəni şairlərin anadan olduqları illər üzrə, diyarşünaslıq bibliografiyasının metodikası əsasında tərtib olunmuşdur. Təzkiyə xalq şairi Süleyman Rüstəmin “Bir neçə söz” adlı müqəddiməsi ilə başlayır. Süleyman Rüstəm müqəddimədə haqlı olaraq bildirir ki, qədim və zəngin tarixə malik Azərbaycan ədəbiyyatının hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsi ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir. İnkilabdən əvvəl Azərbaycanın müxtəlif guşələrində: Qarabağ, Şirvan, Naxçıvan, Təbriz, Bakı və başqa mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif ədəbi məclislərdə yaxından iştirak etmiş görkəmli nümayəndələrin əsərləri çap olunmuş, yaradıcılığı haqqında elmi məqalə və monoqrafiyalarda bəhs olunsa da, Abşeronda yaşayıb-yaratmış əksər şairlərin əsərləri toplu şəkildə nəşr olunmamış, demək olar ki, onlar haqqında təsəvvür belə formalaşmamışdır. Cəfər Rəmzinin 1928-ci ildən etibarən Bakıda – Abşeronda yazıb-yaratmış 87 şairin müxtəlif poetik nümunələrini bu kitabda toplu halında əks etdirməsinin əsas səbəbi məhz cəmiyyətdə təsəvvür yaratmaq, bu şairlər haqqında onları məlumatlandırmaqdan ibarət olmuşdur.

Təzkiyənin əsas məziyyətlərindən biri də bura XIII əsrin nümayəndəsi olan Nəsir Bakuyidən başlayaraq sovet dövründə yaşayıb-yaratmış Abşeron şairlərinin əksəriyyətindən şeir parçaları daxil edilməsidir.

Cəfər Rəmzi kitaba Əlisəttar İbrahimov, Ağahüseyn Rəsulzadə, Bədri Seyidzadə, Xədicə Seyidzadə, Həsən Səyyar, Əbdülxalıq Cənnəti, Əbdülxalıq Yusif, Ağadadaş Müniri, Əliabbas Müznib, Azər Buzovnalı, Əmin Abid, Nemət Bəsir, Səməd Mənsur, Əliməmməd Ricayi kimi ədəbiyyat tarixi kitablardan tanıdığımız şairlərlə yanaşı, elm aləminə məlum olmayan, əsas peşəsi şairlik olmayan, yaxud şairlikdən əlavə digər fəaliyyət sahəsi ilə məşğul olan şəxslərin də həyatı haqqında az da olsa, müəyyən məlumat və şeirlərindən nümunələr daxil etmişdir. Belə ki, elm aləminə məlum olmayan Nəsir Bakuyi, Mirzə Həbib Qüdsi, Balasadiq, Mirzə Bağır, Muxtar Bisavad, Mirzə Məhəmməd Binəva, Əbdüləhəd Zəlil, İsmayıl Zəbih, Əsəd Pərvin, Ağakərim Salik, Ağadadaş Sürəyya və s. şairlər haqqında ilk məlumatı məhz bu təzkiyə vasitəsilə əldə edir, şairlərin bioqrafiyasındakı yığcam məlumatlara əsasən onların həyat və yaradıcılığına dair müəyyən məlumata sahib oluruq.

Kitab müqəddimədən sonra XIII əsrin sonu – XIV əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış, Həsənoğlunun müasiri, elm aləminə məlum olmayan bakılı şair Nəsir Bakuyi haqqında məlumatla başlayır.

Cəfər İsmayılzadənin təzkiyəni Nəsir Bakuyi ilə başlaması, kitaba Nəsrin bakılıları bir neçə vergidən azad edən, şəhərin abadlığı naminə fərmanlar verən Ərgün xanın III oğlu Xorasan hökmdarı Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndəyə həsr etdiyi 11 bəndlilik müxəmməsi də daxil etməsi ədəbiyyatımız üçün bir neçə cəhətdən yüksək əhəmiyyət kəsb edir. Müxəmməs hələ Həsənoğlunun zamanında, yəni 700 il öncə də azərbaycanca yazan şairlərin

olduğunu ədəbi-tarixi fakt olaraq meydana çıxardı, həmin dövrdə Azərbaycan dilinin klassik dil olaraq büllurlaşmış olduğunu sübuta yetirdi.

Şeirdən aydın olur ki, Ərgün xanın III oğlu Xorasan hökmdarı Sultan Məhəmməd Ulcaytu Xudabəndə 23 yaşında ikən qardaşı Qazan xanın vəfatından sonra Təbrizə gələrək onun yerini tutmuş, bəkililərin xeyrinə fərmanlar vermişdir. Onun fərmanlarından biri hətta İçərişəhərdə yerləşən Cümə məscidi minarəsinin bünövrəsindəki kitabədə qorunub saxlanmışdır. Dövrün bir sıra şairləri kimi, Nəsir də bundan ilhamlanaraq bu müxəmməsi yazmışdır. Şeirdən eyni zamanda məlum olur ki, Nəsir ərəb və fars dillərini bilən qələmi bişmiş bir şair idi. Təəssüf ki, digər şeirləri barədə heç bir məlumat yoxdur.

Müxəmməs vasitəsilə bəzi tarixi hadisələri də öyrənmiş oluruq. Belə ki, Bakının hələ 700 il bundan öncə neft şəhəri kimi məşhur olduğunu da bu şeirdən öyrənirik. “Şəhrimiz Neffatə adın gərçi alğay xəlqərə” misrası buna aydın sübutdur.

Şeirdə dövrün hakim təbəqəsinə xidmət edən islam ideologiyasının təsiri də aydın şəkildə nəzərə çarpır:

Tərk edib şirki-cəlini gəldi tanrığa tərəf,
Dini islamni qəbul eylədi ol xeyrül-xələf.
Yengi islam buldi , verdi dini-islamgə şərəf,
Oldu kinə oqinə islaming ədası hədəf,
Yandı nirani-həsəddə atəşi-suzanilən [2, s.9]

Cəfər Rəmzi Nəsir Bakuyinin bu müxəmməsi ilə bağlı “Şair Nəsinin bir müxəmməsi haqqında” məqaləsində də ayrıca olaraq bəhs etmiş, müxəmməs barədə geniş məlumat vermişdir.

Kitabda XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakıda, ümumən Abşeronda yazıb-yaradan şairlərin əsərləri toplansa da, təəssüf ki, XIX əsrədək olan dövrdə yaşayan şairlərin əsərlərindən nümunələrə təsadüf olunmur. Heç şübhəmiz yoxdur ki, bu dövrdə də, yəni XIV-XVIII əsrlərdə Bakı və Abşeronda azərbaycanca yazan şairlər fəaliyyət göstərmişlər.

Kitaba daxil edilən şeirləri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, şairlərin əksəriyyəti Füzuli, S.Ə.Şirvani kimi klassiklərin təsiri ilə yazıb-yaratmış, daha çox lirikaya önəm vermişlər. Belə ki, kitabda məhəbbət ruhunda, eşq, məhəbbət motivləri əsasında müxtəlif şeir şekillərində yazılmış lirik şeirlər üstünlük təşkil edir. Lirik şeirlərin mövzusunun klassik poeziyamızda olduğu kimi, məşuqənin gözəlliyinin tərənnümü, aşiqin məşuqəyə sonsuz məhəbbəti, məhəbbətdən doğan hicran, ayrılıq, qüssə, kədər təşkil edir.

Əbdülhəd Zəlilin qəzəllərindən onun Şərq poetikasına dərinləndən bələd olduğu bəlli olur. Əgər Zəlilin gözəli öz gözəlliyi ilə yarın qətlinə fərman verirdisə, Mirzə Abbas Şahinin gözəlliyi ilə aləmi heyrət qoyan gözəlini istəməyən bir nəfər də çətin tapılar. O, öz gözəlini bu şəkildə tərənnüm edir:

Nə gözəl xəlq qılıb xalığın, ey yar, səni,
Yüzü gül, qönçədəhan, gözləri xumar səni.
Bəni heyrət götürüb bilməyirəm aləm ara
Görəsən bircə nəfər istəməyən var səni? [2, s.81]

Ağakərim Salikin şeirində aşiq öz məşuqəsindən, onun belini kəman kimi büküb, bağrını qan eləyib getməsindən şikayətlənir; Ağadadaş Müniri isə könlünə müraciət edir, aşıqın öz cananını canı ilə sevdiyini vurğulayaraq lazım gəlsə canını fəda etməsini rəva bilir, çünki ürək yalnız məşuqənin istədiklərini sevir.

“Deyilən söz yadigardır” əsərində ictimai məzmun kəsb edən mövcud quruluşdakı hərc-mərcliklərdən, haqsızlıqlardan, dövrdən, həyatın ağırlığından, kasıblıqdan şikayət edən, gerilik və cəhaləti tənqid edən motivlərə də yer verilmişdir.

1785-ci ildə Navahı kəndində ruhani ailəsində anadan olan Mirzə Baxış Nadim həm aşiq poeziyası, klassik şeir üslubunda yazdığı şeirlərdə, həm də satirik şeir və həcvlərində yoxsul həyat keçirdiyinə görə zəmanəsindən şikayət etmişdir.

Bu dövrdə yazıb-yaradan mütərəqqi fikirli şairlər yalnız şikayət etməklə qalmamış, hətta düçar olduqları, məruz qaldıqları zülmün, fəlakətlərin səbəblərini də aydınlaşdırmağa səy göstərmişlər. İyirmi yaşından tütün fabrikində əvvəl fəhlə, sonra usta işləyən, millətinin qəflətdə olmasından şikayətlənən Seyidmehdi Üryanın “Nədən?” şeiri bu baxımdan gözəl nümunədir.

Bildiyimiz kimi, inqilaba qədər olan dövrdə ədəbiyyatımızın əsas tənqid hədəflərindən biri xalqı qəflətdə saxlayan, onların üzünə cəhalət pərdəsi çəkən din və şəriət xadimləri və onların çirkin əməlləri idi. Bu dövrdə yazıb-yaradan Abşeron şairləri də biganə qalmaqaraq əsərlərində hər zaman bu mövzuya toxunmuşlar. “Deyilən söz yadigardır” kitabına nəzər saldıqda görürük ki, buradakı şeirlərin əksəriyyəti də məhz həmin mövzulara həsr olunmuşdur. M.A.Şahinin, M.Seydinin, H.Pərişanın, S.Mənsurun, Ə.Anatollunun, Ə.Sakitin, Ə.Rəqbətin və başqalarının şeirləri bu baxımdan xarakterikdir. Onların yaradıcılığında Sabir ədəbi məktəbinin təsiri aydın şəkildə özünü göstərir.

Atababa Hicri “Kəbə evinin əvvəli bütخانə degilmi?” deyərək bütخانə ilə məscidi eyniləşdirir. Əliheydər Asəf məscidi “bayquş yatağı” adlandırır, vaizlərin cənnət adlandırdığı yerdə cənnətdən əsər-ələmət olmadığını bildirir, mollaları lənətləyir, Səməd Mənsur mollaların elmsizliyi təbliğ etdiyini, insanları cahilliyə sürüklədiklərini vurğulayır, Ələkbər Sabit öz şeirində aləmin üzünə qara buludlar çəkib əhalini zülmət içərisinə salan mollaların xalqı soyub talamasını tənqid edir, Haşimbəy Saqib isə “Yalan deyil” şeiri vasitəsilə xalqımızı vaizlərə uymamağa, cəhalətdən xilas olmağa səsləyir. Əliheydər Rəqbət Sabirsayağı yazmış, bu yolla qəflət yuxusunda olan xalqı oyatmağa çalışmışdır. Bu baxımdan onun “Haqqı dana bilmirəm”, “Səndə də var, məndə

də” şeirləri səciyyəvidir. “Haqqı dana bilmirəm” şeirində Rəğbət özünün şəxsində xalqın eys-ışrətdə olub qəflətdə yatdığına diqqəti cəlb edir.

Kitabda toplanmış şairlərin şeirlərində o dövr üçün xarakterik olan elmə, maarifə çağırış motivləri də üstünlük təşkil edir. Maarif ocaqları olan məktəb, qiraətxanalar şairlər üçün əsas mövzulardan biri idi. Onlar xalqın maariflənməsi, elm, bilik əldə etməsi üçün böyük səylə çalışmış, xalqı sosial tərəqqiyə səsləmişlər.

Əsri-hazırda deyil heyf ki, azad qələm!

Yoxsa minlərcə edər möcüzə icad qələm! [2, s.53]

deyərək qələmin gücündən söz açan Əbdülxalıq Cənnəti xalqın gələcəyini elmdə, kitabda görür, “Kitab” şeirində kitabı yüksək qiymətləndirir. Əbdülxalıq Rəği xalqın maariflənməsində məktəbin rolunu diqqət mərkəzinə çəkir.

“Deyilən söz yadigar” kitabının ikinci cildi 1987-ci ildə işıq üzü görmüşdür. Bu kitabı əslində kitabın 1981-ci ildə çap olunmuş birinci cildin davamı, daha təkmilləşdirilmiş forması hesab etmək olar. Kitabda XIII-XX əsrlərdə Abşeronda yaşayıb-yaratmış elm aləminə məlum olmayan, ya bəzi yerlərdə sadəcə olaraq adı çəkilmiş, yaxud da mənbələrdə müəyyən qədər haqqında məlumat olan Nəsir Bakuyi, Mirzə Həsib Qüdsi, Əbdülxalıq Cənnəti, Azər Buzovnalı, Səməd Mənsur, Əliabbas Müznib və başqa şairlərin indiyə qədər çap olunmamış, az yayılmış şeirləri öz əksini tapmışdır. Kitabda ümumilikdə 119 şair haqqında məlumat, şeirlərindən nümunələr verilmişdir. Bu şairlərdən 31-i haqqında məlumat birinci cildə də var idi. Cəfər Rəmzi ikinci cildə 88 şairi də əlavə etmiş, onlar haqqında ilk dəfə məlumat vermişdir ki, bunlar Mahmud, Mürsəl, Səfərəli, Aşıq Həsən, Piri Həsən oğlu, Məmmədtəqi Bayramzadə, Zəki Hacızad(Ərşi), Vəhhab Vəhib, Səlim Səyyah, Seyid Hüseyn Mirmöhşünzadə, Əliğa Bibak, Şəhrəbanu, Balaqardaş Mürsüd, Əliməhəmməd Ricayi, Hüseynqulu Sacid, Baba Cəbrayılöv və başqalarıdır. Cəfər Rəmzi bu cildə özü haqqında da kiçik məlumat və şeir nümunələrini əlavə etmişdir.

İslam Ağayev “Unudulanlara xatirə” adlı məqaləsində Cəfər Rəmzinin 1987-ci ildə çapdan çıxan “Deyilən söz yadigar” kitabının ikinci cildindən bəhs edərək təzkirəni yüksək qiymətləndirmiş, burada əksini tapan şairlər haqqında fikrini bu şəkildə ifadə etmişdir: “Kitabda təqdim edilən şairlərin əksəriyyəti xalq içərisindən çıxmışdır. Söz sənətinin nəhayətsiz səhrasında kiçik bir bulaq kimi çağlamış, bu sənətin çətin yolunda itib-batmışlar. Lakin bununla belə onların şeir aləmindəki kiçik izləri itməmiş, bizim üçün ötən günlərimizin mənəvi aləmindən bir çox maraqlı yadigarlar qoyub getmişlər. Ülvi məhəbbət, dostluğa sədaqət, xoşbəxt həyat arzuları, vətən qeyrəti, ictimai haqsızlığa etiraz kimi poetik fikrimizin əks-sədası olan bu nümunələr ümumilikdə klassik şeirimizin böyük məcrası ilə sıx birləşir” [1, s.8].

Kitabdakı şeirlər həm məzmun, həm də janr etibarilə rəngarəngliyi ilə seçilir. Təzkirəni nəzərdən keçirdikdə görürük ki, birinci cildə olduğu kimi,

ikinci cildə də klassik üslubda yazılmış qəzəllər, aşiq poeziyasına aid şeirlər, satirik üslubda yazılmış şeir nümunələri öz əksini tapmışdır. Bu şeirlərin əsas mövzusu vətənə məhəbbət, gözəlliğin tərənnümü, təbiət gözəlliklərinin təsviri, cəmiyyətdə hökm sürən ictimai eyiblərin tənqididir.

Birinci cildə olduğu kimi, burada da əksini tapan şeirlərin əsas mövzularından biri eşq, məhəbbətin tərənnümüdür. İstər aşiq şeir üslubunda, istərsə də klassik üslubda yazılmış şeirlərdə bunun şahidi oluruq. Belə ki, məhəbbət mövzusu “Məcməüş-şüəra”nın sədri Məhəmmədəğa Cürminin, onun müasiri Vəhhab Vəhibin, Atababa Hicrinin, Azər Buzovnalının, Muxtar Faiqin, Əli Fəhminin, Əli Yavuzun və başqalarının şeirlərində aparıcılıq kəsb etmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında yaşayan, Vaqif ənənələrinin davamçısı Aşiq Həsən məhəbbət mövzusunda üstünlük vermişdir. Cəfər Rəmzi onun “Leyli” şeirini kitaba daxil etmişdir. Qoşmada gözəlin həsrətindən şam kimi yanan aşiq Həsənin Leylidən giley-güzarı təsirli şəkildə qələmə alınmışdır.

Kitabda toplanmış şeirlərin aparıcı mövzularından birini də vətən, vətənə məhəbbət, vətən həsrəti, ana torpağın müqəddəsliyi, valideynə məhəbbət təşkil edir. Həm aşiq poeziyası, həm də klassik şeir üslubunda şeirlər yazan Mirzə Baxış Nadimin aşağıdakı şeirində öz elindən, doğma yurdundan ayrı düşmüş birinin fəryadı açıq-aydın özünü göstərir:

Gecə-gündüz qan-yaş töküb ağlaram,
Vətən tərkin qılıb, eldən ayrıldım.
Bibəhrədir, heç görmədim səfasın,
Bağban idim, qönçə güldən ayrıldım [3, s.13].

Müəllim və jurnalist kimi xüsusi xidmətləri olan Böyükağa Qasımzadənin “Vətən sevgisi” şeirində vətənə məhəbbət yüksək şəkildə tərənnüm olunur. Sona Məmmədzadə “Vətən” şeirində ana torpağın müqəddəsliyini vəsf edir, Teymur Rəvani “Ürək sözü” şeirində vətənin müqəddəsliyindən bəhs edərək vətənə sonsuz məhəbbətini bildirir.

Təzkiyədə toplanan digər şairlərin, o cümlədən Azərbaycan məktəblərində uzun müddət müəllim işləmiş folklorşünas Bəbir Məmmədzadə, Böyükağa Faiq, Ağaəmi Əliyevin də şeirlərində vətənə məhəbbət öz əksini tapmışdır.

“Deyilən söz yadigardır” kitabının bu cildində də cəhalət, gerilik, zəmanədən şikayət, bütün bunlara müqabil elmə, maarifə çağırış motivləri özünü göstərir. XIX əsrin ikinci yarısında yaşamış, “Bilmərəm” şeirindən cəmi 3 bənd qalmış Şəhrəbanu çörəyin bahalığından, dərdinə kimsəyə deyə bilmədiyindən şikayətlənir. Mütərəqqi fikirlə Mirzə Həsib Qüdsi kimi şairlər isə elmi təbliğ edirlər, çıxış yolunu maariflənməkdə görürlər.

Kitabda sülhə, sədaqətə çağıran şeirlər də üstünlük təşkil edir. Musa Səlaminin “Sülh nəğməsi”, Hüseyn Natiqin “Oktyabr hədiyyəsi”, “Qızıl əsgər nəğməsi”, Şövkət Qafarovun “Uğurlar olsun”, Mirrəhim Ələsgərlinin “Salam, doğma Azərbaycan” şeirləri bu baxımdan xarakterikdir. Şövkət Qafarov Asiya-

Afrika ölkələri yazıçılarına həsr etdiyi “Uğurlar olsun” şeiri xalqlar arasında dostluğu, azadlığı təbliğ edir.

Bu kitabda da Sabir ədəbi məktəbinin təsirilə onun satirik ruhunda yazan şairlərin əsərləri çoxluq təşkil edir. Bu baxımdan XIX əsrin ikinci yarısında yaşamış, fəhləliklə güzəran keçirmiş Məhəmmədtəqi Saleh oğlu Bayramovun, Piri Həsən oğlunun, Əliheydər Asəfin, Əliabbas Müznibin, Məhəmməd Səmədoğlunun, Əsgər Heybətovun və başqalarının adları xüsusilə qeyd edilməlidir. Mollaların min cür fırıl-daqla xalqı soyub talaması, mövhumatın puçluğu onları dövrünün çatışmazlıqlarını tənqid etməyə, mənfi tiplərin obrazını yaratmaqla xalqı bu çirkəbdən, bataqlıqdan xilas etməyə, bəsirət pərdəsini üzlərindən qaldırmağı təbliğ etməyə vadar edirdi.

Məhəmmədtəqi Bayramov “Can üstə olan qoca Əbdürrəşidin dilindən” şeirində mənfi tipi öz dili vasitəsilə ifşa edir:

Məni-bədbəxti əcəb çərxi-fələk eylədi xar,

Oynadım, tutmadı nəqşim, evimi yıxdı qumar [3, s.25].

Əsgər Heybətov “Dəvətnamə” satirasında həftədə neçə dəfə məclis quran, dəvətnamə paylayaraq camaatı xərcə salanları, Sabiranə tərzdə yazdığı “Arvad tənəsi”ndə arvad hesabına müftə yeyib yatan tənbel kişiləri, Əlabbas Müznib “Tövsiyə”də nəslə xələl gətirən yaltaqlığı, Piri Həsən oğlu “Mollalar” satirasında savadsız mollaları, pulla cənnəti satan yalançı mərsiyəxanları tənqid atəşinə tutur.

Qulam Feyzullayevin obrazlılığı ilə seçilən satiralarında əyri yolla vəzifəyə gəlmiş müdirilər, halal zəhmətlə dolanmayanlar, haram işlərlə məşğul olanlar, ailənin dəyərini bilməyənlər kəskin şəkildə tənqid olunur, bunun üçün şair sadə dildən istifadə edərək onların daxili aləminə güzgü tutur, onların simasını bütün dərinliyi ilə üzə çıxarır. “Əvvəlki müdir” şeirində şair indiki müdiri əvvəlki müdirilə müqayisə edərək onların iç üzünü açır, “Lal elə” şeirində qızına sanki nəsihət verməklə əslində dövrün qızlarının bir evdə gəlin olarkən etdiyi yaramaz hərəkətləri ifşa edir, qızları satirik yolla düzgün yola səsəyir, “Otuz üç faiz alır” satirasında isə yoldaşından ayrılmış kişinin arvadsız evdə çətin şəraitdə yaşamasından, uşaqları üçün aliment vermək istəməməsindən danışaraq gənclərə ailələrini dağıtmamağı təbliğ edir. Şair ticarətçiləri tənqid edən “Qoyma getsin” satirasını Sabirə nəzirə yazmışdır.

İslam Ağayevin qeyd etdiyi kimi, doğrudan da bu şeirlərdə “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı üslubunun rüşeymləri görünür.

Cəfər Rənzinin təzkirəyə Şəhrəbanu, Ümgülsüm Sadıqzadə, Sona Məmmədzadə, Xədicə Həsənova, Xanımana Abbasova, Hökumə Əliyeva, Tamilla Şəfəq kimi qadın şairlərin haqqında məlumat, şeirlərindən nümunələr daxil etmişdir. Ümgülsüm Sadıqzadə görkəmli yazıçı Seyid Hüseynin həyat yoldaşı idi. 1914-cü ildən müxtəlif dövrü mətbuat səhifələrində əsərlərini çap etdirən Ümgülsümün beş şeiri təzkirəyə daxil edilmişdir.

Cəfər Rəmzinin təzkiyəyə respublikamızın Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, əməkdar müəllim Zərbəli Səmədovun “Şərq qızı” şeirini daxil etməklə onun gənc yaşlarında Nafiz təxəllüsü ilə şeirlər yazdığını ictimaiyyətə tanıtması, istedadlı şair Səməd Mənsurun qardaşı oğlu Azərbaycan Neft və Kimya İnstitutunda müəllimlikdən kafedra müdiri vəzifəsinə qədər yüksələn əməkdar elm xadimi, texnika elmləri doktoru, professor, 600 səhifədən artıq elmi əsərin müəllifi Zəki Kazımzadənin iki şeirini də kitaba daxil etməsi təqdirəlayiqdir.

Vaqif Səmədov Cəfər Rəmzinin “Deyilən söz yadigardır” kitabı ilə elm aləminə gətirdiyi töhfənin dəyərindən bəhs edərək “Yadigar misralar” məqaləsini klassik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin sözləri ilə başlayır:

Bəxtiyarsan, əgər, çəkdiyin əmək

Cahan sərgisinə versə bir çiçək [5, s.4].

Biz isə sonda bu şeiri qeyd etməyi lazım bildik. Doğrudan da, Cəfər Rəmzinin ədəbiyyatımız üçün gördüyü işin, çəkdiyi zəhmətin qiyməti yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Ağayev İ.* Unudulanlara xatirə. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1989, 27 yanvar
2. *İsmayılzadə C.R.* Deyilən söz yadigardır. Bakı: Yazıçı, 1981, 330 s.
3. *İsmayılzadə C.R.* Deyilən söz yadigardır. Bakı: Yazıçı, 1987, 350 s.
4. *Musalı V.* Azərbaycan təzkiyəçilik tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 377 s.
5. *Səmədov V.* Yadigar misralar. “Azərbaycan müəllimi” qəz., Bakı, 1987, 7 avqust

UOT 81

Л.О.Везирова

*Азербайджанский государственный педагогический университет
leyla-v@mail.ru*

ПОНЯТИЕ ГРАЦИОННОЙ СИНОНИМИИ (НА ПРИМЕРЕ СИНОНИМОВ XVIII–XIX ВЕКОВ)

Ключевые слова: синонимия, степень, мера, свойство, состояние

В статье исследуется понятие грационной синонимии на примере XVIII – XIX веков. В данной статье даются примеры из произведений известных авторов того времени, соответствующие данной проблеме. В результате исследования делается вывод, что в процессе, грационная синонимия подразделяется по рядам не только по смыслу, но и по степени, свойству, экспрессии, состоянию и т.д. Количество таких синонимических рядов может расти до максимума.

L.O.Vəzirova

QRASION SİNONİMİYA ANLAYIŞI (XVIII–XIX ƏSR SİNONİMLƏRİNİN ƏSASINDA)

Açar sözlər: sinonimiya, dərəcə, qərər, xüsusiyyət, vəziyyət

Məqalədə XVIII-XIX əsr sinonimləri və onların qrasion anlayışı araşdırılır. Burada o zamanın ədəbiyyatından istifadə olunur, məşhur müəlliflərin əsərlərindən fraqmentlər mövzuya aid nümunə kimi verilir. Araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, qrasion sinonimiya zamanı sinonimik sıralar tək mənaca yox, həm də dərəcə, xüsusiyyət, ifadə, vəziyyətə görə də müstəqil cərgələr yarada bilirlər. Belə sinonimlər sırasının sayı maksimal dərəcədə arta bilər.

L.O.Vezirova

THE NOTION OF GRASION SYNONYMS (ON THE XVIII-XIX SYNONYMS)

Keywords: synonymy, degree, measure, property, condition

The XVIII-XIX centuries synonyms and their grasion notion are investigated. The literature of that period, the pieces from popular writers works concerning the theme are used here as examples to the theme. At the end of the investigation it was pointed out that within the grasion synonymy the rows of them change not only their meanings, but degree, comparison feature, position and may create independent rows. And feature of those rows may rise from zero to the maximum degree.

Чрезвычайно распространена т.н. градационная синонимия, внутри которой члены ряда различаются «по степени, мере, интенсивности признака, свойства, состояния, действия» например: прилежание – старание – тщание – рачение – радение – усердие – ревность – рвение, стремление сделать что-либо добросовестно; надобность – нужда – потребность – необходимый – надежда – упование – чаяние – ожидание и т.п.

В первом ряду существительным прилежание, старание в XVIII – начале XIX века присущ «нулевой градационный признак, а существительным усердие, ревность, рвение – возрастающий градационный признак, причём максимальная степень градации выражена у существительных ревность, рвение.

Эти ряды составляют открытые микросистемы, где их члены семантически и синтаксически не противопоставлены. Отсюда – возможность их употребления в одних и тех же контекстах в перечислительных группах (усердие и прилежание, рвение и тщание, надобности и потребности и т.п.). Это доказывается и широким употреблением в текстах XVIII века определительных синтагм, где определяемым словом является один из членов ряда, а определяющим – прилагательное, образованное от какого-то другого члена ряда: усердная ревность – ревностное усердие – рачительное старание; необходимая надобность – потребные надобности – необходимые нужды – необходимые потребности.

О чрезвычайной семантической близости и градационных различиях внутри таких рядов свидетельствуют следующие примеры из литературы того времени, например Радищев в «Путешествие из Петербурга в Москву» писал: «Крестьянин пашет с великим тщанием». Или М.В.Ломоносов в «Оде на день восшествия на Всероссийский престол ее величества государыни императрицы Елизаветы Петровны 1747 года» писал:

«О, ваши дни благословенны!
Дерзайте ныне ободрены
Раченьем вашим показать,
Что может собственных Платонов
И быстрых разумом Невтонов
Российская земля рождать».

Далее можно привести примеры из «Опыта о законодательстве» Радищева: «Ежели кто из магистрата в вверенной ему службе окажет тщательное радение». В комедиях Фонвизина встречаем: «С какого тщания, рачения, радения... ревностью помогает он страждущему

человечеству; Слух о сих мерзостных злодеяниях выпалил рвение Колилисфена».

В целом ряде случаев наблюдается среди отвлечённых существительных того времени такой вид синонимии, когда центральное слово Сц за счёт своей многозначности (и отвлечённости) образует сразу два или даже несколько синонимических рядов: С₁, С₂, Сц₁, С₃...и С₄, С₅, С₆... Например, С₄ благородство образует по существу два синонимических ряда:

1) Знатность – благородство – родовитость – велеродие – великородие – аристократизм (достаточно позднее заимствование) рождённый в знатной, аристократической семье;

2) Изящество – возвышенность – благородство – великодушие нравственная добродетель, умение быть благородным.

Семантическая дифференциация между такими синонимическими рядами достаточно чёткая и объединение их в один ряд затруднительно, хотя и возможно. Например: Чего стоит благородство моего происхождения? Что есть в них кроме великородия? (Радищев. Путешествие из Петербурга в Москву., с. 156), и

... Не в первый раз явив
Души прямое благородство.

(Пушкин. «Евгений Онегин»)

Наконец, также, как и конкретным существительным, отвлечённым существительным в литературном языке XVIII века – начала XIX века свойственна и контекстуальная семантическая синонимия, то есть синонимия, которая проявляется только в контексте, причём синонимические отношения могут возникать между словами с антонимической семантикой. Например: «А мне кажется будто премудрость её на глупость походит» (Фонвизин. Комедии).

В данном примере слово премудрость употреблена в ироническом переносном значении и стало синонимом слова глупость; в обычном же употреблении эти слова образуют два синонимических ряда:

1) премудрость – благоразумие – прозорливость – разум – мудрость.
Например:

Прозорливость той небесну,
Разум, духа высоту,
Которой мудрость совершенна...

(Державин. Сочинения)

Однако после того лет с десятка три в таком благоразумии здравствует (Фонвизин. Комедии)

В контекстуальные синонимические отношения могут вступать и слова, не имеющие прямых связей, но выступающие в тексте в качестве различных отвлечённых оценок одного и того же деянья:

Хвала отечества спасенью,
Злодейских замыслов рутиною!

(Рылеев. Сочинения)

Слова спасенье и рушенье здесь выступают как равносемантические.

Однако родственность семантики во всех вышеприведённых видах синонимических рядов вовсе не означала равнозначности их употребления в литературном языке того времени. Как известно, писатели того времени от Третьяковского и вплоть до Карамзина и Дмитриева придерживались системы трёх стилей – высокого, среднего, низкого, – заимствованной М.В.Ломоносовым у теоретиков французского классицизма. Система эта характеризуется относительно строгой и устойчивой прикреплённостью стилистически окрашенных средств языка к определённым видам письменности или жанрам литературы.

«Одной из характерных черт системы трёх стилей, как она сложилась к середине XVIII века, является стилистическая замкнутость, стилистическое единство контекста. В основе этой черты соответствие стилистических свойств языковых элементов «материи», предмету повествования и рассуждения надо понимать лишь как зависимость языка от темы повествования, общего содержания, куда входит и характер авторского восприятия этого содержания, проникающее всё повествование построения. «Давление стиля» определяет отбор языковых средств для всего контекста».

Как было показано выше, отвлечённые существительные рассматриваемого периода, в основном, являются книжными образованиями и, следовательно, в большинстве своём должны были употребляться преимущественно в «высоком» или «среднем», «штиле», то есть «стилистический разброс» в синонимических рядах не должен быть велик, а, значит, и стилистическая синонимия не должна проявляться очень ярко. Действительно, многочисленные литературные примеры показывают, что отвлечённые существительные – синонимы в поэзии и прозе того времени употребляются как правило, рядом:

Не сильно нежит красота
Той утехи и приятство...

(Державин)

Глядит на прелесть и красы

(Державин)

И дух мятется от печали,
И не приспели скорби злые

(Державин)

Своё всё потопляем горе,
Забуть и нам всю грусть пора...

(Державин)

В данном случае совместное употребление слов синонимических рядов красота – приятство – прелесть – краса и грусть – скорбь – печаль подчёркивает их стилистическую однородность, приспособленность к одному стилю речи.

Однако значит ли это, что стилистическая синонимия отвлечённых существительных отсутствует в XVIII – начале XIX века начисто? Конечно нет. Разные пути формирования синонимических рядов, разные их источники должны были привести к стилистическому разграничению между синонимами.

Так, в «высоком штиле», как правило, использовались отвлечённые существительные исключительно славянского или церковнославянского происхождения, что и придавало ему выпренность, риторичность по сравнению с общеупотребительным языком. Значительную роль здесь играют образования на -ие: омерзение, восхотение, благоумышление, искушение, воздыхание, благоповедение, доброголасие, самоизволение, блутение, возглавие, любочествие, любомщение, вожделение, стыдение, единозвучие, благорастворение, возгорение, восчувствование, алчность и т.д.

Легко заметить, что все эти «высокие слова» легко можно заменить словами – синонимами, принадлежащими к «среднему» стилю речи: так, во фразе: «Сей горе – командир, будучи, так сказать, с ног до головы замаран дерьмом...по смешному своему любоглавию, восхотел тогда ещё и покичиться своею потерянного уже надо мной властью...(Болотов) слово «любоглавие» легко заменить на «тщеславие»; во фразе: «...и алчностью своей был подвигнути» (Он же) слово «алчность» можно заменить словом «жадность» и т.д.

Важное значение для «нейтрализации» отвлечённых существительных – церковнославянизмов имел опять – так и процесс заимствования. Так, упоминавшееся выше существительное единозвучие в среднем стиле получило в качестве распространённого своего синонима не однозвучие, как ожидалось, а гармония, т.к. заимствованное слово более полно передавало семантику этого церковнославянизма.

Проникновение в литературный язык отвлечённой лексики из обиходного, народного языка также приводило к возникновению стилистической синонимии, сведение в синонимическом ряду слов

среднего, низкого и высокого «штилей». Например: мор-смерть, гордость-гордыня и т.д.:

И в тех трудах всяк тебя как мору сужится,
Смеётся, гнушается...
... Епископом хочешь быть – уберися в рясу,
Сверх той тело с гордостью риза полосата
Пусть прикроет...

(Кантемир. Сатира I)

Принадлежность этих строк к «низкому» стилю очевидна. А вот употребление синонимов слов мор и гордость в одах (то есть традиционно «высоких» произведениях) Державина и Рылеева:

.... Гордынею вновь полн, решился...

(К.Ф.Рылеев)

Чтоб дух мой в смертность облачился,
И чтоб чрез смерть я возвратился...

(Державин)

Аналогичные отношения наблюдаются и в «метафизической» лексике: бытность – бытие (высокий стиль) – существование (средний стиль) и т.п.

Конец XVIII – начало XIX века ознаменовался началом нового «карамзинского» этапа в развитии русского литературного языка. В это время кастовость, искусственность церковнославянского языка и связанного с ним «высокого штиля» становится очевидной и «карамзинисты» активно выступают против её активного употребления, затрагивая одновременно и отвлечённые существительные. Так, П.Макаров в статье «Критика на книгу под названием «Рассуждение о старом и новом слоге российского языка... А.А.Шишкова» особенно нападает именно на взгляды Шишкова на отвлечённые существительные. Макаров пишет о Шишкове, что «вместо влияния он велит писать наитствование, вместо развития – прозябение понятий», и указывает, что «писатель обязан иметь некоторое уважение к общему вкусу». Однако А.А.Шишков защищался, выдвинув интересные положения. Он указывал, что выпадение из синонимического ряда с $C_{ц}$ = «красота» слова «лепота», слова «деяние» из ряда с $C_{ц}$ = «деятельность» приведёт к утрате генетических корней и «необъяснимости» целого ряда других слов – великолепие, злодеяние и пр.

История выделила рациональное зерно в воззрениях и сторонников Шишкова, и сторонников Карамзина, выступив в качестве ведущих

языковых тенденций, устраняющих лексическую избыточность и сохраняющих богатство семантических оттенков.

Следует отметить, что отвлечённые существительные, за исключением явно искусственных и книжных образований, использовались во всех стилях речи, и часто стилистическая синонимия основывалась на низших, «механистических» её типах. Например: счастье (высокий стиль) – счастье (средний стиль); разлучение (высокий стиль) – разлука (средний стиль); воздыхание – вздох и т.д. Значительно расширяли синонимические ряды т.н. семантические заимствования; например: под влиянием французского языка к синонимическому ряду – безстрашие – спокойствие, равнодушие прибавилось слово холодность.

С развитием собственно беллетристической литературы, с возникновением необходимости передачи психологического состояния героев значение отвлечённой лексики возрастает. Приведём в качестве примера небольшой отрывок из Фонвизина: «Однажды я, проводя у них вечер, нашёл тут сестру её родную, женщину пленяющего разума, которая достоинствами своими тронула сердце моё и вселила в него совершенное к себе почтение. Я познакомился с нею и скоро узнал, что почтение моё превратилось в нелюбовь приятную к ней привязанность. Я не смел ей открыться, ибо она была замужем. Накануне моего отъезда, увидясь с нею наедине, открылся я ей в страсти моей искренно. «Ты едешь, – отвечала она мне, – и бог знает, увидимся ли мы ещё, – я на тебя ссылаюсь, как я от тебя убежала и как старалась скрыть от тебя истинное состояние сердца моего; но разлучение с тобою и неизвестность свидания, а паче всего сильная страсть моя к тебе не позволяет мне долее притворяться: я люблю тебя и вечно буду любить». Я так почитал эту женщину, что признанием её не смел и помыслить воспользоваться»...

Такая «популярность» отвлечённой лексики, естественно, ускоряла её развитие, делало его динамичным, что приводило к значительному изменению синонимических отношений между ними.

ЛИТЕРАТУРА

1. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. М., 2010, 494 с.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Русский язык, 1978, Т.3, 555 с.
3. Горбачевич К.С. Изменение норм русского литературного языка. М., 1974, 272 с.
4. История лексики русского литературного языка конца XVII – начала XIX века. М., 1981, 376 с.
5. Княжнин Я.Б. Сочинения. 1958, Т. 2, 243 с.

6. *Сорокин Ю.С.* О задачах изучения лексики русского языка XVIII в. / В сб. Процессы формирования лексики русского литературного языка (От Кантемира до Карамзина). М-Л, 1966, 565 с.
7. *Тришин В.Н.* Толковый словарь русского языка. М., 2004, 675 с.

İctimai elmlər

UOT 94

N.Ə.Əhmədova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
naiba_66@mail.ru, Naiba-Ahmadova@adpu.edu.az*

MİRZƏ MƏHƏMMƏDƏLİ KAZIM BƏY: TARİXİ TƏDQIQATLAR

Açar sözlər: Mirzə Kazım bəy, tarixşünaslıq, azərbaycanlı şərqsünas, müridizm, imamət

Çar Rusiyasında şərqsünaslıq elminin əsasını qoyan şərqsünas alim Məhəmmədəli Mirzə Kazım bəy öz tədqiqatları ilə Azərbaycanın elm tarixində silinməz izlər qoymuşdur. Elm aləmində Mirzə Kazım bəyin azərbaycanlı olması haqqında bir çox qaranlıq məqamlar vardır. Onun Gilanda doğulduğunu əsas gətirərək bəzi rus müəllifləri onun fars olduğunu söyləmişlər. Hüquq elmləri doktoru, professor Ağababa Rzayev Mirzə Kazım bəyin azərbaycanlı olduğunu sübut edərək son nöqtəni qoymuşdur. Mirzə Kazımbəy həm ruhunda, həm də qanında Azərbaycan mədəniyyətini və düşüncəsini daşıyan dəyərli bir şəxsiyyət olmuşdur. Məhəmmədəli Mirzə Kazım bəy 1826-cı ildən Kazan Universitetində dərs deməyə başlamışdır. 1834-cü ildən etibarən Kazan Universitetinin professoru, 1837-ci ildən Türk-tatar dilləri kafedrasının müdiri, 1841-ci ildə Peterburq Universiteti Şərq dilləri fakültəsinin dekanı seçilmişdir. Məhəmmədəli Mirzə Kazım bəy Kazanda “Yeddi səyyar”, “1660-cı ildə Həştərxanın alınması”, “Türk-tatar dilinin qrammatikası”, “Uyğurlar haqqında tədqiqatlar”, Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərini nəşr etdirir. Onun nəşr etdirdiyi əsərləri nəinki çar Rusiyasında, hətta onun sərhədlərindən kənar da tanınmışdır.

H.A.Ахмедова

МИРЗА МУХАММЕД АЛИ КАЗИМ БЕК: ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Ключевые слова: Мирза Казым бек, историография, азербайджанский востоковед, мюридизм, имамат

Мирза Мухаммед Али Казим бек, заложивший основы востоковедения в царской России, оставил неизгладимый след в истории науки в Азербайджане. В научной сфере много темных моментов об азербайджанском происхождении Мирзы Казим бека. Основываясь на его рождение в Гилане, некоторые русские авторы говорят, что он перс. Доктор юридических наук, профессор Агабаба Рзаев доказал, что Мирза Казим был азербайджанцем. Мирза Казым бек был ценным человеком, несущим азербайджанскую культуру и мысли в своей душе и крови. Мирза Мухаммед Али Казим бек начал преподавать в Казанском

университете с 1826 года. С 1834 года он был профессором Казанского университета, с 1837 года – заведующим кафедрой турецко-татарских языков, а в 1841 году был деканом факультета восточных языков в Петербургском университете. Махаммадали Мирза Казим Бек в Казани публикует «Семь мобилей», «Покупка Астрахани в 1660 году», «Турецко-татарская грамматика», «Уйгурские исследования», «Шахнаме» А.Фирдовси. Его произведения известны не только в царской России, но и за ее пределами.

N.A.Ahmadova

MIRZA MUHAMMAD ALI KAZIM BEY: HISTORICAL RESEARCH

Keywords: *Mirza Kazim Bey, historiography, Azerbaijani orientalist, mouride, imamate*

Mirza Muhammad Ali Kazim bey, laid the foundations of Oriental Studies in Tsarist Russia, left an indelible mark in the history of science in Azerbaijan. In the world of science has been a lot of dark moments, when Mirza Kazim Bey was an Azeri. Based on his birth in Gilan, some Russian authors say he pers. Doctor of legal sciences, Professor Agababa Rzayev proved that Mirza Kazim was an Azeri. Mirza Kazymbaj was a valuable man, carrying Azeri culture and thoughts in his soul and blood. Mirza Muhammad Ali Kazim Bey began teaching at Kazan University from 1826 year. From 1834 he was Professor at Kazan University, from 1837 onwards-the head of the Turkish-Tatar languages, and in 1841 he was Dean of the Faculty of Oriental languages at St Petersburg University. Mirza Kazim Mahammadali Bay Kasanda publishes seven vehicles, purchase of Astrakhan in 1660, "The Turkish-Tatar grammar", "Uighur studies", "Shahnameh" of Firdovsi A. His works are famous not only in Russia but also abroad.

Rusiya Elmlər Akademiyasının ilk azərbaycanlı üzvü, şərqşünas, tarixçi alim Mirzə Kazım bəy 1802-ci ildə Rəşt şəhərində anadan olmuşdur. Elm aləmində Mirzə Kazım bəyin azərbaycanlı olması haqqında bir çox qaranlıq məqamlar vardır. “Hüquq elmləri doktoru, professor Ağababa Rzayev Mirzə Kazım bəyin azərbaycanlı olduğunu sübut edərək son nöqtəni qoymuşdu” [8, s.11]. Lakin bir çox Moskva alimləri, o cümlədən Mirzə Kazım bəyin tələbəsi olmuş “İ.N.Berezin, V.V.Bartold, A.N.Kononov, M.A.Smironov onun tədqiqatlarına səthi yanaşaraq, Gilanda doğulduğunu əsas gətirib, fars olduğunu söyləyirlər” [8, s.11]. Həm də Kazım bəyin özünü “persiyanin” adlandırmasına istinad edirlər. “Onlar bilməlidirlər ki, orta əsrlərdə, hətta 1926-cı ilədək Mazdakdan, Dərbənddən tutmuş Fars körfəzinədək ərazi Persiya, əhalisi isə persiyanin adlandırılırdı” [8, s.12].

Mirzə Kazım bəy həm ruhunda, həm də qanında Azərbaycan mədəniyyətini və düşüncəsini daşıyan dəyərli bir şəxsiyyət olmuşdur.

Mirzə Məhəmmədəli Kazım bəy islamın yarandığı ərəfədə Asiya və Afrika ölkələrindəki dini mənzərəni nəzərdən keçirir. Məhəmməd peyğəmbəri və ardıcılarını (Xəlifələrin) rəqiblərindən güclü olduğunu və onun uğurlarını qeyd edir. Mirzə Kazım bəy yazır: "...Ərəbistanda, Suriyada və Efiopiyada xristianlığın aciz və zəif durumda olması hələ Məhəmmədə qədər müxtəlif bidətçilərin və yalançı peyğəmbərlərin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdı. Onlardan birinin Məhəmməd peyğəmbər olduğunu göstərir. Təkcə o zaman Ərəbistanda islahatlara beş iddiaçı var idi. Onlardan biri də Mədinədə Məhəmməd idi" [8, s.23-24].

Mirzə Kazım bəyin "Müridizm və Şamil" kitabını rus dilindən dilimizə çevirən İsmayıl Umudlu böyük zəhmət sərf etmişdir. Lakin o, bəzi məsələlərə izah verərkən köhnə elmi ədəbiyyata müraciət etmişdir. Məsələn: "Babək (gerçək adı Həsən) 837-ci ilin sentyabrında edam olundu" [5, s.117].

İranda və Xorasanda maqların təliminin bir çox qola ayrıldığını qeyd edir. "Hər hansı oxumuş və ya alim özünü İmam, Mürşid, yəni mənəvi yol göstərən adlandırmaqla ... onun vasitəsi ilə əlahiddə bir kastanın başına keçərək ən yüksək imkanlara sahib olmaq istəyirdi. Bu ölkələrdə dərin kök atmış Buddizm və Zərdüşť fəlsəfəsi ilə birlikdə tanrının insan obrazında təcəssümü təliminin toxumlarını hər yerdə səpmişdi" [8, s.23]. Həqiqətən də belə oldu. "İslamdan ayrılan və sonradan müsəlmanlar üçün düşmən təlimlərə çevrilən: ravəndilər və onların qolları, xürrəmilər və ya babəkilər, qərmətilər və onların qolları, nəhayət, ismaililərin fərqli qolları, onlardan assasinlər Şərqdə 200 ilə yaxın (1088-1272) davam edən və bəşəriyyət üçün bu qədər qorxulu olan tarixi sülalə təşkil etmişdilər" [8, s.25].

Belə çıxır ki, "xürrəmilik təlimi islamdan ayrılmışdır, digər müəlliflər isə onu zərdüştlük, məzdəkilik təlimləri ilə bağlayırlar. Ona görə də xürrəmiliyin islamla fərqli və oxşar cəhətlərinin dərinəndən araşdırılması düzgün nəticə çıxartmağa imkan verər" [8, s.24].

Yeri gəlmişkən, maqlar yetmiş təriqətə, yəhudilər yetmiş bir, xristianlıq yetmiş iki, məhəmmədilər isə yetmiş üç təriqətə bölünüblər.

İslamın meydana çıxmasının hələ lap əvvəllində Şərqdə "Allaha yol" və ya "Sufizm" adlandırılan təriqət əmələ gəlmişdir.

İslamşünasların fikrincə, "sufizm" ərəbcə "suf" sözündən alınıb, "yun qaba, yun geyim" sözündəndir, sufizmin başlıca məzmunu tərkiđünyalıq, dünya işlərindən asketik qaçıdır. İlk vaxtlar sufilik qeyri-bərabərliyə qarşı yönəlmiş hərəkət olaraq, müsəlman ruhanilərinin aşağı təbəqəsində yaranmışdır. Yaşamaq üçün zərurui olanları şəxsi əməklə, ya da əl açmaqla qazanmaq tələbi buradan gəlir. Sufizmə görə, insanın mənəvi kamilliyi dörd mərhələdən keçir: 1– şəriət, 2–təriqət, 3 – mərifət, 4 – həqiqət.

Şəriət – hamı üçün icbari olan qanundur. Təriqət – həqiqətə, Allaha aparan yoldur. "Bu termin artıq XI əsrdə meydana çıxıb, ilk vaxtlar kamillik

axtaran adamın qısa yolla bu hədəfə yönəldilə bildiyi müxtəlif mənəvi psixoloji metodları ifadə edir” [2, s.37]. Mərifət və həqiqət yalnız müqəddəslərə, imamlara nəsb olunan bir mərhələdir.

Müəllifin fikrincə, islamın inkişaf tarixində və dini inqilablar sistemində müridlik başlıca rol oynayır. Müridlik: cihad, təriqət və dəvət adlanan üç təməl üzərində qurulmuşdur. Birinci, hərfi mənada, din uğrunda savaşı, ikinci, ilahi həqiqətə aparan yol (mistiklərin təlimidir), üçüncü, insanları mənfur hakimiyyətə qarşı üsyana qanuni və ya dini hüquqların müdafiəsinə dəvət etməkdir.

Mirzə Kazım bəyin cihad haqqında fikri maraqlıdır. O, yazır: “Məhəmməd bu ilk silahdan öz dinini möhkəmləndirmək üçün olduqca düzgün və sərrast şəkildə istifadə etmişdir. Bu silah müxtəlif ölkələrin fəthində xəlifələrə xidmət etmişdir, yüz il müddətində tək cihadın vasitəsi ilə bu qədər nəhəng və qorxulu İslam imperiyası təşəkkül tapmış və sonralar imperiyanın hüduqları daxilində ayrı-ayrı dövlətlər yaranmışdır” [8, s.27]. Allah “Quran” vasitəsi ilə Məhəmmədə deyir: “Ey peyğəmbər, kafirlərə və münafıqlərə qarşı vuruş. Kafirləri qılıncı, münafıqləri isə dəlil-sübutla, sözlə məhv et. Onlarla sət davran. Onların məskəni cəhənnəmdir” [8, s.27].

Cihad (ərəbcə “cəhd etmək”, “can atmaq”, “mücadilə etmək”) – Quran”ın göstərişinə əsasən hər bir müsəlmanın iştirak etməli olduğu müqəddəs savaşıdır. Cihad islama mənsub olan hər kəsin mükəlləfiyyətlərindən biri hesab olunur.

Bəzi müsəlman ilahiyatçıların fikrincə, cihad – müsəlman torpaqlarını genişləndirmək və başqa dinlərdən olanları İslama gətirmək məqsədilə aparılan hücumçu savaşıdır, digərləri cihadı yalnız müdafiə müharibəsi kimi təsəvvür edirlər.

Mirzə Kazım bəy birinci fikrin tərəfdarıdır. Qəzavat (ərəbcə “yürüş”, “axın”, “basqın”) – cihadın adlarından biridir. Qəzavatın gedişində həlak olan şəhid sayılır və deyilir ki, onun Cənnətdə yeri hazırdır.

Mirzə Kazım bəy göstərir ki, “islamın ilk hökmdarları bütün fəthlərdə cihada borcludurlar. Dağıstanın bir hissəsi və Dərbənd ilk dəfə hicrətin 30-cu ilində (miladi 652/3 ildə) İbrahim və Salman tərəfindən işğal olundu” [8, s.31]. İslamın bütün Dağıstanda və Qafqazda yayılması yalnız və yalnız cihada borcludur [8, s.31].

“Təriqət – mənim gördüyüm işlərdir” – peyğəmbər belə deyirdi. Təriqət “allaha aparan yol anlamındadır. Başqa ifadə ilə onu sufizm və mistizm də adlandırırlar.

İslam İranda öz yerini möhkəmlətsə də, bütərəsliyin və odpərəstliyin izləri xalqın inanclarında qalmağa, hətta islamın təliminin əsaslarına yol tapmağa başladı.

“Müridlər qardaşlıq ocaqlarında (ordenlərində) birləşirdilər” [8, s.32]. Mirzə Kazım bəy yazır: “Biz müridlik tarixində görürük ki, ilk dəfə mürid sözü təriqət icmaları arasında üzə çıxır, Məhəmməd zamanında onun şagirdləri ümumi əshab adını daşıyırdılar [8, s.36]. Tərbiyəçi müəllim isə mürşid adlanırdı [8, s.38]. O, göstərir ki, “...babi-müridlər indiyədək İranda və Zaqafqaziya əyalətlərində gizli fəaliyyət göstərirdilər” [8, s.38]. Hansı ki, onlar İranda üsyan qaldırmış Hacı Seyyid Məhəmməd Şirazinin tərəfdarları idi. O da özünü Bab, yəni həqiqətin qapısı adlandırır” [8, s.37].

Mirzə Kazım bəy əsərinin “Qafqazda müridlik” fəslində “Müridliyin inkişafına qədər Qafqazın vəziyyəti” hissəsində göstərir ki, “Qafqaz qədim çağlardan bəri müxtəlif xalqların cəmləşdiyi yığnaq yeri olmuşdur. O, təbiətinə və digər cəhətlərinə görə müxtəlif xalqların diqqətini cəlb etmiş, barbar tayfalar üçün keçid rolunu oynamışdır. Bəziləri burada məskən salırdı” [8, s.42].

Müəllif o dövrün tarixşünaslığında hakim olan, lakin müasir tarix elminin qəbul etmədiyi belə bir versiyanı ifadə edir ki, guya “Qafqaz xalqları daha güclü xalqlar tərəfindən qovularaq əlçatmaz dağlara doldurulmuş qəbilələrin toplusudur” [8, s.42].

Mirzə Kazım bəy yazır: “ac-yalavac, talana həris, quldurluqda cəsur, ovlarını təqib edərkən inadkar olan müxtəlif qəbilələr və yarımvəhşi camaatın yaşadığı məhəmmədiyə Qafqazı hərbi basqınların qanlı yolunda qoyulmuş şirnikləndirici tələ yemlərinə həmişə həssas olmuşdur”... [8, s.59].

M.Kazım bəy göstərir ki, 1810-cu ildən 1820-ci ilə qədər yeniyetmə idim, gördüyüm müdhiş hadisələr yaddaşıma bütün dərinliyi ilə həkk olunmuşdur. O: “Dərbənd və Quba sakinlərinin, ləzgilərin bu sayaq (talançı) basqınlardan necə əziyyət çəkdiklərini və sonuncuların yazıq rəncbərlərin (əkinçilərin) sürülərini, ilxılarını necə sürüb apardıqlarını və bağ-bostanlarını, ev-əşiklərin, taxıl zəmilərini yandırdıqlarını və nəhayət gecələr qala qapılarından bayırda qalmış gəncləri tutub apardıqlarının şahidi olmuşdur. Dağlıların ruslara və ölkənin rus silahına tabe olan yerli sakinlərinə nifrət o zaman indikindən daha güclü idi” [8, s.59].

Yeri gəlmişkən, “talançılığa və basqınlara meyili” Qafqazın Məhəmmədi xalqlarının az qala anadangəlmə xüsusiyyəti saymaqla, müəllif səhv edir. Elə o, öz kitabında etiraf edir ki, qonşulara basqınları, bir qayda olaraq, feodallar təşkil edirdilər. Bir sıra basqınların təşkilatçısı Şeyxəli xan (Quba xanı) idi. Həm də feodallar dağlıları basqınlara asanlıqla təhrik edə bilmirdilər. Ya hədə-qorxu gəlir, ya da pulla satın alırdılar. Şeyxəli xanın yasavulları Dağıstanı dolaşır, tələb edirdilər ki, “hər evdən bir döyüşçü verilsin, bu əmrə qulaq asmayanların ev-əşiyi dağıdılacaq, mülkü əlindən alınacaq” [1, s.606].

“Tarkudan tutmuş Göysuya və Kızılyara qədər heç kəs keçmiş xanın tərəfini tutmağa razılaşmırdı” [1, s.673].

“Ruslaraqədərki Quba-Dərbənd hökmdarı Fətəli xanın oğlu və varisi Şeyxəli xanın (1791-1810) öz adamları ilə əlçatmaz Akuşa aulunda (Dağıstanda) yaşayırdı. Bu aulun camaatı onu rusların əlinə vermişdilər. Dağlılarla ittifaqda – Şeyxəli xan hər həftə öz növələrini sayseçmə akuşalılarla birlikdə Dərbəndə və onun həndəvərinə gözlənilməz basqınlar etmək üçün göndərirdi” [8, s.61].

Dərbənd və Bakını əhatə edən, həmçinin ruslara tabe olmuş kəndlərin dinc sakinləri onların bu əməllərinə barmaqarası baxa bilirdilər. Qaraqaytaq usmisi, Tarku şamxalı, Tabasaran məsumu da zahirən ruslara sadıq qalsalar da, onlara tam mənası ilə kömək edə bilmirdilər. Çünki “nadinc” qan qardaşlarının basqınlarından” çəkinirdilər [8, s.61].

“Kazım bəy Dağıstanda Qazi Molla (Qazi Məhəmməd, 1795-1832) adlı avar mənşəli şəxs 1830-1831-ci illərdə Dağıstandakı üsyanından bəhs edir” [8, s.62].

Qafqazın baş komandanı (1816-1828), artilleriya generalı A.Yermolovu (1777-1861) adının dəhşət saçdığı, geniş qəlbli, qəddar və sərt xarakterli təsvir edir.

“Onun xanlara münasibətdə ciddi və səxavətli olduğunu, müsəlman ruhanilərini özünə “bağlamaq”, onların bütün sərbəstliyini əlindən almaq siyasətini qeyd edir” [8, s.62].

“Yeri gəlmişkən Dağıstan ruhaniləri 1819-cu ildə Akuşanın baş qazısının Qafqaz administrasiyası tərəfindən təyin ediləcəyini elan edən, 1824-cü ildə isə Quba şəhərinin bütün ruhaniləri təmsil edən baş qazısına yeddi bənddən ibarət və qısa əsasnamə verən A.P.Yermolovun hərəkətlərində də özləri və müsəlman dini üçün xoşagəlməz mahiyyət görmüşdülər” [8, s.62].

...Bir çox fanatıqların Qafqaz daxilində müridizmə meydan açmağa gizli cəhd göstərməsinə baxmayaraq, A.P.Yermolovun (1771-1861) baş komandanlığı zamanında (1816-1828) uğur qazana bilmədilər. Çünki itaətdə olan dağlılar ondan bu və digər dərəcədə razı idilər və ən azı çəkinirdilər.

O, ikinci Rus-Qacar (1826-1828) və Rus-Türk (1828-1829) müharibələrinə də toxunur. O, bu müharibələrdən Qafqaz əyalətlərinin daxili idarəetməsinin zərər çəkdiyini qeyd edir. “Qafqazda rus qoşunlarının komandanı (1856) A.İ.Baryatinskiyə eşq olsun deyir. A.İ.Baryatinski 1859-cu ildə Şeyx Şamili əsir almışdır” [4, s.65]. Şeyx Şamil də vaxtı ilə Qazi Məhəmmədin müridlərindən olmuşdur.

“Hər şey Qafqazda müridizmin inkişafına və dəhşət saçan nəticələrə gətirməsinə rəvac verirdi. Müridizmin bütün elementləri ruhanilər tərəfindən hazırlanmışdı: dəvət, təriqət, cihad ümumi ideya halına gətirilmişdi. Qazi Məhəmməd zühur etdi, bununla da hazır zəmin üzərində fəaliyyətə başladı” [8, s.65]. “1830-cu ildə Avarıstanda imamət quruldu və Qazi Məhəmməd imam elan olundu. Müsəlman dövlətində və ya cəmiyyətində imam İslamın başçısıdır.

Müsəlmanlar itaət etmədikdə imam onları itaətə dəvət edir, əgər onlar itaət etməsələr, üsyana qalxsalar, imamın onları qırmasına icazə verilir” [8, s.65].

Məhəmməd imam mənəsbində təsdiqlənəndə müridləri nizami qoşun hissələri təşkil etməyə başladılar. 1830-cu ildən etibarən müridizm qəti olaraq siyasi xarakter kəsb edir, 1831-ci ildə Dərbənd qalasını müridlər mühasirəyə alır. Qazi Mollanın (Qazi Məhəmməd) ətrafında Şamil, Həməzət bəy kimi silahdaşları var idi.

“Şamil 1797-ci ildə Dağıstanda, Avarıstanda Qimridə çox da varlı olmayan ailədə anadan olmuşdur, 1829-cu ildə Qazi Mollaya qoşulmuşdur, 1859-cu ildə çar hökuməti onu əsir götürmüş, ona böyük ailəsi ilə Kaluqada yaşamaq üçün yer ayrılmışdır. 1869-cu ildə rus çarının icazəsi ilə Həcc ziyarətinə gedir. Mədinədə vəfat edir. 1833-cü ildə Qimrə döyüşündə Qazi Mollanı ruslar məğlub edir, onu sonadək tərک etməyən, sadıq qalan Şamil olur. Onun ilk adı Əli olmuşdur” [8, s.69]. “Şamil Avarıstanda doğulmuşdur” [8, s.66]. “İslam dini üzrə təhsil almışdır. Qazi Mollanın mürşidi olan Camaluddin Kumukinin muhazirələrini dinləmişdir” [8, s.71]. Sonra da Qazi Molla müstəqil fəaliyyətə başlayanda Şamil, ona xidmət etmişdir.

“Aşilta Şamilin sərəncamları, naibləri və digər müridləri ilə yazışmaları (onun çoxlu sayda məktubları Rusiya Elmlər Akademiyası Dağıstan Elm Mərkəzi, Tarix, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun əlyazmaları fondunda saxlanılır), onun yüksək ağılından, baş verən hadisələrə sərəst baxışından, möhkəm xarakterindən xəbər verir” [8, s.77].

Mirzə Kazım bəy yazır: “Şamil əvvəlcə imam, daha sonra əmir-əl mömin-möminlərin hökmdarı titulu qəbul etdi” [8, s.79]. Onun məktubları belə başlanırdı: “Möminlərin əmiri və müsəlmanların imamı Şamildən”. “Şamil 1837-ci ildə Quba üsyançılarına da məktub göndərib. Deməli, əvvəlcə Əli, sonra Şamil adlanmışdır, imzasını isə yəhudilər (cühud) kimi Şəmuil yazırdı. Şəmuil bir peyğəmbər adıdır. Şamilin iqamətgahı Aşilta, Çərikat, Kexta aulları idi” [8, s.79]. 1844-cü ildə bizim xidmətimizdə (rusların) İlisu sultanı general-mayor Daniyel bəy Şamilin tərəfinə keçmişdir.

“Daniyel bəy Şamilin ən yaxın silahdaşlarından birinə çevrilsə də, 1859-cu ildə yenidən Rusiyanın tərəfinə keçmişdir” [8, s.84].

Ən yaxşı halda 60 min döyüşçüsü, 100-ə qədər topu var idi: Mirzə Kazım bəy yazır: “Qafqazdakı rus silahına eşq olsun. Knyaz Baryatinskiyə eşq olsun” [8, s.85].

Şamil Gürcüstana yürüş etmişdir [8, s.85]. Mirzə Kazım bəy Şamilin qoşununun mükəmməl hərbi qaydada qurulduğunu yazır: “qoşun piyada və süvarilərdən ibarət idi” [8, s.89].

Şamil həm dünyəvi, həm dini hakimiyyətə malik idi. Döyüşdə fərqlənənləri mükafatlandırır.

“Oktyabrın 3-də Mirzə Kazım bəyin evində Şamil, oğlu Qazi Məhəmməd və məiyyəti ilə görüş. Onlar Şərq elmlərini bilən alimlə görüşmək istəmişdilər” [8, s.89].

Kazım bəy dağlıların Şamilin başçılığı altındakı hərəkatın səbəbləri olaraq müridizmi və xarici siyasi təsiri görür. Şübhəsiz, xarici amil hərəkatın meydana çıxmasında açıq rol oynamışdır, lakin bu hərəkat dərin sosial-siyasi səbəblərdən və ilk növbədə feodal zülmünün güclənməsindən və mütləqiyyətin Qafqaz siyasətinin sərtləşməsindən doğmuşdur. “Fəth edilmiş Dağıstanda başlanan bu həyəcanları müridizmin ayağına yazmaq heç də ədalətli deyildir” [3, s.143].

“Həməzət bəy (1789-1834) Dağıstanda bir avar bəyi ailəsində doğulmuşdur. Çarizmə qarşı dağlıların hərəkatında iştirak etmişdir. 1830-cu ildə Zaqatalada həbs edilib, Tiflis həbsxanasına salınmışdır. Qazıqumuxlu Aslan xan onu azad etdirir” [8, s.67]. Qazi Məhəmmədin ölümündən sonra isə imam olaraq tanınmasına nail olur. 1834-cü ildə Xunzaxı tutur, Avar xanlarını öldürür. Buna görə Xunzax məscidindən çıxarkən həmin xanların qohumu Hacı Murad və Osman tərəfindən öldürülür.

“Qazi Molladan sonra imam postunu ələ keçirməyə cəhd edərkən Həməzət bəy öldürülür, bu vəzifəni Şamil tutur” [8, s.76].

“Şəmuil, Şəmuel yəhudi adıdır. Ərəblərdə yalnız yəhudilərə məxsus ad kimi işlədilir. Mənası Tanrıdan yalvarıb alınmış deməkdir, bu ad Şamilə ona görə verilib ki, anası Anna Tanrıdan ona oğul bəxş etməsini istəyib” [8, s.81].

Mirzə Kazım bəy bəzi məlumatlardan qeyri-tənqidi istifadə etmişdir. İslam dininə münasibəti soyuqdur. Qafqazda rus idarə üsulunu təqdir edir, məmurları tərifləyir, rus silahının qələbəsini alqışlayır.

M.Kazım bəy Şamili “əsrarəngiz adam” adlandırır [8, s.77]. “Özünəməxsus müdrik insanı, Şamil kimi bir qəhrəmanı görməyi arzu etmək hər şeyə maraq göstərən hər bir adam üçün bağışlanılası haldır” [8, s.88].

“Bizim Şamillə ilk görüşümüz oktyabrın 3-də, günorta mənim evimdə oldu. Şamil öz oğlu Qazi Məhəmməd və məiyyəti ilə təşrif buyurmuşdu” [8, s.89].

Mirzə Kazım bəy yazır: “Məni daha çox heyrətləndirən onda elm haqqında söhbətlərə sevgi idi. Oğlu Qazi Məhəmməd də belə idi. Şamilin böyük kitabxanası var imiş” [8, s.92].

“Oktyabrın 3 və 7-də M.Kazım bəy yenidən Şamillə onun qaldığı evdə görüşmüşdür” [8, s.92].

Şamil fanatikdir, hər şeyi əqidəsinə uyğun olaraq götürür. Bununla belə, onda çoxlu müsbət tərəflər və xeyir işlərə meyil vardır. ... O, əqidəsinin tələb etdiklərinin icrasını soyuq ağına, ürəyin az iştirak etdiyi və ya qətiyyət etmədiyi qaydalara tabe etmişdir.

“Onun bütün məktublarının, əmrlərinin, qoşduğu mahnıların məzmunu Şamilin xarakter möhkəmliyini və fanatizmini sübut edir” [8, s.92].

“Dağıstandan Peterburqa gedərkən yol boyunca, xüsusən də paytaxtda (Peterburqda) Şamilə görünməmiş ehtiram göstərilmişdi. İmperatriçanın hədiyyələri arasında qiymətli daş-qaşlar vardı....” [8, s.99].

“1866-cı ildə səmimi minnətdarlıq və dərin sədaqət əlaməti olaraq Şamil öz ailəsi ilə birlikdə İmperator Əlahəzrətlərinə və onun şəxsinə ... yeni Vətəninə sadiq təbəlik andı içmişdir” [8, s.99].

ƏDƏBİYYAT

1. *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*: Т. IV, Тифлис, 1870, 1019 с.
2. *Бертельс А.Е.* Суфизм и суфийская литература. Москва, 1956
3. *Добролюбов Н.А.* Полн.соб.соч. IV. Москва, 1937
4. *Зиссерман А.* Фельдмаршал княз Барятинский. Т.1-3, Москва, 1889-1891
5. *История Азербайджана*. Т.І. Ваку, 1958, 117-134 с.
6. *Hüseynov H.* XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı, 2006, 543 s.
7. *Кавказский сборник*. Т.2, Москва, 2005, 336 с.
8. *Mirzə Kazım bəy.* Müridizm və Şamil. Bab və babilər. Uyğurlar. Bakı, 2015, 429 s.
9. *Позднев П.А.* Дервиши в мусульманском мире. История. Учение. Повседневная жизнь. Москва, 2014, 390 с.

UOT 32

Н.Ф.Гахраманова

*Азербайджанский государственный педагогический университет
ngahraman@mail.ru*

ПРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОГО УПРАВЛЕНИЯ

Ключевые слова: нравственные ценности, социальное управление, нравственные основы, нравственная история, национальные ценности, управленческие отношения

Основной задачей данной статьи является исследование места и роли нравственных и духовных ценностей в системе социального управления. Особо подчеркивается важность изучения духовной и нравственной истории народа, как нравственных основ социального управления. Как отмечается в статье, структура управленческой деятельности человека сложна и многоаспектна. А потому в каждой из этих сфер на том или ином этапе развития объектов управления возникают соответствующие трудности, проблемы, противоречия. Вместе с тем, духовные и нравственные ценности по-разному функционируют и проявляются в процессе управления этими же сферами жизнедеятельности общества. Задача данной статьи заключается в том, чтобы показать место нравственности и духовности, нравственных и духовных ценностей в сфере социального управления, т.е. указанными выше аспектами управленческой деятельности человека.

N.F.Qəhrəmanova

SOŞIAL İDARƏETMƏNİN MƏNƏVİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *mənəvi dəyər, sosial idarəetmə, mənəvi əsaslar, mənəvi tarix, milli dəyərlər, idarəetmə münasibətləri*

Məqalədə əsas məqsəd sosial idarəetmə sistemində mənəvi dəyərlərin yerini və rolunu öyrənməkdir. Xalqın mənəvi tarixini sosial idarəetmənin mənəvi əsasları kimi öyrənməyin vacibliyi xüsusi vurğulanır. Məqalədə qeyd olunduğu kimi, insan idarəetmə fəaliyyətinin strukturu mürəkkəb və çoxaspektlidir. Buna görə də bu sahələrin hər birində idarəetmə obyektlərinin inkişafında bir və ya digər mərhələdə müvafiq çətinliklər, problemlər və ziddiyyətlər yaranır. Eyni zamanda mənəvi dəyərlər müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərir və eyni sosial fəaliyyət sahələrini idarə etmək prosesində özünü göstərir. Məqalədə vəzifəsi sosial idarəetmə sahəsində əxlaq və mənəviyyatın, mənəvi dəyərlərin yerini göstərməkdir, yəni yuxarıda qeyd edilən insan idarəetmə fəaliyyətinin aspektləri.

N.F.Gahramanova

MORAL BASIC OF SOCIAL MANAGEMENT

Keywords: *moral values, social management, moral basic, moral history, national values, management relations*

The main objective of this article is to study the place and role of moral values in the system of social management. The importance of studying the moral history of the people as the moral basic of social management is emphasized. As pointed in the article, the structure of human management activity is complex and multidimensional. Therefore, in each of these spheres, at one or another stage in the development of objects of management, corresponding difficulties, problems and contradictions arise. At the same time, moral values act in different ways and manifest themselves in the process of managing these same spheres of social activity. The objective of this article is to show the place of morality, moral values in the field of social management, i.e. the above aspects of human management.

Управленческая деятельность человека многоаспектна и многогранна. Она в первом приближении включает в себя социальное управление, политическое управление, а по мере структурирования этой деятельности возникают конкретные проблемы управления кадрами, коллективами, этническими образованиями, социальными группами, а также управления экономикой, культурой, образованием, наукой и т.д. Таким образом, структура управленческой деятельности человека сложна и многоаспектна. А потому в каждой из этих сфер на том или ином этапе развития объектов управления возникают соответствующие трудности, проблемы, противоречия. Вместе с тем, духовные и нравственные ценности по-разному функционируют и проявляются в процессе управления этими же сферами жизнедеятельности общества.

Задача данной работы заключается в том, чтобы показать место нравственности и духовности, нравственных и духовных ценностей в сфере социального управления, т.е. указанными выше аспектами управленческой деятельности человека.

Как удачно подмечено В.И.Кикоть и Д.И. Грядовым, в системе философского управления особое место занимает философское осмысление проблемы социального управления. Они пишут о том, что под влиянием ряда теоретических факторов, в том числе «традиций обществознания», формируется ряд принципов современного социального управления [3, с.22]. Другим фактором духовно-нравственного порядка, как в классической литературе, так и в современных разработках, ученые считают «человеческие отношения» [3, с. 28]. Притом, этот фактор

красной нитью проходит через все источники, освещающие проблему управления в древних цивилизациях.

Как правило, в политологической литературе используются этические принципы истолкования морали и нравственности, в том числе место и значение последних в системе социального управления. Почти каждая мысль, каждая идея начинается с акцента на то, какое значение имеют эти понятия в жизнедеятельности общества, в частности, в управлении людьми, коллективами, большими социальными группами и т.д. Однако в последние десятилетия появились новые подходы и новые взгляды на суть проблемы нравственных и духовных основ основных видов управленческой деятельности человека, в том числе управления социальными процессами, социальными образованиями. В этой связи весьма интересной является, на наш взгляд, идея известного российского дипломата и ученого С.И.Чернявский, серьезно изучившего процессы, в том числе духовно-нравственные процессы, имевшие место в управленческой деятельности общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева.

Важность его подходов в изучении рассматриваемой нами проблемы заключается в том, что он как бы сломал прежние стереотипы и осуществил дерзкий прорыв в сторону иного взгляда, иных подходов. В его книге “Азербайджан: выбор курса” рассмотрение духовно-нравственных аспектов социального, государственного и политического управления смещено совершенно в другую плоскость. Он на примере политического и государственного управления Гейдара Алиева раскрывает важнейший аспект использования духовных и нравственных ценностей в управленческой деятельности. Его главная мысль заключается в том, что, если лидеры нации, государственные и политические деятели в своей политической, государственной, в том числе управленческой деятельности, руководствуются общенациональными интересами, то, тем самым, прямо или косвенно они пользуются ролью и функциями высокой морали и духовности. В названной книге довольно удачно акцентируется внимание на утверждении суверенитета государства, формировании у нации и у каждого члена общества национального “Я”, без которого немислима высокая духовная жизнь нации. Наконец, во всех сферах государственной и политической деятельности, в том числе и управленческой деятельности, где важна роль духовности и морального фактора, чрезвычайно актуально движение духовно-нравственных ориентировок утверждению самоидентичности нации. Если нации чужда идея самоидентичности, то это является доказательством торжества манкуртизма, а в таком обществе, как известно, даже постановка вопроса

о духовных и нравственных основах социального и политического управления является излишним [8, с.81-106].

Говоря о духовных и нравственных основах социального управления, прежде всего, надо иметь в виду, кто управляет процессами социального развития общества, функционированием социальных факторов, и откуда они берутся. Поскольку наш коллектив входит в образовательную систему, то здесь уместно апеллировать к одной очень важной идее общенационального лидера Гейдара Алиева. Остановившись на идейных, нравственных, идеологических и политических характеристиках молодых специалистов, он, как бы обозревал весь путь восхождения молодого человека или юноши от школьной скамьи и до государственного, политического или хозяйственного руководителя. Общенациональный лидер говорил о том, что высокие моральные и нравственные качества руководителей берут свое начало из школы и вуза, они утверждают те принципы, которые заложены их учителями [1].

Таким образом, школа, учитель, вуз, вузовский коллектив играют определяющую роль в том, какой будет моральный и нравственный климат в коллективах, в государственных и негосударственных учреждениях завтра. Вопреки тем, кто истолковывает высокую мораль и нравственность, как нечто, данное сверху, как нечто, идущее из поднебесных кабинетов, Гейдар Алиев показывает корневую систему высокой морали и нравственности. И первое звено этой корневой системы – семья, родители, а затем – учитель, школа, преподаватель, вуз. «Если учащийся видит в своем преподавателе, профессоре человека высоких знаний, высокой чести, трудолюбивого, человека высоких идей, нравственно здорового, высокой гражданской ответственности, тогда, конечно же, он будет воспитывать в себе такие же качества» [2, с.352]. Вместе с тем, Гейдар Алиев особо подчеркивал держать в центре внимания общества вопросы нравственности и политической зрелости учителя, руководителя коллектива, предприятия, каждого, кто имеет отношение к воспитанию человека [2, с. 351].

Нравственные основы социального управления включают в себя целый спектр проблем, задач, идей и мыслей:

1) Нравственно и социально здоровый субъект социального управления «личности», «руководители», политические движения и т.д.

2) Благоприятный идейно-нравственный климат в управляемых системах, коллективах, учреждениях, формальных и неформальных образованиях, политических и государственных структурах и т.д.

3) Для того чтобы и субъект управления, и объекты управления двигались в одном направлении в сторону усвоения и утверждения принципов высокой морали и духовности, необходима их совместная

деятельность в этом же направлении, т.е. высокие нравственные отношения между субъектами и объектами социального управления.

4) Высокая мораль и нравственность питаются из корневой системы нации, народа. На них влияют общественно-политическая мысль нации, историческая и современная культура народа, достижения в области культуры и цивилизации, усвоенные и превращенные в «вещь для себя», общечеловеческие ценности и др.

Таким образом, с одной стороны, необходимо изучать собственную духовную культуру, принципы высокой национальной морали и на этом поприще воспитывать людей и поколения, которые завтра будут заниматься вопросами социального управления; с другой – всерьез, в расчете на длительную перспективу заниматься усвоением, как собственных национальных духовно-нравственных ценностей, так и общечеловеческих ценностей. Но при этом, по нашему убеждению, надо всегда отдавать предпочтение национальным, духовным и нравственным ценностям. Эту же точку зрения отстаивал наш общенациональный лидер Гейдар Алиев.

В.И.Кикоть и Д.И.Грядовой отмечают, что важнейшим идейным и теоретическим фактором формирования принципов управления, как принципов ценностной системы является социально-философский анализ. Они пишут: «Социально-философский анализ должен сыграть синтезирующую роль объединяющей концепцией» [3, с.45]. Разумеется, имеется в виду объединяющая концепция управления. Понятно, что в системе управления выполняют, соответственно, каждая свои функции такие науки, как экономика, кибернетика, право, информатика и т.д. Но в современной науке авторы отводят существенное место специфическому виду трудовой деятельности, обслуживающей управление, консультативному труду [3, с.44].

В известных нам политологических работах авторов постсоветских государств одна проблема является сквозной, а именно – негативные явления и процессы, пока еще набирающие силу, проникающие в разные поры социального и политического организма стран и государств, являются основной причиной антиморальных безнравственных фактов, имеющих место в жизни каждой из этих стран. Разумеется, в каждой стране борьба с этими явлениями ведется сообразно образу мысли, образу жизни и традиций соответствующих народов, в согласии с тем, как видятся правящим элитам эти негативные явления. Притом, там, где наука относительно полно востребуема, где в системе управления, в организации государственной и национальной жизни науке отводится подобающее место, там у морали, нравственности и духовности появляется больше шансов быть востребованными и использованными в

государственной и общественной жизни, в частности, в преодолении антинравственных явлений и ослаблении бездуховности.

В древности и в новое и новейшее время специалисты по социальному управлению особо выделяют традиции, притом, традиции, как в общетеоретическом, гуманитарном, смысле, так и в аспекте традиций управления, имеющей исторические корни – отдаленные и не очень. Например, прагматизм оказал существенное влияние на американскую систему управления. С.Кассам, сравнивая американские и европейские традиции в социологии организации и управления, выделяет такие признаки американской традиции, как поведенческий подход к анализу организации, обращение к организационной психологии, позиция сохранения статуса-кво, ориентация на практическую теорию, связь с бизнесом и школой бизнеса [10, с.1118].

Как отмечает американский исследователь П.Дракер, «менеджмент – это небеспристрастная наука. Это социальная функция, имеющая свои корни в культуре общества, в традиционных ценностях, обычаях и верованиях, а также в государственных и политических структурах» [11, с.12]. Данное положение Дракера начисто опровергает многие современные толкования управления, в которых игнорируются духовно-нравственные, культурные и идейные факторы.

Говоря о нравственных основаниях системы социального управления, необходимо разобраться в том, что составляет структуру морали и нравственности, как управленцев, так и управляемых. В советское время и там, и там пронизывающей все стороны коллективной и индивидуальной жизни была социалистическая мораль и социалистическая нравственность. Теперь упразднены и то, и другое. Возникает вопрос – а что составляет структуру нравственности и нравственных ориентиров всех, кто вовлечен в управленческий процесс, кто управляет, а кто управляем? Имея в виду эту сторону проблемы, Гейдар Алиев постоянно подчеркивал роль и значение общенациональных духовных и нравственных ценностей. Разумеется, при этом он говорил и об использовании общечеловеческих ценностей. Однако в науке в этом отношении сделано очень мало, непростительно мало. Ведь до сих пор у нас нет ни одной серьезной публикации, где бы можно было почерпнуть достаточно информации о структуре и ведущих компонентах национальных ценностей. Ведь список национальных ценностей нельзя субъективно ограничить только традициями и обычаями. По всей вероятности в этой связи необходимо проанализировать ряд аспектов национального сознания и самосознания, национального духа, национальной идентичности. Необходимо глубоко и всесторонне изучать

вопросы национального достоинства, национальной гордости и национальной чести.

В.И.Кикоть и Д.И.Грядовой пишут: «В системе знаний о социальном управлении можно выделить несколько уровней, каждый из которых определяет то или иное понимание проблемы в управлении и даже формирует собственное понятие управления. Этим, в частности, объясняются существующая по настоящее время неоднозначность в определениях в понятии управление. В качестве четырех основных уровней исследования и понимания проблемы управления можно выделить прагматичный, специально-научный, общенаучный и социально-философский» [3, с.21]. Суть акцента на философское осмысление социального управления заключается в том, что только через философский анализ, философское осмысление можно выйти на духовные и нравственные устои социального управления.

И еще один момент. В современных теоретических исследованиях очень важное место занимают вопросы психологии управления, психологии управления кадрами, психологии управленческих отношений. В этих исследованиях, наряду с психологическими аспектами управления (имею в виду фундаментальные труды Щекина) [8, с.9], акцентируется внимание на эмоциональной жизни, на настроении людей, т.е. на специфических вопросах, имеющих выход в сферу моральной подготовленности и духовного настроения людей, вовлечённых в процессы социального управления. Поэтому, изучая эти вопросы, мы можем выработать относительно полное представление о системе духовных ценностей, без которых управление людьми превращается в обычный слепок управления машинами, техникой, стало быть, глубокое изучение этих вопросов может вывести нас на широкую дорогу функционирования морали и нравственности в системе социального управления, где отношения между управляющим и управляемыми превратятся в подлинно человеческие отношения.

Таким образом, без наличия реальных, подлинно человеческих отношений в любой сфере жизнедеятельности общества, в том числе и в сфере управления, не о каких моральных и нравственных основаниях в социальном управлении, в управлении социальными системами и речи быть не может. Следовательно, человек в человеке, независимо от того, он руководитель или управляющий или управляемый, подчиненный, должен и обязан видеть только человека, относиться к нему, как к самому себе. Подлинно человеческие отношения могут возникнуть там, где один к другому относится, как к самому себе, в другом индивидууме видит свое подобие. На эту философскую позицию нравственных и духовных

оснований человеческих взаимоотношений, к сожалению, в работах по социальному управлению почти не обращается внимание.

Существенной и не до конца изученной является проблема духовных и нравственных оснований социального и политического управления в ее двух аспектах: а) аспект общечеловеческих исторических духовных и нравственных оснований управления вообще, социального и политического управления в особенности; б) аспект национальных исторических корней, духовных и нравственных составляющих основу социального и политического управления.

Правда, есть ряд работ российских авторов, где в поисках идейно-нравственных и духовных основ управления, предпринимается попытка проанализировать древние источники Шумера, Аккада, Египта, Китая и др., и сделаны важнейшие теоретические обобщения [4]. Во всех без исключения древних цивилизациях управление основывалось на нравственных, духовных и моральных принципах. Поэтому совершенно неприемлемы теоретические построения западных европейских авторов, которые во главу угла ставят европейские, западные принципы управления. При таком раскладе принципов, духовные и нравственные принципы отодвигаются на обочину управленческой деятельности, практически, управления. Поэтому, если мы изучаем духовные и нравственные основания управления в целом, то должны строго соблюдать принципы историзма и писать о том, в каких цивилизациях, в каких странах при определении, формировании и утверждении систем управления, духовности и нравственности было отведено, определено соответствующее место. Второй момент этого подхода – изучение европейских, в целом западных, в то же время восточных (имею в виду Средневековье и позже) путей и принципов формирования духовных и нравственных принципов управления. Императив истории и веления времени в том, чтобы теории вернуть ее человеческое лицо и гуманистическое содержание и наделять ее только присущими ей функциями поиска абсолютной истины.

Вторым, на наш взгляд, важнейшим направлением изучения духовных и нравственных основ социального управления в нашем обществе является: а) обращение к истории народа, к тому, как происходил культурно-исторический процесс в жизни азербайджанского народа; б) изучение духовной и нравственной истории народа; в) изучение всех коллизий, деформаций и идеологических искажений, которые исторически происходили в сферах духовности, нравственности и морали, в сферах духовной и нравственной жизни общества. Это позволит, с одной стороны, вернуть утраченные, искаженные, деформированные духовные и нравственные ценности нации в жизнь и включить их во все сферы, в том

числе управленческую сферу деятельности нации; с другой – очистить некоторые идеи и принципы от наростов истории, от остатков всякого рода идеологических манипуляций. И тем самым, опираться на подлинные, прошедшие проверку временем национальные, духовные и нравственные ценности. Национальные ценности – это значит созданные нацией без всяких примесей, без всякого вмешательства, без всякого подражательства.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Heydər Əliyev – mədəniyyət, mədəni dəyərlər, mədəni tərbiyə*. Bakı: Müəllim, 2008
2. *Heydər Əliyev – təhsil, bilik, məktəb*. Bakı: Müəllim, 2006
3. *Кикоть В.Я., Грядовой Д.И.* Социальное управление – теория, методология, практика. Москва: Юнити, 2013 г.
4. *Макашов И.Н., Овчинникова Н.В.* Управление в древних цивилизациях, Москва, 2004
5. *Подшивалкина В.И.* Социальные технологии: проблемы методологии и практики, Кишинев, 1997
6. *Франчук В.И.* Современные основы социального управления, Москва, 1997
7. *Чернявский С.И.* Азербайджан: выбор курса. Москва, 2003
8. *Щекин Г.В.* Как эффективно управлять людьми: психология кадрового менеджмента. Киев, 1999
9. *Щекин Г.В.* Основы кадрового менеджмента. Киев, 2002
10. *Cassam G.* Organization studies: American and European studies. London, 1977
11. *Draker P.* Management. Tasks. Responsibilities. Practices. London, 1974

UOT 18

Л.Д.Гулиева

*Азербайджанский государственный педагогический университет
elkhan.mikailov@bk.ru*

О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ОБЩЕСТВА

Аçar sözlər: cəmiyyət, estetik mədəniyyət, estetik fəaliyyət, mədəniyyət, humanizm

Мәqалә cəmiyyətin estetik mədəniyyəti problemlərinə həsr olunub. Qeyd olunur ki, humanitar təhsil sistemində estetik və bədii mədəniyyət problemləri xüsusi yer tutur. Xüsusilə bu problemlərin öyrənilməsi pedaqoji universitetdə baş verir ki, burada gələcək müəllimlərin peşəkar hazırlığı aparılır, onların mədəni-estetik səviyyəsi artırılır, aktiv və məqsədyönlü mədəni-tərbiyəvi iş aparılır. Məqalədə cəmiyyətdə estetik mədəniyyətin mahiyyətinin aşkarlanması, onun strukturu və xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir.

L.D.Quliyeva

СӘМІYYӘTİN ESTETİK MƏDƏNİYYƏTİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Ключевые слова: общество, эстетическая культура, эстетическая деятельность, культура, гуманизм

Статья посвящена проблемам эстетической культуры общества. Подчеркивается, что проблемы эстетической художественной культуры занимают особое место в системе гуманитарного образования. Изучение данной проблематики имеет большое значение в педагогическом вузе, где осуществляется профессиональная подготовка будущих преподавателей, повышается их культурно-эстетический уровень, проводится активная и целенаправленная культурно-воспитательная работа. В статье рассматривается круг вопросов, связанных с выявлением сущности, структуры особенностей эстетической культуры общества.

L.D.Guliyeva

SOME PECULIARITIES OF AESTHETIC CULTURE OF SOCIETY

Keywords: society, aesthetic culture, aesthetic activity, art, humanizm

The article is dedicated to the problem of aesthetic culture of society. The author examines such concepts as “aesthetic culture” “society”. The article analyres the

philosophical, theoretical and historical basis of the aesthetic culture in the education. The author shows the circumstances relating to the aesthetic culture with society.

Эстетическая культура – составная специализированная часть культуры общества и человека, охватывающая систему эстетических, отношений и ценностей, связанных посредством эстетической деятельности, наиболее интенсивно проявляемой в сфере искусства.

Возникновение и развитие эстетической культуры общества и человека – результат длительного и сложного социокультурного прогресса. Эстетическая культура складывается из эстетического отношения человека к действительности, из результатов эстетической деятельности людей, а также из производства, распределения и потребления эстетических ценностей. В наибольшей степени эстетическая культура обусловлена спецификой, лежащей в ее основе эстетической деятельности.

Культура – общее системное понятие, характеризующее совокупный, разносторонний и вместе с тем целостный мир человеческой деятельности. Культура объемлет и сферу универсальной человеческой деятельности и ее продукты – социальную память человечества. Культура – это рукотворная, «вторая природа», «все позитивное, созданное умом, чувствами и физические запасы человека» (5, с.36). Являясь механизмом социального наследования всего человеческого опыта и обеспечивая преемственность и обновление исторического процесса, культура включает в себя три относительно самостоятельных пласта: материальную культуру, духовную культуру и художественную культуру, ядром которой является искусство. Что же касается эстетической культуры, то она пронизывает и материальную, и духовную и художественную культуры, в каждой из них проявлялась по-своему. По своей сфере и формам проявления эстетическая культура шире, чем каждый отдельно взятый пласт человеческой, культуры. Художественная культура и искусство не исчерпывают всего содержания и форм проявления эстетической культуры общества и человека. То есть, эстетическая культура, хотя и базируется на художественной культуре, но не ограничивается ею. Широта сферы охвата эстетической культуры обусловлена широтой и разнообразием эстетической деятельности общества и человека. Эстетическая активность, эстетическая деятельность проявляются не только в искусстве, но и труде, в общении, в научном познании, в быту, в спорте, в поведении людей и т. д. Соответственно и эстетическая, культура как общества, так и личности—

есть результирующая всех этих сфер и форм проявления эстетической деятельности.

Основными системообразующими элементами эстетической культуры являются эстетические отношения и соответствующая им система эстетических ценностей, находящих свое выражение в различных формах эстетической деятельности.

Структура эстетической культуры включает в себя следующие функциональные элементы:

-совокупность функционирующих в обществе художественных ценностей, в которых объективированы эстетические чувства, вкусы, взгляды и отношения;

-профессионально-специализированная группа людей, обеспечивающая воспроизводство и функционирование художественных ценностей в обществе;

-разнообразные технические средства производства, переработки, накопления и распространения художественных ценностей;

-находящиеся под контролем общества специальные институты (музеи, театры, библиотеки, академии, павильоны, клубы, школы и пр.), обеспечивающие формирование, развитие, функционирование эстетической культуры и управление ею.

Все многообразие форм и видов эстетической деятельности можно сгруппировать в следующие основные сферы:

- сфера искусства (все виды и формы художественного творчества);
- социально-практическая сфера (дизайн, эстетика быта, труда, поведения и т. п.);
- духовно-воспитательная сфера (выработка эстетических суждений, взглядов и осуществление эстетического воспитания).

Не только искусство, но и все другие формы освоения мира по законам красоты входят в сферу эстетической культуры общества и человека. Внехудожественные социально-практические формы эстетического освоения мира весьма многообразны и по мере развития человечества эстетизация затрагивает все новые области практической деятельности. Научный труд, производство, быт, спорт, игры, празднества, средства коммуникации и т. д. все активнее соучаствуют в процессе формирования, функционирования и развития эстетической культуры.

Основной формой внехудожественной эстетической деятельности в настоящее время стала эстетика производства, включающая художественное конструирование промышленных изделий, эстетическую организацию производственной среды и эстетику самого труда, т. е.

ДИЗАЙН. Дизайн – это деятельность, направленная на практическое использование эстетических закономерностей в сфере производства, в организации условий труда, а также в серийном изготовлении орудий труда и других предметов, сочетающих в себе утилитарные и эстетические качества. Область дизайна весьма обширна – от эстетической организации условий труда (цвет стен, окраска станков, характер освещения, красота и удобство интерьера и пр.) до всей создаваемой в процессе производства продукции. «В некоторых случаях техническое изделие является и произведением искусства» (3, с.207).

Развитие дизайна привело к формированию в рамках него нового, быстро прогрессирующего направления – **СТАЙЛИНГА**. Стайлинг – это одно из направлений дизайна, выражающееся во внешнем, красочном оформлении промышленных изделий, в соответствии с господствующими вкусами, модой и стилем. В отличие от дизайна, стайлинг не предполагает конструктивного и функционального изменения изделий и товаров. Стайлинг – это стилизация, эстетическая обработка готовой продукции с целью ее быстрого и массового сбыта. Стайлинг в гораздо большей мере, чем дизайн ориентирован на коммерческие цели.

В настоящее время теория и практика дизайна всё в большей мере вбирает в себя такие направления прикладной эстетики, как производственная эстетика, техническая эстетика, эстетика труда, эстетическая организация среды, художественная промышленность и пр.

Эстетические принципы организации технической среды, выработанные в дизайне, распространяются все активнее и на «рациональное использование природных ресурсов и охрану биоразнообразия» (2, с.229), эстетическую организацию естественной природной среды. Ландшафты природы приобретают все больше самостоятельную эстетическую ценность и становятся объектом эстетической деятельности человека. Весь этот круг проблем решается в рамках таких направлений декоративного искусства и прикладной эстетики, как ландшафтная архитектура, садово-парковое искусство, эстетическая организация среды, экологическая эстетика.

Развитие экологической эстетики способствует существенному расширению сферы эстетической культуры общества и человека. Экологическая эстетика исходит из того, что культивируемая в процессе человеческой практики природа, а также создаваемая заново материальная культура (здания, транспорт, средства связи, техника и пр.) представляет собой единую, жизненно важную эстетическую среду, нуждающуюся в эффективной защите и художественном проектировании. «Идеи экологической цивилизации становятся все более популярными и

завоевывают все новых сторонников» (1, с.152). Цель экологической эстетики – комплексное художественное проектирование среды будущего с учетом экологических факторов.

Особое и все возрастающее значение в составе современной эстетической культуры приобретают средства массовой информации, и прежде всего телевидение. Современное телевидение не только выполняет функцию трансляции художественных ценностей, но и формирует постоянно действующую информационно-эстетическую среду, оказывающую существенное влияние на эстетическую культуру, вкусы и взгляды аудитории. Важно при этом помнить, что характер этого влияния может быть как позитивным, так и негативным, в зависимости от содержания и качества транслируемых передач.

Эстетическая культура охватывает и социальную сферу жизнедеятельности людей, что находит свое отражение в таких направлениях прикладной эстетики, как эстетика быта, эстетика спорта, эстетика поведения, культура речи, этикет и т. д.

Существенное воздействие на эстетическую культуру общества и личности оказывает такое социальное явление как мода. Воздействие моды не ограничивается сферой одежды, прически и пр., где она издавна укоренилась. Став важным фактором массового сознания, современная мода определяет широкий спектр интересов, вкусов, ориентаций, потребностей значительной социальной аудитории, особенно среди молодежи. Велико ее влияние и на материальное производство, и на духовную жизнь, и на сферу досуга и быта людей. Тезис о том, что мода навязывая единый стандарт, нивелирует людей и лишает их свободы выбора, несколько поверхностен. Современная мода многовариантна и полифункциональна, а, следовательно, и демократична. Эстетически объединяя и регулируя жизнь людей, она оставляет каждому индивидууму достаточную свободу для варьирования и выбора. Мера этой свободы, в конечном счете, определяется уровнем общей и эстетической культуры самой личности.

Система эстетического воспитания является сферой эстетической культуры современного общества. Эстетическая культура характеризует не только общество в целом, но и отдельную личность. Уровень эстетической культуры личности зависит в определенной мере от того, насколько глубоко освоила она все ценное и позитивное из арсенала многовековой культурно-эстетической эволюции общества. Прежде чем стать активным субъектом эстетической культуры, человек должен творчески овладеть сложившейся до него системой эстетических отношений, ценностей, то есть объектом эстетического воспитания.

Каналы эстетического воспитания весьма многообразны: традиции, общественное мнение, средства массовой информации, искусство, система воспитательных и специализированных художественных учреждений, семья, школа, вуз, производство, референтные группы и т. д.

Целью эстетического воспитания является формирование целостной, творчески активной личности, обладающей высоким уровнем эстетической культуры. Воспитанная эстетическая культура личности представляет общекультурный фон, своеобразный экран, на которой проецируется ее жизненный опыт и творческий поиск, что в результате многократно умножает возможности продуктивной эстетической (и не только эстетической) деятельности человека. Таков многонаправленный, кумулятивный эффект эстетического воспитания личности.

При этом ядром и самым эффективным средством эстетического воспитания является художественная культура, а именно искусство. «Искусство осваивает и отражает мир во всем его многообразии в художественных образах» (4, с.36). Понимание сущности эстетической культуры будет неполным без анализа искусства и его роли в формировании и развитии художественной и эстетической культуры как общества в целом, так и отдельной личности.

В реальном своем бытии эстетическая культура существует лишь в контексте конкретной культуры определенного общества, определенной эпохи, определенной нации, определенной социальной группы. Несмотря на несомненное, единство принципов эстетической культуры общества, на каждом масштабном ее уровне – национальном, социально-групповом, профессиональном, возрастном, личностном – обнаруживаются весьма заметные различия между конкретными формами ее существования. И это придает ее целостности яркий динамический характер.

Эстетическое воспитание выполняет функцию трансформации эстетической культуры общества, нации, социальных групп в эстетическую культуру личности, эстетическая деятельность конкретных людей является способом превращения эстетической культуры личности в эстетическую культуру социальных групп, нации и общества в целом. Художественная культура общества в единстве со всеми формами эстетической деятельности, а также с учреждениями, обеспечивающими её, образует целостную систему эстетической культуры общества.

Иными словами: эстетическая культура – это специализированная часть культуры общества, характеризующая состояние общества с точки зрения его способности обеспечивать развитие искусства и эстетических отношений.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Алакбаров У.* Основы управления устойчивым развитием и экологической цивилизацией: Учебник для высших учебных заведений. Баку: Азполиграф, 2017, 192 с.
2. *Алакбаров У.К.* Основы человеческого развития: Учебник для высших учебных заведений. Баку: Азполиграф, 2017, 280 с.
3. *Канке В.А.* Философия: Учебник для ВУЗОВ. М.: Хогос, 2001, 344 с.
4. *Мехтиева Р.Э.* Философия: Учебное пособие. Баку: XXI-ҮНЕ, 2003, 407 с.
5. *Мамедов Ф.Т.* Культурология, культура, цивилизация. Баку: OL nptk, 2015, 300 с.

UOT 94

A.Ə.Mehdiyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ayten-69@mail.ru*

III XAÇ YÜRÜŞÜNÜN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜZRƏ MƏNBƏLƏR

Açar sözlər: mənbələr, xaç yürüşləri, sultan Saləddin, Tirli Giyom, Nikita Xoniət

Xaç yürüşləri baş verdiyi dövrün xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, müasir dövrdə şahidi olduğumuz proseslərin anlaşılmasına şərait yaradır. Aparıcı Avropa dövlətlərinin iştirak etdiyi III Xaç yürüşünün araşdırılması rəsmi mənbələrin çatdırdığı məlumatlarla yanaşı, fərqli fikirlərin mövcudluğu və bu mənbələrin öyrənilməsinin vacibliyini göstərmişdir. Bu zaman ciddi tarixi şəxsiyyətlərin sadə və mədəni insan, mahir siyasətçi olması, adi insanlarla münasibəti, eyni zamanda uzun illər ərzində xristian dini-ideoloji çərçivəsi daxilində formalaşan avropalıların fərqli sistemdə yaşayan müsəlmanlar ilə toqquşması, mövcud dünyagörüşlərinin reallığın təsiri altında dağılması və s. tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, mənbələrin dövrün tarixi şəxsiyyətləri, xüsusilə sultan Saləddin barədə verdiyi məlumatlar gizlədilən bir çox mətləbə aydınlıq gətirmişdir. Almaniya imperatoru ilə baş verən hadisədən sonra xaçlıların davranışları onların dini hisslərinin qeyri-sabit və səthi olduğunu təsdiq etmişdir. Orta əsr müsəlman müəllifləri xaç yürüşlərini birmənalı şəkildə dini xarakter daşıyan hadisə kimi qiymətləndirməmişlər. III Xaç yürüşü ərəfəsi və ondan sonra mənbələrdə realist ənənələrin güclənməsi prosesi baş vermişdir.

A.A.Мехтиева

ИСТОЧНИКИ ПО ИЗУЧЕНИЮ III КРЕСТОВОГО ПОХОДА

Ключевые слова: источники, крестовые походы, султан Саладдин, Гийом Тирский, Никита Хониат

Крестовые походы отражают характерные особенности своего времени, а также дают возможность для всестороннего восприятия процессов, происходящих на современном этапе. Изучение III Крестового похода, где принимали участие ведущие европейские страны, выявило наличие различных точек зрения и необходимость тщательного исследования этих источников наряду с существующей информацией официальных кругов. В результате чего в исторических источниках нашли свое наглядное отражение такие моменты, как описание исторических личностей в качестве простых и культурных особ, искусных политиков, их отношение с простыми людьми, одновременно столкновение европейцев, которые на протяжении долгого времени

формировались в рамках христианского религиозно-идеологического сознания, с мусульманами, живущими в совершенно иной системе, разрушение существующих мировоззрений под влиянием реальных событий и т.д. Наряду с этим информация, переданная в источниках об исторических личностях, особенно о султানে Саладине, пролила свет некоторым тайным подробностям. После известных событий, происшедших с германским императором, поведение крестоносцев наглядно показало нестабильность и поверхность их религиозных чувств. Средневековые мусульманские авторы неоднозначно подошли к рассмотрению крестовых походов в качестве событий религиозного характера. Накануне и после III Крестового похода формировалась тенденция усиления реалистических традиций.

A.A.Mehdiyeva

THE SOURCES ON INVESTIGATION OF III CRUSADE

Keywords: *sources, crusades, sultan Saladdin, GiyomTirsky, Nikita Khoniat*

The crusades reflect the characteristic features of this of this time, also give an opportunity for to widely understand the processes happened in modern period. The investigation of III Crusade, where took part the leading European countries, disclosed the being of the different views and the necessity of wide research of these sources at the same time with the information of official circles. In a result of this, there have been widely reflected in the historical sources such moments, as the drawing of historical persons as the common and cultural men, the skillful politicians, their attention to the common people, at the same time the clash of Europeans, which have been formed during longtime in the frame of Christian religious-ideological consciousness, with the Muslims living in different system, the destroying of being world outlook under the pressure of real events and etc. At the same time the information found in the sources of the historical persons, especially sultan Saladdin disclosed the several secret details. After the known events happened to the German emperor, the behavior of crusaders, clearly showed the instability and false of their religious feels. The Muslim authors of the Middle Ages differently considered the crusades as the events with religious character. Before and after III Crusade there have been formed the tendency of strengthening of realistic traditions.

XI-XIII əsrlərdə xristian Avropasını silkələyən ən parlaq hadisə Xaç yürüşləri olmuşdur. “Xaç yürüşü” mənasını ifadə edən “croisade” sözü XV əsrin sonunda meydana gəlsə də, artıq XII əsrdə “Xaç yürüşünə getmək” mənasını verən “se croiser” (fr.) sözü və “Xaç yürüşündə iştirak edən senyor” mənasını bildirən “croise” (fr.) sözünə rast gəlinmişdir. “Croisade” sözü Fələstində xristianların apardıqları hərbi əməliyyatlar mənasını vermişdir. O, həm də Yerusəlimdə Xudabəndənin qəbri, o cümlədən Müqəddəs torpağın müsəlmanlardan azad edilməsi uğrunda xristianların Fələstində apardıqları

hərbi ekspedisiya mənasını ifadə etmişdir. Orta əsr xristianları Xaç yürüşlərini öz mülklərinin geri qaytarılması kimi qəbul etmişlər [6, s.147].

XII əsrin 70-ci illərində Misirdə Sələddinin başçılığı ilə güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət yarandı. O, 1171-ci ildə Misirin şimal bölgələri, bir neçə il sonra isə bütün Misir, Suriyanın bir hissəsi və Mesopotamiyanı birləşdirdi. Sultan Sələddin öz dövlətinin vəsaitini Yerusəlimdə xaçlılara qarşı yönəldərək 1187-ci ildə bu krallığın üzərinə hücumla keçdi. Həmin yürüş üçün bəhanə uzun müddət müsəlmanların əsirliyində qalmış və əsarətdən qurtarıqdan sonra ticarət karvanlarını qarət etmək, oğurluq və soyğunçuluqla məşğul olan frank senyoru Şatinyonlu Raynaldın növbəti quldurluğu olmuşdur. 1187-ci ilin yazında Raynald Krak qalasından çıxaraq Misirdən Suriyaya gedən və böyük dəyərə malik olan karvanı ələ keçirmiş və qarət etmişdir. Sultan Sələddin Yerusəlim kralı Qvido Luzinyandan qarətin əvəzinin ödənilməsi və Raynaldın cəzalandırılmasını tələb etmişdir. Lakin Yerusəlim kralı öz güclü vassalını cəzalandırmağa cürət etməmişdir. Sultan Sələddin bundan istifadə edərək Yerusəlim kralına “müqəddəs müharibə” elan etmişdir. 1187-ci ilin iyulunda Misir və Suriyanın 60 minlik birləşmiş ordusu Aleppo və Mosuldan keçərək Tiveriadı tutmuş və Hittin yaxınlığında xaçlıların böyük bir qüvvəsini mühasirəyə almışdır. 1187-ci il iyulun 5-də baş verən döyüşdə yüzlərlə cəngavər və minlərlə piyada döyüşçü məhv olmuş və yaralanmışdır. Kral Qvido Luzinyan, Tampliyerlər ordeninin magistri və bira sıra tanınmış əyan Sultan Sələddin tərəfindən əsir götürülmüşdür [5, s.290].

Hittin qələbəsindən sonra Sultan Sələddin dənizkənarı şəhərlər Akra, Beyrut, Sidon, Yaffa və s. tutmuşdur. 1187-ci il sentyabrın ortalarında sultanın ordusu xaçlıların mərkəzi şəhəri Yerusəlimi mühasirəyə almışdır. Şəhərin azsaylı hərbi qüvvəsi müsəlman ordusu qarşısında davam gətirə bilməmişdir. Bu səbəbdən şəhərin təslim olması qərara alınmışdır. 1187-ci il oktyabrın 2-də Yerusəlim təslim edilmişdir. Sultan Sələddin Yerusəlim şəhərinin xristian əhalisinə 16 min frankın ödənilməsi müqabilində Yerusəlimi tərk etmək icazəsini vermişdir.

Sultan Sələddin öz hücumlarını davam etdirərək Tir şəhərini mühasirəyə almışdır. Bu şəhəri Konstantinopoldan gəlmiş markiz Monferatlı Konrad müdafiə edirdi. Lakin Tir, Tripole və Antioxiya öz müstəqilliyini saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Bu hadisə III Xaç yürüşünün (1189-1192) başlanması üçün bəhanə olmuşdur. Həmin yürüşdə Almaniya, Fransa və İngiltərə feodalları iştirak etmişlər. Xaçlılara Almaniya imperatoru I Fridrix Barbarossa, Fransa kralı II Filipp Avqust və İngiltərə kralı Aslanürəkli I Riçard başçılıq etmişlər [10, s.313]. Bizansa qarşı təcavüzkarlıq niyyətləri olan I Fridrix onun Şərqdə düşməni olan Sələddinlə ədavət apararı İkoniya sultanı ilə razılığa gəlmişdir. Buna cavab olaraq Bizans sultan Sələddinlə ittifaqa girmişdir. III Xaç yürüşü bir sıra uğursuzluqla başlanmışdır. Alman xaçlıları hətta Fələstinə çata

bilməmişlər. Kiçik bir dağ çayını keçən I Fridrix boğulduqdan sonra almanlar geri dönmüşlər. Fransız və ingilis xaçlıları bütün yürüş boyu bir-birilə ədavət aparmışlar.

1187-1188-ci illərdə xaçlıların Suriyada yaratdıqları dövlətlərin mövcudluğu markqraf Monferatlı Konradın fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur. Bizans tarixçisi Nikita Xoniatin sözlərinə görə, o, Konstantinopolda Şərqi Roma imperiyasının kesarı tituluna layiq görülmüşdür. Monferatlı Konrad Misir sultanı Saləddinin Tir üzərinə hücumlarını dəf etməyə müvəffəq olmuşdur. Bu dövrdə İohançılar ordeninin konventi (Ali Şura) Hittin döyüşünün gedişi barədə hesabatın saxlandığı üç məktub almışdır. Birinci məktub 1187-ci ildə Böyük proseptor Borel tərəfindən yazılmışdır. Məktub İtaliyada Hospitalyerlər ordeninin magistri Arçinbalda ünvanlandırılmışdır. Məktub Hittin döyüşünə həsr olunmuşdur. İkinci məktub 1188-ci ildə Roje de Mulenin varisi Ermenqar Dasp tərəfindən hersoq Avstriyalı Leopolda ünvanlanmış və Xaçlı dövlətlərinin böyük məğlubiyyəti barədə məlumat vermişdir. Üçüncü məktub 1193-cü ildə Böyük Magistr Jofrua de Donjon tərəfindən Macarıstan və Bohemiyanın İohann ordeninin prioru Martinə ünvanlanmışdır [1, s.52].

III Xaç yürüşü XII əsrin sonlarında baş vermişdir. Bu yürüşdə əsasən Qərbi Avropa ölkələrinin iri feodal və cəngavərləri iştirak etmişdir. Şərq ölkələrində ticari maraqları əhəmiyyətli rol oynayan feodal dövlətləri də III Xaç yürüşündə aktiv rol oynamışdır.

III Xaç yürüşünün əsas səbəbi Misir sultanı Saləddin tərəfindən 1187-ci ildə Yerusəlimin tutulması olmuşdur. Buna cavab olaraq papa VIII Qriqori yeni Xaç yürüşünə çağırış etmişdir. Fransız müəllifi Jofrua Vinsaufun sözlərinə görə, iş onda deyildir ki, xaçı kim qaldıracaq, iş ondadır ki, xaçı hələ kim qaldırmayıb” [15, s.77-78].

Xaç yürüşlərinin dini mahiyyəti tədricən arxa plana keçmişdir. Bunun əksinə olaraq, Xaç yürüşü iştirakçılarının işğalçılıq məramları daha bariz surətdə özünü göstərmişdir. Bu, dini-mistik pərdə altında həyata keçirilmişdir. Arxiyepiskop Tirli Giyom öz “Dənizarxası torpaqlarda fəaliyyət tarixi” adlı əsərində Xaç yürüşlərinin ilk tam tarixini vermişdir. Müəllif öz əsərində xaç yürüşü iştirakçılarının fəaliyyətini təhlil edərkən göstərmişdir ki, “bizim knyazlarımızın oradakı əməlləri hörmətə layiq deyildir. Belə əməllərin təsviri nə oxucunu qane etməz, nə də müəllifə şərəf gətirməz”. Müəllif XI əsrin sonunda Xaç yürüşündə iştirak edənləri ideallaşdıraraq göstərirdi ki, onlar dini baxımdan daha yetkin, inanclı, nizam-intizamlı və döyüşlərdə daha şücaətli olsalar da, bu (III) Xaç yürüşünün iştirakçıları, xüsusilə Şərq ölkələrində məskunlaşmağa müvəffəq olmuş şəxslər, tam əksinə olaraq, gündəlik məişət qayğılarından əldən düşmüş insanlar olmuşdur. Tirli Giyomun sözlərinə görə, onların əxlaqı, daha doğrusu, heyrətamiz böyük qüsurlarını kimsə təsvir etmək istəsə, tarix əvəzinə satira yazmış olardı” [9, s.173].

Roma papasının bu dəfə etdiyi çağırış xalq kütlələri tərəfindən əvvəlki kimi qarşılanmadı. 1189-cu ilin əvvəlində İngiltərə, sonra isə Fransada Xaç yürüşü üçün nəzərdə tutulan bütün gəlirlərin $\frac{1}{10}$ hissəsi həcmində ümumi vergi – Saləddin $\frac{1}{10}$ vergisinin tətbiq olunması kütlə arasında böyük narazılığa səbəb olmuşdur. Saləddin $\frac{1}{10}$ vergisini yığanlar daşlarla qarşılanır, hətta bu vergi Fransada ümumiyyətlə ləğv edilmişdir. Bu vergiyə qarşı ruhanilər arasında da müəyyən narazılıq yaranmışdır. Onlar həmin verginin tətbiq olunmasını öz səlahiyyətləri üçün təhlükə hesab edirdilər. Görkəmli fransız kilsə xadimi və yazıçısı arxidiakon Blualı Pyer hesab edirdi ki, “əgər knyazlar yeni zəvvarlıq bəhanəsi ilə xristian kilsəsinə qul damğası vuraraq ondan vergi tələb edərlərsə, kilsənin “sadiq övladı” tabe olmamalıdır”. Bəzi yerlərdə Saləddin $\frac{1}{10}$ vergisi cəngavərlər arasında da müəyyən narazılıq doğurmuşdur. Şərqə təşkil olunan yürüşdə iştirak etmiş cəngavər-şair Betyunlu Konon dünya güclərini tənqid edərək göstərirdi ki, onlar “xaçı pula dəyişmiş, ruhanilər, şəhərlilər və serblərə $\frac{1}{10}$ vergisi tətbiq etmişlər. Onların dini əlaməti – inam deyil, mənfəətləridir” [9, s.174]. Xaç yürüşünün əsl məramı və onun əvvəlki xilasedici və heç bir mənfəət güdməyən mahiyyətinə qarşı yönəlmiş mənfə münasibət belə çağırışların kökündə dayanmışdır.

Müəllifliyi bəzən klirik (ruhani) Ansberdə şamil edilən “İmperator Fridrixin yürüş tarixi” adlı əsərdə qeyd edilmişdir ki, cəngavərlərə tez-tez “quldurlar” – serblər və bolqarlar hücum edir, bu şəxslərin at və yüklərini qarət edirdilər. Bu soyğunçu xaçlılara qarşı xalqın qəzəbinin kor-təbii təzahürü olmuşdur. “Zəvvarların tarixi” əsərinin naməlum müəllifinin söylədiyi kimi, almanlar yerli əhalidən olan bu şəxslərlə qəddarcasına davranmışlar [9, s.180].

Xaçlıların Şərqə yürüşə başlamasını təsvir edən Orta əsr müəllifi Süryanlı Mihail bildirirdi ki, Frank kralları və orduları böyük həyəcan içində hərəkət etmişdir. Bu ordularda müxtəlif dillərdə danışan və bir-birini anlamayan çox sayda insan cəmlənmişdir. Müəllifin İlginçtir Riçard kimi təqdim etdiyi Riçardı türk qaynaqları Aslanürəkli Riçard kimi qəbul etmiş və müxtəlif qətliallarda iştirak etdiyini bildirmişdir [16, s.125].

1189-cu il payızın sonunda xaçlılarla Bizans imperiyası arasında münasibət qeyri-müəyyən olduğuna görə, yunan imperatorundan dəqiq və səlislə vədlər almadan I Fridrix Barbarossa Kiçik Asiyadan keçən yol ilə irəliləməyin təhlükəli olduğunu hesab etmişdir. Münasibətlərin aydınlaşdırılması üçün Konstantinopola yeni səfirlik göndərilmiş və onlara bu tapşırıq verilmişdir: “Nahaq yerə yunan imperatoru bizi irəliləməyə qoymur, çünki nə əvvəllər, nə də indi biz imperiyaya qarşı fərqli fikirdə olmamışıq. Yunan imperatorunun düşməni serb knyazı Nitşə gəlidiyi zaman biz ona yunanların nəzarəti altında olan nə Bolqarıstan, nə də digər torpaqlardan benefisi verməmişik. Yunan imperiyasına qarşı heç bir kral və ya knyaz ilə danışıqlara getməmişik” [18, s.394]. Yalnız ikinci səfirlik heyəti bu məktubu çox böyük çətinliklə yunan

imperatoruna təqdim edə bilmişdir. 1189-cu il oktyabrın 29-da başçıların da iştirak etdiyi toplantıda səfirlər hesabat verərək Konstantinopolda gördükləri və eşitdikləri barədə məlumat çatdırmışlar: “İmperator nəinki bizimlə nalayiq rəftar etmiş, hətta heç çəkinmədən Saləddinin səfirini qəbul edərək onunla razılışma əldə etmişdir” [18, s.395]. Salnaməçi xaçlıların slavyanlar ilə münasibətlərinə dair məlumat da vermişdir [17, s.259].

Salnaməçi Nikita Xoniat və onun yaradıcılığından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, Qərbi Avropa alimləri Bizans məsələsində nadir hallarda bizanslı yazıçılar və mənbələrə istinad etmiş, əksinə, öz mənbələri ilə kifayətlənməyə üstünlük vermişlər. Qərbi Avropa tarixi ədəbiyyatında Bizans salnaməçilərinin məlumatlarına qarşı formalaşmış münasibətə heç bir formada haqq qazandırmaq mümkün deyildir, çünki bu, həmin dövr hadisələrinin araşdırılmasında birtərəflilik meyillərinin güclənməsi və bu alimlərin Şərqə qarşı etinasızlığının formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan salnaməçi Nikita Xoniat Orta əsrlər tarixinin mühüm dövrü ilə məşğul olmuşdur. Həmin dövr Qərb dünyasının Şərqə qarşı münasibətində gərginliyin artması və bunun nəticəsi olaraq Xaç yürüşlərinin təşkil edilməsi və s. bu cür hadisələrlə xarakterizə oluna bilər. Bu sahədə müəllifin əsərləri Avropa xaçlıları və Şərq ilə Qərb dünyası arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması məsələlərində olduqca dəqiq və səlis tarixi mahiyyət daşıyır. O, Bizansın xaçlılarla münasibətində təzahür edən bəzi aspektlər barədə məlumat vermişdir. III kitabında salnaməçi III Xaç yürüşünü araşdırma prosesində şəxsi əlaqədə olduğu alman xaçlılarının məlumatlarından da istifadə etmişdir. Bununla o, Bizans imperiyası ilə almanlar arasında gərginliyi aradan qaldırmağa çalışmışdır. Bu baxımdan onun verdiyi məlumatlar olduqca həqiqətə uyğundur, birtərəflilikdə və mənbələrin təhrif edilməsi sahəsində heç bir şübhə doğurmur.

1190-cı ilin mayında xaçlılar tərəfindən İkonianın işğalı zamanı böyük sərvət əldə olunmuşdur. Tezliklə şəhəri tərk edən xaçlılar “İmperator Fridrixin yürüş tarixi” əsərinin naməlum müəllifinin məlumatına əsasən, “buranın bazarında tələb olunan hər bir ləvazimatı əldə etməyə müvəffəq olsalar da, bütün bunlar kifayət qədər baha qiymətə başa gəlmişdir. Xaçlılara 6 mindən artıq at və qatır satılmışdır” [9, s.182]. Bu məlumatı başqa bir mənbə də təsdiq etmişdir. İmperator I Fridrixin yürüşü barədə ruhani Lübekli Arnold məlumat vermişdir. İmperator və onun ordusu türklərin əsas şəhəri İkoniyaya yaxınlaşaraq, onun ətrafında xəndəklər qazmış və öz mövqelərini möhkəmləndirmişlər [4, s.204].

Buradan alman xaçlıları Tavr dağının sərt döngə və çıxırları ilə Suriyaya enmiş və burada gözlənilməz hadisə baş vermişdir. 1190-cı ilin iyununda Selevkə yaxınlığında Salef çayını keçən imperator I Fridrix Barbarossa çayda batmış və bu hadisə xaçlıların sıralarını pozmuşdur. “İmperator Fridrixin yürüş tarixi” əsərinin naməlum müəllifinin sözlərinə görə, bu hadisə xaçlıları məyus

etmiş, bəziləri özünə qəsd etmiş, digərləri isə xristian dinindən imtina edərək yaxın ətrafı ilə bircə büt-pərəstliyi qəbul etmişdir” [4, s.202]. Bu, xaçlıların dini hissələrinin qeyri-sabit və səthi olub tam formalaşmadığını bir daha təsdiq etmişdir. Ərəb tarixçisi İbn əl-Əsirin sözlərinə görə, imperator I Fridrixin ölümündən sonra, onun ordusu dağılmış və nəticədə müsəlmanlar alman işğalından xilas olmuşlar. Müəllif almanları franklar arasında çoxsaylı və inadkar olmaları ilə xarakterizə etmişdir [4, s.204]. Digər salnaməçi Bəhaəddin Fridrix Barbarossa və onun ordusu haqqında məlumat verərək göstərmişdir ki, biz alman imperatorunun yerdəyişmələri haqqında daim məlumatlar alır və bilirdik ki, o, Qılıç Arslanın ərazilərinə daxil olmuşdur. Biz eşitmişik ki, burada o, çoxsaylı türkmən ordusu ilə üz-üzə qalmışdır. Qılıç Arslan imperatorla döyüşməsi təəssüratını yaratsa da, əslində, onların çox yaxşı münasibətləri olmuşdur. Alman kralı onun ərazisinə daxil olanda, o, əvvəllər gizlətdiyi mövqeyini nümayiş etdirmiş, onun planının iştirakçısı olmuş və əsirlər vermişdir [4, s.207-208].

Öz dövrünün görkəmli tarixçisi hesab olunan İbn əl-Əsir və digər Orta əsr müsəlman müəllifləri Xaç yürüşlərini ideoloji nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirməmişlər. Əksər hallarda Bizans və Şərqi tarixçiləri Latın salnaməçiləri ilə müqayisədə Xaç yürüşlərinin əsil mahiyyəti və gedişatı haqqında daha məlumatlı olmuş və bəzən onlar Qərbi alimlərinə baxanda bu faktları katolik fanatizmindən uzaq və Latın salnaməçilərinin hadisələrə qeyri-dəqiq nöqteyi-nəzərdən yanaşma tərzindən fərqli olaraq daha düzgün işıqlandırmışlar [8, s.36]. Şərqi müəllifləri Qərbi alimlərinə tanış olmayan frankların qələbəsini təmin edən real hadisələri aşkar etmiş, səlcuq sərkərdələri arasında gedən çəkişmələr və digər belə hadisələri təsvir edərək sübut etmişlər ki, əksər hallarda Şərqi tarixçilərinin verdikləri məlumatlar daha dəqiq olmuşdur [8, s.38].

1190-cı il iyulun 4-də İngiltərə kralı Aslanürəkli I Riçard öz əyan və cəngavərlərinin iştirakı ilə La-Manş boğazını keçmişdir. Burqund şəhəri Vezeldə birləşən ingilis və fransız dəstələri Şərqi doğru istiqamət götürmüşdür. İngilis və fransızların III Xaç yürüşü Yerusəlim şəhərinin alınmasından yalnız iki il yarım və alman imperatoru I Fridrixin yürüşündən bir il sonra baş tutmuşdur. İngilis və fransız kralları açıq-aşkar yürüşə başlamağa tələsmirdilər. Trubadur Hüqo Duazi cəngavərlərin əksər hissəsinin bu ləngimə ilə bağlı narazılığını ifadə edərək bildirirdi ki, hər iki hökmdar öz andına xəyanət etmişdir. Eyni ilə alman minnezingeri Bertran de Bornun sözlərinə görə, onlar “Allahı aldadırlar. Baxmayaraq ki, əllərində xaç var, yürüşə getmək barədə heç düşünmürlər” [9, s.183]. Bunun əvəzində hər iki hökmdar əldə olunacaq sərvətin düzgün bölünməsi haqqında razılığa gəlmişdi.

XII əsrin sonlarında saray cəngavər mədəniyyətinin formalaşması üçün əlverişli şəraitin yaranması nəticəsində artıq XIII əsrin əvvəlində müəyyən

çiçəklənmə dövrü yaşayan cəngavərlərə həsr olunmuş əsərlər meydana gəlməyə başlamışdır [14, s.19]. Bu dövrdə siyasi sirventlər mühüm rol oynamışdır. Əksər hallarda feodallardan olan trubadurlar öz ağalarının xeyrinə təbliğat apararaq ya müharibəyə çağırışlar edir, ya tam əksinə olaraq sülh yaratmağa çalışır, yaxud da düşməni faş etməyə cəhd göstərmişlər. Belə şəxslərin əlində siyasi sirventlər böyük əhəmiyyət daşıyaraq siyasi mübarizədə mühüm silaha çevrilmişdir. Onların arasında Marselli Folketin “Xaç yürüşü nəğməsi” əsəri xüsusi yer tutmuşdur. Öz siyasi sirventləri ilə məşhur olan Bertran de Born eyni zamanda böyük ustalıqla qələmə alınmış hərbi sirventlər müəllifi kimi də tanınmışdır. XIII əsrdə onun əsərləri geniş şərhlərlə birlikdə əsl tarixi mənbə halına gəlmişdir. Bu zaman əsas diqqət III Xaç yürüşünün iştirakçısı Aslanürəkli Riçarda yönəlmişdir [13, s.15].

İngiltərə kralı I Riçardın Siciliyada fəaliyyəti Fransa kralı II Filipp Avqustu son dərəcə qəzəbləndirmişdir. Onlar arasında münasibətin gərginləşməsinə I Riçardın siyasi uzaqgörənliyə malik olmaması da öz təsirini göstərmişdir. Bunu qeyd edən hadisələrin müasiri olmuş salnaməçinin sözlərinə görə, ingilis kralı “hər kəsdən üstün olmağa çalışmışdır”. Bu isə Xaç yürüşü zamanı “hamının narazılığına səbəb olmuşdur” [9, s.185].

“Ekspedisiyalar tarixi” adlı mənbədə göstərilir ki, 1192-ci ildə Aslanürəkli I Riçard Fələstini tərk etmişdir. Burada qeyd olunur ki, o, “ya fransız kralından ehtiyat edərək buranı tərk etmiş, ya da zəvvarlığa qarşı küdurət bəsləyərək (tedio peregrinationis affectus), Sultan Saləddin və türklərlə 5 il müddətinə sülh sazişi bağlamışdır” [7, s.149]. Bu 1192-ci il sentyabrın 2-də bağlanmış sülh müqaviləsi olmuşdur.

III Xaç yürüşü ərəfəsində və ondan sonra latın müəlliflərinin yazdıqları əsərlərdə Xaç yürüşləri dövrünün siyasi, işğalçılıq və ticari aspektləri araşdırılmış və nəticədə, daha öncə baş vermiş Xaç yürüşü salnaməçiliyi ilə müqayisədə müsbət və realist ənənələr özünü göstərmişdir. Tədricən salnamələrin formalaşmasında məhz tarixi faktlara marağın artması və Xaç yürüşlərinin təşkilində real şəxslərin fəaliyyəti ön plana çəkilərək o dövr latın salnaməçiliyinin aparıcı xətti müəyyən olunmuşdur.

1191-ci il avqustun əvvəlində Fransa kralı II Filipp İtaliyadan keçərək Fransaya qayıtmışdır. İngilis kralı kafirlərlə döyüşdüyü zaman onun fransız müttəfiqi öz ölkəsində Kapetinqlərin mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışaraq Plantagenetlərin qitə torpaqlarına hücumu keçirmişdir. 1191-ci ilin dekabrında II Filipp Milanda imperator VI Henrixlə görüşmüş və I Riçarda qarşı birgə hərəkət etmək razılığı əldə etmişdir. İngilis salnaməçisi Hovdenli Rocerin sözlərinə görə, “fransız kralı Roma imperatorunu razı salmışdır ki, o, I Riçard Fələstindən onun hakimiyyəti altında olan torpaqlardan keçərək qayıdarsa, ingilis kralını əsir götürəcəkdir” [9, s.186]. Salnaməçi Ambruaz öz poema-salnaməsində göstərirdi ki, Monferatlı Konrad Akranı mühasirəyə alan orduya

heç olmazsa ərzaqla köməklik göstərə bilərdi. Sonuncu isə öz ehtiyatlarını Tirdə toplayaraq, şəhərə nəzarəti saxlamışdır [9, s.187].

XIII əsr ingilis müəllifi Jofrua Vinsaufun “Riçardın hakimiyyəti haqqında məlumat” (“Itinerarium Regis Ricardi” – İRR) əsəri hadisələrin şahidi olmuş şəxsin söylədiklərini özündə təcəssüm etdirir və ərəb tarixçisi, Misir sultanı Saləddinin bioqrafı Bəhaəddinin əsəri ilə müqayisədə III Xaç yürüşü ilə bağlı məlumatları özündə cəmləyən daha oxunaqlı mənbədir” [15, s.78]. Jofrua Vinsaufun əsərində məlumat verilir ki, Messina şəhəri alınan zaman I Riçardın ordusunda 10 min döyüşçü olmuşdur. Bundan əlavə, arxiyepiskop Bolduin 200 cəngavər və 300 piyadadan ibarət kiçik bir dəstəni bu şəhərə yollamışdır. Eyni zamanda, müəllif Xaç yürüşü dövründə İngiltərə əhalisinin dəqiq sayı barədə məlumat verməmişdir. Lakin demoqrafiya sahəsində mütəxəssislərin hesablamalarına görə, bu dövrdə İngiltərədə təxminən 2 milyon nəfər əhali yaşamışdır. III Xaç yürüşündə 10-20 min ingilis iştirak etmişdir. Təxminən hər 100 və ya 200 nəfərdən biri Xaç yürüşünə səfərbərliyə alınmışdır [15, s.83]. Akranın mühasirəsində iştirak etmiş “Nəcib şəxslər və cəngavərlərin ... siyahısı”na əsasən, İngiltərənin hər bir qraflığı, həmçinin Uels I Riçardın ordusuna döyüşçü vermişdir. Lakin III Xaç yürüşündə iştirak etmiş döyüşçülərin sayını müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Bu Yerusəlimin süqutundan başlayaraq, Avropa ölkələrindən xaçlı dəstələrinin orduya göndərilməsi ilə bağlı olmuşdur. Onların bəziləri Müqəddəs torpaqda qalmış, digərləri həlak olmuş, üçüncü bir qismi isə öz ölkəsinə qayıtmışdır. Antioxiya, Tir və digər xaçlı dövlətlərin yerli xristian dəstələrindən təşkil olunmuş ordunun sayı isə hökmdarların apardıqları çəkişmə nəticəsində dəyişmişdir.

III Xaç yürüşü zamanı xristianlar artıq əvvəllər olduğu kimi, dağınıq vəziyyətdə olan müsəlman qüvvələri ilə deyil, xüsusilə Yerusəlimin işğalından sonra böyük şöhrət qazanmış, istedadlı və bacarıqlı hökmdar sultan Saləddinlə qarşılaşmışlar. Bu hökmdar Misir, Fələstin və Suriyanın qüvvələrini öz əlində cəmləməyə müvəffəq olmuşdur. Növbəti Xaç yürüşünün hazırlanması haqqında xəbər tutan sultan Saləddin müsəlmanları xristianlara qarşı mübarizəyə çağırmışdır. Bununla əlaqədar fərqli tarixi mənbələr Xaç yürüşündən öncə Saləddinin Avropaya səyahət edərək xristian ölkələrinin vəziyyəti ilə tanış olmasını xəbər vermişdir. L.Breyenin sözlərinə görə, heç zaman xaç yürüşü xristianlıq və islam arasında belə açıq qarşıdurma ilə müşayiət olunmamışdır [2, s.85].

Orta əsr müəllifi Tirli Giyom öz salnaməsinin böyük bir hissəsini Cihadın ən tanınmış şəxsi hesab olunan sultan Saləddinə həsr etmişdir. O, xəlifə Harun ər-Rəşiddən sonra Şərq dünyasının ən qüdrətli hökmdarı hesab olunmuşdur. Əslində Saləddinin şəxsi keyfiyyətləri, onun tolerantlığı və geniş ürəkli olması və hərbi sahədə uğurları avropalılar arasında heyranlıq doğurmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Dante Saləddinin adını öz əsərinə daxil etmişdir. Orta əsrlərdə

Avropada ədəbi əsərlərdə, xüsusilə qədim fransız eposunda onun nəcib ailədən olması və xristian dininə hörmətlə yanaşması göstərilmişdir. Bu barədə orta əsr mənbələrində bir əfsanə yaranmış və orada bu hökmdarın məşhur Pontye qraflarının nəslindən və xristian olduğu barədə məlumat verilmişdir. Orta əsr ədəbiyyatı sultan Saləddinlə bağlı külli miqdarda əfsanə qoruyub saxlamışdır. Qədim fransız eposunda onun Avropaya etdiyi çoxsaylı səyahətləri haqqında məlumatlar mövcuddur. Sultan İtaliya və Fransada kral ailəsinin üzvləri ilə görüşmüşdür. Kambredə o, cəngavər turnirində iştirak etmiş və burada Aslanürəkli Riçarda qalib gəlmişdir [11, s.278].

Bütün bu əhvalatlarda Cihadın rəhbəri cəngavər, yarıxristian, yarıfransız və səyyah kimi təqdim olunmuşdur. Orta əsr müəllifi Tirlı Giyoma görə, onun dövründə məşhur şəxslərdən biri sayılan sultan Saləddin hər şeydən öncə xristianlığın düşməni olmuş və bu səbəbdən yazıçı onu “bizim qorxulu düşmənimiz” (hostis noster immanissimus) adlandırmışdır. Digər bir salnaməçi Parisli Matveyin sözlərinə görə, papa III Lutsi öz məktubunda sultan Saləddini “Müqəddəs adın qorxulu təqibçisi” kimi dəyərləndirmişdir [11, s.279]. Heç şübhəsiz ki, sultan Saləddinin şəxsiyyətinin formalaşmasında siyasi amil mühüm rol oynamış, onun şəxsiyyəti və əməllərinin qiymətləndirilməsində ətraf mühit – müsəlman işğalının genişlənməsi, müsəlman hökmdarının tədricən xristianlardan yeni ərazilər alması və s. aspektlər həlledici rol oynamışdır. Onu güclü və qüdrətli bir əsilzadə hesab etmişlər. Cihad qəhrəmanı sultan Saləddin, əslində, hökmdar Nurəddinin siyasətini davam etdirmiş və müsəlman koalisiyasını möhkəmləndirməyə çalışmışdır. Digər hallarda olduğu kimi, Tirlı Giyom müsəlman hökmdarın hərbi və uzaqqörən keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Onun sözlərinə görə, sultan Saləddin əla döyüşçü, olduqca çalışqan və bütün işlərdə təşəbbüskar bir şəxs olmuşdur [11, s.279]. Orta əsr cəngavər təsəvvürləri sistemində belə bir səciyyə forması müsbət hal hesab olunmuşdur. “Kiprlilərin əməlləri” adlı Orta əsr mənbəyində göstərilir ki, sultan Saləddin Akranın böyük qapılarından şəhərə daxil olarkən bir kasıb xristian qadın ona yaxınlaşaraq oğlunun onun əlindən silahlı şəxslər tərəfindən zorla alındığını söyləmiş və ondan kömək istəmişdir. Hökmdar atını saxlayaraq qadının şikayətini dinləmiş, sonra ətrafındakı əmirlərə söyləmişdir ki, bu qadının oğlu tapılmayana qədər öz yerindən tərpənməyəcək və şəhərə daxil olmayacaqdır. Əmirlər onun göstərişini dərhal yerinə yetirərək qadının övladını hökmdarın gözü qarşısında valideyninə qaytarmışlar [3, s.341].

Tirlı Giyomun müasiri Jak de Vitri öz salnamələrində nüfuzlu salnaməçinin ənənəsinə sadıq qalmışdır. Tirlı Giyom kimi o da sultan Saləddini xristianlığın düşməni kimi təqdim etmiş, Tövrat ənənəsinə uyğun olaraq onu allahın qılıncı (flagellum Dei) adlandırmışdır. Digər tərəfdən, Jak de Vitri sultan Saləddinin müsbət keyfiyyətlərini də göstərərək, onu “döyüşlərdə sınıanmış iti zəkaya malik olan şəxs” kimi dəyərləndirmişdir [11, s.280]. Tir

arxiyepiskopu öz qəhrəmanının intellekt və hərbi istedadını qiymətləndirmiş, lakin bununla yanaşı, onun döyüşlərdə qazandığı uğurlara birmənalı yanaşmamışdır. Tirli Giyomun sultan Saləddinə aid etdiyi xüsusi keyfiyyətin qürur (superbia) olduğunu bildirmişdir.

Sultan Saləddin Müqəddəs Cihad işini davam etdirmişdir. 90 il ərzində Müqəddəs Torpaq müsəlman hökmdarlarına çağırışlar etməsinə baxmayaraq, sonuncular bu müraciətlərə məhəl qoymamışlar. Məhz Saləddinin hakimiyyətə gəlməsi ilə həmin çağırışlara cavab verilmişdir (“İki bağ kitabı”) [3, s.356].

Orta əsr müəllifi Jak de Vitri Xaç yürüşündə iştirak edən cəngavərlər haqqında məlumat verərək göstərmişdir ki, onların təmiz adı və şöhrəti bütün dünyaya yayılmışdır. Bütün müqəddəs qardaşlıqlar onların xristianların düşmənlərinə qarşı gedən döyüşlərdə göstərdikləri şücaəti yaddan çıxarmayacaqlar [12, s.148]. O dövrün ən cəsur insanları cəngavər ordenlərinin bayraqları altında döyüşlərə getmişlər.

III Xaç yürüşü Qərb dövlətlərinin sultan Saləddinin işğallarına cavabı olmuşdur. Lakin Akra şəhərinin davamlı mühasirəsi zamanı hərbi ekspedisiyanın canlı qüvvəsi tükənmişdir. Nə İngiltərə kralı Aslanürəkli I Riçardın cəhdləri, nə də Fransa kralı II Filipp Avqustun siyasi uzaqgörənliyi bu regionda ciddi işğallara yol açmamışdır. Müqəddəs Torpaqdan xristianlara qalan yeganə ərazi Şərqi Aralıq dənizi boyunca uzanan kiçik sahilyanı torpaqlar olmuşdur. Tripoli, Tir, Yaffa və Akrada demək olar ki, heç bir xristian ərazisi qalmamışdır. Onların keçmiş müstəmləkələri indi qalalar və şəxsi mülklərə çevrilmişdir. Bu torpaqlar müsəlman ərazilərinə çox yaxın yerləşdiyi üçün daim işğal təhlükəsi altında olmuşdur. Əgər bu vaxtadək franklar bütöv bir əsr ərzində Dəməşqdən Qahirə, Məkkə və Mədinəyə gedən yola nəzarət edirdilərsə, bundan sonra xristian zəvvarlar Yerusəlimə getmək üçün müsəlmanlara vergi ödəyirdilər.

Xaç yürüşləri Qərbi Avropa mənbələri tərəfindən xristianların müqəddəs torpaqları, o cümlədən Yerusəlimi öz himayələri altına almaq üçün təşkil edilən hərbi kampaniyalar kimi dəyərləndirilmişdir. Bu yürüşlər başladığı gündən Şərq və Qərb mənbəşünaslığında özünəməxsus yer tutmuşdur. Qərb mənbələrində onlar Avropa mədəniyyətinin təkamülünün tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilmiş, əhəmiyyəti qəbul olunmuş və tarixçilərin bir neçə nəslə tərəfindən öyrənilmişdir. Şərq ölkələrində isə Xaç yürüşlərinə epizodik bir hadisə kimi qiymət verilsə də, bu hadisə uzun illər ərzində unudulmamışdır. Bu ənənə müasir dövrdə də davam etdirilir. Belə ki, mövzunun öyrənilməsi ilə məşğul olan Yaxın Şərq alimlərinin sayı Qərb ölkələrində eyni problemlə məşğul olan alimlərdən qat-qat azdır. Müsəlman dünyası problemin öyrənilməsinə qlobal baxımdan yanaşmamış, daha çox ayrı-ayrı hadisələrin araşdırılması ilə kifayətlənmişdir. Bu baxımdan bir-birilə mübarizə aparan

tərəflərin verdikləri məlumatların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi hadisələrin daha dərinədən tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şərqi Aralıq dənizi hövzəsində baş verən hadisələr arasında məhz Xaç yürüşləri tarixinin Qərb mənbələrində daha ətraflı öyrənilməsi və bu sahədə müxtəlif ənənələrin yaradılması diqqəti cəlb edir. Bunun əksinə olaraq Şərq mənbələri bu hadisələrə qeyri-adi münasibət bəsləməmiş, monqol hücumları kimi “kafir” yadellilərin müsəlman dünyasına gətirdikləri bədbəxtlik kimi dəyər vermişlər. Bu iki bir-birindən fərqli mənbə arasında hadisələrin şərhilə yanaşı, eyni zamanda xronologiyalar və hadisələrin gedişi, tarixi fonun təsviri, XII əsrdə Suriya və Misirdə ümumi vəziyyətin qiymətləndirilməsində də müxtəlif aspektlərə rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda hərbi əməliyyatlardan kənarında mədəni və iqtisadi əlaqələrin dəyərləndirilməsi də vacibdir.

Müasir dövrdə dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan və müsəlman olmayan şəxslərin bu mövzu ilə daha yaxından tanış olması bir çox problemin araşdırılması zamanı nəzərə alınmalıdır. Onlar Orta əsrlər dövründə bir dini sistemin digər dini ideologiya ilə qarşıdurması zamanı baş verən hadisələr ilə tanış olub daha düzgün nəticələrə gələ bilirlər. Qərbin yəhudi-xristian ənənələri varislərinin müsəlmanların torpaqlarına hücumlar zamanı törədilən hadisələrin iştirakçıları və şahidlərinin məlumatları ilə tanış olması bəlkə də bir çox “yeni” hadisənin qarşısının alınmasına xidmət etmiş olardı. Müasir dövrdə “xristian fanatizmi” bir çox ekstremist sektanın preroqativinə çevrilmiş və kütləvi informasiya vasitələrində tarixi sensasiya kimi qiymətləndirildiyi halda, islamın baza prinsiplərinə qayıtmağa çalışan müsəlmanların fəaliyyəti neqativ fonda işıqlandırılır. Bu səbəbdən Xaç yürüşlərinin baş verdiyi dövrlərə qayıtmaq və bu gün baş verən hadisələrin tarixi kökünü araşdırmaq çox vacibdir.

Xaç yürüşləri qərbi avropalıların islam dünyasına münasibətini formalaşdırmışdır. Bu səbəbdən “ənənəvi düşmən” obrazının ortaya çıxarılaraq bu sistemin dərinədən araşdırılması ciddi dəyişikliklərin edilməsi və qərblilərin dünyagörüşünün dəyişdirilməsi üçün çox vacibdir. Şərq mənbələrində kifayət qədər ciddi qəbul edilməyən Xaç yürüşləri və latın məskənlərinin dəyərləndirilməsi də tənqid edilməlidir. Eyni zamanda daha geniş miqyasda mənbələrdən istifadə edilməsi məlumatların öyrənilməsi, xüsusilə hərbi tarixi, dini-siyasi sistemlər və sərhədyanı ərazilərdə təkamülün istiqaməti və s. problemlərin araşdırılmasında yeni fikirlərin yaranmasına səbəb olardı. Xüsusilə Yaxın Şərq və Qərb ölkələri arasında müasir dövrə qədər gəlib çatmış münasibətlərin öyrənilməsi baxımından bu problemlərin yenidən tədqiqi olduqca vacibdir. Xaç yürüşləri zamanı müsəlmanların işğalçı franklarla əməkdaşlıq etməsi və bu proseslərin ideoloji əsasları barədə mənbələrin verdiyi məlumatların maraqlı doğurması bir çox fikirlərə yenidən baxılmasının zəruriliyi ilə bağlıdır.

Xaç yürüşləri barədə məlumat verən Şərqlə mənbələri təxminən 200 il davam edən hərbi hadisələri ətraflı təsvir etsə də, bu termin, yəni xaç yürüşü yalnız qərb fenomeni hesab edilir. O, müsəlmanlar üçün heç bir rezonans doğurmur və müsəlman tarixçiləri ondan istifadə etmirlər. Onlar üçün bu hadisələr sadəcə düşmənlə müharibə deməkdir. Bu baxımdan müsəlman müəlliflərin verdikləri məlumatları toplamaq ayrı-ayrı mənbə, hekayə və şərhləri araşdırmaq deməkdir. Həmin məlumatlar tamamilə fərqli xarakter daşıyan müsəlman ölkələrinin sülalələr tarixi və şəhər xronikalarında əks olunmuşdur. Dövrümüzdə qədər gəlib çatmış müsəlman müəlliflərinin heç birinin əsərində Xaç yürüşləri ayrıca bir mövzu kimi işlənməmişdir. Bununla yanaşı, XII-XV əsrlər ərəb xronikaları, bioqrafik lüğətlər və ədəbi əsərlərdə müsəlmanların frankların hücumlarına münasibət bildirilmişdir.

Eyni zamanda bu mənbələrin qiymətləndirilməsi və interpretasiyası zamanı müəyyən çətinliklər meydana çıxır. Bu baxımdan ilkin mənbələrdə bütün məlumatların əks olunması fikrinə daha ehtiyatla yanaşmaq zəruridir. Xüsusilə Orta əsr xristian mənbələrinin müəyyən məhdudiyətlərə malik olması diqqətdən yayınmır. Onlar materialı ideoloji sistemlərə uyğun olaraq şərh edirdi: düşmən düşməndir, allah müsəlmanların tərəfindədir və xristianları məğlubiyyətə aparır, müsəlmanlara qələbə verir, müharibə hətta müsəlmanlar arasında gedirsə belə mütləq cihaddır. Ümumiyyətlə, müsəlman mənbələri Xaç yürüşü və əks tərəfin motivlərinə çox az maraq göstərmişdir. Bu mənbələrin xaçlılar və müsəlmanlar arasında mövcud olan sosial əlaqələr barədə məlumatları çox azdır.

Xaç yürüşü haqqında məlumat verən xüsusilə avropalı müəlliflərin əsərlərini tədqiq edərkən daha bir qanunauyğunluğa diqqət yetirmək lazımdır. Bu, avropalıların öz əsərlərində Xaç yürüşünün əsas hadisələri barədə məlumat verərkən islam mədəniyyətinin dəyərləri, yerli xalqlar və mədəni nailiyyətlərə “özgə, yad” münasibət bəsləmələri olmuşdur. Xristian mədəniyyəti çərçivəsindən kənara çıxan Orta əsr Avropa mədəniyyətinin daşıyıcıları müsəlman dünyasına birmənalı yanaşmamışlar. Müsəlman dünyası modeli ən yaxşı dəyərlərin cəmi, bəzən isə hətta real həyatda mövcud olmayan hadisələrin cəmləndiyi bir dünya kimi qəbul olunmuşdur. Bunun nəticəsində Şərqlə ölkələri yer üzündə cənnət, ekzotik məkan və heyrat doğuran sehrlər dünyası (mirabilia) kimi qiymətləndirilmişdir. Orta əsr xristianları Şərqlə ölkələrinə var-dövlət, fantastik hadisələr, günaha batmayan xeyrixah “vəhşilər”in cəmləndiyi məkan kimi baxmışlar. “Yad” mədəniyyətlərlə tanışlıq XIII-XIV əsrlərdə xristianlığın ənənəvi sərhədləri keçməsi, Qərb və Şərqlə ölkələri arasında əlaqələrin genişlənməsi üçün şərait yaratmışdır. Yeni torpaqların kəşfi, digər xalqlarla tanışlıq insanların dünyagörüşünü dəyişmiş, dünyanın qapalı, ancaq ierarxik təşkilatlanması, formalaşmasının artıq başa çatması haqqında fikirləri darmadağın etmişdir. Bu əsasda Böyük coğrafi kəşflər üçün real zəmin

hazırlanmış oldu. Xüsusilə, Erkən humanistlərin əsərlərində harada yaşamasından asılı olmayaraq insanların oxşar təbiətə malik olması fikrinin meydana gəlməsi Orta əsr xristian dini dünyagörüşündən ayrılmaq demək idi.

Xaç yürüşünü əks etdirən xronikaların öyrənilməsi zamanı çox sayda uydurma – müsəlman və xristianların olmayan dialoqları, müsəlmanların dini ayinlərinin fantastik təsviri, baş verməyən döyüşlərin göstərilməsi və s. aşkar edilmişdir. Bu məlumatların öyrənilməsi iki fərqli dünyagörüşünün toqquşması nəticəsində meydana gələn fikirlərin dəyərləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Eyni zamanda mənbələrdə müsəlmanlarla bağlı leksika, xüsusilə də anlayışların tarixinə (Begriffsgeschichte) diqqət yetirmək lazımdır. Müsəlmanlara dair terminlərin (gentiles, pagani, perfidi, infideles) mətndə tətbiq olunması verilən məlumatların doğru qəbul olunmasını şərtləndirmişdir. Bu terminlərdən müxtəlif mətnlərdə fərqli məlumatlar – müsəlmanların dini ibadətləri, ənənələr, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, intellekt, hər b sənəti, gündəlik həyat, siyasi institutlar, xristian dinini qəbul etməsi və s. haqqında maraqlı fikirlər əldə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. *Акунов В.В.* История военно-монашеских орденов Европы. М.: Вече, 2012, 448 с.
2. *Васильев А.А.* Византия и крестоносцы. Падение Византии. М.: Ломоносовъ, 2014, 256 с.
3. *Виймар П.* Крестовые походы. Миф и реальность священной войны. СПб. Евразия, 2003, 384 с.
4. *Владимирский А.В.* Саладин. Победитель крестоносцев. М.: ЯУЗА ЭКСМО, 2013, 544 с.
5. *Егер О.Г.* Всемирная история. Средние века. М.: АСТ, 2006, 607 с.
6. *Жак Ле Гофф.* Рождение Европы. СПб.: ALEXANDRIA, 2008, 398 с.
7. *Заборов М.А.* Введение в историографию крестовых походов (латинская хронография XI-XIII веков. М.: Наука, 1966, 381 с.
8. *Заборов М.А.* История крестовых походов в документах и материалах. М.: Высшая школа, 1977, 272 с.
9. *Заборов М.А.* Крестоносцы на Востоке. М.: Наука, 1980, 320 с.
10. *История средних веков:* в 2 т., Т.1. / Под ред. С.П.Карпова. М.: Изд-во Московского университета, 2010, 688 с.
11. *Лучицкая С.И.* Образ другого: мусульмане в хрониках крестовых походов. СПб.: Алетейя, 2001, 412 с.
12. *Монусова Е.* История крестовых походов. М.: АСТ; СПб.: Астрель-СПб.: 2010, 505 с.
13. *Песни трубадуров.* М.: Наука, 1979, 260 с.

14. *Поэзия трубадуров. Поэзия миннезингеров. Поэзия вагантов.* М.: Изд-во Художественной литературы, 1974, 376 с.
15. *Такман Б.В.* Библия и меч. Англия и Палестина от бронзового века до Бальфура. М.: АСТ, 2015, 448 с.
16. *Tarihi Değiştiren Savaşlar / Ali Çimen, Göknur Akçadağ Gögebakan.* TİMAŞ yayınları. İstanbul 2013, 430 s.
17. *Успенский Ф.И.* История Византийской империи XI-XV вв. Восточный вопрос. М.: Мысль, 1977, 829 с.
18. *Успенский Ф.И.* История Византийской империи. Расцвет (Комнины). М.: АСТ Астрель, 2011, 480 с.

UOT 94 (479.24)

S.N.Məmmədova
Gəncə Dövlət Universiteti
turkxalqlaritarixi@mail.ru

AZƏRBAYCAN TARIXİNİN TƏDRİSİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİ TEXNOLOGİYALARININ TƏDQIQI SƏVİYYƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan tarixi, tədris, problem, tədqiq səviyyəsi, tələbə, müstəqil işlər, tədris texnologiyası, sistemli tədqiqat

Məqalədə ali təhsil müəssisələrində Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkili texnologiyası probleminin tədqiqi səviyyəsi şərh edilmişdir. Problemin işlənmə səviyyəsi öyrənilərkən həm azərbaycanlı alimlərin, həm də xarici ölkə alimlərinin yaradıcılığına müraciət edilmişdir. Nəticədə, problemin əsaslı şəkildə tədqiqinə ehtiyac olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

C.H.Мамедова

УРОВЕНЬ ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ РАБОТ СТУДЕНТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: история Азербайджана, обучение, проблема, уровень изученности, студент, самостоятельные работы, технологии обучения, системное исследование

В статье были комментированы уровень изученности проблемы технологий организации самостоятельных работ студентов при обучении истории Азербайджана. При изучении проблемы были анализированы работы как местных, так и зарубежных ученых. В итоге было установлено, что есть необходимость фундаментального изучения проблемы.

S.N.Mammadova

STUDY LEVEL OF ORGANIZATIONAL TECHNOLOGIES OF STUDENTS' INDIVIDUAL WORKS IN TEACHING AZERBAIJAN HISTORY

Keywords: history of Azerbaijan, training, problem, level of study, student, independent work, learning technologies, system research

The article also interprets study level of the issue of organizational technologies of individual works in teaching Azerbaijan history in higher education institutions. During analysing the study level of the problem, scientific activities of

both Azerbaijani, and foreign scientists were referred to. Eventually, the need to thoroughly study the problem was determined.

Ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat pilləsində Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin səmərəli təşkil edilmiş müstəqil işləri problemi özünün didaktik və tərbiyəvi təsirinə görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Problemin aktuallığını nəzərə alaraq müstəqil işlərin tədqiqatçıları tərəfindən həmin məsələlərin necə və hansı səviyyədə işlənilməsinə işıqlandıracağıq.

Təhsil sistemində müstəqil işlərin tətbiqi məsələləri qədim tarixə malikdir. Doğrudur, qədim və orta əsrlərdə təhsilverənlər əsas bilikləri şifahi şərhlə vasitəsilə verirdilər. Sonra isə müstəqil iş kimi qiraətdən istifadə olunurdu. Eləcə də ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi işi də müstəqil işlərin sırasına daxil edilirdi. Zaman keçdikcə təlim prosesi təkmilləşdikcə təlimin ayrılmaz hissəsi olan müstəqil işlərində həm növləri, həm tipləri, həm də tətbiqi formaları həm mürəkkəbləşmiş, həm də yetərincə təkmilləşərək təlim və tərbiyəvi əhəmiyyəti yüksəlmişdir.

Müasir təlim metodlarının və texnologiyalarının tətbiqi nəticə etibarilə məntiqi cəhətdən müstəqil işlərə gətirib çıxarır. Çoxsaylı ədəbiyyatlarla tanışlıqdan aydın olur ki, müstəqil işlərə həsr edilmiş tədqiqatların çox böyük əksəriyyəti ümumtəhsil məktəblərində müxtəlif fənlərin tədrisində həsr edilib. Ali təhsilin bakalavriat pilləsində Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işləri problemi bu vaxta qədər tədqiqat obyektini kimi seçilməmişdir.

O.V.Volobuyev, S.İ.Matrunenkov və B.M.Şor (1, s.3-17) ali məktəblərdə tarix və ictimaiyyətin tədrisində praktikumlardan istifadəyə həsr edilmiş metodik vəsaitləri xüsusi didaktik əhəmiyyətə malikdir. Metodik vəsait girişdən, istifadə olunmuş ümumi ədəbiyyatdan və 192 səhifədən ibarətdir. Metodik vəsaitin məzmununu ilə tanışlıqdan aydın olur ki, müəlliflər praktikumların həm didaktik, həm də tərbiyəvi cəhətlərini yetərincə açmışlar.

L.İ.Mansurova “Orta ümumtəhsil məktəblərində tarixin tədrisində şagirdlərin idrak fəallığının formalaşdırılması” (2, s.25) mövzusunda apardığı tədqiqat işi problemimiz baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif tarixin tədrisində şagirdlərdə fikri fəallığın yüksəldilməsinin nəzəri və praktik problemlərini tədqiq edərək onlara aydınlıq gətirib. Eləcə də tarixin tədrisində şagirdlərdə fikri fəallığın yüksəldilməsinin səmərəli təşkilini tədqiq edərək sistemləşdirib. Müəllif şagirdlərdə fikri fəallığı dərslə məhdudlaşdırmır, o, dərstdən kənar tədbirlərin didaktik imkanlarından pedaqoji ustalıqla faydalana bilmişdir. Eksperimentin təhlilindən aydın olur ki, tarixin tədrisində şagirdlərdə fikri fəallığın artırılması təlimin səmərəliliyini yüksəldir, şüurlu mənimsəməyə motiv yaradır. Dissertasiyanın məzmunundan görünür ki, tədqiqatçı tarix təlimində şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkilinə yetərincə yer vermişdir.

Tarixin tədrisi metodikasına dair digər bir tədqiqatın müəllifi D.M.Musayevdir. O, tədqiqatını “Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadənin imkanları” (3, s.25) mövzusunda həsr etmişdir. Müəllif tədqiqatında interaktiv təlim metodunun didaktik cəhətlərinə aydınlıq gətirib. O, problemin işlənmə səviyyəsini tədqiq edərkən həm Azərbaycan, həm də xarici ölkə alimlərinin tədqiqatlarını öyrənərək ümumiləşdirmişdir. Dissertasiya işində azərbaycanlı mütəxəssislərin: M.Əmirovun, Z.Veysovanın, R.Xəlilovun, R.Məlikovun, R.Nəcəflinin, Q.Əmircanovanın, F.Bunyatovanın və başqalarının tədqiqatları təhlil edilərək münasibət bildirilmişdir. D.Musayev xarici ölkə alimlərinin problemə münasibətini öyrənmişdir. Bunlardan L.V.Zaqrekova, V.V.Nikolina, M.A.Kavanevoy, S.A.Muxina və A.A.Solovyova, S.E.Polit, D.Conson, P.L.Xon, N.Xromova, V.C.Kukuşkina və başqaları interaktiv təlim metodlarının təlim-tərbiyə prosesindəki yerini, rolunu, vəzifələrini və funksiyalarını tədqiq edərək müəyyənləşdirmişdir.

İ.H.Cəbrayılov Respublikada ilk dəfə olaraq “Pedaqoji təmayüllü ali məktəblərdə Azərbaycan tarixi tədrisinin nəzəri və praktik problemləri” (4, s. 50) mövzusunda tarixin tədrisi metodikası üzrə elmlər doktoru proqramı üzrə dissertasiya müdafiə etmişdir. Müəllif hazırladığı həmin əsərdə tarixin tədrisi metodikasının nəzəri və praktik problemlərini kompleks şəkildə həll etməyə təşəbbüs etmiş və bu işin həllinə əsasən nail olmuşdur.

Problemin nəzəri məsələləri sırasına tarix fənninin proqramlarını, dərsləklərini, metodik vəsaitləri, tarix üzrə müntəxəbatları, eləcə də sorğu ədəbiyyatlarını daxil etmişdir. Müəllif pedaqoji təmayüllü ali məktəblərdə fənnin tədrisinə ayrılan saatlara, mühazirə və seminar məşğələlərinin məzmununa münasibət bildirmişdir.

Dissertasiyada Azərbaycan tarixinin praktik problemlərinin araşdırılmasında əsasən fənnin müxtəlif təlim metodları ilə tədrisində mənimsəmə keyfiyyətinin yüksəldilməsi məsələlərinə aydınlıq gətirmişdir.

Tədqiqatdan əldə olunan nəticələri ali təhsilin bakalavriat pilləsində Azərbaycan tarixinin tədrisinə bir töhfə hesab edirik.

M.M.Əmirov ilk dəfə ümumtəhsil orta məktəblərində tarixin tədrisi metodikasından elmlər doktoru proqramı üzrə “Tarixin tədrisində şagirdlərdə siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması üzrə işin sistemi” (5, s.50) mövzusunda hazırladığı dissertasiya işi həm didaktik, həm də siyasi çalarına görə çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müəllif tədqiqatında problemin nəzəri məsələlərinin şərhli prosesində tarix fənninin proqramlarını, dərsləklərini, metodik vəsaitlərini, müntəxəbat və sorğu ədəbiyyatlarını təhlil etmişdir. Tədqiqatçı problemin tədqiqi vəziyyətini öyrənərkən müəyyən etmişdir ki, mövzunun aktuallığına baxmayaraq həmin problem Azərbaycanda tədqiqat obyektinə kimi seçilməmişdir. M.Əmirov tarixin

tədrisində şagirdlərdə siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması məsələlərinin ümumtəhsil məktəblərində tətbiqi vəziyyətini də öyrənmiş, siyasi mədəniyyət anlayışına aydınlıq gətirmişdir. Müəllif Azərbaycan tarixində və ümumi tarix kurslarında icitmai şüurun müxtəlif formalarını özündə ehtiva edən mövzuların imkanlarını araşdırmış, dərs nümunələri vermişdir. Verilən dərs nümunələri eksperimentin hər üç növündə yoxlanılmışdır. Dissertasiya işi tədqiqatın qarşısında qoyulmuş vəzifələrlə tamamlanmışdır. Lakin bütün bu göstərdiyimiz müsbət məziyyətlərə baxmayaraq müəllif problemi ali məktəblərin müstəvisində həll etməmişdir. Fikrimizcə, təhlilə cəlb etdiyimiz dissertasiya işi ali təhsili əhatə etməsə də, tarixin tədrisi metodikası elmini yetərinə zənginləşdirmişdir.

Tarixin tədrisi metodikası elminin daşıyıcılarından biri olan A.M.Cəlilov “Azərbaycan tarixinin tədrisində şagirdlərdə tarixi anlayışların formalaşdırılması üzrə işin sistemi” (6) mövzusunda apardığı tədqiqat həm mahiyyətinə, həm də məzmununa görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan tarixi kurslarında tarixi anlayışların yerini, rolunu, didaktik əhəmiyyətini müəyyənləşdirmişdir. Tarixi anlayışların təsnifatını və mahiyyətini aydınlaşdıraraq onların tədrisi imkanlarını tədqiq etmişdir. Müəllif qeyd edir ki, bütün elmlərin əsasını anlayışlar təşkil etdiyi kimi, tarix elminin də məzmununu anlayışlar təşkil edir. Bu baxımdan tarixin tədrisində anlayışların mənimsədilməsi məhz birbaşa tarix elminin mənimsədilməsinə xidmət edir. Tədqiqatın xüsusi didaktik əhəmiyyət kəsb etməsinə baxmayaraq problem ali məktəb müstəvisində həll edilməmişdir.

Tarixin tədrisi metodikasında tədqiq edilən digər bir problemi A.H.Veysov həll etməyə təşəbbüs göstərmişdir. O, “Tarixdən təkrar dərslərinin təşkili üzrə işin sistemi” (7, s.25) mövzusu üzrə tədqiqat aparmışdır. Müəllifin apardığı tədqiqat problemimizlə birbaşa bağlı olmasa da, tarixin tədrisi metodikası ilə əlaqədardır. A.Veysov tədqiqatında tarix dərslərində təkrarın yerini və rolunu əsaslandırmışdır. Təkrar dərslərinin təsnifatını müəyyənləşdirərək dərs nümunələri vermişdir. Təkrarın didaktikada misilsiz rolunu bir daha üzə çıxarmışdır. Dissertasiya ali məktəblərə həsr edilməmişdirsə də, təkrarın rəngarəng formalarını tədqiq edərək öyrənə bilmişdir.

Tarixin tədrisi metodikası sahəsində tədqiqatçılardan biri də Q.M.Aslanovdur. O, “SSRİ tarixi kursunda müttəfiq respublikaların tarixi üzrə dərşdənkənar tədbirlər” (8, s.25) mövzusunda dissertasiya işini uğurla hazırlamışdır. Müəllif dərşdənkənar tədbirlərin didaktik, psixoloji və fəlsəfi əsaslarını müəyyənləşdirməklə onların təsnifatını da vermişdir. Dissertasiyada maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, dərşdən kənar tədbirlər tarix dərslərinin köməkçisi, onların məntiqi davamı, təlim-tərbiyəyə kömək edən bir vasitə kimi təqdim olunmuşdur. Dissertasiya işinin XX əsrin 80-ci illəri üçün mühüm

əhəmiyyət kəsb etməsi ilə yanaşı, onun bəzi komponentlərindən bu gün də istifadə olunur.

Türkiyə vətəndaşı, Azərbaycanda ilk özəl türk liseylərinin təşkilatçısı Ərsoy Özkanın “Tarixin tədrisində məktəb mühazirə və seminarlarından istifadə üzrə işin sistemi” (9, s.25) mövzusunda hazırladığı dissertasiya işi həm didaktik, həm də tərbiyəvi imkanlarına görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müəllif tədqiqatında mühazirə və seminarların təşkilinin nəzəri məsələlərini tədqiq edərək problemin işlənmə səviyyəsini, məktəbdə mühazirə və seminarların təşkili vəziyyətini öyrənərək ümumiləşdirmişdir. O, tarixin tədrisi metodikası elmində məktəb mühazirə və seminarlarının əhəmiyyətinə obyektiv qiymət verərək problemin mahiyyətini müxtəlif aspektlərdən şərh etmişdir.

B.İ.Ələsgərovun “Orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisi prosesində şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkili” (10, s.25) mövzusunda hazırladığı dissertasiya işi tədqiq etdiyimiz problemlə birbaşa bağlıdır. Doğrudur, burada müəllif obyekt kimi orta məktəbləri seçmişdir. Bizdə isə obyekt ali məktəblərdir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, həmin dissertasiya işindən təqdimatımızda faydalanmışıq.

Müəllif müstəqil işlərin mahiyyətini, məzmununu, didaktika və tarixin tədrisi metodikası elmində yerini və rolunu müəyyənləşdirmişdir. Problemin məktəb təcrübəsindəki vəziyyətini və işlənmə səviyyəsini öyrənərək ümumiləşdirmişdir. Dissertasiyada şagirdlərin müstəqil işlərinin növlərini, tiplərini, tətbiqi formalarını nəzərə almaqla onların təsnifatını da tədqiq edərək müəyyənləşdirmişdir.

L.Ş.Əsədovanın “Ali məktəblərin bakalavr pilləsində tələbələrin müstəqil işin sistemi” (11, s.25) mövzusunda dissertasiya işi didaktik dəyərinə görə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif dissertasiyanın birinci fəslində problemin nəzəri məsələlərini – müstəqil işlərin mahiyyətini, problemin ali məktəblərdəki tətbiqi vəziyyətini, işlənmə səviyyəsini, didaktik və psixoloji əsaslarını tədqiq edərək öyrənmişdir. Dissertasiyanın ikinci fəslində problemin praktik məsələlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Dissertasiya işi ali məktəblərdə təlimin və tərbiyənin təkmilləşdirilməsində mühüm rola malikdir.

L.A.Məmmədlinin “Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi yolları” (12, s.25) mövzusunda tədqiqatı tədqiq etdiyimiz problemlə demək olar ki, üst-üstə düşür. Müstəqil iş birbaşa idraki fəallığa motiv yaradan amillərdən biridir. Müəllif tələbələrin idraki fəallığının inkişaf etdirilməsi üzrə işin sistemini yaratmışdır.

A.A.Qasımova “Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə” (13) adlı monoqrafiyası son illərdə nəşr olunmuş ən qiymətli vəsaitlərdən biridir. Monoqrafiyada Azərbaycan tarixinin yeni təlim texnologiyaları ilə tədrisinin elmi-nəzəri əsasları araşdırılmışdır. Bu məqsədlə yeni təlim texnologiyalarının mahiyyəti, problemin fəlsəfi, pedaqoji

və psixoloji əsasları müəyyənləşdirilmişdir. Problemin qoyuluşu, proqramlar, dərsləklər, eləcə də öyrənilən məsələnin tədqiqi səviyyəsi təsdiq olunmuşdur. Ali təhsilin bakalavriat pilləsində Azərbaycan tarixinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə üzrə işin sistemi verilmişdir. Monoqrafiya ali məktəbin professor və müəllim heyətinin stolüstü kitablarından biridir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, ali təhsil müəssisələrinin bakalavriat pilləsində Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin səmərəli təşkilinə həsr edilmiş tədqiqata rast gəlmədik. Təhlilə cəlb etdiyimiz tədqiqatlarda müstəqil işləri səciyyələndirərək onun funksiyaları, növləri, tipləri, təsnifatı, təlim metodları içərisində öyrədiciilik səviyyəsi, eləcə də təlimdə şüurlu mənimsəməyə verdiyi töhfə işıqlandırılmayıb.

Beləliklə, ali təhsilin bakalavriat pilləsində Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinin tədqiqi bu sahədə olan boşluğu doldurur, problemin həllinə çox böyük töhfə vermiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Волобуев О.В., С.И.Матруненко, Б.М.Шор. Практикум по методике преподавания истории и обществоведения: пособие для студентов-заочников 4-5 курсов ист.фак.пед.ин-тов. Мос.кос.зач.пед.ин-т, 2-е изд., М.: Просвещение, 1989, 315 с.
2. Mansurova L.İ. Orta ümumtəhsil məktəblərində tarixin tədrisində şagirdlərin idrak fəallığının formalaşdırılması: Ped. üzr. fəl. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2010, 25 s.
3. Musayev D.M. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisində interaktiv metodlardan istifadənin imkanları: Ped. üzr. fəls. dok. ... dis. avtoref. Bakı, 2009, 25 s.
4. Cəbrayilov İ.H. Pedaqoji təmayüllü ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin nəzəri və praktik problemləri: Ped.üzr.elm. dok. ... dis. atvoref. Bakı, 2007, 50 s.
5. Əmirov M.M. Tarixin tədrisində şagirdlərdə siyasi mədəniyyətin formalaşdırılması üzrə işin sistemi: Ped.üzr.elm.dok..dis. Bakı, 2008, 315 s.
6. Cəlilov A.M. Azərbaycan tarixinin interaktiv təlim metodları ilə tədrisində şagirdlərdə tarixi anlayışların formalaşdırılması. Bakı, Nurlan, 2006, 170 s.
7. Veyisov A.H. Tarixdən təkrar dərslərinin təşkili üzrə işin sistemi: Ped.üzr.fəls. dok..dis. atvoref. Bakı, 1985, 25 s.
8. Асланов Г.М. Внеурочная работа по истории союзной республики в курсе истории СССР (на материалах изучения истории Азербайджана в школах Азербайджанской ССР): Автореф. дис...док. пед.наук.филос. М., 1980, 25 с.
9. Ərsoy Ö.X. Tarixin tədrisində məktəb mühazirə və seminarlarından istifadə üzrə işin sistemi: Ped.üzr.fəls.dok...dis. Bakı, 1998, 147 s.
10. Ələsgərov B.İ. Orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixinin tədrisi prosesində şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkili: Ped.üzr.fəl.dok...dis. Bakı, 1998, 175 s.

11. *Əsədova L.H.* Azərbaycan tarixinin tədrisində bədii ədəbiyyatdan istifadənin təlimin keyfiyyətinə təsiri (IX-XI siniflərin materialları əsasında): Ped.üzr. fəl.dok...dis. Bakı, 1996, 165 s.
12. *Məmmədli L.A.* Tələbələrin idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi yolları: Ped.üzr.fəl.dok. ... dis. Bakı, 149 s.
13. *Qasımova A.A.* Ali məktəblərdə Azərbaycan tarixinin tədrisində yeni təlim texnologiyalarından istifadə. Monoqrafiya. Bakı: Mütərcim, 2017, 225 s.

UOT 94 (479.24)

Ş.K.Mövsümov

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
shafa.mk@gmail.com

1941-1945-Cİ İLLƏR MÜHARİBƏSİNDƏ ÖN CƏBHƏDƏ VƏ PARTİZAN HƏRƏKATINDA AZƏRBAYCANLILARIN İŞTİRAKI AZƏRBAYCAN SOVET TARİXSÜNASLIĞINDA

Açar sözlər: 1941-1945-ci illər, müharibə, Azərbaycan sovet tarixşünaslığı, ön cəbhə, partizan hərəkəti

Məqalədə azərbaycanlıların 1941-1945-ci illər müharibəsində ön cəbhədə və partizan hərəkətində iştirakının Azərbaycan sovet tarixşünaslığında daha çox araşdırılması göstərilmişdir. Həmçinin bu dövrü tədqiq edən tarixçilərin əsərlərində xalqımızın igid oğullarının faşizmə qarşı mübarizəsinin sovet dövrünün siyasi konsepsiyası baxımından tədqiq olunması qeyd olunmuşdur. Məqalədə 1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların ön cəbhədəki hərbi əməliyyatlardakı qəhrəmanlığı ilə yanaşı, düşmən arxasında partizan hərəkətindəki fəaliyyətinin Azərbaycan sovet tarixşünaslığında ümumi olaraq verilməsinə toxunulmuşdur. Məqalədə adıçəkilən dövrün araşdırılması ilə məşğul olan tədqiqatçıların əsərləri dövrüyyəyə cəlb edilmişdir. Müəllif məqalədəki faktların müasir Azərbaycan tarix elmi üçün aktual olduğunu vurğulamışdır.

Ш.К.Мовсумов

УЧАСТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ НА ПЕРЕДНЕМ ФРОНТЕ И В ПАРТИЗАНСКОМ ДВИЖЕНИИ В ВОЕННЫЕ ГОДЫ 1941-1945 ГГ. В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Ключевые слова: 1941-1945 годы, война, Азербайджанская советская историография, передний фронт, партизанское движение

В статье наибольшее внимание уделено участию азербайджанцев на войне в 1941-1945 годах на переднем фронте и в партизанском движении Азербайджанской советской историографии. Также в произведениях историков, изучающих этот период было отмечено мужество сыновей нашего народа в борьбе против фашизма с точки зрения политической концепции советского периода. В статье наряду с героизмом азербайджанцев в военной деятельности на переднем фронте, затронута деятельность партизанского движения на фронтовой линии в советской историографии Азербайджана. В статью вовлечены произведения специалистов, занимающихся исследованием этого периода. Автор подчеркнул актуальность фактов, приведенных в статье для современной науки истории Азербайджана.

Sh.K.Movsumov

THE PARTICIPATION OF AZERBAIJANI IN THE FRONT AND PARTISAN MOVEMENT DURING THE WAR YEARS OF 1941-1945 IN AZERBAIJAN SOVIET HISTORIOGRAPHY

Keywords: 1941-1945 years, war, Azerbaijan soviet historiography, forefront, partisan movement

The article focuses on the participation of Azerbaijanis in the war of 1941-1945 in the battle front and the partisan movement in the Soviet historiography of Azerbaijan. Also in the works of historians studying this period was noted in terms of the political concept of the Soviet period, the courageous sons of our people in the struggle against fascism. In the article, along with the heroism of Azerbaijanis in military activities in the forefront, the activities of the partisan movement on the front line in the Soviet historiography of Azerbaijan are affected. In the process of creation, articles were used by works of researchers involved in the investigation of this period. The author stressed the relevance of the facts given in the article for the scientific history of Azerbaijan.

Giriş

1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların ön cəbhədə və partizan hərəkətində iştirakı Azərbaycan sovet tarixşünaslığında kifayət qədər tədqiq olunub. Lakin dövrün sovet ideologiyası təsiri altında yazılmış bu əsərlərdə xalqımızın igid oğullarının şücaəti daha geniş əks olunmayıb. Bundan əlavə müstəqillik əldə etdikdən sonra adiçəkilən dövrün araşdırılması zamanı yeni faktlar ortaya çıxmışdır. Bu isə mövzunun yenidən araşdırılmasının aktuallığını göstərir. Qeyd edilən mövzunun praktiki əhəmiyyəti ali məktəblərin tarix fakültələrinin müəllim və tələbələri üçün əyani vəsait və sərbəst işlərin yerinə yetirilməsi zamanı nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malikdir. Məqalə Azərbaycan sovet tarixşünaslığı əsasında hazırlanmış, ön cəbhədə və işğal olmuş ərazilərdəki partizan hərəkətinə aid ədəbiyyatlar dövrüyyəyə cəlb edilmişdir.

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında 1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların iştirakından bəhs edilərkən qeyd olunmalıdır ki, onların ön cəbhədə və partizan hərəkətində fəaliyyəti daha çox araşdırılmışdır. Qeyd edilən mövzuya aid tarixşünaslığımızda kifayət qədər tədqiqat aparılmışdır. Müəlliflər öz əsərlərində azərbaycanlıların ön cəbhədə hərbi əməliyyatlarda iştirakını və partizan hərəkətində fəaliyyətlərini araşdırsalar da, mövcud dövrün ictimai-siyasi təsirinin yaratdığı konsepsiyadan kənara çıxıb bilməmişlər. Azərbaycanlıların döyüş əməliyyatlarında iştirakı müxtəlif əsərlərdə ya ümumi olaraq verilmiş, ya da ayrı-ayrı Sovet İttifaqı qəhrəmanlarına həsr olunmuş xüsusi tədqiqat əsərlərində yazılmışdır. Tədqiqatçılar bu və ya digər əsərlərdə

azərbaycanlı döyüşçülərin müxtəlif döyüş cəbhələrindəki qəhrəmanlıqlarını, hərbi əməliyyatlarda iştirakını, eləcə də, partizan hərəkətində fəaliyyətlərini tədqiq etmişlər.

Azərbaycanlıların ön cəbhədə və partizan hərəkətində iştirakına aid əsərlər müharibə dövründə yazılmağa başlandı. Belə əsərlərdən birində – 1942-ci ildə nəşrə getmiş "Azərbaycanın şanlı oğulları" əsərinin birinci hissəsində ön cəbhədə və hərbi əməliyyatlarda fərqlənən azərbaycanlılar haqqında ümumi məlumat verilir. Burada siyasi rəhbər Kamal Qasimovun Prut çayı ətrafında qəhrəmanlığı, təyyarəçi Məzahir Abbasovun Rumıniya cəbhəsində şücaəti və gənc təyyarəçi Hüseynbala Əliyevin Sankt-Peterburq səmasında alman faşist təyyarəçilərini məhv etməyindən bəhs edilir (5, s.3-14). Qeyd olunan kitabda doktor Əbdürrəhman Quliyev, kəşfiyyatçı Ələkbər Nadirov və Cabbar Rzayev, tankçı Cahandar Hacıyev haqqında qısa məlumat verilmiş, həmçinin xalqımızın igid qadınları: snayperçi Ziba Qəniyeva, tibb bacısı Böyükxanım Bağırova barədə faktlar yer almışdır. Bu əsərin 1944-ci ildə nəşrə gedən 2-ci hissəsində Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanov və İdris Süleymanova aid ümumi məlumat verilmiş, ön cəbhədə hərbi əməliyyatlarda və partizan hərəkətində şücaət göstərmiş azərbaycanlılar barədə yazılsa da, onların döyüş yolları tam işıqlandırılmamışdır. 1945-ci ildə nəşrə gedən 3-cü kitabda artıq müharibə başa çatsa da, ön cəbhədə faşizmə qarşı mübarizədə, hərbi əməliyyatlarda və döyüş meydanlarında xüsusi fədakarlıq göstərmiş ayrı-ayrı azərbaycanlıların rolu barədə geniş məlumat verilməmişdir. Burada Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış azərbaycanlılardan qısaca bəhs edilmişdir. Həmin nəşrin III hissəsində döyüş meydanlarında qəhrəmanlıq göstərmiş azərbaycanlı qadınlardan yalnız partizan-həkim Aliyə, Pakizə və başqalarının adlarına rast gəlinir.

Keçmiş Leninqrad şəhəri uğrunda döyüşlərdə igidlik göstərmiş əfsanəvi təyyarəçimiz Hüseynbala Əliyevdən bəhs edilən Yevqeni Tokarçevskinin "Qanadlı qəhrəman" adlı əsərində qəhrəmanın həyatından, cəbhə yolundan və onun döyüşlərdə iştirakından yazılmışdır. Əsər həcmcə kiçik olsa da, burada onun haqqında verilən məlumatlar ön cəbhədə azərbaycanlıların iştirakını araşdırmaq baxımından 1941-1945-ci illər müharibəsinin tarixşünaslığı üçün dəyərlidir. Sonda SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyətinin Hüseynbala Əliyevi döyüş tapşırığını yerinə yetirdiyinə görə "Lenin" ordeninə layiq görməsi münasibətilə atasına yolladığı məktubun mətni verilmişdir (14, s.20).

Hərbi əməliyyatların getdiyi bir dövrdə A.Lermanın nəşr etdirdiyi kiçik əsərdə Akim Abbasovun döyüş yoluna ümumi nəzər salınmışdır. Qəhrəmanın həyat yolu və hərbi əməliyyatlarda iştirakına aid əsərdə qısa məlumat verilsə də, bu mövzuya aid tarixşünaslığımızda ilk əsərlərdən sayılır. Burada A.Abbasovun döyüş yolu barədə ümumi məlumat verilmiş, hərbi əməliyyatların birində onun düşmənin 17 tankı, 2 zirehli maşını, çoxlu əsgər və zabitini məhv etdiyi

göstərilmişdir (9, s.9). Həmçinin əsərdə Şimali Qafqaz cəbhəsindəki igidliyinə görə A.Abbasovun komandanlıq tərəfindən 19 yanvar 1943-cü ildə "Qızıl bayraq" ordeni ilə təltif edilməsinə rast gəlmək mümkündür.

X.Aslanova tərəfindən yazılmış "Azərbaycan oğulları Stalinqrad uğrunda vuruşmalarda" adlı kiçik əsərdə bu şəhərin müdafiəsində qəhrəmanlıq göstərən snayperçi Baloğlan Abbasovun 51 gün içində 106 faşist öldürməsindən, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanovun rəhbərliyi altında düşmənin 46 tankı, 9 minaatan batareyası, 26 tankvuran topunu sıradan çıxartması və 700-dək hitlerçini məhv etməsindən bəhs edilir (4, s.9). Həcmcə kiçik olan bu əsərdə müəllif keçmiş Stalinqrad uğrunda döyüşlərdə həmyerlilərimizin iştirakını Azərbaycan oğullarının "rus xalqı ilə birlikdə Stalin dostluğunun gözəl nümunəsi" kimi qələmə vermişdir. Əsərdə qeyd edilir ki, bu şəhər uğrunda qəhrəmanlıq göstərmiş yüzlərlə azərbaycanlının içərisində orden və medalla təltif edilənlər vardır. Burada Qvardiya leytenantı Abdulla Axundov, qvardiya serjantı Şamil Hüseynov, qvardiya qızıl əsgəri Əyyub Həmidov, təyyarəçi Nuru Əliyev, baş leytenant Həmzə Sadıxov və digərlərinin adları çəkilir (4, s.17).

Qriqori Jilyayevin "Partizan qeydləri" əsəri 1941-1945-ci illər müharibəsində hitlerçilərin işğalı altında olan ərazilərdə partizanların fəaliyyətini öyrənmək baxımından qiymətlidir. Hitlerçilərə sarsıdıcı zərbələr vuran azərbaycanlı partizanların da adının çəkildiyi bu kitab tarixşünaslığımız üçün əhəmiyyətlidir. Müəllif azərbaycanlı partizanlar və onların iştirak etdiyi hərbi əməliyyatlar haqqında məlumatlar vermişdir. Azərbaycanlı partizanlardan Qədir İskəndərov, Cabbar Əliyev, Qulamhüseyn Əliyev, Novruz Novruzov, Mirzəcan Mirzəcanov, Bayram Əzizov, Məmməd Saddilayev və başqaları haqqında yazmış, onların döyüş yolu və İtaliyadakı antifaşist fəaliyyətini göstərmişdir (6, s.90). Müəllif həmçinin keçmiş Yuqoslaviyadakı antifaşist, müqavimət və partizan hərəkətində iştirak edən azərbaycanlı partizanların M. Hüseynzadə ilə əlaqələri barədə məlumat vermişdir.

Ön cəbhədə və hərbi əməliyyatlarda azərbaycanlıların iştirakından bəhs edən tədqiqatların içərisində AMEA Tarix İnstitutunun 1963-cü ildə nəşr etdirdiyi əsər Azərbaycan sovet tarixşünaslığında digər əsərlərdən xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir. Həmin əsərdə 1941-1945-ci illər müharibəsində göstərdikləri igidliklərə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı və müxtəlif orden-medallar almış azərbaycanlılar haqqında ayrı-ayrılıqda məlumat verilmiş, onların həyat və döyüş yolu ümumi işıqlandırılmışdır. Əsər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanovun müharibə dövründə qəhrəmanlığı ilə başlayır və onun döyüş yoluna ümumi nəzər salınır. Burada göstərilir ki, 1944-cü ilin payızında H.Aslanovun tankçıları Riqa körfəzində Borisov, Orşa, Minsk, Vilnus və Riqa şəhərlərini azad etmiş, buna görə 8 dəfə Ali Baş komandanın təşəkkürünə layiq görülmüşdür (3, s.10). Qeyd olunan nəşrdə Sovet İttifaqı

Qəhrəmanı adını almış ilk azərbaycanlı İsrafil Məmmədovun igidliyindən bəhs edilmiş, antifaşist və partizan hərəkətinin fəal üzvü M.Hüseynzadənin Şimali İtaliyada və keçmiş Yuqoslaviyada hitlerçilərə qarşı mübarizəsi yer almışdır (3, s.23). Əsərdə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Məmiş Abdullayev, Müseyib Allahverdiyev, İsmayıl Bayramov, Ziya Bünyadov və eləcə də Azərbaycanda yaşayan başqa xalqların nümayəndələrindən ön cəbhədə hərbi əməliyyatlarda iştirak edənlər haqqında məlumat əks olunmuşdur.

H.Quliyevin "Cəbhə qəzetləri (1941-1945-ci illər)" əsəri müharibə dövründə ön cəbhədə və döyüşlərdə azərbaycanlıların qəhrəmanlığı və arxa cəbhədə insanların cəbhəyə dəstəyindən bəhs edən qəzetlərdən yazır. Əsərin ikinci fəslə 1941-1945-ci illər müharibəsi zamanı ön cəbhədə, Avropada müqavimət və partizan hərəkətində azərbaycanlıların iştirakı haqqında yazılan qəzetlərə aiddir. Burada hərbi əməliyyatlarda iştirak edən və keçmiş SSRİ-nin işğal olunmuş şəhərlərinin düşməndən təmizlənməsində qəhrəmanlığı ilə fərqlənən azərbaycanlılardan yazılmışdır. Əsərin yazılmasında müəllifin istifadə etdiyi əsas qəzetlər "FKQO döyüşçüsü" , "Qızıl Ordu", "Sovet döyüşçüsü", "Həyəcan", "Suvorovçu", "Vətən eşqi", "Hücum" və başqalarıdır (8, s.6).

Qeyd olunan tədqiqatda Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Qafur Məmmədovun, Adil Quliyevin, Akim Abbasovun, Stalinqrada və Moskva ətrafında döyüşlərdə fərqlənən həmyerlilərimizin iştirakının verildiyi cəbhə qəzetləri yer almışdır. Azərbaycan xalqının ön cəbhədə və hərbi əməliyyatlarda iştirak edən döyüşçülərə yazdıqları məktublar, eləcə də, cəbhədən döyüşçülərin yazdıqları məktublar 1941-1945-ci illər müharibəsi illərində nəşr olan qəzetlərdə əks olunmuşdur. Bu qəzetlər və onlar əsasında yazılmış əsərlər tarixşünaslığımız baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin əsərdə xalqımızın qəhrəmanlığını "sosializmin müdafiəsi", "sovet torpağının qorunması" və "vahid sovet xalqının hünəri" kimi dəyərləndirən müəllif dövrün mövcud inzibati-amirlik metodlarının təsirindən yayına bilməmişdir. Müəllif döyüşçülərin qəhrəmanlığını "kommunist partiyasının qarşıya qoyduğu mühüm tapşırıq" kimi dəyərləndirir (8, s.138).

Ayro Sərkisovun "Qafqazın qəhrəman qızları" (rus dilində) adlı əsərində 1941-1945-ci illər müharibəsində alman faşistlərinə qarşı ön cəbhədə hərbi əməliyyatlarda iştirak edən qafqazlı qızlardan bəhs edilir. Bunların arasında azərbaycanlı qadınlar da olduğundan əsər tarixşünaslığımız üçün dəyərlidir. "Sevastopolun müdafiəsinin iştirakçıları" bölməsində Əsmər Həsənova, "Paytaxtımız uğrunda" bölməsində snayperçi Ziba Qəniyeva, "Kiçik torpaq" bölməsində Suqra Paşayeva və Səkinə Əliyevanın müharibədə iştirakına aid qısa məlumatlar verilmişdir. "İtkin düşmüşlər" bölməsi Mədinə Əhmədovanın və onun digər azərbaycanlı xanımlarla birlikdə müharibədə qəhrəmanlığına aiddir (13, s.99). "Qanadlı qızlar" bölməsində isə azərbaycanlı qadın Züleyxa

Seyidməmmədovadan danışılır. Əsərdə müəllif azərbaycanlı qadın döyüşçülər haqqında ümumi məlumat verməklə kifayətlənmişdir.

İsaq Məmmədovun 1967-ci ildə çap olmuş əsərinin dördüncü bölməsi azərbaycanlıların ön cəbhədə antifaşist hərəkətində fəaliyyətini əhatə edir. Müəllif azərbaycanlı gənclərin faşistlərə qarşı müharibənin ilk günlərindən mübarizə aparmasından yazır, Rusiya, Ukrayna və Belorusiya uğrunda döyüşməsinə xatırladır. Sərhədboyu rayonlardan başlamış Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq), Moskva, Sevastopol, Odessa, Stalinqrad, Kiyev və digər şəhərlər uğrunda, eləcə də Qafqaz uğrunda gedən şiddətli döyüşlərdə, Dnepr çayını döyüşə-döyüşə keçməkdə, Sovet Ordusunun sonrakı hücum döyüşlərində, partizan əməliyyatlarında, Berlin ətrafındakı vuruşmalarda Azərbaycan gənclərinin digər xalqların nümayəndələri ilə birlikdə misilsiz igidliklər göstərməsi qeyd olunur (10, s.43). Burada müəllif hərbi əməliyyatlarda xüsusi fərqlənmiş gənclərin adını çəkir, düşmənlə mübarizədə qəhrəmancasına həlak olanlardan yazır. Həmçinin Leninqrad uğrunda döyüşlərdə Hüseynbala Əliyevin, Novqorodda İsrafil Məmmədovun, Moskva ətrafında İdris Vəliyevin, Rumıniya uğrunda Gəray Əsədovun və Dnepr çayını keçən cəsur azərbaycanlı igidlərin adlarını çəkir. Əsərdə partizan hərəkətindən yalnız M.Hüseynzadənin Adriatik sahillərində faşistlərlə mübarizəsinə aid məlumat verilmişdir. Berlin uğrunda döyüşlərdən yazan İsaq Məmmədov baş leytenant Adil Quliyevin qəhrəmanlığından bəhs edir. 416-cı Taqanroq diviziyasının cəsur döyüşçüsü Ənnağı Bünyadovun son nəfəsində öz döyüş yoldaşlarının düşməne qarşı amansız olmasını xatırladır. Sonda qeyd olunur ki, 1941-1945-ci illər müharibəsində göstərdikləri igidliklərə görə 3.5 milyon gənc döyüşçü orden və medallarla təltif edilmişdir ki, onların da arasında kifayət qədər həmyerlimiz vardır (10, s.47).

Ön cəbhədə düşməne qarşı mübarizə aparmış azərbaycanlılara aid fundamental əsərlərdən biri 1975-ci ildə qələbənin 30 illiyi münasibətilə çap olmuş "Azərbaycanın qızıl ulduzları" adlı əsərdir. AMEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən hazırlanmış bu tədqiqat əsəri azərbaycanlıların ön cəbhədə döyüş yolunu araşdırmaq baxımından tarixşünaslığımız üçün çox dəyərli mənbədir. Azərbaycan dili ilə yanaşı, rusca da yazılmış həmin əsərdə bəhs edilən qəhrəmanların həyat və döyüş yoluna aid fotosəkillər də əks olunmuşdur. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış Həzi Aslanov, Məmiş Abdullayev, Ziya Bünyadov, İsrafil Məmmədov və başqalarının döyüş yoluna qısa nəzər salınmış, onlara aid fotosəkillər verilmişdir. 121 oçerkdən ibarət olan bu əsər Azərbaycanda doğulan və Sovet Ordusunda döyüşən qəhrəmanların ön cəbhədə şücaətini əks etdirir. Əsərin girişində qeyd edilir ki, Azərbaycan oğul və qızları müharibənin ilk günlərindən SSRİ-də yaşayan xalqlar ilə bərabər döyüş meydanlarına atılmış, vətənin müdafiəsinə qalxmış və Azərbaycan rəhbərliyi bu qəhrəmanların şücaətini qiymətləndirmişdir. Onlar SSRİ-nin müxtəlif orden və

medalları ilə təltif edilmişdir. Ön cəbhədə və hərbi əməliyyatlardakı igidliklərinə görə 170 mindən çox azərbaycanlı döyüşçü SSRİ-nin orden və medalları ilə təltif edilmiş, onlardan 121 nəfəri Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür (2, s.12).

Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Qəzənfər Əkbərovdan bəhs edən kiçik əsərdə onun həyat yoluna qısa nəzər salınmışdır. Bu hərbi oçerkdə Q.Əkbərovun Komensk-Podolsk döyüşündə (1943-cü il iyul) iştirakından az bəhs edilir və yalnız bu döyüşə görə "Qırmızı ulduz" və "İgidliyə görə" medalına layiq görülməsi yazılır. Əsərin sonunda Q.Əkbərova 26 oktyabr 1944-cü ildə ona Belorusiyanın Volomin şəhəri ətrafında döyüşlərdə misilsiz igidliyinə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilməsi barədə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı da yer almışdır (12, s.38).

Mayıl Alıcanovun "Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkatında iştirakı (1941-1944-cü illər)" adlı əsəri azərbaycanlıların partizan və Avropada müqavimət hərəkatında fəaliyyətindən bəhs edən fundamental əsərdir. Müharibə dövrünü əhatə edən bu tədqiqatda müəllif SSRİ-nin hitlerçilərin nəzarətində olan bölgələrində partizan hərəkatı barədə yazır, hitlerçilər tərəfindən ələ keçirilmiş həmyerlilərimizdən Cəfər İsmayılzadənin, Əlibəy Quluzadənin, Əsgər Mustafaoğlunun və b. işgəncələrə məruz qalmasını göstərir (1, s.42). "Azərbaycan döyüşçülərinin Ukrayna ərazisindəki partizan hərəkatında iştirakı" adlanan fəsildə Ukrayna ərazisində fəaliyyət göstərən bütün partizan dəstələrində həmyerlilərimizin iştirakını xüsusi olaraq vurğulayır. Xarkov vilayətində partizan hərəkatının təşkilatçılarından biri, sonralar ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olan Vəli Axundovun döyüş yolu barədə ətraflı məlumat verilir. S.Kovpakın rəhbərlik etdiyi "Sumsq" partizan birləşməsində 20-dən çox azərbaycanlının olduğunu qeyd edən müəllif Aslan Əliyev və Babaş Dadaşov barədə məlumat vermiş, onların 250 nəfərdən çox faşist əsgər və zabitini məhv etməsini göstərmişdir (1, s.55).

Müəllif 3-cü fəslə Belorusiyadakı azərbaycanlı partizanlara həsr etmiş, onların döyüş yolları və həyatı haqqında ətraflı yazmışdır. "Dyadya Kolya" partizan birləşməsində "Suvorov" adına partizan dəstəsinin komandiri Ələkbər Əliyev, "İskra" partizan dəstəsində taqım komandiri Məmməd Məmmədov, "Kommunist" partizan dəstəsinin taqım komandiri İsa Hüseynov, Minsk vilayətində Zəfər Qədimov, "Qroznı" partizan dəstəsində Qara Qurbanov və başqalarının adları çəkilmiş, onların hitlerçilərə vurduğu zərbələr, həmçinin Belorusiyanın işğalçılardan təmizlənməsindəki fəaliyyətləri geniş araşdırılmışdır. Dördüncü fəsil Rusiyanın hitlerçilər tərəfindən işğal edilmiş ərazilərində azərbaycanlı döyüşçülərin iştirakına və onların partizan fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Krım vilayətində Hacı Hüseynov, Həsən Əliyev, Qara İsmayılov, Kamil Səfərov, Əhməd Nağıyev, Vəli Xəlilov, Ələkbər Cabbarov və başqaları barədə xeyli məlumatlar verilmiş, onların partizan fəaliyyətləri geniş

araşdırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, Kırımda 33 böyük partizan dəstəsi faşist işğalçılarına qarşı vuruşurdu ki, həmin dəstələrdən biri də döyüşçülərinin 90 %-i azərbaycanlılardan ibarət olan 8-ci Azərbaycan partizan dəstəsi idi (1, s. 201).

Leninqrad uğrunda hərbi əməliyyatlarda iştirak edən azərbaycanlılar haqqında yazan müəllif İlyas İsmayılovun 11 faşisti məhv etməsini, təyyarəçilərdən H.Əliyev, A.Səmədov, Y.Quliyev, M.Tağıyev və N.Mustafayevin şücaətini vurğulamışdır. Partizanalardan Niyazi Axundzadə, Nəsim Allahverdiyev, Hüseyn Əliyev, Rəşid Əliyev və İsmayıl Dadaşovun hərbi əməliyyatlarda iştirakı qeyd olunmuşdur. Smolensk vilayətində azərbaycanlı qadın Aliyə Rüstəmbəyovanın igidliyindən yazan M.Alıcanov onun faşistlərə qarşı mübarizəsini xüsusi vurğulayır. Bryansk vilayətində Şəfahət Şükürov, Moskva ətrafında İsmayıl Əliyev, Krasnodar ölkəsində İsmayıl Ağalarov, Ağahüseyn Əliyev və digərlərinin qəhrəmanlığı göstərilmişdir.

Mayıl Alıcanov bu əsərdə Litva uğrunda azərbaycanlı partizanların qəhrəmanlığına toxunmuş, "Azad Litva" partizan dəstəsinin döyüşçüsü İskəndər Alxasov və onun döyüş yolu haqqında geniş yazmışdır (1, s.241). Əsərin sonunda müəllif qeyd edir ki, SSRİ-nin orden və medalları ilə 170 minə qədər azərbaycanlı döyüşçü təltif edilmiş, 115 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almışdır. 30 min azərbaycanlı qadının iştirak etdiyini qeyd edən müəllif Ukrayna və Rusiyanın ayrı-ayrı vilayətlərində onların qəhrəmanlığını göstərmişdir. Azərbaycanlıların hərbi əsir düşərgələrində bütün əziyyətlərə baxmayaraq düşmən arxasında gizli antifaşist dəstələri yaratması qeyd olunmuşdur. Əsər tarixşünaslığımızda 1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların partizan hərəkətində iştirakı və fəaliyyətini araşdırmaq baxımından çox dəyərlidir. Azərbaycanlıların hitlerçilərə qarşı mübarizəsi və ön cəbhədə əməliyyatlarından bəhs edən əsərlərdən biri də "Kiçik torpaq uğrunda döyüşlərdə" adlanan əsərdir. Sərraf Kərimov tərəfindən yazılan bu əsərdə 18-ci ordunun tərkibində Qafqazdan Praqayadək döyüş yolu keçmiş həmyerlilərimiz haqqında məlumat verilmişdir. Əsərdə 1000-dək azərbaycanlının tərkibində olduğu bu ordunun düşməne qarşı həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatlarda iştirak edən azərbaycanlılar haqqında çox dəyərli faktlara rast gəlmək mümkündür. Ancaq müəllif dövrün ictimai-siyasi təsirindən kənara çıxıb bilmir, döyüşlərdə qazanılmış uğurları kommunist partiyasının ideoloji təbliğatının nəticəsi aspektindən izah edir. Müəllif Novorossiysk şəhəri uğrunda Azərbaycanın oğul və qızlarından Oruc Ağayev, Xanbaba Muradov, Hüseynağa Sadıqov, Novruz Aslanov, Qaçay Bəhramov, Dürrə və Səkinə Məmmədovalar və digərlərinin qəhrəmanlığını qeyd edir (7, s.22).

Əsərin "Cəbhəçi yaddaşı, cəbhəçi sözü" başlıqlı hissəsində ayrı-ayrı azərbaycanlı döyüşçülərin xatirələri verilmişdir ki, burada olan məlumatlarda həmyerlilərimizin 18-ci ordunun tərkibində iştirak etdiyi döyüşlərdən

yazılmışdır. Yusif Səfərov, Hacıbaba Babayev, Məmməd Zeynalov, Əliağa Cəfərov, İbrahim Həsənov, Ağamehdi Babayev və başqa azərbaycanlı döyüşçülərin yazdıqları xatirələr burada yer almışdır. Əsərin sonunda müəllif 18-ci ordunun şöhrət muzeyində saxlanılan azərbaycanlı döyüşçü Nüsrət Mustafayevin cəbhə gündəliyindəki döyüş yolu haqqında yazır (7, s.93). Bu tədqiqat tarixşünaslığımız baxımından bu gün də mühüm faktlara malik əsərlərdən sayılır.

Sabir Məmmədovun "Azərbaycanın qəhrəman qızları" adlanan əsərində 1941-1945-ci illər müharibəsində ön cəbhədə hərbi əməliyyatlarda fərqlənən azərbaycanlı qadınlar barədə ümumi məlumat verilmişdir. "Azərbaycanın ilk şahin qadınları" başlığı altında Leyla Məmmədbəyova, Sona Nuriyeva və Züleyxa Seyidməmmədovanın döyüş yollarına aid məlumatlara rast gəlinə də, həmin faktlar geniş təsvir edilməmişdir. "Kırımın dastanı" adlanan hissədə Sevastopol uğrunda igidlik göstərən Əsmər Həsənova, "Üç rəfiqə" başlığı ilə Kübra Məmmədova, Lətafət Məmmədova və Pakizə Vahabovanın 44-cü diviziya tərkibində qəhrəmanlığı haqqında yazılmışdır (11, s.27-29). Qeyd olunan əsərin sonrakı bölmələrində müəllif ön cəbhədə tibb xidməti göstərən azərbaycanlı qadınlardan Züleyxa İsmayılova, Zinyət Manafova, Dürrə Məmmədova, Lyudmila Kərimova və bir çoxları haqqında geniş məlumatlar vermişdir.

1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların ön cəbhədə və partizan hərəkətində iştirakı Azərbaycan sovet tarixşünaslığında dövrün siyasi təsiri altında yazılmasına baxmayaraq zəngin faktlara malikdir. Həmin əsərlərdə müəlliflər partizan hərəkətində azərbaycanlıların iştirakını ümumi olaraq versələr də, bu həmin dövrün öyrənilməsi baxımından müasir tarixşünaslığımız üçün əhəmiyyətlidir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra 1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların iştirakına aid xeyli yeni əsərlər yazılmışdır. Bu əsərlərin içərisində azərbaycanlıların ön cəbhədə, xüsusilə, Avropada antifaşist, müqavimət və partizan hərəkətində fəaliyyəti geniş və müasir milli konsepsiyadan araşdırılmış, sovet dövründə müəyyən səbəblərdən nəşrə getməyən arxiv materialları əsasında yeni faktlar üzə çıxmışdır. Müəlliflər müasir tarixşünaslığımızın prinsiplərini əldə rəhbər tutaraq Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almış və partizan hərəkətində fərqlənmiş Azərbaycan oğulları haqqında yeni dəyərli əsərlər ortaya qoymuşlar.

Nəticə

Qeyd olunan mövzu ilə bağlı tədqiqatçıların əsərlərində azərbaycanlıların ön cəbhədə və partizan hərəkətindəki iştirakının həmin dövrün arxiv materialları və dövrü mətbuatı əsasında yazılmasının məqalədə qeyd olunması bu əsərlərin elmi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Burada Azərbaycan sovet tarixçilərinin həmin əsərləri müasir milli tarixşünaslıq konsepsiyası prizmasından qiymətləndirilmişdir.

Məqalədə 1941-1945-ci illər müharibəsində azərbaycanlıların istər ön cəbhə, istərsə də düşmən arxasında partizan hərəkətində fəaliyyətinin Azərbaycan sovet tarixşünaslığında sovet dövrünün kommunist ideologiyası və siyasi doktrinasının təsirinin olmasına baxmayaraq müasir tarixşünaslığımız üçün aktuallığı verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Ahıcanov M.* Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkətində iştirakı (1941-1944-cü illər), Bakı: Elm 1975, 252 s.
2. Azərbaycanın qızıl ulduzları. AMEA Tarix İnstitutu, Bakı: İşıq, 1975, 313 s.
3. Azərbaycan Sovet İttifaqı Qəhrəmanları. AMEA Tarix İnstitutu. Bakı: Azərneşr, 1963, 248 s.
4. Aslanova X. Azərbaycan oğulları Stalinqrada uğrunda vuruşmalarda. Bakı: Azərneşr, 1943, 20 s.
5. Azərbaycanın şanlı oğulları. I kitab, B.: Azərneşr, 1942, 102 s.; II kitab, B.: Azərneşr, 1944, 154 s.; III kitab, B.: Azərneşr, 1945 168 s.
6. *Жуляев Г.* Записки партизана. Баку: Детюниздат, 1957, 176 s.
7. *Kərimov S.* Kiçik torpaq uğrunda döyüşlərdə. Bakı: Gənclik, 1982, 98 s.
8. *Quliyev H.* Cəbhə qəzətləri (1941-1945-ci illər). Bakı: Azərneşr, 1965, 140 s.
9. *Lerman A.* Mahir komandir Akim Abbasov. Bakı: Azərneşr, 1943, 56 s.
10. *Məmmədov İ.* Qəhrəmanlıq tarixindən səhifələr. Bakı: Gənclik, 1967, 54 s.
11. *Məmmədov S.* Azərbaycanın şanlı qızları, Bakı: İşıq, 1988, 114 s.
12. *Məmmədzadə K.* Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Qəzənfər Əkbərov. Bakı: Gənclik, 1975, 38 s.
13. *Саркисов А.* Героические дочери Кавказа. Баку: Азернешр, 1965, 180 s.
14. *Токаряевский Е.* Крылатый богатырь. Баку: Азернешр, 1942, 24 s.

UOT 94 (479.24)

L.S.Namazova

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
namazova.lamiyye@mail.ru*

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN ƏRAZİSİNİN BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ SİYASƏTİ R.M.SEYVORİNİN TƏDQIQATINDA

Açar sözlər: Rocer M.Seyvori, Səfəvilər, Osmanlı imperiyası, I Pyotr, afqanlar

Azərbaycan xalqı zəngin dövlətçilik təcrübəsinə, müstəqil idarəetmə istedadına, orijinal dövlətçilik ənənəsinə malikdir. Tariximizin Səfəvilər dövrü xalqımızın dövlətçilik təcrübəsinin, özünəməxsus dövlətçilik tarixinin şanlı səhifələrindəndir. Səfəvi tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən ingilisdilli tarixşünaslığın görkəmli nümayəndəsi R.M.Seyvori əsərlərində Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin süqutuna maraqlı bir yanaşma sərgiləyir. Təqdim olunan məqalədə məqsədimiz bu yanaşmanın necə və nə dərəcədə düzgün tədqiq olunduğunu araşdırmaqdır.

Л.С.Намазова

ПОЛИТИКА РАЗДЕЛЕНИЯ ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА СЕФЕВИДОВ В ИССЛЕДОВАНИИ Р.М.СЕЙВОРИ

Ключевые слова: Роджер М.Сейвори, Османская империя, Пётр I, афганцы

Народ Азербайджана имеет богатый опыт государственности, независимый управленческий талант и самобытную государственную традицию. Эпоха истории Сефевидов – одна из славных страниц истории государственности нашего народа. Р.М.Сейвори, выдающийся представитель англоязычной историографии, имеющей большое значение в изучении истории Сафави, в своих произведениях демонстрирует интересный подход к падению государства Сафавидов. В представленной статье наша цель – выяснить, как и в какой степени этот подход верный.

L.S.Namazova

DIVISION POLICY OF TERRITORY OF AZERBAIJAN STATE OF SAFAVIDS ON THE RESEARCH OF R.M.SAVORY

Keywords: Roger M.Savory, Safavids, Ottoman Empire, Peter I, afghans

Nation of Azerbaijan has a wide experience of the statehood, independent administrative talent and original state tradition. Epoch of history Safavids – one of glorious pages of history of statehood of our nation. R.M.Savory, a protruding

representative of the english-speaking historiography which are of great importance in studying of history Safavids, in the works shows the interesting approach to falling the state Safavids. In presented article our objective – to find out, as well as in what degree this approach true.

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin zəifləməsi və mərkəzi hakimiyyətə qarşı qalxan qiyamlar onun ərazisinin Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında bölüşdürülməsi, son nəticədə də dövlətin süqutu ilə nəticələndi. Bu istiqamətdə R.M.Seyvorinin apardığı tədqiqatlardan məlum olur ki, 1722-ci ildə Mahmud Gilzayinin mərkəz İsfahanı ələ keçirib Səfəvi taxtına sahib olması Səfəvilər dövlətinin ərazisinin qonşu dövlətlər – Rusiya və Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal prosesini daha da sürətləndirdi. Çünki məlum olduğu kimi, hər iki imperiya Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü prosesini diqqətlə izləyir, hazırlıq görür və fürsət gözləyirdilər [5, s.373].

1715-ci ildə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinə göndərilən A.P.Volnskinin missiyası ilə kifayətlənməyən Rusiya çarı (1721-ci ildən imperatoru – L.N.) I Pyotr 1716-cı ildə Bekoviç – Çerkasskini Transxəzər kəşfiyyat ekspedisiyasına göndərir [2, s.61]. Xəzərin şərq sahillərinin tədqiqi Çerkasski ekspedisiyasının 1717-ci ildə məhv olması ilə əlaqədar olaraq yarımçıq qaldıqdan sonra “Xəzər dənizi haqqında tam təsəvvürə malik olmaq istəyən I Pyotr Xəzər dənizinin xəritəsinin çəkilməsi işini davam etdirmək və bu məqsədlə yaxından tanıdığı, təcrübəli və yüksək təhsilli zabitlərin xidmətindən istifadə etmək qərarına gəlir. Bir neçə hərbi və donanma zabitləri Xəzər sahillərinə səfərə hazırlıq üçün ciddi iş aparmağa başlayırlar” [6, s.248]. R.M.Seyvorinin fikrincə, bununla da kifayətlənməyən “Çar 1719-cu ildə Semyon Abramovu konsul kimi Rəştə göndərir” [6, s.248]. 1721-ci ildə I Pyotr Səfəvilər dövlətini işğal etmək qərarına gəlir, bunun üçün “casus belli”, yəni müharibə elan etmək üçün bəhanə Səfəvilər dövlətində rus vətəndaşlarının da daxil olduğu iki münaqişə oldu. R.M.Seyvori qeyd edir ki, Səfəvi hökuməti tərəfindən bu münaqişələrin heç biri nizama salınmamışdı, əksinə hər iki münaqişə hökumətin idarə etmək əzminin çatışmazlığına görə baş vermişdi. Rəştdəki rus konsulu Semyon Abramova İsfahana gedərək bu münaqişələrə görə etiraz etmək tapşırığı verilmişdi, lakin İsfahan şəhəri əfqanlar tərəfindən mühasirəyə alındığına görə əmrin icrası mümkün olmadı [6, s.248]. R.M.Seyvori bu “iki münaqişə”yə izah verməsə də, məlumdur ki, nəzərdə tutulan münaqişələrdən biri rus tacirlərinin qarət edilməsi faktı ilə bağlı idi. Belə ki, 1721-ci ilin 15 avqustunda Hacı Davud, qaytaq və qaraqaytaqların böyük usmisi Əhməd xan və qazıqumukların rəhbəri Çolaq Surxay xan qüvvələri ilə birgə Şamaxını ələ keçirib, onu talan edirlər: bu zaman rus tacirlərinin dükənləri da qarət edilir ki, bu da Pyotr üçün bəhanə rolunu oynayır [2, s.178]. Digər münaqişə isə əfqanların mərkəzi hökumətə qarşı qiyam qaldırmaları ilə bağlı idi. Hər iki münaqişəyə etirazını bildirib

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin hüduqlarını pozmaqla Rusiya imperiyası “dostluq” nümayiş etdirirdi. İsfahanın mühasirəsi barədə xəbər tutandan dərhal sonra “Həştərxanda gəmiyə minərək 100 min nəfərdən çox böyük ordusu ilə Xəzərin qərb sahilində Terek sahillərinə çıxdı” [6, s.250]. Rus qoşunları Həştərxandan keçərək cənub istiqamətində irəliləməyə davam edirlər. Lakin ərzaq çatışmazlığı, qışın başlaması və Osmanlı hökumətinin bu təşəbbüsə qarşı öz etirazını bildirməsi imperator I Pyotru geri çəkilməyə məcbur edir. Digər tərəfdən də, onun bütün canlı qüvvəsinin 1/3-ni itirdiyini nəzərə alsaq, bu yürüşün ilkin nəticəsini olduqca bərbad hesab etmək olar. R.M.Seyvori səhvə yol verərək I Pyotrun Həştərxandan yürüşə başlama tarixini 1772-ci ilin iyul ayı kimi qeyd edir [6, s.250].

Qeyd etmək lazımdır ki, rusların fəallığı Osmanlı imperiyasını da Səfəvilər dövlətinin ərazilərini işğal etmək üçün bir qədər tələsməyə vadar etdi. R.M.Seyvori yazır ki, Osmanlı imperiyasının 1718-ci ildə Avstriya və Venesiya ilə Pojarevatsk sülhünü [7, s.324] imzalaması diqqətini Səfəvilər dövlətinə yönəltmək imkanı verdi və osmanlıları Sultan Məhəmməd şahın (Xudabəndə – L.N.) hakimiyyəti dövründə Səfəvilər dövlətindən zəbt edilmiş şimal-qərb ərazilərini yenidən tutmaq üçün hərbi əməliyyatlara təşviq etməyə həvəsləndirdi [6, s.251]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1722-ci ilin oktyabr ayında əfqanlar paytaxt İsfahanı tutandan sonra Şah II Təhmasib Osmanlı imperiyasına əfqan qəsbkarlarına qarşı mübarizədə yardım istəmək məqsədi ilə nümayəndə göndərdi. Osmanlı baş vəziri bu nümayəndəyə cavabı belə oldu: “...əgər Təhmasib Osmanlı imperiyasına əvvəllər iddia etdiyi bütün əyalətləri güzəştə getsə, Türkiyə (Osmanlı imperiyası – L.N.) Təhmasibə İranda (Səfəvilər dövlətində – L.N.) dincliyi bərpa etməyə kömək edəcək” [6, s.252]. I Pyotrun da təklifi demək olar ki, bu təkliflə eyni idi. Yəni asayişin bərpası əvəzində iddia edilən bəzi ərazilərin, xüsusilə də Xəzəryanı ərazilərin Rusiya imperiyasına güzəştə gedilməsi istənilirdi. 1722-ci ildə Xəzər dənizinin sahiləni əyalətlərində Rusiya imperatorunun görünən bayraqları İstanbulda böyük həyəcan doğurdu və diplomatik fəaliyyətdəki narahatlıqlar Osmanlı və Rusiya imperiyaları arasında müharibə ehtimalını daha da gücləndirdi. Lakin aparılan danışıqlar onun qarşısını aldı. 24 iyun 1724-cü ili tarixində Səfəvilər dövlətini şimal-qərb əyalətlərinin bölüşdürülməsinə dair Rusiya-Osmanlı müqaviləsi imzalandı. Lakin bu bölüşdürülmə qısa ömürlü idi. 1723-cü ildə 6 rus batalyonu Gilana yan aldı və bir digər rus qoşunu Bakını ələ keçirdi. Lakin 1725-ci ildə I Pyotrun ölümü rusların işğalçı siyasətinə son qoydu. Osmanlıların Səfəvi hüduqlarında genişlənməsi isə 1726-cı ildən sonra Nadir xan tərəfindən başa çatdırıldı [6, s.252].

Ruslardan fərqli olaraq Osmanlılar 1726-cı ildə 1724-cü ildə Rusiya ilə imzalanmış müqavilənin verdiyi üstünlükdən faydalanaraq Əhməd paşasının rəhbərliyi altında 60 min nəfərlik qüvvə və 70 topla Səfəvilər dövlətinin şimal-

qərb hüdudlarından içərilərinə doğru hərəkət etdilər. Bu zaman Əşrəf Əhməd paşanın yanına 4 molla göndərərək onun nə üçün sünnilərə qarşı müharibə apardığını soruşdu. Cavabında isə Əhməd paşa sadəcə Sultanın əmrlərini yerinə yetirdiyini bildirdi [6, s.252-253]. R.M.Seyvorinin yazdığından məlum olur ki, “Əşrəf Gilzayinin apardığı təşviqat nəticəsində paşanın ordusunda olan kürdlərin çoxu və bəzi türklər qoşundan fərariyyət etmişdi” [6, s.253]. Buna baxmayaraq, Həmədan yaxınlığında tələsik Əşrəf üzərinə hücum edən paşanın ordusundan daha 20 min kürdün fərariyyət etməsi və türk qoşunlarının əksərinin irəliləməkdən imtina etməsi onu son nəticədə 20 noyabr 1726-cı ildə Əşrəflə sülh danışıqlarına getməyə vadar etdi. Nəticə etibarilə, Osmanlı imperiyası 1727-ci ildə Əşrəfi Səfəvilər dövlətinin şahı olaraq tanımalı oldu [6, s.253].

Qeyd etmək lazımdır ki, 1727-ci ilin iyulunda Həmədan qazısı Abdullah Əfəndi ilə Əşrəf şahın elçisi Molla Nüsrət arasında başlanan danışıqlar oktyabrın 3-də 12 maddəlik Həmədan müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatmışdı [5, s.388]. T.T.Mustafazadə yazır ki, müqaviləyə görə, Osmanlı imperiyası Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini əfqanlara güzəştə getməyə və onların əlindən aldığı topları qaytarmağa borclu idi [4, s.929; 3, s.79; 5, s.387]. Lakin İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, sülhə görə əfqanlar ələ keçirdikləri toplarla yanaşı, zəbt etdikləri Sultaniyyə, Əbhər, Tarom, Zəncan şəhərlərini Osmanlı dövlətinə geri qaytarmağa razı oldular [8, s.186; 5, s.387]. Eyni zamanda Əşrəf şah Səfəvi dövlətinə daxil olan Cənubi Qafqaz əraziləri (Xəzəryanı ərazilər istisna olmaqla) üzərində, həmçinin Təbriz, Həmədan və Kirmanşah üzərində Osmanlı imperiyasının hakimiyyətini tanıyırdı [4, s.929; 3, s.79; 5, s.388]. Osmanlı imperiyası sadəcə 1723-1725-ci illərdə Luristan dağ silsilələrindən İrəvana, Gəncə və Muğan düzünə qədər Səfəvilər dövlətinin geniş ərazilərini işğal etmişdi. M.Ərəndilin fikrincə, Osmanlılar keçmiş Səfəvi imperiyasının 300 min km² ərazisini ələ keçirmişdilər [1, s.115; 5, s.385].

Bu müqavilənin təfəsilatı barədə məlumat verməyən R.M.Seyvori maraqlı bir müqayisə aparır. Onun fikrincə, “faktiki olaraq, əgər II Təhmasib Əşrəfin etdiyi kimi bütün Qafqazı və İranın (Səfəvilər dövlətinin - L.N.) şimal-qərb əyalətlərini Osmanlılara güzəştə getməyə hazır olsaydı, dövləti o idarə etmiş olardı” [6, s.253]. Əslində bu cür yanaşma və aparılan müqayisəni kifayət qədər uğurlu saymaq olmaz. Ən azından ona görə ki, Osmanlı İmperiyası II Təhmasibin hökmü altında olub onlara güzəştə gedilə biləcək bir ərazinin olmadığını daha gözəl başa düşürdü. Digər tərəfdən də, Əhməd paşanın komandanlığında Səfəvilər dövlətinin içərilərinə doğru qoşun yeridən Osmanlı imperiyası son həlledici döyüşə, yəni 1726-cı il məğlubiyyətinə qədər bacardıqca daha geniş əraziləri nəzarət altına almağa çalışırdı. Şah II Təhmasibin hakimiyyəti altında yalnız Mazandaran vilayəti qalmışdı ki, hətta burada da onun hakimiyyəti möhkəm deyildi [5, s.388]. 1725-ci il aprel ayının 26-da Əşrəf şah Mahmudu üstələdikdən sonra İranın mərkəzi və cənubunu, yəni

Sistan əyaləti və Xorasanın qərb hissəsini nəzarət altına almışdı. Əslində, əfqanların nəzarəti altında olan ərazilər, yalnız bu bölgələrin əsas şəhər mərkəzlərindən ibarət idi. Əşrəf şah hakimiyyətini qanuniləşdirmək üçün Şah Sultan Hüseyinin qızı ilə evlənmiş, özünü şah elan edən II Təhmasibi ələ keçirmək üçün tədbirlər görmüşdü. Nəticədə, Mazandarana qaçan II Təhmasib orada Qacar tayfasından olan Fətəli xan adlı qızılbaş əmiri ilə birləşmişdi [6, s.253].

Bütövlükdə, R.M.Seyvorinin Səfəvilər dövlətinin ərazisinin Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında bölüşdürülməsi barədə verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, bu hal sadəcə müvəqqəti xarakter daşımış, tədqiqatçının da vurğuladığı kimi, 1725-ci ildə I Pyotrun ölümündən sonra rusların, 1726-cı ildən sonra isə Osmanlıların Səfəvi hüdudlarının içərilərinə doğru daha da genişlənmək istəyinə Nadir xan (daha sonra Nadir şah) tərəfindən tamamilə son qoyulmuşdu [6, s.252].

ƏDƏBİYYAT

1. *Erendil M.* Tarihde Türk-İran ilişkileri. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1976, 249 s.
2. *Lockhart L.* The fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia. Cambridge: 1958, 583 p.
3. *Mustafazadə T.T.* XVIII yüzillik – XIX əsrin əvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
4. *Mustafazadə T.T.* Safevi Hanedanının son yılları / Türkler, c.6. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara, 2002, s.925-935
5. *Nəcəfli T.H.* Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Bakı: Turxan NPB, 2015, 516 s.
6. *Savory R.M.* Iran under the Safavids. Cambridge: Cambridge University Press, 1980, 277 p.
7. The Peace of Passarowitz, 1718. Edited by Charles Ingrao, Nikola Samardžić, Jovan Pesalj. West Lafayette (Indiana, USA): Purdue University Press, 2011, 324 p.
8. *Uzunçarşılı İ.H.* Osmanlı tarihi. I bölüm, c.IV, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 639 s.

UOT 391/393

T.M.Şiriyev

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
tural.shiriyev@mail.ru

AZƏRBAYCANDA QURBANVERMƏ VƏ QURBAN BAYRAMI ADƏTLƏRİ

Açar sözlər: İslam, ənənə, məişət, qurbanvermə, mərasim, Qurban bayramı

Qurbanvermə dünya xalqlarının ən qədim adətlərindən biridir. Azərbaycanda da bu adətin qədim tarixi vardır. Demək olar ki, tarixin bütün dövrlərində ayrı-ayrı inanc sistemlərinin təsiri altında bu adətin müxtəlif formaları mövcud olmuşdur. Azərbaycanda İslam dininin yayılmasından sonra qurbanvermə ilə bağlı keçmiş ənənələr tərk edilmiş və bu ayin müsəlman mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi xalqın məişətində öz yerini tutmuşdur. İslamda qurban kəsmək “Qurban bayramı” adı ilə daha geniş məzmun kəsb etmişdir. Azərbaycanın ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrində bəzi lokal cəhətlərin olması isə Qurban bayramını xalqın mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi daha da zənginləşdirmişdir.

T.M.Шириев

ОБЫЧАИ ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ И ПРАЗДНИК КУРБАН БАЙРАМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: Ислам, традиция, быт, жертвоприношение, церемония, Курбан байрамы

Жертвоприношение – один из древних обычаев народов мира. В Азербайджане эта традиция имеет древнюю историю. Почти все формы этого обычая существовали под влиянием отдельных религиозных систем на протяжении всей истории. После распространения Исламской религии в Азербайджане прежние традиции жертвоприношений были заброшены и этот ритуал стал частью культуры мусульманской общины. Жертвоприношение в Исламе стало более широко известно как праздник жертвоприношения. Наличие некоторых локальных особенностей в отдельных этнографических регионах Азербайджана еще больше обогатило праздник Курбан байрамы как неотъемлемую часть духовной культуры нации.

T.M.Shiriyev

CUSTOM OF SACRIFICE AND HOLIDAYS OF KURBAN BAYRAMI IN AZERBAIJAN

Keywords: *Islam, tradition, daily life, sacrifice, ceremony, Sacrifice Feast*

Sacrifice is one of the ancient customs of the peoples of the world. In Azerbaijan this tradition has an ancient history. Almost all forms of this custom have existed under the influence of individual religious systems throughout history. After the spread of the Islamic religion in Azerbaijan, the old traditions of sacrifice were abandoned and this ritual became part of the culture of the muslim community. Sacrifice in Islam has become more widely known as the feast of the sacrifice. The presence of some local features in certain ethnographic regions of Azerbaijan has further enriched the Kurban Bayrami holiday as an integral part of the spiritual culture of the nation.

Azərbaycan xalqının milli bayramları sırasında İslam dini ilə bağlı olan Qurban bayramı özünəməxsus yer tutur. Oruculuq kimi Qurban bayramı da, bilavasitə, şəriətlə bağlı olduğu üçün bütün müsəlmanların ortaq bayramı hesab edilir. Belə ki, bu və ya digər dərəcədə lokal elementlərin olmasına baxmayaraq, bütün müsəlman xalqlarda bu bayram tarixən islamın müəyyən etdiyi şəriət qaydaları əsasında keçirilmişdir.

“Qurban” – ərəb dilində “qarabə” – “yaxınlaşmaq” kökündən olub, Allahın rəhmətinə yaxınlaşma mənasını daşıyır. İslamda Qurban bayramı İbrahim peyğəmbər və onun oğlu İsmayılın adı ilə bağlı olsa da, elə Qurani-Kərimə əsasən “qurban” sözünə hələ Adəm peyğəmbərin dövründə, onun oğlanları – Habil və Qabil arasında baş verən hadisələrlə əlaqədar rast gəlinir: “Onlara Adəmin iki oğlunun gerçək əhvalatını oxu. O zaman ikisi də qurban vermiş, onların birindən qəbul edilmiş, digərindən isə qəbul edilməmişdi. Qurbanı qəbul olmayan oğlu öz qardaşına demişdi: “Səni hökmən öldürəcəyəm!” Qardaşı da ona belə demişdi: “Allah ancaq müttəqilərdən qurban qəbul edər” [15, Maidə surəsi, 27-ci ayə].

Müxtəlif mənbələrdən məlum olur ki, qurbanvermə adəti bəşər tarixinin ibtidai dövrlərinə gedib çıxır. Ayrı-ayrı bölgələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Azərbaycan ərazisində də qurbanvermə adəti hələ qədim dövrlərdən bəri mövcud olmuşdur. Belə ki, Qobustan abidələri arasında qurbangahlara da təsadüf olunur. Burada Yazılıtəpədəki 25 №-li daşın üzərində e.ə. II minilliyə aid keçi və insan təsvirləri qurbanvermə mərasiminin keçirildiyini əks etdirir. Petroqlifdə əllərini yuxarı qaldırmış üç adam qurbanlıq heyvanları bəd ruhlardan qorumaq üçün dua edirlər [27, s.40; 22, s.61]. İlk təsvirlərdən sonrakı dövrlərdə insanların hər yandan qamışlıq, palçıq və su ilə əhatə edilmiş Daşlı təpədə gördükləri şəkillər möcüzə kimi göründüyündən, onlar buradakı keçiləri öz totemləri kimi qəbul edərək, Yazılıtəpəni pir hesab

etmiş və müəyyən adətləri ilə əlaqədar buraya qurban gətirmişlər [3, s.50]. Belə qurbankəsmə mərasiminin izləri Qaraköpəktəpə arxeoloji abidəsində də qeydə alınmışdır [10, s.34]. Bundan başqa, Urmiya gölü hövzəsində yerləşən Həsənlu abidəsində qurban kəsilən məbəd aşkar edilmişdir. Məbədin baş otağının ortasındakı kərpiclə döşənmiş meydançanın qurbangah olduğu güman edilir [11, s.54]. Abidədən aşkar edilən e.ə. IX yüzilliyə aid qızıl camın yuxarı registrindəki təsvirlər də allaha sitayiş və qurbankəsmə ayini ilə əlaqələndirilir [11, s.97].

Ehtimal ki, qədim dövrlərdə qurbankəsmə ayini “təbiət qüvvələrini idarə edən allahların” mərhəmətini qazanmaq məqsədi ilə, məhz dini ayin kimi icra edilmişdir. C.A.Tokarev qurbanvermə adətinin meydana gəlməsini ölümləri ac qoymamaq və ruhların rəğbətini qazanmaq və s. məqsədlərlə əlaqələndirir [31, s.127]. Məsələn, türk mifoloji qaynaqlara görə “... Göytürklərdə əsilsoylular hər il Ötükəndə əcdadlarını yad edərək müqəddəs mərasimlər keçirir, ... 5-ci ayın 2-ci yarısı Göy Tanrıya və yer ruhlarına qurbanlar kəsir, böyük bayram edirdilər” [20, s.43]. Lakin bəzi müəlliflər qədimdə qurbanvermənin qəbilə başçısı və kahinlərə verilən verginin ilkin forması olduğunu da iddia edirlər [18, s.123].

Qaynaqlar göstərir ki, qədim dövrlərdə qurbanlıq keçi, qoyun, at və inək kimi ev heyvanlarından olardı. Belə heyvanlara, ilk növbədə, qida kimi istifadə edildiyinə, eyni zamanda vəhşi olmadığı və əldə edilməsi asan olduğuna görə üstünlük verilərdi [14, s.374]. Zərdüştilikdə isə maldarlığın inkişafı xatirinə iribuynuzlu heyvanların qurban kəsilməsi qadağan edilmişdi [22, s.13].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da qurbanlıq kimi at, dəvə və qoyundan söz açılır. Eposun “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da Uruzun dilindən deyilir:

A bəy ata, eşidirəm,

Ərafatda erkək quzu qurban kəsilər [7, s.229].

Yenə həmin boyda: “Xan qızı Boyu uzun Burla xatun Qazanın gəldiyini eşitdi. Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsdirdi” – deyilir [7, s.230].

Bununla yanaşı, müxtəlif mənbələr qədimdə, adıçəkilən heyvanlarla yanaşı, insanın (başlıca olaraq qulların) da qurban verilməsi adətinin olduğunu göstərir. Bu, əsasən, qurban verilən şəxsin ruhunun sitayiş edilən ilahi qüvvələrin, müqəddəslərin razılığını qazanmaq üçün fəda edilməsi kimi məzmun kəsb etmişdir. S.Tokarev yazır ki, əslində dini asketizmin bütün sistemi onun dərəcələri və rəngbərəngliyi ilə özünü allaha həsr etmək və eyni zamanda ona qurban verməkdən irəli gəlir [30, s.594].

Qeyd edək ki, qədimdə insanın qurban verilməsi adəti, demək olar ki, dünyanın bütün xalqlarında da mövcud olmuşdur. Strabon isə qədim

Albaniyada qulların qurban verilməsi adəti haqqında məlumat verir. Müəllif qeyd edir ki, İberiya yaxınlığındakı Selena (Ay allahı – T.Ş) məbədindən meşələrə qaçaraq ibadət üçün tərki dünyalığa çəkilən qullar kahinin göstərişi ilə tutulur və “müqəddəs zəncir”lə bağlanaraq məbədə qaytarılır. Daha sonra bir il ərzində xüsusi bəslənir və bədənində ətirli yağ sürülən qul qurban verilir. Bunun üçün xüsusi qurulan izdihamlı mərasimdə təcrübəli bir nizəçi əlindəki “müqəddəs nizə” ilə qurbanlıq qulu ürəyindən vurur. Nəhayət, yerə yıxılmış qurbanlığın günahlardan təmizlənməsi üçün hamı gəlib onu ayaqlayır [29, s.477]. Atəşpərəstlər isə Allaha yaxın olduqlarını bildirmək üçün qurbanlıq insanı odda yandırır [6, s.27]. Müqəddəs od qurbangahı qarşısında keçirilən digər ayinlərdə isə Zərdüştin adından dualar oxunurdu ki, onun adı ilə bağlı olan həmin dualar Avestanın “Qatlar” bölməsində yer almışdır [22, s.16]. A.Makovelski yazır ki, qurbanvermə ayinini icra edən kahin Avesta qayda-qanunlarına əsasən əlində müqəddəs tamarisk ağacından “baresma” adlı çubuq dəsti tutaraq müqəddəs odun qarşısında dururdu [32, s.113]. Kahin öz nəfəsi ilə müqəddəs odu murdarlamamaq üçün “patidan” adlı xüsusi başlıq geyinir, üzünün aşağı hissəsini başlığın örtüklərində gizlədir [22, s.16.]. Mərasimdə iştirak edənlərə Persepolun Təxti-Cəmşid xarabalıqlarında bitən homa bitkisinin şirəsindən hazırlanan “müqəddəs homa” içkisi paylanırdı. Müqəddəs homa içkisi “Avesta”ya görə, insanı ilhama gətirən ilahi qüvvəyə malik idi. Homa özü də Avesta allahlarından hesab edilirdi [32, s.113]. “Avesta”ya görə, atəşpərəstlər su mənbələrini, çayları ilahiləşdirib onların şərəfinə də qurbanlar vermişlər [2, s.14].

İslam dini meydana gələndən sonra qurbanvermə adəti, bir qayda olaraq, İslamın prinsipləri əsasında tənzimlənməyə başladı. İslamı qəbul edən xalqlar bir çox keçmiş ənənələrini tərk edərək bu ayini daha əsaslı və humanist məzmunlu qaydalara əsasən qeyd etməyə başladılar.

Məlum olduğu kimi, İslamda qurbankəsmə ayini İbrahim peyğəmbər və oğlu İsmayılın adı ilə bağlıdır. İslami mənbələrə görə, İbrahim peyğəmbərin birinci həyat yoldaşı Saranın uşağı olmurdu. İbrahim peyğəmbər də onun razılığı ilə misirli kənz Hacərlə evlənir. Bu evlilikdən İsmail dünyaya gəlir. İsmayıl doğulandan sonra Sara özünün uşaqsız, Hacərin isə əliuşaqlı olduğunu görüb çox kədərlənir. Buna görə çox narahat olan İbrahim Allahdan bu çətinliyin aradan qalxmasını diləyir. Beləliklə, Allahdan gələn vəhyə əsasən, çox keçməmiş, İbrahim Hacəri və oğlu İsmayılı Məkkədə məskunlaşdırır [17, s.125-126]. İsmayıl böyüyəndən sonra Allah tərəfindən onun qurban kəsilməsi əmr olunduqda İbrahim peyğəmbər səbrlə itaətkarlıq nümayiş etdirir və oğlunu Rəbbi yolunda qurban kəsməyə hazır olduğunu göstərir. Sədaqətinin qarşılığında isə Allah İbrahim peyğəmbərə Cəbrayıl mələk vasitəsilə bir qurbanlıq qoç göndərərək, oğlunun yerinə onu kəsməyi əmr edir [17, s.127-128]. Bu əhvalat Qurani-Kərimin “əs-Saffat” surəsinin 100-107-ci ayələrində

belə nəql olunur: Bu vaxt Allah-taaladan nida gəlmişdi: “Biz ona belə kitab etdik: Ya İbrahim! Artıq sən röyanın düzgünlüyünü (Allah tərəfindən olduğunu) təsdiq etdin (Sənə yuxuda nə əmr olunmuşdusa, onu yerinə yetirdin. Allah sənə lütf edərək oğlunun yerinə bir qoç kəsməyi buyurur). Biz yaxşı iş görənləri belə mükafatlandırırıq. Şübhəsiz, bu, açıq-aydın bir imtahan idi. Biz ona böyük qurbanlıq (Habilin qurbanlıq qoçunu) əvəz verdik”. Beləliklə, İbrahim həmin qoyunu İsmayılın əvəzinə qurban kəsir. Qurban bayramı da bu münasibətlə müsəlman bayramı kimi qeyd edilir. Məhz buna görə, keçmişdə olduğu kimi, bu gün də bu qurbana xalq arasında “İsmayıl qurbanı” da deyilir.

Qurban bayramı geniş və dərin mahiyyəti etibarilə İslamda çox mühüm bir ibadət sayılır. Belə ki, İbrahim peyğəmbərin Allah yolunda fədakarlığı, ona olan sədaqətini göstərməyə hazır olması sonralar Qurban bayramının əsas motivini təşkil etmişdir; qurban kəsmək, bir növ, fədakarlıq hissəsinin qarşısında duran nəfsin “boynunu kəsmək” kimi simvolizə edilmişdir.

Bəzi müəlliflər iddia edirlər ki, Qurban bayramı adəti Həcc ziyarəti ilə bağlı olduğu halda, onun xalq arasında geniş yayılmasının əsas səbəblərindən biri qədim inam və etiqadlarla əlaqədar olmuşdur [5, s.70]. Bu mülahizəni mərhum etnoqraf M.Allahmanlı da təsdiq edərək, İslamda qurbankəsmə ayininin Məhəmməd Peyğəmbər tərəfindən qədim ərəb adətlərindən əxz olunaraq gətirildiyini yazır [1, s.115]. Əvvəla, İslamda qurban kəsməyin vacib olması yalnız həcc ziyarəti əhkamı kimi məhdudlaşsa da, həmin günlərdə imkanı olan hər bir müsəlmanın öz evində qurban kəsməsi xüsusi olaraq təqdir olunur. Doğrudur, adət-ənənələrdə varislik prinsipinin təbiiliyi daha çox cəmiyyətin dərin mənəvi ehtiyacları ilə uzlaşan dəyərlərdə özünü göstərir. Bu baxımdan xalqın qurbankəsmə adətinə olan rəğbətini Allahın razılığını əldə etmək kimi fitri istəyi ilə əlaqələndirib, onun qədim etiqadlardan qaynaqlanan varisliyini iddia etmək mümkündür. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, islamaqədərki qurbanvermə adətləri daha çox qeyri-ictimai inanc sisteminə əsaslandığı və kütləvi xarakter daşıyan xüsusi bir ibadət forması olmadığı üçün cəmiyyətin bütün təbəqələri arasında geniş icra edilə bilməzdi. Qədimdə qurban kəsilməsi üçün xüsusi qurbangahların mövcud olmasını da bunun bir göstəricisi kimi qəbul etmək olar. Bundan başqa, mənbələr göstərir ki, islamaqədərki bütün dinlərdə qurbanvermə mərasimləri adətən məbədlərin yüksək imtiyazlı kahinləri tərəfindən təşkil edilirdi [29; 33]. Odur ki, fikrimizcə, qurbankəsmə adətinin İslamdan əvvəlki inanc və etiqadlarla üzvi əlaqəsi yoxdur və bu ayinin müsəlman cəmiyyətinin bütün təbəqələri arasında geniş yayılması İslamın rəşadətli humanist və ictimai xarakterinin təsiri ilə bilavasitə əlaqədar olmuşdur.

Qurban bayramı “islam dininə Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən qədim ərəb adətlərindən əxz olunaraq gətirilmişdir” [1, s.115] fikrinə gəlicə, nəzərə

alınmalıdır ki, islam inancına görə, Məhəmməd peyğəmbərin bəyan etdiyi və göstərdiyi müsəlmanların fərdi və ictimai həyat qaydalarını, o cümlədən vacib sayılan və təqdir edilən dini ayin və mərasimləri müəyyən edən bütün müddəalar ilahi mənşəli hesab edilir. Hətta bir sıra şəriət qaydalarının əsası şərti olaraq özündən əvvəlki tövhid dinlərində baş vermiş müəyyən hadisələrə bağlı olsa da, əslində bütün səmavi dinlərin, prinsipcə, tövhidə əsaslanan vahidliyini nəzərə alsaq, hesab etmək olar ki, İslamın mənbəyi məhz özü, yəni Qurani-Kərim və Məhəmməd peyğəmbərin ona əsaslanan göstəriş və əməlləridir. Başqa sözlə desək, ənənədə varislik mədəni təsirin zəruri nəticəsi ilə şərtlənir ki, bu prinsipi vahid ideologiyanın müxtəlif formaları kimi çıxış edən tövhid dinləri arasındakı əlaqəyə aid etmək olmaz. Çünki tövhid dinlərində oxşar ehkamlar mədəni varisliklə deyil, Allahın iradəsi ilə əlaqələndirilir. Məhz, buna görə, Qurban bayramının nəinki bu və ya digər etnoqrafik ənənədən, hətta islamaqədərki səmavi dinlərdən qaynaqlandığını demək, müəyyən mənada doğru deyil.

Qeyd edək ki, Qurban bayramı Azərbaycan xalqının həyatında tarixən qarşılıqlı yardımın humanist və xeyirxah təzahürü kimi çıxış etmişdir. Belə ki, Allah yolunda kəsilən qurbanlıq heyvanlar kasıbların qida ehtiyaclarını təmin etməklə, onların qəlbini sevindirməyə xidmət edirdi [16, s.152]. İslam peyğəmbəri hədislərin birində məhz bunun önəmini xatırladaraq buyurur ki: “İldə bir neçə dəfə rahat yatıram. Onlardan biri də Qurban bayramı günüdür. Bilirəm ki, ümmətimdən elə bir adam tapılmaz ki, həmin gün qurbanlıq ətindən faydalanmasın” [2, s.74]. Adətən tavanalı ailələrin qurban kəsib kasıb ailələrə paylaşması bu baxımdan, bir növ, Allahın yoxsul insanlara imkanlı şəxslərin əli ilə yardım etməsinin ifadəsi kimi qəbul edilirdi.

İslam şəriətinə görə qurban kimi dəvə, inək, keçi və qoyun kəsmək məqbul hesab edilir. Görünür, belə qayda Qurani-Kərimin Həcc surəsinin 28-ci və 34-cü ayələri və Ənam surəsinin 143-144-cü ayələrinə istinadən təsbit edilmişdir. Şəriətə görə qurban kəsiləcək dəvənin azı 5 yaşı, inəyin və keçinin 2 yaşı, qoyunun isə ən azı 7 ayının tamam olması vacib sayılırdı.

Qurban kəsmək əvəzində yoxsullara başqa vasitələrlə ət ehsan etmək isə islam şəriətinə görə qurbanlıq hökmündə hesab edilmir. Odur ki, bəzən fərdi qaydada qurban kəsməyə imkanı çatmayan kasıb ailələr şəriət qaydalarında nəzərdə tutulduğu kimi, müştərək qurbanlıq kəsməyə çalışırdılar.

İslam şəriətində vacib sayılmasa da, xalq arasında qurban kəsiləcək heyvanın, bir qayda olaraq, erkək olmasına üstünlük verilirdi. Ola bilsin ki, xalqın bu adətə önəm verməsi İbrahim peyğəmbər üçün göndərilmiş qoyunun erkək (qoç) olması ilə əlaqədar olmuşdur. Məlumatçılar isə qeyd edir ki, nəsil artımında əsas rol dişi heyvanlara aid olduğuna görə qurbanlıq heyvanın adətən erkək olmasına üstünlük verilmişdir. N.Biçurin qədim hun tayfalarının da qurban kimi məhz qoç kəsdiyini qeyd edir [26, s.216].

Qaydaya görə qurbanlıq heyvan sağlam və eyibsiz olmalı idi. Qüsurlu, yaxud xəstə heyvanları qurban kəsmək həm şəriətə, həm də adətə görə doğru sayılmırdı. Adətən, qurbanlıq üçün kəsiləcək heyvanların qara və çəkil (ayaqlarında və başında ağ ləkələr) olmasına daha çox üstünlük verilərdi ki, bu da qara heyvan ətinin daha keyfiyyətli hesab edilməsi ilə bağlı idi [2, s.73]. Qaydaya görə qurbanlıq heyvan həm də yaxşı bəslənməli idi. H.Sarabski bu barədə yazır: “Bayrama bir-iki həftə qalmış, ...qoyun alıb həyəətə buraxdılar. Bəslənib yemlənmiş, kökəlmiş qoyunu bayram günü həyəətə çıxarıb, gözüne sürmə çəkib su verər, ağzına bir parça qənd qoyardılar” [24, s.84]. Adına “İsmayıl qurbanı” deyən xalqımız qurbanlığı müqəddəs hesab edirdi. Odur ki, qurban kəsiləcək heyvanı incitmək günah sayılırdı. Hətta oğrular belə ona toxunmazdılar [9, s.116].

Qurban bayramı, bir qayda olaraq, müsəlman hicri-qəməri təqvimini ilə Zülhiccə ayının 10-da keçirilir. Buna görə də miladi təqvimlə hər il 10-11 gün geri çəkilərək ilin bütün aylarına təsadüf edir.

Azərbaycanda Qurban bayramı ilə bağlı müəyyən lokal adətlər də mövcud olmuşdur. Şərqi digər müsəlman xalqları kimi, azərbaycanlılar arasında da qurbankəsmə adətinə tarix boyu rəğbət yaradan əsas amillərdən biri bu ayının xüsusi bayram ab-havası ilə keçirilməsi olmuşdur. Azərbaycan ailəsində Qurban bayramına hazırlıq, adətən, bir neçə gün qabaq başlayardı. Ev-eşik sahmana salınar, həyəət-baca abadlaşdırılırdı. XIX əsrə aid etnoqrafik məlumatda qeyd edilir ki, Qubada Qurban bayramına bir gün qalmış əhali fitrə bayramında olduğu kimi, qəbiristanlığa gedib qohum-əqraba məzarlarını ziyarət edir [4, s.82].

Xalq arasında qurbankəsmə prosesinin də öz qaydaları var idi. Qurbanlıq, adətən, bayram günü səhər tezdən kəsilərdi. Qurbanlığın kəsilməsi üçün nəzərdə tutulmuş bıçaq yaxşıca itilənərdi. Çünki küt bıçaqla qurban kəsmək, heyvana daha çox əzab verəcək – deyə, günah sayılırdı. Paklıq əlaməti kimi, qurbanlıq bıçağa “siğə”, yəni dua da oxunardı. Daha sonra qurban duasını oxuduqdan sonra qurbanlığı kəsərdilər [24, s.84]. Qurbanlığın qiblə istiqamətinə və “Bismillah” kəlməsi ilə kəsilməsi də vacib sayılan şəriət qaydası olduğu üçün ona ciddi əməl olunardı. Azərbaycanda az təsadüf edilən dövənin qurban verilməsi şəriətə əsasən “nəhr” adlanan qayda ilə icra edilərdi. Bu qaydaya görə, dövəni ayaq üstə üzü qibləyə saxlayıb xəncər və ya nizə kimi iti və uzun bir alətlə onun döş nahiyəsindən sancıb yerə yıxırlar [2, s.75].

Azərbaycanda qurban ətinin paylanmasında da hər bölgənin öz adəti olmuşdur. Bəzi bölgələrdə bayram gününə qədər qurbanlıq heyvanın çəkisinə uyğun olaraq imkansız ailələrdən, qohum-qonşulardan ibarət siyahı hazırlanar və qurban əti həmin siyahıya əsasən bölüşdürülərdi. Hətta heyvanın yeyilən

daxili orqanları da bərabər hissələrə bölünüb qurban paylarına əlavə edilərdi. Qaydaya görə, verilən qurban payları hamı üçün bərabər çəkiddə olmalı idi. Etnoqrafik materiallar göstərir ki, Lənkəran-Astara bölgəsinin bəzi kəndlərində şəriət qaydalarına uyğun olmasa da, qurbanlıq ət qabaqcadan hazırlanmış siyahı əsasında müəyyən məbləğdə pula satılırdı. Belə adət Naxçıvan etnoqrafik bölgəsində də qeydə alınmışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Bakı və ətraf kəndlərdə qeyd edilən Qurban bayramını isə “varlılar bayramı” adlandıran H.Sarabski onun keçirilmə vəziyyətindən gileylənərək yazır ki, qoyunu kəsib “fəqir-füqəraya paylamaq əvəzinə, dərisini soyub, ya satar, ya da mölla üçün göndərerdilər” [24, s.84]. Şübhəsiz ki, göstərilən dövrə aid belə məlumatlar ənənə deyil, istisna hallar kimi qəbul edilməlidir.

Qaydaya görə, günorta namazına qədər “bayram namazı” qılınmalı idi. Ona görə də qurbanlığın kəsilməsinə dan yeri sökülən kimi başlanardı. Qurban ətinin paylanmasından sonra isə camaat bayram namazını qılmaq üçün öncədən molların elan etdiyi vaxtda məscidə yığışardılar. Adətən, kənd camaatı bayram namazını daha çox savab hesab edildiyi üçün birlikdə qıldardı.

Keçmişdə mövcud adətə görə qurbanlıq heyvan bayram günü müxtəlif rənglərlə boyanardı. Onun buynuzundan gözmuncuğu, boğazından həmayil və zınqrovlar asılar, belinə xına yaxılırdı. Xalq arasında olan inanca görə, cənnətin yolunun keçdiyi sirat körpüsünün ağzında qiyamət günü Qurban bayramlarında kəsilmiş heyvanlar olacaqdır. Möminlər məhz bu heyvanların tərkinə minib sirat körpüsünü keçəcək və cənnətə gedəcəklər. Buna görə də heyvan sahibi öz qurbanlığını bəzəyib nişanlamağa çalışırdı ki, həmin məqamda onu başqa heyvanların arasından tez tanıya bilsin [19, s.17]. Belə bir inanca Anadolu türklərində də rast gəlinir [25, s.28].

Qeyd edək ki, xalq arasında qurbankəsmə adəti yalnız Qurban bayramı ilə bağlı olmamışdır. Bundan başqa Allahdan arzu-dilək niyyəti ilə və ya müxtəlif ailə-nikah mərasimlərində qurbanlar kəsilərdi. Keçmişdə pirləri, övliya məzarlarını ziyarət edən zaman qurban kəsmək adəti də bu qəbildən sayıla bilər. Belə adətlər görünür, Qurani-kərimin bəzi göstərişlərinə əsasən meydana gəlmişdir: “... (bu nemətlərə şükür edərək) Rəbbin üçün namaz qıl və qurban kəs!” [15, Kövsər surəsi, ayə 2]. Hələ XVII əsrdə Azərbaycanda olmuş alman səyyahı A.Olearinin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, əhali pirlərdə qurban adı ilə bəzi hallarda müxtəlif qida məhsulları və yeməklər də vermişdir [28, s.297].

Keçmişdə niyyətlə qurban kəsmək adətinə bəzi ailə-nikah mərasimləri və adətlərində də rast gəlinirdi [13, s.132-133]. Adətən, belə mərasimlər üçün seçilən qoyunları bəzəyərdilər. Məsələn, nişan mərasimində qız evinə gətirilən və adətən, qara rəngli qoçun boynuna qırmızı kələğayı, yaxud parça bağlanar, başına xına çəkilərdi [12, s.169]. Nişanlılıq dövründə də Qurban bayramı ərəfəsində oğlan evindən qız evinə müxtəlif hədiyyələrlə yanaşı, boynuna

qırmızı parça bağlanmış, zıncırov asılmış qurbanlıq qoyun da göndərilirdi [2, s.72]. Şəki-Zaqatala bölgəsində belə qurbanlıq qoyunun ətindən yeddi pay ayrılaraq həm qız, həm də oğlan evinə göndərilirdi. Adətə görə, qız evi oğlan evinə qurban ətindən müxtəlif yeməklər də hazırlayıb göndərirdi [21, s.75].

Beləliklə, aydın olur ki, Azərbaycanda bütün tarixi dövrlərdə müxtəlif formalarda icra edilən qurbanvermə ayini müsəlmanlar tərəfindən daha geniş və məzmunlu prinsiplərlə, ümumxalq bayramı səviyyəsində həyata keçirilmişdir.

Ayrı-ayrı etnoqrafik bölgələrdə bəzi lokal cəhətlərin olması isə Qurban bayramının şəriətlə bağlı bir ayın olduğu üçün ümumi məzmununa xələl gətirə bilməmiş və onu xalqın mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi daha da zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Allahmanlı M.* Azərbaycanın Qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyətindən (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Nurlan, 2011
2. *Babayev T.* Qurban bayramı. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2017
3. *Rüstəmov C.* Qobustan dünyası. Bakı: Azərneşr, 1994
4. *Çələbizadə Ə.* Quba – dövrün adət və qaydaları (XIX-XX əsrin 20-30-cu illəri). Bakı: Ziya-Nurlan, 2009
5. *Dadaşzadə M.* Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, “Elm”, 1985
6. *Əhməd Ə.* XII-XV əsrlərdə Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik araşdırma). Bakı: Elm, 2012
7. *Əlizadə S.* Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 2004
8. *Fərəcova M.* Azərbaycan qayaüstü incəsənəti. Bakı: Aspoliqraf, 2009
9. *Həvilov H.A.* Martda mərək. Bakı: Azərneşr, 1993
10. *İsmayilov Q.* Quruçay və köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakı: Elm, 1981
11. *Qaşqay S.* Manna dövləti. Bakı: Azərneşr, 1993
12. *Qeybullayev Q.* Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). I hissə, Bakı: Elm, 1994
13. *Qədirzadə H.Q.* Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı: Elm, 2003
14. *Quluzadə N.* Dini ayin – qurbanvermə adətinin mənşəyinə dair // Tarix və onun problemləri. BDU, №1-2, 2009
15. Qurani-kərim. (Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevin tərcüməsi). Bakı: Elm, 1991
16. *Məmmədova İ.* Azərbaycanda qarşılıqlı yardım formaları (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı: Elm, 2011

17. *Məhəllati S.H.* Peyğəmbərlərin həyatı (Adəm (ə)-dan Məhəmməd (s.ə)-a qədər). Tərcümə edən: Z.Bağirov: 2 cilddə, I c., Bakı, 2013
18. *Musayev A., Qəhrəmanov A.* Vergi mədəniyyəti. Bakı, 2010
19. Müsəlman bayramları. (Rus dilindən tərcümə: A.Qəhrəmanov). Bakı: Azərbaycan, 1993
20. Novruz bayramı ensilopediyası. (Tərtib edənlər: B.Abdulla, T.Babayev), Bakı: Şərq-Qərb, 2008
21. *Paşayeva M.* Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr (XIX-XX əsrin əvvəlləri. Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialı üzrə). Bakı: Azərnəşr, 2008
22. *Rzayev N.* Əcdadların izi ilə. Bakı: Azərnəşr, 1992
23. *Rzayev N.* Qayalar danışır. Bakı: Elm, 1985
24. *Sarabski H.* Köhnə Bakı. Bakı: Azərb SSR EA nəşriyyatı, 1958
25. *Borataş P.N.* Türk folkloruna dair 100 sual (İnanclar, adət və mərasimlər, oyunlar). Bakı: Elm və təhsil, 2018
26. *Бичурин Н.Я.* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т 1, Москва-Ленинград: АН СССР, 1950
27. *Джафарзаде И.М.* Гобустан. АН Азерб.ССР, Институт Истории. Б.: Елм, 1973, 347 с.
28. Путешественники об Азербайджане. I т. Баку: АН Азерб ССР, 1961
29. *Страбон.* География в 17 книгах. Перовод, статья и комментарий Г.А. Стратановского. М.: Наука, 1964
30. *Токарев С.А.* Ранние формы религии. Москва, 1990
31. *Токарев С.А.* Ранние формы религии и их развитие. Москва, 1964
32. *Makovelski A.O.* Avesta. Bakı, 1960

UOT 159.9

C.R.Əliyev

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
ca_eliyev89@yahoo.com*

RƏHBƏRİN ŞƏXSİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN KOLLEKTİV ÜZVLƏRİNƏ PSIXOLOJİ TƏSİRİNİN MAHİYYƏTİ

Açar sözlər: rəhbər, fərdi üslub, maraqlar, qrup üzvləri, sosial normalar

Məqalədə kollektivin idarə olunmasında davranış, qarşılıqlı münasibətlər və idraki proseslərin rolundan bəhs edilir.

Göstərilir ki, liderin və rəhbərin şəxsi keyfiyyətləri, idarəçilik üslubu kollektivin idarə olunmasında mühüm rol oynayır.

Psixoloji iqlimin formalaşdırılması rəhbərlə əməkdaşlar arasında qarşılıqlı əlaqədən asılıdır. Əgər münasibətlərdə anlaşılmazlıq baş verərsə, bu, konfliktdə gətirib çıxarır. Təbii ki, bütün bunlar kollektivin fəaliyyətinə mənfi təsirini göstərir.

Дж.Р.Алиев

ЗНАЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ ЛИЧНЫХ КАЧЕСТВ РУКОВОДИТЕЛЯ НА КОЛЛЕКТИВ

Ключевые слова: руководитель, индивидуальный стиль, интересы, члены группы, социальные нормы

В научной статье говорится об управлении коллективом, о его процессе познания, поведения и взаимоотношениях в нём.

Указано, что личностные качества и стиль управления лидера и руководителя играют важную роль в управлении коллективом.

Формирование психологического климата в коллективе связано с взаимоотношениями руководителя и его сотрудников. Если возникает недопонимание в общении и отношениях, то это приводит к конфликту. И естественно, все это оказывает отрицательное воздействие на деятельность коллектива.

J.R.Aliyev

THE ESSENCE OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF MANAGER'S PERSONAL QUALITIES ON STAFF MEMBERS

Keywords: principle, individual style, interests, group members, social norms

The article surveys staff management, its cognitive processes and psychological features of its relation to behavioral and mutual attitudes.

It is shown the leader's and principle's role, personal qualities and managing style take a great part in the management.

The formation of psychological atmosphere in the staff depends on mutual attitude between principle and workers. If misunderstanding does emerge, in this case conflict occurs in either intercourse or attitude. Thus it impacts labor efficiency negatively.

Kollektivin strukturunda rəsmi şəxs olan rəhbər xüsusi yer tutur. O, bir tərəfdən müəyyən səlahiyyətlər sahibi olan şəxs, digər tərəfdən kollektivin üzvüdür, lakin digər üzvlərlə onun statusu arasında böyük fərq vardır. Rəhbər eyni zamanda daha yüksək vəzifəli şəxslərlə kollektiv arasında vasitəçidir. O, daha yuxarı təşkilatların tələblərini yerinə yetirməli, əməyin təşkili prosesini həyata keçirməli, digər tərəfdən, kollektivin sosial həyatını təmin etməlidir.

Rəhbərin şəxsi nümunəsinin öyrənilməsi bir qayda olaraq, iki aspektdə araşdırılır: ümumi və fərdi. Ümumi, geniş mənada, o fəaliyyət qəbul olunur ki, kollektivdə həm iş, həm də mənəvi, psixoloji baxımdan rəhbər həm özü nümunə olur, həm də kollektivdə münasibətlər normal şəkildə qurulur. Fərdi olan işdə isə rəhbərliklə kollektiv üzvləri arasında ahəngdar iş birliyi alınır.

Rəhbərin keyfiyyətləri, peşəkarlığının kompleks şəkildə nəzərə alınmaması son nəticədə işin səmərəliliyinə təsir edir. Bu, özünü, xüsusilə, pedaqoji fəaliyyətdə daha açıq şəkildə əks etdirir.

Kollektivdə rəhbərin mənəvi nüfuzu, onlara təsir imkanları qrupda formalaşmış davranış normalarının xarakterindən də asılıdır. Rəhbərin motivi ilə kollektivdə artıq formalaşmış stereotiplər arasında ziddiyyət olduqda birgəfəaliyyət, ümumi məqsəd, asudə vaxtın təşkili və keçirilməsi və s. sahələrdə də problem yaranır, işin səmərəliliyi azalır. Hətta kollektivdə qruplaşmalar yaranır və qrup üzvləri şüurlu şəkildə ya passivlik göstərir, yaxud da işin pozulmasına çalışırlar. Bu ya açıq, ya da gizli formada baş verir.

Məlumdur ki, qrup birliyi kollektivdə o qədər də möhkəm olmur. Bunu aparılan çoxsaylı tədqiqatlar (K.Levin, M.Şerif, A.V.Petrovski və b.) da sübut edir. E.V.Şoroxova və V.P.Levkoviç yazır: "Kollektiv həyat tərzinin bütün elementləri, fəaliyyətin istənilən sahəsi kollektiv üzvünün fəaliyyət növü vasitəsilə reallaşır. Buna görə də istənilən təşkil olunan fəaliyyət növündə çalışmaq insanın həyat tərzini, ona uyğun olaraq əxlaqi şüurunu və mənəvi xüsusiyyətlərini formalaşdırır" [5, s.95]

Pedaqoji kollektivin idarə olunmasında lazım olan sosial-psixoloji amillərdən biri də ictimai rəyin formalaşdırılmasıdır. "O, bir tərəfdən kollektiv şüuru formalaşdırır, digər tərəfdən qeyri-rəsmi formada fikir, mülahizə, münasibət formasında kollektivdə ümumi fikir birliyi yaradır" [5, s.100].

İdarəetmədə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də kollektivdəki psixoloji mühitlə bağlıdır. Burada isə başlıca yeri rəhbərin işgüzarlığı, peşəkarlığı və

şəxsi keyfiyyətləri tutur. Rəhbər özü daim etik normalara, insani münasibətlərə əməl etməlidir ki, işçilərinə nümunə ola bilsin. Bununla yanaşı, rəhbər kollektiv müzakirələr keçirdikdə, kollektivin rəyi əsasında qərar qəbul etdikdə həm kollektivdə müsbət psixoloji iqlim formalaşır, həm də işçilərin məsuliyyəti və cavabdehliyi artır. “Fərdi, təkbaşına qərarların qəbulu ilə müqayisədə kollektiv qərarların qəbulunun üstünlüklərindən biri də odur ki, hər bir kollektiv üzvü bu qərarların qəbuluna özünün şəxsi fikri kimi baxır və daha effektiv şəkildə fəaliyyət göstərir” [6, s.14].

İ.A.Danilova və R.N.Nuriyeva idarəetmə üsullarının aşağıdakı növlərini ayırırlar: təşkilati-hüquqi, iqtisadi, sosial-psixoloji və adminstrativ. Təşkilati-hüquqi idarəetmə üslubu təşkilati sistemin dinamik inkişafı və fəaliyyətini təmin etmək funksiyasını yerinə yetirir. Yəni idarəetmə sturukturunu formalaşdırır, fəaliyyətin tənzim olunmasını həyata keçirir, işçilərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir.

İdarəetmədə adminstrativ üslub təşkilatın, eləcə də işçilərin davranış normalarını tənzim edir, təşkilatın maraqlarını qoruyur. Bundan başqa adminstrativ üslub işçilərin mükafatlandırılmasını, onların təyinatını, rəhbərin cavabdehliyini, işçilər arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzimləyir.

İqtisadi üslub əməkdaşların maddi marağının təmin olunması, təşəbbüsün həvəsləndirilməsi, qərarların qəbulu və nəticəyə görə cavabdehliyin daşınması məsələlərinin həllinə yönəlir.

Sosial-psixoloji üslub müəssisə və təşkilatda, kollektivdə müsbət psixoloji mühitin yaradılmasına, rəhbərin daha səmərəli münasibətlər qurmasına, rəhbər və işçilər arasında münasibətlərin düzgün qurulmasına xidmət edir [4, s.70].

Sosial-psixoloji üsula hər bir əməkdaşın peşəkarlığının, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin yüksəldilməsi də aid edilir. Onu da qeyd etmək istərdik ki, sosial-psixoloji üsullardan daha çox insan-insan münasibətlərinin və intellektual peşələrin olduğu sahələrdə istifadə edirlər.

İdraetmənin psixoloji məsələlərini ayrıca problem kimi Azərbaycanda ilk dəfə Ə.S.Bayramov tədqiq etmişdir. Sosial-psixologiya problemləri Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadənin “Psixologiya” dərslində daha geniş şəkildə araşdırılmışdır. Burada fəaliyyətin sosial tənzimi, rol davranışı, qrup və kollektiv, liderlik kimi problemlər öyrənilmişdir. Müəlliflər göstərir ki, bir qrupda eynihüquqlu müxtəlif şəxsiyyətlərin qrup üzvlərinə təsir dərəcəsi müxtəlifdir.

Bununla da onlar qrup və kollektivdə liderlik, onun şəxsi keyfiyyətləri problemini qaldırırlar.

“Əgər səlahiyyət şəxsiyyətin mövqeyini rəsmi şəkildə xarakterizə edirsə, hörmət və nüfuz onun şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki vəziyyətini əks etdirir” [3, s.533].

Ə.S.Bayramov və Ə.Ə.Əlizadə kollektivin idarə olunmasının iki cəhətini – rəhbərlik və liderliyi fərqləndirirlər. “Rəhbərlik nisbətən yüksək səviyyəli təşkilatlar tərəfindən rəsmi surətdə təsdiq edilmiş əsasnamə çərçivəsində rəsmi səlahiyyətin tətbiqi rolu ilə kollektivin idarə olunması prosesidir. Liderlik dedikdə, işçilərdən birinin şəxsi nüfuzunun kollektivin bir çox və ya bütün üzvlərinin davranışına təsiri nəzərdə tutulur” [3, s.533].

Rəhbərin mənəvi nüfuzunun psixoloji xüsusiyyətlərinin əsasını nə təşkil edir? Onun hansı şəxsi keyfiyyətləri və xarakterik xüsusiyyətləri kollektiv üzvlərinə təsir göstərir?

Aparılan tədqiqata əsasən bunları 3 qrupa ayırmaq olar:

1) Rəhbərin özünün mənəvi keyfiyyətləri, əməyə, kollektiv üzvlərinə münasibəti;

2) işçilərin mənəvi, əxlaqi, sosial normaları pozmasına rəhbərin münasibəti,

3) Rəhbərin tabeçiliyində olanlara münasibəti.

Rəhbərlə kollektiv üzvləri arasında anlaşma, qarşılıqlı hörmət və rəğbət olduqda həm ayrı-ayrı insanların psixoloji vəziyyəti, əmək məhsuldarlığı yüksək olur, həm də bütövlükdə kollektiv yüksək səviyyədə formalaşır.

Rəhbərin mənəvi nüfuzunun kollektiv üzvlərinə təsirinə təhlili göstərir ki, bu təsir mexanizmləri müxtəlifdir. Müşahidələr göstərir ki, rəhbərin şəxsi nümunəsi, onun sosial, əxlaqi, mənəvi normaları pozan işçilərə qarşı mövqeyi, münasibəti ümumən kollektivin psixoloji mühitinə təsir göstərir. Beləliklə, kollektivdə hamının qəbul etdiyi normalar formalaşır. Qaydaları pozan ayrı-ayrı fərdlərə artıq rəhbər yox, kollektiv özü təsir göstərir. Belə təsir vasitəsi daha səmərəli yol hesab olunur.

Ümumiyyətlə, rəhbərin fəaliyyətinin vacib elementi onun daim öz davranışına, fəaliyyətinə nəzarət etməsi, aktiv, məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Bu isə daim psixoloji cəhətdən hazır olmaq anlamı daşıyır. Buraya isə aşağıdakı komponentlər daxildir:

- İntellektual. Buraya qarşıda duran vəzifənin dərk olunması, vəzifə borcu, məqsədə çatmaq yollarının müəyyənləşdirilməsi, ümumi işin proqnozlaşdırılması;

- Emosional. Müvəffəqiyyət qazanacağına inanmaq, məsuliyyət hissi, işdən zövq almaq;

- Motivasiya. Daim uğur qazanmaq istəyi, maraq, qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq tələbatı;

- İradi. Qüvvənin səfərbər olunması, diqqətin və fəaliyyətin qarşıya qoyulmuş məqsəd ətrafında cəmlənməsi, uğursuzluqdan çəkinmək, şübhə və tərəddüdə yol verməmək daxildir.

Yaxşı və nüfuzlu rəhbər olmaq üçün ilk növbədə, tabeçiliyində olanlarla xoş münasibət qurmağı bacarmaq lazımdır. İşin maraqlı olması, fəaliyyət

prosesi, nəticənin alınması rəhbərin peşəkarlığı və şəxsi keyfiyyətlərindən çox asılıdır. Eyni zamanda, rəhbərin hakimiyyəti onun nüfuzunun səviyyəsi ilə bağlıdır. Nüfuz isə rəhbərin kollektivə təsiri, tabeliyində olanların onunla həmfikir olmaları ilə ölçülür.

Formal nüfuz isə bilavasitə rəhbərə verilən hüquqi statusla bağlıdır. Şəxsi nüfuz bir qayda olaraq şəxsi keyfiyyətlərdən irəli gəlir. Burada peşəkarlıq ikinci plana keçir.

Zəif rəhbərlik modeli yalançı nüfuzun formalaşmasına səbəb olur. Yalançı nüfuza sahib olan rəhbərə isə işçilər hörmət bəsləmirlər.

Xarakterik olan nüfuzun bir növü də işgüzar nüfuz adlanır. İşgüzar nüfuza malik olan rəhbər adətən bilik və informasiyasına, bacarıq və vərdişlərinə, onların praktikada tətbiqinə görə digər işçilərdən xeyli dərəcədə yüksək olur.

İdarəetmədə rəhbərin başlıca funksiyalarına təşkilati işlər, planlaşdırma, motivasiya, nəzarət, eləcə də bütövlükdə işçilərin fəaliyyətini təmin etmək daxildir. Uyğun olaraq rəhbərin fəaliyyətinin səmərəliliyi şəxsi keyfiyyətləri, xarakteri və peşəkarlığından asılıdır. Onların sırasında ilk yerlərdən birini qərarların düzgün qəbulu tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.* Sosial psixologiya: Dərslik. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2003
2. *Əliyev R.İ., Əliyeva G.B., Əliyev C.R.* Praktik psixologiya məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2011
3. *Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.* Psixologiya. Bakı: Çinar-Çap, 2002
4. *Андреева Г.М.* Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 2009
5. *Данилова И.А., Нуриева Р.Н.* Краткий курс по социологии и психологии управления. М.: Окей-книга, 2010
6. *Социальная психология и общественная практика / Под ред. Е.В.Шорохова, В.П.Левкович.* М. : Наука, 1985
7. *Замфир К.* Удовлетворенность трудом: Мнение социолога. Пер. с. рум. М.: Политиздат, 1983
8. *Rogers C.R.* Freedom to learn. 3rd. N.Y.Oxford, 1994

UOT 37:001; 12/18

M.İ.İlyasov

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
museyibilyas@gmail.com*

MÜƏLLİM HAZIRLIĞI PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRDƏ PEŞƏKARLIQ VƏ SƏRİŞTƏLİLİYİN TƏRBİYƏ EDİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: peşəkarlıq, səriştəlilik, peşə motivləri, təhsil texnologiyaları, pedaqoji təcrübə

Müəllim hazırlığı prosesində tələbələrdə peşəkarlıq və səriştəliliyin ilkin elementlərinin formalaşdırılması mühüm yer tutur. İlk növbədə, onlarda peşəkarlıq və səriştəlilik motivlərinin yaradılması lazım gəlir. Bu, onları pedaqoji peşənin sirlərinə yiyələnməyə daha da stimullaşdırır. İkinci mərhələdə müasir təlim texnologiyalarından istifadə edilməsinə peşəkarlıq və səriştəlilik istiqamətində geniş yer verilməsi dayanır. Ayırı-ayrı təlim texnologiyalarının imkanlarından maksimum səviyyədə istifadə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi bu cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyır. Növbəti mərhələdə pedaqoji təcrübənin düzgün təşkili və aparılması durur. Bu, təlim prosesinin elə bir komponentidir ki, onda peşəkarlıq və səriştəliliyin potensial imkanları daha çoxdur. Təqdim edilən məqalədə bunlar aydın şərh edilir.

М.И.Ильясов

ПУТИ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ НАВЫКАМ И КОМПЕТЕНЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ

Ключевые слова: профессионализм, компетентность, профессиональные мотивы, образовательные технологии, педагогический опыт

В процессе подготовки учителей важное место занимает формирование элементарных элементов профессионализма и компетентности студентов. Прежде всего, необходимо создать в них мотивацию и профессионализм. Это также побуждает их осваивать секреты педагогической профессии. На втором этапе использование современных технологий обучения основано на наличии профессионализма и компетентности.

Особое значение имеет максимальное использование отдельных возможностей технологий обучения. На следующем этапе стоит обеспечение и организация педагогической практики. Это один из компонентов учебного процесса, имеющий больше возможностей для профессионализма и компетентности. В представленной статье они ясно интерпретируются.

M.I.Ilyasov

WAYS OF TEACHING STUDENTS SKILLS AND COMPETENCES IN THE PROCESS OF TEACHER TRAINING

Keywords: *professionalism, petence, professional motives, educational technology, pedagogical experience*

In the process of teacher training, the formation of elementary elements of students' professionalism and competence occupies an important place. First of all, it is necessary to create motivation and professionalism in them. It also encourages them to master the secrets of the teaching profession. At the second stage, the use of modern learning technologies is based on the availability of professionalism and competence.

Of particular importance is the maximum use of individual learning technologies. The next step is the provision and organization of teaching practice. This is one of the components of the educational process, which has more opportunities for professionalism and competence. In the presented article they are clearly interpreted.

Peşəkarlıq və səriştəlilk müəllimin peşə fəaliyyətinin əsas atributlarından biridir. Onun formalaşmasının əsası müəllim hazırlığı prosesində qoyulur. Buna görə də müəllimin pedaqoji peşəkarlığının və səriştəliliyinin formalaşmasına pedaqoji təhsil illərindən, yəni peşə biliklərinin aşılması prosesindən başlanılmalıdır.

Peşə bilikləri peşə fəaliyyətinin nəzəri və praktik əsaslarının mənimsənilməsindən ibarət olduğundan pedaqoji fəaliyyətin səviyyəsinə də ciddi təsir göstərir. Peşə biliklərinin formalaşdırılması prosesinin müasir tələblər səviyyəsində təşkil edilməsi, məzmunlu və peşəkarlıqla aparılması tələbələrə peşəkarlıq və səriştəliliyin ilk elementlərinin yaranmasında əsaslı rol oynayır. Ali məktəbdə bu istiqamətdə formalaşmış olan bilik, bacarıq və vərdişlər pedaqoji fəaliyyətdə peşəkarlıq və səriştəliliyin özünü göstərməsi ilə müşayiət olunur. Buna görə də gələcək müəllimlərdə peşəkarlıq və səriştəliliyin yüksək səviyyədə olmasına nail olmaq üçün bir sıra problemlərə xüsusi diqqət göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə müəllim hazırlığı prosesində bir-biri ilə bağlı üç mühüm məsələyə xüsusi önəm verilməsini zəruri hesab etmək olar:

1) tələbələrin müəllim peşəsinə psixoloji-pedaqoji hazırlığının yüksəldilməsi;

2) yeni təhsil texnologiyalarından istifadəyə üstünlük verilməsi;

3) pedaqoji təcrübənin intensivləşdirilməsi və məzmununun dərinləşdirilməsi.

Pedaqoji prosesin məzmununda tələbələrin müəllim peşəsinə psixoloji cəhətdən hazırlanmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Peşə motivlərinin formalaşdırılması bu prosesdə ilk yerlərdən birini tutur.

Motiv (latınca “movere” – hərəkət etdirmək, itələmə deməkdir) dedikdə, tələbatların təmin olunması ilə əlaqədar olaraq insanı fəaliyyətə təhrik edən amillər nəzərdə tutulur.

Öyrənmə motivlərinin sırasında idraki maraq və tələbatların xüsusi yer tutduğu intellektual-təhrikedici motivlər tələbələrdə müəllim sənətinə, pedaqoji peşənin sirlərinə dərinlən yiyələnmə tələbatlarını daha da gücləndirir.

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatlarda təlim motivlərinin *idrak motivləri* və *sosial* motivlər olmaqla iki yerə ayrıldığı qeyd edilir:

– tələbələrin fəallığı onların öyrəndikləri ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində öyrənilən obyektlərə yönəlsə, bu, *idrak motivləridir*. Bunlar da geniş idrak motivləri, tədris-idrak motivləri və özünütəhsil motivləri növlərinə bölünürlər;

– təlim prosesində tələbələrin fəallığı başqa adamlara münasibət sahəsinə yönəldikdə bu zaman *sosial motivlər* yaranmış olur. Sosial motivlər də üç növə bölünür: geniş sosial motivlər; dar sosial motivlər və sosial əməkdaşlıq motivləri.

Tələbələrdə pedaqoji peşə səriştəliliyinin formalaşmasında idrak və sosial motivlərin elə bir kombinasiyası yaranır ki, bunlar gələcək müəllimlər üçün zəruri olan bir sıra peşəkarlıq vərdişlərinin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də pedaqoji təhsil prosesində elə motivlərin formalaşdırılmasına nail olmaq lazım gəlir ki, onlar tələbələrin fəallığını təmin edə bilsin, öyrənilən hər bir fənn tələbə üçün şəxsi məna kəsb etsin və yaranmış motivlərin dərk olunma səviyyəsi yüksək olsun.

Peşəkarlıq və səriştəlilik keyfiyyətlərinin daxili motivlər hesabına yaranması tələbələrin gələcək peşə fəaliyyətində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən başlıca məsələlərdən biri tələbələrdə peşəkarlıq və səriştəlilik motivlərinin formalaşdırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Bu prosesin iki mərhələdən və bir sıra metod və priyomlardan istifadə edilməklə aparılması əlverişlidir.

Birinci mərhələ tələbələrin təlim-idrak motivlərinin öyrənilməsindən ibarətdir. Motivlərin öyrənilməsi onun formalaşdırılması ilə qırılmaz surətdə bağlı olduğundan buna xüsusi əhəmiyyət verilməlidir. Bunun üçün aşağıdakı məsələlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- öyrənmə-idrak fəaliyyətinin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- motivlərin əsas səbəblərinin öyrənilməsi;
- motivlərin dinamikasının, dinamik inkişafının öyrənilməsi.

İkinci mərhələ motivlərin formalaşması ilə bağlıdır. Tələbələrdə motivlərin formalaşması üçün bir sıra rəngarəng metod və vasitələrdən istifadə etmək olduqca vacibdir. Həmçinin xüsusi treninqlərin aparılması da olduqca əlverişlidir.

Tələbələrdə peşə səriştəliliyi və peşəkarlığın ilk elementlərinin

formalaşdırılmasında özünütəhrik, özünəinam motivlərinin yaranmasına və tərbiyə edilməsinə də xüsusi önəm verilməlidir. Bunun üçün tələbələrə aşağıdakı məzmununda bir sıra işlərin aparılması zəruridir:

– müəllim peşəsinin zəruriliyinə, müqəddəsliyinə və ən şərəfli peşə olmasına inamın formalaşdırılması;

– özünəinam hisslərinin möhkəmləndirilməsi və inamsızlığa sövq edən söz və hərəkətlərə yol verilməməsi;

– daxili aləminə nüfuz edə bilməklə tələbələrdə yüksək nailiyyətlər qazana biləcəklərinə inam yaratmaq;

– müəllimlik peşəsinin sirlərinə yiyələnməyə stimullar yaratmaq və s.

Tələbələrdə peşəkarlıq və səriştəlilik motivlərinin formalaşması pedaqoji fəaliyyət üçün təsirsiz qalmır. Bu təsir özünü həm tələbəlik illərində, həm də ondan sonrakı dövrlərdə bu və ya digər dərəcədə göstərə bilir. Tələbəlik illərində bu özünü aşağıdakı şəkildə göstərir:

1. Pedaqoji peşənin sirlərinə daha dərindən yiyələnməyə və bu istiqamətdə əsaslı bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmağa təhrikədi təsir göstərir.

2. Müəllim üçün zəruri olan bir sıra peşə keyfiyyətlərinin tərbiyə olunmasına, müəllim peşəsinə dərin və davamlı maraq oyadılmasına zəmin yaradır.

3. Müasir dövrün artan tələblərinə cavab verən peşəkar və səriştəli müəllimlərə ehtiyac olması təsəvvürü və pedaqoji peşənin sosial dəyərini dərk etmək qabiliyyətləri formalaşdırır.

4. Müəllim peşəsinə adaptasiyaedici təsir göstərməklə gələcək müəllimlərin bu peşəyə və seçdikləri ixtisasa dərindən bələdləşməsinə və bağlanmasına təsir göstərir.

5. Müəllim peşəsinin nüfuzunu qorumaq, onun şərəfli adına layiq olmaq təşəbbüsü formalaşdırır, özünü müəllim kimi görmək arzusunun reallaşmasına stimullar yaradır və s.

Aydın məsələdir ki, müəllim üçün zəruri olan və ola biləcək səriştəlilik keyfiyyətlərinin hamısının müəllim hazırlığı prosesində, tələbəlik illərində yaradılması imkan xaricindədir. Bu, əsasən müəllimin peşə fəaliyyəti ilə paralel gedən bir prosesdir. Lakin tələbələrə bu istiqamətdə işlərin aparılması gələcək fəaliyyət üçün elə bir baza, elə bir əsasdır ki, onu heç nə ilə əvəz etmək olmur. Bu baxımdan müasir dövrdə tələbələrin peşə hazırlığı prosesində müəllimin peşə səriştəliliyi üzrə müəyyən işlərin aparılmasına ciddi ehtiyac vardır. Gələcək müəllimlərin ixtisas hazırlığı ilə yanaşı, onlarda bir sıra səriştəlilik və peşəkarlıq keyfiyyətlərin yaradılması önə çəkilməlidir. Belə keyfiyyətlərin məhz tələbəlik dövründə yaradılması gələcək müəllimlərdə müəllim peşəsinə marağın daha da gücləndirilməsində və gələcəkdə yeni-yeni kompetensiyaların yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunun üçün pedaqoji təhsil

müəssisələrində aşağıdakı bir sıra işlərin aparılması zəruridir:

- pedaqoji peşəyönümünün gücləndirilməsi, tələbələrdə müəllimlik peşəsinə maraq və meylin formalaşdırılması;
- tələbələrlə sistemli iş aparmaqla müəllim üçün zəruri olan bir sıra pedaqoji qabiliyyətlərin [4, s.42; 8, s.294-299 və s.] formalaşdırılması;
- pedaqoji təcrübənin, seminar və laborator məşğələlərin məzmununu dərinləşdirməklə tələbələrin praktik peşə bacarıqlarının artırılması;
- tədris planına peşə bacarıqları və səriştəliliyi formalaşdırma biləcək yeni ixtisas kurslarının daxil edilməsi;
- tələbələrdə peşəkarlıq və səriştəlilik motivlərinin gücləndirilməsinə təsir edə biləcək auditoriyadankənar tədbirlərdən istifadə edilməsi və s.

Tələbələrdə peşəkarlıq və səriştəliliyin aşılmasında əsas yerlərdən birini də yeni təhsil texnologiyalarından səmərəli istifadə edilməsi tutur.

Əliddən artıq yeni pedaqoji texnologiyaların mövcud olduğu indiki dövrdə müasir müəllim orta və ali məktəbdə işləməsindən asılı olmayaraq bunlardan əlverişli olan və tətbiqi zərurətə çevrilən bir çoxlarını öz gündəlik fəaliyyətinə gətirməyi bacarmalıdır. Başlıca yeri şagirdlər tərəfindən yeni materialın öyrənilməsi, möhkəmləndirilməsi, onlara nəzarət və qiymətləndirmə məsələləri təşkil edən ənənəvi təlim texnologiyalarından fərqli olaraq, bu texnologiyalar aşılana biliklə idrak prosesi arasında düzgün münasibətlərin formalaşmasına əlverişli dərəcədə təsir edir. Bütün bu texnologiyalarda başlıca məqsəd təhsilənləri subyektə çevirməklə onların idrakını inkişaf etdirmək və pedaqoji prosesin fəal iştirakçısı etməkdir.

Aşağıdakı bir sıra təhsil texnologiyalarını göstərmək olar ki, bunlar bilavasitə həm də tələbələrdə peşəkarlıq və səriştəliliyin inkişafına əlverişli dərəcədə yol açmaq imkanlarına malikdir.

1. İnkişafetdirici təlim texnologiyaları. Bu texnologiyada əsas yeri təlimin gücüçatan çətinlik səviyyəsində qurulması təşkil edir. L.S.Vıqotski, L.V.Zankov, D.B.Elkonin, V.V.Davidov, N.M.Kazımov, B.A.Əhmədov, Ə.Ə.Əlizadə və b. psixoloq və pedaqoqlar təlimin şagirdlərin gücüçatan çətinlik səviyyəsində qurulması və inkişafı öz ardınca aparması ideyasını irəli sürmüş və bu texnologiyanın tətbiqini uşaqların əqli inkişafında, onların təfəkkürünün formalaşmasında əsas rol oynadığını qeyd etmişlər.

Təlim və əqli inkişaf qarşılıqlı əlaqədə olan vahid prosesdir. Lakin fərqli nəzəriyyələr də az deyildir. İsveçrə psixoloqu J.Piaje və digər bir sıra psixoloqlar təlimlə inkişafın əlaqəli şəkildə deyil, bir-birindən ayrılıqda inkişaf etdiyini, yaxud inkişafın təlimdən öndə getməsinə qeyd edirlər.

Alman psixoloqu V.Ştern belə bir müddəanı əsas tuturdu ki, təlim inkişafın arxasınca gedir və ona uyğunlaşır.

Görkəmli İsveçrə psixoloqu J.Piaje də təlim və inkişaf məsələsində Şternə uyğun mövqedən çıxış etmişdir. O, belə hesab edirdi ki, uşağın psixi inkişafı

özünün daxili qanunlarına malikdir və bu, bir sıra mərhələlərdən keçir. Onun fikrincə, təlim inkişafa heç bir əsaslı təsir göstərə bilməz. Ona görə də təlim inkişafa uyğunlaşdırılmalı, onun tənzim edilməsi üçün inkişafın səviyyəsi əsas götürülməlidir.

Görkəmli Amerika psixoloqu C.Bruner isə inkişafda təlimin rolunu həddən artıq şişirtmişdir. Onun fikrincə, uşağın malik olduğu yaş üçün optimal olan təlim metodları tapılırsa, hər bir uşaq yaxşı təlim edilərsə uşaq inkişafın istənilən mərhələsində istənilən təlim materialını tamamilə mənimsəyə bilər.

Bu fikrin əksinə olaraq, görkəmli rus psixoloqu L.S.Vıqotski təlim və tərbiyənin uşağın psixi inkişafında həlledici rol oynadığını sübut etmişdir. L.S.Vıqotski inkişafın təlimdən əvvəl deyil, təlimin inkişafdan öndə getməsinə və inkişafı öz arxasınca aparmasını inkişafın əsası hesab etmişdir.

İrəli sürülən bu fikirlər onu göstərir ki, təlim və psixi inkişafın qarşılıqlı əlaqəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsi ilk növbədə, təlimin struktur komponentlərini dəqiq müəyyənləşdirməyi tələb edir. Bu məsələ L.S.Vıqotski tərəfindən mükəmməl işlənmişdir.

2. Proqramlaşdırılmış təlim texnologiyaları. Bu texnologiyanın əsas formasını tədris materialının kiçik, yüngül qavranılan hissələrə bölünməsi təşkil edir. Burada hər hissənin mənimsənilməsi üçün müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi ardıcılığına dair göstərişlər sisteminin daxil edilməsi, hər hissənin mənimsənilməsinin yoxlanılması və nəticələrin qeydə alınması əsas yer tutur. Rus pedaqoqlarından P.Y.Qalpern, A.M.Matyuşkin, N.F.Talızina və b. proqramlaşdırılmış dərslik, EHM kimi xüsusi vasitələrin köməyi ilə əvvəlcədən işlənmiş proqram üzrə müstəqil fərdi təlimi əsaslandırmış və bu texnologiyaların köməyi ilə təlim prosesinin daha intensiv və məzmunlu olmasını əsaslandırmağa çalışmışlar.

3. Problemlə təlim texnologiyası. Bu texnologiyada başlıca məqsəd müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin müstəqil axtarış fəaliyyətinin təşkilidir. Problem qoyulur, şagirdlər həmin problemin axtarışına çıxırlar. Müstəqil yolla və ya müəllimin köməyi ilə problemi həll edirlər. Pedaqoqlardan T.V.Kudryavtsev, A.M.Matyuşkin, M.İ.Mahmutov, V.Okon, M.M.Mehdizadə, B.A.Əhmədov, Ə.Ş.Həşimov və b. dərstdə müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlərin müstəqil axtarış fəaliyyətinin təşkilini yüksək qiymətləndirmiş, bu texnologiyalardan istifadə edilməsini şagirdlərin hazır materiallarla yüklənməsi deyil, məsələnin həllini onların özlərinin axtarış tapmalarında mühüm vasitə hesab etmişlər.

4. Humanist təlim texnologiyaları. Müasir təhsil texnologiyaları içərisində mühüm yer tutan humanist təhsil texnologiyaları “Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda qeyd olunduğu kimi, milli və ümumbəşəri dəyərlərin, şəxsiyyətin azad inkişafının, insan hüquqları və azadlıqlarının, sağlamlığın və təhlükəsizliyin, ətraf mühitə və insanlara qayğı və

hörmətin, tolerantlıq və dözümlülüyün prioritet kimi qəbul olunması” [1, s.10] kimi humanist dəyərlərin həyata keçirilməsinə, reallaşmasına doğru istiqamətlənir. Bu texnologiya ali təhsili başa vurduqdan sonra aldığı ixtisasdan, işlədiyi sahədən, tutduğu vəzifədən asılı olmayaraq hər bir mütəxəssisdə zəruri olan milli və bəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasını təmin edir. Buna görə də ali məktəblərdə humanist təhsil texnologiyalarının tətbiq edilməsi təkcə təhsilalanlarda deyil, eyni zamanda təhsilverənlərdə də humanist dünyagörüşün, humanizm keyfiyyətlərinin möhkəmlənməsində və humanist təfəkkürün formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsilin humanist texnologiyası tədris fəaliyyətində müəllimlərlə şagirdlərin, pedaqoqlarla tələbələrin bir-birindən kənarlaşma hallarının qarşısını almağa kömək edir. Belə texnologiya məhz şəxsiyyətə tərəf dönüşü, ona hörmət və inamı, ləyaqətli münasibəti, onun şəxsi məqsədlərinin, tələblərinin və maraqlarının qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Bu, həm də şagirdlərin bacarıqlarının inkişafı və müəllimin öz gündəlik həyatındakı tələblərinin hərtərəfli təmin olunması meyli ilə bağlıdır.

Y.A.Komenski, İ.H.Pestalossi, K.D.Uşinski, Y.Korçak, V.A.Suxomlinski, müasir dövrdə Ş.A.Amonaşvili və digər pedaqoqlar tərəfindən nəzəri və praktik cəhətdən əsaslandırılan və humanist pedaqogikanın prinsiplərindən qidalanan bu texnologiya təhsilverənlərin təhsilalanlara insani münasibətlərini özündə cəmləşdirir. Uşaq şəxsiyyətinə hörmət, onları şəxsiyyət kimi qəbul etmək, müəllim-şagird münasibətlərində ədalətli, obyektiv mövqe tutmaq, hər bir şagirdə yüksək qayğı, hörmət və məhəbbət göstərmək və s. kimi keyfiyyətlər humanist təlim texnologiyasını xarakterizə edən cəhətlər kimi özünü göstərir.

5. Şəxsiyyətəyönümlü təlim texnologiyaları. Bu texnologiya təlim prosesinin məhz şagird(tələbə)yönümlü təşkil edilməsini, təhsilin məzmununun şagird (tələbə) şəxsiyyətinin formalaşdırılmasına istiqamətləndirilməsini, yəni, şagirdlərə (tələbələrə) təkcə dərsin məzmununu mənimsətməklə kifayətlənməməsini, onlarda bir sıra mənəvi keyfiyyətlərin formalaşdırılmasına nail olunmasını nəzərdə tutur.

6. İnteraktiv (fəal) təlim texnologiyaları. Bu texnologiyaların əsas mahiyyəti tələbələrin daxili, potensial imkanlarının hesabına fəallıqlarına nail olmaqdır. Ənənəvi təhsil texnologiyalarından fərqli və bir növ ona alternativ olan bu texnologiya təhsilalanların fəallaşmasına yönəldilən təlimə üstünlük verir. Burada interaktiv metodların köməyiylə tələbələr elə situasiyalarla, problemlərlə qarşılaşdırılırlar ki, burada ali məktəb müəllimi fasilitator – bələdçi rolunda çıxış edir. Problemin həlli tələbələrin fəallaşdırılması və bilavasitə fəallığı zəminində baş verir. Əgər ənənəvi təhsil texnologiyaları zamanı tələbələrin yaddaşı öndə olurdusa, interaktiv təhsil zamanı təfəkkür önə keçir və təhsilalanlar daha çox fəal fəaliyyətlə məşğul olurlar. Tələbələr təhsil prosesində qarşıya qoyulan problemin həllində axtarışa qoşulur, müəllimlə,

mühazirəçi və ya seminar müəllimi ilə birlikdə pedaqoji prosesin fəal subyektinə çevrilirlər.

İnteraktiv təhsil texnologiyaları qrup kimi bir sıra texnologiyalardan ibarətdir. “Bu qrupa oyun, proyekt texnologiyası, ”ustad dərsi” texnologiyası, refleksiv texnologiya, özünüdərək texnologiyası, özünütəqdim etmə texnologiyası və s. daxildir” [9, s.40].

Araşdırmalar göstərir ki, bəzi pedaqoji ədəbiyyatlarda interaktiv texnologiyalara fəal təlim metodları adı ilə bir sıra texnologiyalar, məsələn, beyin həmləsi, dəyirmi masa, seminar-dialoq, diskussiya, debat və digərləri aid edilir. Lakin bunlar gah texnikalar, gah metodlar, gah da texnologiyalar adlandırılır. Məsələn, interaktiv təlim metodlarına aid bir sıra layihələrin və vəsaitin müəllifi olan Z.Veyisova “Fəal təlim metodlarına giriş kursu” adlı təlimçilər üçün metodik vəsaitdə [5] bunları texnikalar, 2007-ci ildə çap etdirdiyi “Fəal /interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait”də isə bunları metodlar kimi təqdim edir [6]. Əslində bunun başlıca səbəbi metodla texnologiyanın müəyyən qədər bir-birinə yaxın anlama malik olmasıdır. Həqiqətdə isə bunların müasir təhsil texnologiyaları kimi qəbul edilməsi daha düzgün hesab edilməlidir. Çünki burada əsas yenilik, interaktivlik texnologiyalarla bağlı olan əməliyyatların hesabına baş verir ki, bu da metodlardan daha çox texnologiyalarla bağlıdır.

7. Kommunikativ təlim texnologiyaları. Bu texnologiya təhsil prosesinin iştirakçılarının – təhsilverənlə təhsilənlərin, həmçinin təhsilənlərin bir-birilə qarşılıqlı münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi nöqtəyindən mühüm əhəmiyyət daşıyır. Burada istər cütlərlə iş, istər qrup işi, istərsə də kollektiv məşğələlər elə təşkil edilir ki, bu zaman iştirakçılar bir-biri ilə yaxından əlaqədə olur, onların arasında səmimi ünsiyyət, əməkdaşlıq və qarşılıqlı fəaliyyət prosesi baş verir. Bu isə öz növbəsində şəxsiyyətin sosiallaşmasına, əməkdaşlığın və qarşılıqlı münasibətlərin möhkəmlənməsinə imkan və şərait yaradır. Kommunikativ təhsil texnologiyası hər bir şagirdin fərdi potensial imkanlarının inkişafına əngəl yaratmır. Əksinə, bu texnologiya fərdi imkanların genişlənməsinə şərait yaradan bir texnologiya kimi də diqqəti cəlb edir.

Ənənəvi təlim texnologiyalarından fərqli olaraq kommunikativ təhsil texnologiyaları geniş təsir imkanlarına malikdir. Bu texnologiya:

– müəllim-tələbə, tələbə-tələbə münasibətlərinin formalaşmasına elə güclü təsir edir ki, bunu ənənəvi təlim texnologiyalarında görmək yalnız ayırı-ayrı novator müəllimlərin şəxsi təcrübəsində mümkün olardı;

– tədris prosesinin məhsuldarlığına, tələbələrin peşə və ixtisas motivlərinin formalaşmasına, seçdikləri peşə və ixtisas üzrə daha dərin biliklərə can atmalarına geniş stimullar yaradır;

– tələbələrin azadfikirliliyinə, sərbəst düşüncə tərzinə yiyələnmələrinə

müsbət təsir göstərir;

– tədrisdə işgüzar münasibətin formalaşmasına səbəb olur və öyrənmə motivlərinin inkişafına şərait yaradır;

– hər bir tələbənin fərdi imkanlarını, bacarıq və qabiliyyətlərini reallaşdırma bilmək imkanlarını genişləndirir;

– pedaqoji prosesdə müəllimlərin məsuliyyətini daha da artırır və s.

8. İnformasiya təlim texnologiyaları. Bu texnologiyalar bilavasitə İKT-nin təhsil prosesinə gətirilməsi ilə bağlı bir prosesdir. İKT, xüsusən internet artıq bu gün həyat və məişətimizin bir hissəsinə çevrildiyi kimi, təhsilimizi də onsuz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Son illər kompüterlərin təlimə gətirilməsi aparılan təlim prosesinin səmərəsinə müəyyən qədər müsbət təsir göstərdiyindən müasir dövrdə bu texnologiyanın üstün bir texnologiya kimi tətbiqi daha da genişlənir. 2004-cü ildə qəbul edilən “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminat Proqramı (2005-2007-ci illər)” ilə əlaqədar olaraq görülmüş bir sıra işlər təhsil praktikasında mühüm dəyişikliklərin əsasını qoymuşdur.

10. Distant təlim texnologiyaları. Bu texnologiyaların mahiyyəti tədris müəssisələrinə getmədən müasir telekommunikasiya sistemləri, elektron poçt, televiziya və internetin köməyi ilə təhsil xidmətlərindən istifadədən ibarətdir.

11. Müəllif texnologiyaları. Müəllim yaradıcılığına əsaslanan bu texnologiya özünün məqsədinə görə digər texnologiyalar kimi, yeni, daha yüksək nəticə əldə etmək, keyfiyyətli və səmərəli təhsilə nail olmaq xarakteri daşısa da, formasına görə fərqlənir. Burada standart forma və metodlardan istifadə olunmur. İşin gedişi, tətbiq olunan forma, metod və vasitələr ondan istifadə edən müəllifə məxsus olur.

Müəllimin pedaqoji peşə mədəniyyətinin formalaşması təkcə bu texnologiyalardan istifadə ilə məhdudlaşmır. Peşənin sirlərinə dərinlən bələdləşdikcə peşə mədəniyyəti də müəyyən səviyyədə genişlənir, dərinləşərək peşə sahibinin peşəkarlığının artmasına öz müsbət təsirini göstərir. Bunların içərisində isə peşə fəaliyyəti prosesində qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir təhsil texnologiyalarının tətbiqi ali məktəblərdə bununla bağlı üç mühüm istiqaməti əhatə edir:

1) tələbələrin yiyələndikləri bilik, bacarıq və vərdişlər bu texnologiyaların köməyi ilə daha məzmunlu, daha dərin və daha möhkəm mənimsənilir;

2) tələbələr yeni təhsil texnologiyalarının tətbiqi yollarını, onların təlimdəki rol və funksiyalarını öyrənirlər;

3) yeni təhsil texnologiyaları tələbələrdə müəllimlik peşəsinə maraq və meylin daha da dərinləşməsinə səbəb olur və ona dərinlən yiyələnmək üçün yeni stimullar yaradır.

Pedaqoji texnologiyalar peşəkarlıq və səriştəliliklə qarşılıqlı əlaqədə və təsir sferasında olan proseslər kimi də diqqəti cəlb edir. Ona yiyələnmək və tədris prosesində onlardan yaradıcı şəkildə istifadə edə bilmək özü də peşəkarlıq və səriştəlilik tələb edir. Buna görə də pedaqoji texnologiyalar tələbələrdə peşə səriştəliliyinin formalaşmasının kompleks təsir sistemini yaradır ki, bu da nəticədə gələcək müəllimlər üçün vacib olan bir sıra keyfiyyətlərin və bacarıqların yaranmasına mühüm təsir göstərir.

Gələcək müəllimlərdə peşəkarlıq və səriştəliliyin tərbiyə edilməsində ilk təcrübə məktəbi kimi **pedaqoji təcrübə** xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Pedaqoji təcrübə təlim, tərbiyə, təhsil və onların idarə edilməsi proseslərinin qovşağında olan və bilavasitə onlardan ibarət bir proses olduğundan təlimin, tərbiyənin, o cümlədən təhsilin və idarəetmənin bütün funksiyalarını özündə əks etdirir. Bu funksiyaların reallaşdırılması gələcək müəllimlərdə səriştəliliyin və peşəkarlığın formalaşdırılmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunlar tələbələrlə aparılan pedaqoji təcrübənin həm mahiyyətinin aydın dərk edilməsi, həm də onun məzmununun açılmasında istiqamətləndirici və aşkarlayıcı amillər kimi özünü göstərərək bütöv bir sistem təşkil edir.

Pedaqoji təcrübənin bir sıra elmi-metodik ədəbiyyatda göstərilən üç mühüm funksiyasını – təhsilləndirici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyalarını nəzərdən keçirək:

1. Pedaqoji təcrübənin təhsilləndirici funksiyası. Bu funksiya özünü iki qarşılıqlı səviyyədə göstərir: 1) tələbələr öyrədən, təhsilverən vəzifəsini yerinə yetirməklə təhsilalanları (şagirdləri) öyrədirlər; 2) təhsilverənlər (tələbələr) öyrətməklə yanaşı, özləri də öyrənirlər. Tələbələr təkcə öyrədən deyil, həm də öyrənən kimi fəaliyyət göstərirlər.

Təcrübə göstərir ki, tələbələr nəzəri biliklərə nə qədər malik olsalar da, burada daha çox öyrənməklə məşğul olurlar. Buna tələbələrin ehtiyacı da çoxdur. Onların ali məktəb auditoriyalarında pedaqogikaya, ixtisas metodikasına, psixologiyaya, həmçinin ixtisasa dair aldıkları biliklər burada tədris prosesini aparmağa kifayət etmir, eyni zamanda onlarda praktik bacarıqlar, səriştəlilik aşağı səviyyədə olur. Bu da tələbələrin əksəriyyətinin vaxtının çox hissəsinin yeni metodikanı, təlim metodlarını öyrənməyə, pedaqoji və metodik biliklərini artırmağa deyil, əvvəl öyrəndikləri ixtisas biliklərini təkrarən, daha dərindən öyrənməyə sərf olunmasına səbəb olur. Bu cəhətdən də pedaqoji təcrübənin təhsilləndirici, yəni öyrədici funksiyası daha çox tələbələrin əvvəlki illərdə aldıkları nəzəri biliklərin dərinləşdirilməsinə və zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

2. Pedaqoji təcrübənin tərbiyəedici funksiyası. Pedaqoji təcrübənin mahiyyət və məzmunu onun həm də tərbiyəedici funksiyaya malik olduğunu və belə bir vəzifə daşdığını göstərir. Tələbələrin məktəbə müəllim kimi daxil

olması, onlardan nələrinə tələb olunduğunu dərk etməsi pedaqoji təcrübənin tərbiyəvi təsir gücünün daha da artmasına səbəb olur. Onların özlərini müəllim kimi hiss etməsi, öz hərəkət və davranışına, nitqinə, geyiminə diqqət göstərməsi, özündə müəllim üçün lazım olan bir sıra zəruri keyfiyyətlərin tərbiyə etməsinə səy göstərməsi, özünə başqalarının gözü ilə baxması kimi keyfiyyətlərin yaranması onlarda müəllim şəxsiyyətinə xas olan keyfiyyətləri daha da dərinləşdirir, onları özlərinə və yoldaşlarına qarşı daha həssas və tələbkar olmağa sövq edir.

Məktəbə təcrübəçi kimi gələn tələbə artıq özünün müəllim olduğunu dərk edir və özünü müəllim kimi aparmağa başlayır. Dünənə qədər özünü yalnız tələbə kimi hiss edən, hərəkət və davranışında bəzən “müstəqil” olan gənc artıq ona bir müəllim kimi yanaşdığını görür, özündə müəllim üçün zəruri olan keyfiyyətləri nümayiş etdirməyə, hərəkət və davranışında müəyyən həddi gözləməyə çalışır. Tələbənin özünün şəxsi keyfiyyətlərini nəzarətə alması, tapşırılan iş məsuliyyətli münasibət göstərməsi, şagirdlərlə canlı ünsiyyətdə olması, onlara kömək etməsi, sinfin və məktəbin dərsdankənar tədbirlərində iştirak etməsi və s. onlarda müəllim üçün vacib olan bir sıra şəxsi keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur.

3. Pedaqoji təcrübənin inkişafetdirici funksiyası. Pedaqoji təcrübə tələbələrin elmi-nəzəri, psixoloji-pedaqoji və idrak qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Təcrübə müddətində tələbələr hər gün məktəbə gəlir, şagirdlərlə görüşür, onların müxtəlif sualları ilə qarşılaşır və onları cavablandırmağa olurlar. Bu da onlarda öz üzərində çalışmaq, bilik və bacarıqlarını artırmaq məsuliyyətini daha da gücləndirir. Tələbələr artıq dərk edirlər ki, yaxşı müəllim kimi yüksək nüfuza və hörmətə malik olmağın ilkin və əsas şərti müəllimin öz ixtisas fənnini dərinlən, hərtərəfli bilməsi və onu yaxşı öyrətmək bacarığına malik olmasıdır.

Təcrübə təsdiq edir ki, şagirdlər fənnini dərinlən bilməyən, ixtisasının incəliklərindən xəbərsiz olan müəllimlərə heç də yaxşı münasibət bəsləmir. Belə müəllimlərin öz həmkarları arasında olduğu kimi, şagirdlər arasında da nüfuzu yüksək olmur. Bu isə uşaqlarda müəllimə, müəllimliyə inamı azaldır və onların pedaqoji sahədə peşə, ixtisas seçiminə də mənfi təsir göstərir.

Təcrübəçi tələbələrin öz üzərlərində işləmələri, bilik və bacarıqlarını artırmaq üçün çalışmaları təcrübə müddətində onların təkcə biliklərini sınaqdan keçirməyə deyil, həmçinin bəzi peşəkarlıq və səriştəlilik bacarıqlarının da qazanılmasına səbəb olur. Onların məktəbdə qabaqcıl müəllimlərin dərslərində iştirak etmələri, onların fəaliyyətini müşahidə etmələri, həmçinin, metodistlərin, pedaqoq və psixoloqların verdikləri məsləhətlər onların müəllim üçün zəruri peşə keyfiyyətləri, peşəkarlıq və səriştəlilik haqqında təsəvvürlərini genişləndirir, dərinləşdirir və təkmilləşdirir. Pedaqoji prosesin iştirakçısı olmaq, məşğələlər aparmaq, şagirdlərlə işləmək bu təsəvvürlərin reallığa çevrilməsinə

əlverişli şərait yaradır və mövcud imkanları genişləndirir. Məktəbdə yiyələndikləri əlavə biliklər onların dünyagörüşünü, gələcək müəllim kimi ümumi səviyyələrini artırmaqla onların bir şəxsiyyət kimi də inkişaflarına səbəb olur.

Məlum olduğu kimi, inkişaf o zaman mümkündür ki, qarşıda duran və həlli vacib olan problemlə onu həll etmək üçün zəruri olan imkanlar arasındakı ziddiyyət aradan qaldırılmış olsun. Yəni potensial imkanlar artırılaraq həmin problemi həll edə biləcək səviyyəyə çatdırılsın. Tələbələr təcrübə zamanı təlim prosesində və dərslərdə tədbirlərdə demək olar ki, hər vaxt belə problemlərlə qarşılaşırlar. Onlar bu problemləri həll etməyə, onların həllinə nail olmağa çalışırlar. Bu işə pedaqoji axtarış yollarında olan gələcək müəllimləri yeni biliklərə yiyələnməyə, yaranmış vəziyyətlərdən çıxış yolu axtarmağa sövq edir ki, bunun da nəticəsində müəyyən inkişaf prosesləri baş verir.

Geniş təfəkkür, diqqətlilik, hafizə, görmə, eşitmə duyğusu və yaddaşın möhkəmliyi, pedaqoji situasiyaların həllində səbirlilik, dözümlülük, soyuqqanlılıq, təmkinlilik nümayiş etdirmək, peşə borcu və məsuliyyətini dərk etmək, əxlaqi saflığa, ümumi və peşə mədəniyyətinə malik olmaq, uşaqlara, peşəsinə sevgi və s. kimi psixoloji-pedaqoji keyfiyyətlər müəllimlik peşəsi ilə birbaşa bağlı olduğundan pedaqoji təcrübə dövründə onların inkişaf etdirilməsi diqqətdən yayınmamalıdır. Pedaqoji təcrübə rəhbərləri buna diqqətlə yanaşmalı, tələbələrlə bu istiqamətdə müəyyən tapşırıqları yerinə yetirməlidirlər.

Təcrübə göstərir ki, müəllimin, o cümlədən təcrübəçi tələbənin yalnız öz fənnini və ixtisasını yaxşı bilməsi azdır. Elmlərin inteqrasiyası, tədris fənlərinin yaxınlığı, şagirdlərin hər şeyi bilməyə can atması, bəzən də təcrübəçi tələbələrini yoxlamaq, sınamaq istəmələri və ya maraq göstərdikləri bir sahə haqqında daha ətraflı məlumat almağa maraq göstərmələri onların müəllimlərə dərslərdən, fəndən əlavə suallarla müraciət etmələrinə səbəb olur. Təcrübəçi tələbələrin və gənc müəllimlərin qarşılaşdıqları belə situasiyalarda bəzən səriştəsizlik etmələri və düzgün qərar verə bilməmələri müəllim-şagird münasibətlərində neqativ hallara gətirib çıxarır. Buna görə də təcrübəçilər həm də geniş elmi dünyagörüşə malik olmalı, ixtisaslarının əlaqədar olduğu digər elmlərdən də müəyyən məlumatlar əldə etməyə çalışmalıdırlar.

Pedaqoji təcrübə müddətində tələbələr bir daha yəqin edirlər ki, müəllimlik heç də şagirdlər üçün yazılan dərslərdəki mətnləri bilib, onları şagirdlərə çatdırmaqdan ibarət deyildir. Müəllimlik başqa peşələrlə, sənətlərlə müqayisə edilə bilməyəcək dərəcədə mürəkkəb və çətin işdir. Burada şablon, hazır göstəriş və reseptlər yoxdur. Müəllimlik yaradıcılıq tələb edən peşədir. Yaxşı müəllim olmaq üçün çox çalışmaq, öz üzərində çox işləmək, yenilikləri izləmək, yaxşı nə varsa onları götürmək və onlardan faydalanmaq lazımdır.

Pedaqoji təcrübənin məzmunu yuxarıda şərh edilən funksiyaların reallaşması ilə məhdudlaşmır. Pedaqoji təcrübədə nəzəriyyə ilə təcrübənin

əlaqəsi, nəzarət, korreksiyaedicilik, ünsiyyət, pedaqoji əməkdaşlıq və s. proseslər də mövcud olduğundan bunlar onun digər bir sıra funksiyalarının da meydana çıxmasına səbəb olur. Bu funksiyalar həm də sistem yaradan komponentlər kimi pedaqoji təcrübənin qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsində mühüm yer tutur. Onların bəzilərini nəzərdən keçirək:

1. Pedaqoji təcrübənin nəzəriyyə ilə təcrübəni əlaqələndirmək funksiyası. Pedaqoji təcrübə praktik müəllim hazırlığında geniş imkanlara malik olduğundan nəzəriyyənin təcrübədə sınaqdan keçirilməsi və mənimsənilən nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq edilməsi üçün də əlverişli məqamdır. Nəzərə alsaq ki, buna qədər tələbələr yalnız nəzəri biliklər almışlar və bu gün onlardan səriştəlilik və peşəkarlıq tələb olunur, onda pedaqoji təcrübənin tələbələrin praktik hazırlıqları üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu aydın görmək olar.

Pedaqoji təcrübə tələbələrin aldıkları nəzəri biliklərin təcrübəyə tətbiqinin ilk sınaq meydanıdır. Nəzəri biliklər ilk dəfə məhz pedaqoji təcrübə dövründə təcrübəyə tətbiq olunur və onunla qarşılıqlı şəkildə əlaqələnir. İxtisas fənlərindən, pedaqogikadan, psixologiyadan alınan nəzəri biliklər bilavasitə təcrübəyə tətbiq olunur və nəzəriyyə ilə təcrübənin sintezi baş verir. Bu zaman belə bir hal özünü göstərir ki, tələbələr audiutoriyalarda aldıkları nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq edərkən biliklərində olan kəsirləri özləri görür, onları aradan qaldırmaq üçün özünütəhsil və özünütəkmilləşdirmə işləri ilə məşğul olurlar ki, bu da onların ixtisas və peşə biliklərinin zənginləşdirilməsinə səbəb olur.

Pedaqoji təcrübənin nəzəriyyə ilə təcrübəni əlaqələndirmək funksiyasının reallaşdırılması təcrübənin aparıldığı qısa müddət ərzində tələbələrdə bir sıra peşə keyfiyyətlərinin praktik şəkildə yaranmasına və inkişafına da səbəb olur. Bunlar müəllimə xas olan, onun peşə fəaliyyətini xarakterizə edən keyfiyyətlər kimi onun şəxsiyyətində mühüm yer tutur. Təşkilatçılıq, kommunikativlik, didaktik, perseptiv və digər bacarıqlar məhz pedaqoji təcrübə zamanı praktik şəkildə özünü göstərir və reallaşa bilir. Beləliklə, pedaqoji təcrübə dövründə tələbələr nəzəriyyə ilə təcrübəni əlaqələndirə bilir, böyüməkdə olan nəslin təhsil və tərbiyə vəzifəsini həll etmək üçün təlim-tərbiyə prosesini tam və vəhdət halında həyata keçirməyə nail olurlar.

2.Pedaqoji təcrübənin nəzarət və korreksiyaedici funksiyası. Pedaqoji təcrübənin nəzarət və korreksiyaedici funksiyası özünü əsasən üç istiqamətdə göstərir:

1) pedaqoji təcrübə rəhbərlərinin, metodist, pedaqoq və psixoloqların tələbələrin fəaliyyəti üzərində nəzarət və korreksiyaedici fəaliyyəti;

2) təcrübəçi tələbənin özünün pedaqoji fəaliyyəti üzərində nəzarət və korreksiyaedici işi;

3) təcrübəçinin şagirdlərin təhsil, tərbiyə və təlim fəaliyyəti üzərində nəzarət və korreksiyaedici fəaliyyəti.

Bunların hər üçü pedaqoji təcrübə müddətində tələbənin gələcək müəllim kimi müəyyən keyfiyyətlərə yiyələnməsinə mühüm təsir göstərir. Burada əsas obyektə, subyektdə təcrübəçi tələbə, onun biliyi, onu sınaqdan keçirmə bacarığı, şagirdlərlə işləyə bilmək qabiliyyəti və səriştəsi olduğundan pedaqoji təcrübənin bu funksiyasına xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir.

Pedaqoji təcrübə dövründə tələbələr təkcə biliklərində olan kəsirləri aradan qaldırmaq, səhvləri düzəltmək üzərində deyil, həm də xarakterlərində, hərəkət və davranışlarında, nitqlərində olan qüsurlar üzərində də korreksiya işləri aparır, onları təshih etməyə çalışırlar. Buna görə də pedaqoji təcrübə həmçinin korreksiyaedici funksiya və xarakterə malik olmaqla müəyyən meyarların, parametrlərin də gözlənilməsinə tələb edir.

3. Pedaqoji təcrübənin adaptasiyaedici funksiyası. Pedaqoji təcrübənin adaptasiyaedici funksiyaya malik olması təcrübə dövründə ona xüsusi əhəmiyyət verilməsinə tələb edir. Tələbələrin məktəblə ətraflı tanışlığı, məktəbin pedaqoji kollektivi, ayrı-ayrı müəllimlər və şagirdlərlə ünsiyyətdə olmaları, təlim-tərbiyə proseslərinin bilavasitə subyektləri kimi fəaliyyət göstərmələri və s. onların bu peşəyə adaptasiya olunmalarına da müəyyən təsir göstərir. Buna görə də təkcə pedaqoji təcrübəni təşkil edən, aparıcı ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin deyil, həmçinin təcrübənin keçdiyi orta ümumtəhsil məktəblərinin də bu prosesdə rolu və təsiri mühümdür. Məktəbdə sağlam iqlimin olması, müəllimlərin öz işlərinə məsuliyyətli münasibəti, yeniliklərə müsbət yanaşma, şagirdlərlə demokratik davranış tərzi, təcrübəçi tələbələrə qayğı və diqqət göstərilməsi, məktəbin əsl təhsil ocağı və tərbiyə məktəbi kimi fəaliyyəti və s. amillər bu prosesə olduqca müsbət təsir göstərir. Tələbələrin belə bir mühiti olan təhsil ocağında təcrübə keçməsi və təlim-tərbiyə prosesində iştirak etməsi onlarda pedaqoji peşəyə maraq və meyli gücləndirməklə yanaşı, məktəbə, müəllimliyə, seçdiyi ixtisasa bələdləşmə, uyğunlaşma prosesini də gücləndirir.

Pedaqoji təcrübənin adaptasiyaedici funksiyasının təsir dairəsi təkcə bu deyilənlərlə məhdudlaşmır. Bunun əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də tələbələrdə müəllim peşəsinə hörmət və məhəbbət hissinin daha da artmasından ibarətdir.

Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində pedaqoji təcrübənin düzgün təşkili, aparılması və ona ayrılan vaxtdan səmərəli istifadə edilməsi tələbələrin pedaqoji peşə üzrə peşəkarlıq və səriştəliliyin ilkin elementlərinə yiyələnmələrində, həmçinin gələcək müəllim kimi formalaşmalarında çox mühüm yer tutur. Onlar məhz bu zaman müəllimin hansı vəzifə daşdığını, üzərlərinə necə bir məsuliyyət düşdüyünü əyani surətdə dərk edir və ilk sınaq onlarda bu məsuliyyətin daha da artmasına səbəb olur.

Təəssüflə demək lazımdır ki, gələcəkdə müəllim olacaq tələbələrin nəzəri hazırlığının səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi üçün hazırda tətbiq edilən yoxlama və qiymətləndirmə sistemi onların bu sahədə səriştəliliyinin praktik

səviyyəsini tam mənası ilə üzə çıxarmağa imkan vermir. Buna görə də gələcəkdə elə bir sistemin olmasına zərurət yaranır ki, monitoring və qiymətləndirmə prosesinə elə elementlər daxil edilsin ki, onlar tələbələrin tək cə nəzəri hazırlıqlarını deyil, praktik səriştəlilik səviyyəsini də müəyyənləşdirməyə imkan versin.

ƏDƏBİYYAT

1. *Təhsil Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu*. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, 2010
2. *İlyasov M.İ.* Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018
3. *Mehrabov A.O.* Səriştəli müəllim hazırlığının problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2015
4. *Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A.* Pedaqogika. Bakı: Nurlan, 2007
5. *Veysova Z.* Fəal təlim metodlarına giriş kursu: Təlimçilər üçün metodik vəsait. Bakı: Meqa-print, 2004
6. *Veysova Z.* Fəal/interaktiv təlim: Müəllimlər üçün vəsait. Bakı: UNİSEF, 2007
7. *Выготский Л.С.* Собр. Соч., т.2. Москва, 1982
8. *Крутецкий В.Н.* Психология обучения и воспитания школьников. М., 1976
9. *Селевко Г.К.* Современные образовательные технологии. М.: Академия, 1998

UOT 159.9

M.C.İsmaylova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mehriban_ismayilova_1962@mail.ru*

SOSİALLAŞMA ANLAYIŞINA YANAŞMALARIN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: sosiallaşma, sosial yetkinlik, empatiya, özünüidentiklik, kreativlik

Sosiallaşma fərdin davranış nümunələrini, norma və dəyərləri, mövcud cəmiyyətdə onun uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olanların mənimsənilməsidir. Alimlərin fikrincə, şəxsiyyətin sosiallaşması fərdin cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə inteqrasiyasıdır ki, bu da fərdin sosial norma və dəyərləri mənimsəməsi sayəsində mümkün olur. Elmi məqalədə sosiallaşmanın psixoloji göstəricilərinin elmi izahı müəllif tərəfindən ardıcılıqla verilmişdir.

Məqalədə qeyd edilir ki, sosiallaşmanın nəticəsi olan sosiallaşma dedikdə, cəmiyyətin tələblərinə və statusuna cavab verən sosial keyfiyyətlərin necə formalaşdığı başa düşülür. Müəllif psixoloji kontekstdə və şəxsiyyətin konkret sosial mədəniyyətində sosial keyfiyyətlərin inkişaf dərəcəsini xüsusi olaraq qeyd edir. Bunlarla yanaşı, elmi məqalədə alimlərin bir-birindən fərqli elmi baxışları da öz əksini tapmışdır.

М.Дж.Исмаилова

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ПОНЯТИЮ СОЦИАЛИЗИРОВАННОСТЬ

Ключевые слова: социальность, социальная зрелость, эмпатия, самоидентичность, креативность

В научной статье представлена научная классификация и психологический анализ понятия социализированность. Социализированность – усвоение поведенческих примеров индивида, норм и ценностей, необходимых для его успешной деятельности в существующем обществе. По мнению ученых, социализированность личности – интеграция индивида к обществу, социальным знаниям различного типа, что представляется возможным благодаря усвоению индивидом социальных норм и ценностей. В научной статье автором в последовательности представлено научное объяснение психологических показателей социализации.

В статье отмечается, что социализация, являющаяся результатом социализации, понимается как формирование социальных качеств, отвечающих требованиям и статусу общества. Автор в психологическом контексте и в конкретной социальной культуре личности особо отмечает степень развития

социальных качеств. Помимо этого, в научной статье нашли свое отражение различные научные взгляды ученых.

M.C.İsmaylova

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF APPROACHES TO SOCIALIZATION

Keywords: *socialization, social competence, empathy, self-identification, creativity*

The scientific article gives a scientific classification and psychological analysis of the concept of socialization. Socialization is the embodiment of an individual's behavior patterns, norms and values, and the necessity of successful activities in the existing society. According to scientists, the socialization of personality is the integration of the individual to the society, to various types of social unions, which is a possible thanks to the individual's adoption of social norms and values. In the scientific article, the scientific explanation of the psychological characteristics of socialization is given by the author in sequence.

The article points out that socialization, which is the result of socialization, is understood as the formation of social qualities that meet the society's requirements and status. The author specifically mentions the degree of development of social qualities in the psychological context and the particular social culture of personality. In addition to this, in the scientific article, scientists' different scientific.

İnsan müxtəlif psixoloji təsir və münasibətlərin obyektinə olmaqla bərabər, həm də həmin təsir və münasibətlərin subyektidir, yəni insan bu prosesdə fəaldır. İnsan mühit ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində fəal olmasaydı, onun sosiallaşması mümkün olmazdı; o, sosial təcrübəni və mədəniyyəti mənimsəyə bilməzdi. Sosiallaşma prosesinin nəticəsi olan sosiallaşma daim dəyişən, zənginləşən, hərəkətdə, dinamikada olan prosesdir.

Sosiallaşma fərdin davranış nümunələrini, norma və dəyərləri, mövcud cəmiyyətdə onun uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olanların mənimsənilməsidir. Alimlərin fikrincə, şəxsiyyətin sosiallaşması fərdin cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə inteqrasiyasıdır ki, bu da fərdin sosial norma və dəyərləri mənimsəməsi sayəsində mümkün olur.

Həmin norma və sərvətlərin əsasında şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli xüsusiyyətləri formalaşır. Başqa sözlə, insan sosiallaşaraq mədəniyyət və sosial münasibətlər aləminə daxil olur, cəmiyyətdə və sosial qruplarda onun fəal nümayəndəsi kimi formalaşır.

Sosiallaşma prosesini çoxcəhətli proses olmaqla, həm də adaptasiya, xüsusiləşmə (fərdiləşmə) və inteqrasiya prosesi kimi də səciyyələndirirlər. Məsələn, uşaq mənsub olduğu sosial qrupda insani münasibətlərə uyğunlaşır, tədricən onda fərdi xüsusiyyətlər formalaşır və sositumda həmin münasibətləri şərtləndirməyə başlayır. Bəzi alimlərin fikrincə, şəxsiyyətin sosiallaşması fərdin

cəmiyyətə, müxtəlif tipli sosial birliklərə inteqrasiyasıdır ki, o, fərdin sosial norma və sərvətləri mənimsəməsi sayəsində mümkün olur.

Inteqrasiya prosesində insanda mənsub olduğu sosial qrup üçün səciyyəvi olan psixoloji xüsusiyyətlər, qrupun digər üzvləri üçün ümumi olan sosial keyfiyyətlər formalaşır.

Sosiallaşma prosesində uşaq sosial təcrübəni mənimsədikcə sosial qrupun nümayəndəsi kimi daha əhəmiyyətli keyfiyyətlərə yiyələnib sosiallaşır, şəxsiyyət kimi formalaşır. Sosiallaşma şəxsiyyətin sosial inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır, solumun psixoloji kodlarının açılmasında önəmli rol oynayır.

Sosiallaşma fərdin davranış nümunələrini, norma və dəyərlərini, mövcud cəmiyyətdə onun uğurlu fəaliyyəti üçün zəruri olanların mənimsənilməsidir. Sosial norma və dəyərlərin əsasında şəxsiyyətin sosial cəhətdən əhəmiyyətli psixoloji xüsusiyyətləri və xassələri formalaşır ki, bu da insanın uğurlu sosiallaşmasına zəmin yaradır.

Sosiallaşmanın nəticəsi olan sosiallaşma dedikdə, cəmiyyətin tələblərinə və statusuna cavab verən sosial keyfiyyətlərin necə formalaşdığı başa düşülür. Sosiallaşmaya şəxsi və sosial keyfiyyətlərin mənimsənilməsi daxildir. Sosiallaşmış gənc sosial cəhətdən yetkindir. Sosiallaşma "sosial yetkinlik" termini adı altında konkret sosiomədəni və psixoloji kontekstdə insanda sosial keyfiyyətlərin inkişaf dərəcəsi kimi başa düşülür.

A.İ.Kravçenko şəxsiyyətin sosiallaşmasını (sosial yetkinliyi) sosial-əxlaqi keyfiyyətlərin: əməksevərliyin, bərc hissənin, ictimai şüurluluq və aktivliyin, qanuna riayət etmənin yüksək dərəcədə inkişafı ilə müəyyən etmişdir. Alimlərin bir qismi şəxsiyyətin sosiallaşmasının (sosial yetkinliyin) əsas meyarlarını özünəhərmətlə, başqa adamlara, təbiətə qayğı və hörmətlə proqnozlaşdırmağı bacarmaqda, həmçinin həyata yaradıcı yanaşmada, kreativlikdə ifadə edirlər. Onların fikrincə, fərd təkcə ətraf aləm haqqında bilikləri və sosial təcrübəni mənimsəməyib, o, hələ tam şəxsiyyət kimi yetişməyib. Sosiallaşma sosial rolların mənimsənilməsi kimi ifadə olunur. Y.Xaberməsin belə zənn edir ki, bu cür yanaşma insanın sosiallaşmış şəxsiyyət kimi subyektiv özünüidentiklik və özünütəyin kimi keyfiyyətlərini təmin etmir. Belə göstəricilərlə insan, alimin fikrincə, şəxsi həyatı layihələrin qurulması, reallaşması qabiliyyətinin inkişafı nəticəsində sosiallaşmaya nail ola bilər.

S.P.İvanenkov belə bir nəticəyə gəlir ki, "sosiallaşmış şəxs cəmiyyətdə, bütünlükdə məişətdə olanlara şüurlu və məsuliyyətli olsun" [1, s.102].

Sosiallaşma cəmiyyətdə və sosial qruplarda yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasında təzahür edir. Fərd bu çətin yolda sosiallaşaraq həyatın mənasını dərk edir, şəxsi inkişafını davam etdirir. Z.Q.Qamev sosiallaşma dedikdə, buraya harmoniyanı, sintezi, yaradıcılığı və sosial azadlığı, müstəqilliyi, həmçinin məsuliyyəti, identifikasiyanı, empatiyaya və refleksiyaya nail olmaq bacarığını aid edir [2, s.62].

Şəxsiyyəti və onun sosial keyfiyyətlərini əksətdirmənin nəticəsi olan sosiallaşmadan danışarkən, ilk növbədə, psixologiyada şəxsiyyətin sosiallaşma prosesində aktiv rolunun tədqiqi məsələsi nəzərdən keçirilməlidir.

Psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatlarda sosiallaşmanın nəticəsini təhlil edərkən E.B.Besna sosiallaşmanı başa düşmək üçün üç nöqtəyi-nəzəri müəyyən etmişdir:

1. Sosial davranışa cavab verən şəxsiyyətin daxili, dərin strukturu;
2. Şəxsiyyətin sosial mənşəyə malik daxili, dərin strukturu;
3. Öz daxili varlığını quran və mövcudluğu nəzərə alıb xarici davranışını əks etdirən şəxsiyyətin daxili şəxsi strukturu [3, s.12].

Hər iki variant sosiallaşma haqqında dolğun məlumat verir, nəticədə, insani münasibətlərə nə aiddirsə, onu sosiallaşmaya da aid etmək olar.

Psixoloji-pedaqoji elmi ədəbiyyatda sosiallaşmanın psixoloji göstəricilərini nəzərdən keçirək:

1. Sosiallaşmanın nəticəsi olan sosiallaşma J.Pyajedən və L.S.Vıqotskidən başlayaraq ardıcıl şəkildə öyrənilmişdir. Buraya interiorizasiya, əqli fəaliyyət, nitqin mənimsənilməsi, təfəkkürün vasitələri və s. kimi məsələlər aid idi.

2. B.Q.Ananyev xüsusi olaraq qeyd edirdi ki, sosiallaşmanın dərinliyində şəxsiyyətin yönəlişliyindən, motivlərindən, sərvət dəyərlərindən, maraqlarından və xarakterindən bəhs edilir.

Psixologiyada sosiallaşmanın əsas effektləri qismində daha çox şəxsiyyətin istiqaməti, aparıcı motivlər, maraqlar, inandırma, həyati məqsədlərə nail olma, habelə şəxsiyyətin daxili mövqeyini müəyyən edən şəxsiyyətin dünyagörüşü nəzərdən keçirilir. Tez-tez sosiallaşmanı təsvir edərkən yönəlişlik, dispozisiya anlayışlarından da istifadə edilir.

3. Uzaq xarici ölkələrdə sosiallaşmanın nəticəsinə insanın özünüdərkə və onun "Mən konsepsiyası"nı (T.Şibutani, R.Bern) aid edirlər. T.Şibutani sosiallaşmanın nəticəsi üçün şəxsi müəyyənliyi mühüm hesab edirdi. S.A.Beliçeva sosiallaşmanın parametrlərinə peşə niyyətini, bilik və bacarıqları, ictimai davranış mexanizmlərini (dəyər-normativ, hüquqi, etik, sosial, siyasi, sərvət meyilləri, inandırma), özünütənzimləmənin mexanizmlərinin formalaşmasını, şəxsiyyətin emosional-iradi xüsusiyyətlərinə özünütənqid, özünüqiymətləndirməyə qabiliyi daxil etmişdir [4, s.33].

4. Subyektiv yanaşmanın nümayəndəsi olan D.İ.Feldşteyn belə hesab edirdi ki, "şəxsiyyətin sosiallaşmasının başlıca meyarlarında uyğunlaşma dərəcəsi deyil, onun müstəqilliyi, inamı, sərbəstliyi, təşəbbüskarlığı əsas rol oynayır [5, s.75].

5. Sosiallaşmanı şəxsiyyətdə sosial tipikliyin formalaşması kimi nəzərdən keçirən yanaşma da mövcuddur. Bu yanaşmada bizim üçün ən vacib, nəzərəçarpan sosiallaşma üçün indikator əhəmiyyətli münasibətdir. İnsanlara, cəmiyyətə ümumqəbul edilmiş münasibət başqa münasibətlər kimi müəyyənliyi,

inteqrativliyi ilə fərdləndirilir ki, buradan da şəxsiyyətin sosial-psixoloji mahiyyəti özünü göstərir.

Yetkin şəxsiyyət öz aparıcı rolu ilə şəxsi, ictimai münasibətlərlə, o cümlədən münasibətlər strukturunda dinamikliyi ilə xarakterizə olunur. Cəmiyyətin və subyektivliyin təminatı daxil olmaqla insan sosial qarşılıqlı münasibətlər mühitində onun funksionallaşmış üsullarını müəyyən edir, inkişafın səviyyəsini subyektin ictimaiyyətçiliyi kimi səciyyələndirir.

Deməli, sosial münasibətlər sistemi insanı şəxsiyyət kimi xarakterizə edir [3, s.15]. Burada münasibətlərin psixoloji məzmunu şəxsiyyətin sosiallaşmasının meyarı və yetkinliyi kimi nəzərdən keçirilir.

E.B.Staraboyenko [6] sosiallaşmanın yeddi meyarını müəyyən etmişdir:

1. həyata yetkin intellektual münasibət;
2. həyata əhəmiyyətli məhsuldar münasibət;
3. həyata yetkin peşəkar münasibət;
4. həyata sosial aktiv münasibət;
5. həyata yetkin mənəvi münasibət;
6. həyata estetik münasibət;
7. şəxsiyyətin özünə yetkin münasibəti.

Alimin fikrincə, bu meyarlar cəmiyyətdə və sosial qruplarda insanın fəal sosiallaşmasını şərtləndirir və ona imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Иваненков С.П.* Проблемы социализации современной молодежи. 2-е изд. доп. СПб, Синтез-Полиграф, 2003
2. *Гамев З.П.* Теоретико-методические аспекты социализации личности. Казан: Изд-во КПЭИ, 1998, 128 с.
3. *Весна Е.Б.* Социализация и индивидуализация закономерности и механизмы / Рец. Д.И.Фелдштейн. Москва: Петропавловск-Камчатский, 1997, 200 с.
4. *Беличева С.А.* Основы превентивной психологии. М.: Наука, 1993
5. *Фельдштейн Д.И.* Социальное развитие в пространстве-времени детства. М.: 1997
6. *Старовойтенко Е.Б.* Психология личности в парадигме жизненных отношений: Учебное пособие для студентов и аспирантов вузов, обучающихся по специальности "Психология". Гос.ун-т, Высш. шк. экономики. Москва: Трикта, 2004, 253 с.

UOT 373

V.V.Маммадова

*Бакинский славянский университет
vafatammadova74@gmail.com*

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДОШКОЛЬНИКОВ

Ключевые слова: дошкольный возраст, художественно-эстетическое воспитание, эстетическое чувство, развитие, художественное творчество

Художественно-эстетическое воспитание дошкольников начинается с семьи, процесс продолжается в дошкольно-образовательном учреждении. Окружающая среда является одним из основных факторов художественно-эстетического воспитания дошкольников. Порядок комнаты, безопасность, предметы и разноцветные игрушки, окружающие детей, считаются необходимыми факторами в эстетическом воспитании дошкольников. Они помогают сформировать у дошкольников эстетический вкус, эстетическое восприятие и эстетическое чувство.

V.V.Mammadova

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN BƏDİİ-ESTETİK TƏRBIYƏSİ

Açar sözlər: məktəbəqədər yaş dövrü, bədii-estetik tərbiyə, estetik hiss, inkişaf, bədii yaradıcılıq

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların bədii və estetik tərbiyəsi ailədən başlayır, proses məktəbəqədər təhsil müəssisəsində davam edir. Ətraf mühit məktəbəqədər yaşlı uşaqların bədii və estetik tərbiyəsinin əsas amillərindən biridir. Otağın səliqəsi, təhlükəsizlik, əşyalar və uşaqları əhatə edən rəngli oyuncaqlar məktəbəqədər yaşlı uşaqların estetik tərbiyəsində zəruri amillər hesab olunur. Onlar məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda estetik zövqün, estetik qavrayışın və estetik hissın formalaşmasına kömək edirlər.

V.V.Mammadova

ARTISTIC AND AESTHETIC EDUCATION OF PRESCHOOLERS

Keywords: preschool age, artistic and aesthetic education, aesthetic sense, development, artistic creativity

Artistic and aesthetic education of preschoolers begins with the family, the process continues in the preschool educational institution. The environment is one of the main factors of artistic and aesthetic education of preschoolers. The order of the room, safety, objects and colorful toys surrounding children are considered necessary

factors in the aesthetic education of preschoolers. They help to form aesthetic taste, aesthetic perception and aesthetic sense in preschoolers.

Дети должны жить в мире
красоты, игры, сказки, музыки,
рисунка, фантазии, творчества.
Этот мир должен окружать
ребенка и тогда, когда мы хотим
научить его читать и писать.
Да, от того, как будет чувствовать
себя ребенок, поднимаясь на первую
ступеньку лестницы познания,
что он будет переживать, зависит
весь его дальнейший путь к знаниям.

В.А.Сухомлинский

Эстетическое воспитание и формирование художественного вкуса детей начинается с самых ранних лет. Умение видеть красоту вокруг себя – это не врожденное качество. Тяга к красоте, потребность воспринимать красоту в разных ее проявлениях заложена у детей с первых дней жизни. Ребенок с этого периода воспринимает красоту пения колыбельной, которую поет ему мама. Дети, замечая красоту вокруг себя, способны с раннего возраста испытывать множество положительных эмоций. Они тянутся ко всему яркому и привлекательному, радуются разноцветным игрушкам, красочным цветам и предметам.

Все это вызывает у них заинтересованность и удовольствие. Игрушки и вещи, окружающие малыша, гармоничное сочетание стен детской комнаты обладают большой силой воздействия на развитие эстетических чувств и способствуют развитию воображения и фантазий ребенка, которые являются основой эстетического воспитания.

Эстетическое воспитание дошкольников – это процесс совместной деятельности родителей, педагогов и воспитанников, направленный на формирование эстетической культуры ребенка.

Эстетическое воспитание важнейшая сторона всестороннего воспитания ребенка. Известный ученый Н.А.Ветлугина рассматривает эстетическое воспитание как развитие способности воспринимать, чувствовать, понимать красоту в окружающем мире.

Эстетическое воспитание начинается с первых шагов маленького человека, с первых его поступков и слов. Семья является очагом, фундаментом для формирования и развития эстетического вкуса, эстетических чувств и эстетического восприятия ребенка. Такое

воспитание включает в себя обучающую деятельность детей в форме объяснения, показа произведений искусства, слушания музыки, пения, рисования, доброго отношения, любви к окружающему миру. Все это протимулирует развитие творческих способностей и вырабатывает потребность в общении с искусством у детей.

Знакомство дошкольника с красотой начинается с родителей. Они являются для них первыми эстетическими идеалами. Эстетическое воспитание в семье включают в себя следующие задачи:

Воспитание эстетики быта. Эстетика быта заключается во внешнем виде членов семьи и их одежде, в оформлении живого пространства (картины на стенах, цветы на подоконнике), в чистоте и порядке квартиры. Для дошкольника очень важно наличие эстетической развивающей среды.

Воспитание музыкального вкуса. Развитие и формирование музыкального вкуса у ребенка начинается с раннего возраста, когда еще мама или бабушка пели колыбельные песни. На развитие эстетического вкуса и эстетических способностей ребенка очень хорошо влияет классическая музыка.

Развитие художественной деятельности дошкольника в домашних условиях. В семье необходимо дать ребенку возможность выразить свои мысли и эмоции на бумаге, т.е. рисуя разными разноцветными карандашами, фломастерами, красками дошкольник познакомится с цветами, их сочетаниями, научиться видеть форму предметов, их размер и т.д.

Эстетическое воспитание одно из основных частей становления и развития личности. Каждый ребенок должен жить в красоте. Это имеет большой воспитательный смысл в дальнейшей жизни и деятельности ребенка. В обыденной жизни ребенок должен быть окружен красивыми вещами. Ведь с раннего возраста, именно, в семье начинает формироваться его первичные взгляды, художественные чувства, вкусы. Родители должны постоянно заботиться о совершенствовании органов чувств своих детей, развивать у них умение воспринимать красоту, гармонию красок, звуков и т.д.

На развитие эстетических чувств ребенка очень сильно влияет культурный и эстетический уровень семьи, пример родителей, людей, окружающих ребенка, их отношения к красоте и суждения о ней. И все это способствует на формирование художественных вкусов, интересов и стремлений ребенка к созданию красоты.

Эстетическое воспитание дошкольников нацелено на их общее развитие как в эстетическом плане, так и в нравственном, духовном и интеллектуальном. А это достигается решением ряда задач:

- а) передать знания по эстетической культуре;
- б) развивать способности к художественно-эстетическому творчеству детей;
- в) развивать эстетические качества ребенка, т.е эстетическое восприятие, эстетическое чувство, эстетический вкус, которые считаются психологическими категориями эстетического воспитания.

Эстетическое воспитание – это начало художественно-эстетического отношения ребенка к окружающему миру для полноценного освоения эстетического явления, его сущность, формы и содержания. А это является основой развития эстетических способностей у дошкольника. Эстетические способности порождает богатый эмоциональный отклик, который является основой художественно-эстетических чувств и эстетического вкуса дошкольника.

Формирование у дошкольников эстетического вкуса поможет ребенку увидеть мир по настоящему ярким, прекрасным, незабываемым. Поэтому среда, в которой находится дошкольник должен быть культурно богатой и не только в такой у него может развиваться различные виды эстетического и художественного творчества.

Эстетический вкус – это способность чувствовать, отличать прекрасное, подлинные эстетические достоинства явлений природы, общественной жизни и искусства.

Можно сказать, что без воспитания с ранних лет у детей уважения к ценностям, умение видеть, чувствовать, понимать и ценить красоту, без формирования у них эстетического вкуса, эстетических чувств невозможно воспитывать всесторонне и гармонично развитой личности. Восприятие, понимание и оценивание красоту окружающего мира имеет огромное значение в пробуждении любви дошкольника к своей Родине.

Для всестороннего развития дошкольника необходимо целенаправленное и организованное воспитание различных систем чувствительности. А этому способствуют разные занятия в дошкольных образовательных учреждениях, важнейшее место среди которых занимают рисование, физкультура, пение, и игры. Приобщение к эстетическим ценностям, развивает эстетические потребности ребенка.

“Дошкольный возраст является периодом, в течение которого происходят колоссальное обогащение и упорядочение чувственного опыта ребенка, овладение специфическими человеческими формами восприятия и мышления, бурного развития воображения” (1, с.54) .

Воображение у дошкольников особенно эффективно развивается при целенаправленно-организованном процессе сенсорного воспитания с ними. “Под сенсорной организацией понимается характерный для

индивида уровень развития отдельных систем чувствительности и способ их объединения в комплексы” (4, с.190) .

Чувствительность ребенка – это его потенциальное свойство, реализация которого зависит от обстоятельств и усилий для их развития и усвоения сенсорных эталонов, т.е взаимосвязанных образцов свойств предметов; систему музыкальных звуков, цветов спектра, геометрических фигур, и звуков речи и т.д.

Педагоги дошкольных учреждений обучая рисованию, музыке, лепке знакомят детей сенсорными эталонами и в результате этого восприятие дошкольника становится полным и точным.

“Сенсорные эталоны используются детьми при выполнении действий восприятия, служат своеобразными мерками, дающими возможность определить особенности обследуемых предметов” (1, с.54).

“Восприятие – это отражение предметов и явлений в совокупности их свойства и частей при непосредственном воздействии их на органы чувства” (4, с.195)

Умение рассматривать, понимать и воспринимать любого предмета, рисунка, картин, музыкальных постановок под руководством воспитателей формирует у дошкольников эстетические переживания, эстетические чувства, эстетические ценности.

Осуществление художественной деятельности и эстетического воспитания дошкольников происходит под руководством педагога ДОУ среди своих сверстников. А это мотивирует его делать все лучше, выделяться среди других ребят. Воспитатель должен понимать какие компетенции и навыки должен приобрести дошкольник занимаясь художественной и творческой деятельностью на занятиях в ДОУ. Педагог должен поощрять ребенка за проявление эстетического вкуса, эстетических чувств и за самостоятельность на занятиях.

Только тогда эстетическое воспитание дошкольников будет проходить для ребенка с радостью и вдохновением. Эстетическое воспитание дошкольников способствует формированию у ребенка знаний о прекрасном и развитию умения видеть, оценивать и наконец, создавать саму красоту.

“Творческая изобразительная деятельность развивает умение видеть, наблюдать, дифференцировать, анализировать эстетические явления действительности. Она формирует эстетическое чувство, духовную потребность, умение любоваться красотой реальной действительности и произведений искусства. Ребенок в большей или меньшей степени становится художником с развитым зрительным анализатором и свойствами, умением творчески и эстетически походить к решению жизненных задач” (3, с.250).

Художественно-эстетическое воспитание детей дошкольного возраста необходимо организовывать в непрерывной связи с экологическим воспитанием. Дошкольник должен знать по каким законам развивается природа, как происходит смена времен года, и как при этом меняется погода, растения и животные. Животный мир вызывает у детей особенный интерес. Дети дошкольного возраста с радостью слушают сказки о животных, а потом рисуют их героев, что помогает развитию художественно-эстетических способностей дошкольников.

“...природа с рождения закладывает в ребенке задатки возможности постижения красоты, эстетического отношения к действительности и искусству. Вместе с тем эти задатки и возможности в полной мере могут быть реализованы только в условиях целенаправленного, организованного художественно-эстетического образования и воспитания” (З, с.285).

ЛИТЕРАТУРА

1. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. А.В.Петровского. М., Просвещение, 1973, 288 с.
2. *Комарова Т.С.* Школа эстетического воспитания М., 2010, 352 с.
3. *Лихачев Г.* Педагогика. Курс лекций. М., Юрайт, 1996, 463 с.
4. Общая психология / Под ред. В.В.Богословского. М., Просвещение, 1981, 383 с.

UOT 37.01

A.T.Mirzəyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aynureezizova1985@gmail.com*

TƏLƏBƏLƏRİN ÖZÜNÜTƏHSİL PLANLARININ HAZIRLANMASI VƏ BU İŞDƏ MÜƏLLİMLƏRİN ROLU

Açar sözlər: *özünütəhsil, inkişaf, müəllimin rolu, öyrənməyi öyrənmək, özünütəhsil planı*

Məqalədə tələbələrin özünütəhsilinin inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyətindən, tələbələrin özünütəhsil planını hazırlaması və bu işdə müəllimlərin rolundan, özünütəhsilin hazırkı vəziyyətindən, müəllimlərin tələbələri özünütəhsil fəaliyyətinə yönəltmək üçün hansı metodlardan istifadə etməli olduğundan, özünütəhsilin üstünlüklərindən, müəllimlərin özünütəhsilə münasibətindən bəhs olunur.

Tələbələrdə özünütəhsil tələbatının formalaşdırılması universitet kollektivinin, bütün təlim-tərbiyə işinin əsasında durmalıdır.

Bu işdə sosial mühit amillərinin imkanlarından da istifadə edilməlidir. Özünütəhsil tələbatının formalaşdırılması üçün təhsil müəssisələrində sistemli iş aparılmalı, müsabiqələr, tədbirlər təşkil edilməlidir.

A.T.Мирзоева

ПОДГОТОВКА ПЛАНОВ САМООБРАЗОВАНИЯ СТУДЕНТОВ И РОЛЬ УЧИТЕЛЕЙ В ЭТОЙ РАБОТЕ

Ключевые слова: *самообразование, развитие, роль учителя, научиться учиться, план самообучения*

В этой статье рассматривается важность развития самообразования студентов, разработка учебной программы для самообучения учащихся, роль учителей в этом процессе, современное состояние самообразования, какие методы должны использовать учителя, чтобы направить своих студентов на самозанятость, преимущества самообучения и отношение учителей к самообразованию.

Формирование потребностей в самообразовании у студентов должно основываться на целом составе коллектива университета. В этом случае также следует использовать возможности факторов социальной среды. Следует проводить систематическую работу, конкурсы, организовывать мероприятия для формирования потребностей самообразования в учебных заведениях.

A.T. Mirzayeva

PREPARATION OF STUDENT'S SELF-EDUCATIONAL PLANS AND THE ROLE OF TEACHERS IN THIS CASE

Keywords: *self-education, development, teacher's role, learning to learn, plan of self-education*

This article deals with the importance of developing student self-education, the preparing of students' self-learning curriculum, the role of teachers in this process, the current situation of self-education, the methods used to direct teachers to self-centered activities, the benefits of self-learning, and the attitude of teachers towards self-education.

Formation of self-education needs in students should be based on the whole staff of the university collective. In this case, also should be used the opportunities of social environment factors. Should be carried out systematic work, competitions, should be organized events to form self-education needs in educational institutions.

“Necə öyrənəcəyini bilənlər, kifayət qədər bilənlərdir” (Henry Brooks Adams, 1839-1918). Bu söz bu gün də öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. Həqiqətən də 2000-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq şəxsin ən vacib ehtiyaclarından biri öyrənməyi öyrənmək, yəni özünü təhsildir.

XIX əsrdən günümüzdə qədər elm və texnologiyada, eyni zamanda cəmiyyətin həyatında vacib dəyişikliklər və inkişaf baş verməkdədir. Bunların da təsiri ilə şəxslərin öyrənmə müddəti uzanmaqda, ömür boyu davam etməkdədir. Bu dəyişikliyə adaptasiya ola bilmək üçün hər bir şəxs öyrənmə bilmə strategiyalarını müəyyən etməli, daima öz üzərində çalışmalıdır.

Öyrənmə strategiyaları təhsildə yer verilməsi vacib olan məsələdir. Öyrənmə strategiyalarının öyrədildiyi ən münasib yer təhsil müəssisələri, ən yaxşı vasitəçi isə müəllimlərdir. Öyrənmə strategiyaların xüsusiyyətlərinin, harada və nə zaman həyata keçiriləcəyinin tələbələrə izah edilməsi bilavasitə müəllim nəzarətində olan məsələdir. Lakin Azərbaycanda universitet proqramlarında “öyrənmə” strategiyalarının öyrədilməsini nəzərdə tutan dərslərə yer verilmədiyindən, öyrənmə metodlarını axtarıb tapmaq tələbələrin öz ixtiyarlarına buraxılmışdır.

Müəllim peşəsini düzgün seçən bu günün tələbəsi gələcəyin peşəkar müəllimi hesab oluna bilər. Çünki o, düzgün seçim əsasında müəllimlik peşəsinin bütün sirlərini mənimsəyə bilər.

Bəs öz peşəsinin mütəxəssisi olan müəllim tələbəyə özünü təhsil sahəsində hansı imkanları qazandırmış olar?

Səriştəli müəllim ilk növbədə gələcək müəllimlərdə peşəkarlıq və səriştəliliyin yüksək səviyyədə olmasına nail olmaq üçün onlarla psixoloji-pedaqoji hazırlıq işləri aparır. Tələbələrdə peşə səriştəliliyi və peşəkarlığın ilk

elementlərinin formalaşdırılmasında özünütəhsil, özünütəhrik, özünəinam motivlərinin yaranmasına və tərbiyə edilməsinə də xüsusi diqqət yetirir. Bunun nəticəsində də tələbələrdə özünütəhsilə maraq yaranır, motivlər inkişaf edir. Onlar öz bilik və bacarıqlarını artırmaq üçün öz üzərlərində çalışırlar. Belə bir imkanın yaradılması üçün tələbələrlə aşağıdakı məzmununda bir sıra işlərin aparılması zəruridir:

-tələbələrdə müəllim peşəsinin zəruriliyinə, müqəddəsliyinə və ən şərəfli peşə olmasına inamın formalaşdırılması;

-tələbələrdə özünəinam hisslərinin möhkəmləndirilməsi və inamsızlığa sövq edən söz və hərəkətlərə yol verilməməsi;

-tələbələrin daxili aləminə nüfuz edə bilməklə onlarda yüksək nailiyyətlər qazana biləcəklərinə inam yaratmaq;

-tələbələrdə müəllimlik peşəsinin sirlərinə yiyələnməyə stimül yaratmaq;

-müəllim tələbələri özünütəhsilə, özfəaliyyətə yönəltməlidir, onlara biliyə yiyələnməyin optimal yollarını, onları ümumiləşdirməyi və sistemləşdirməyi, bu biliklərdən istifadə edə bilməyi öyrətməlidir [2, s.183].

Müəllim tələbələri özünütəhsilə təhrik etmək üçün onlara təhsillə bağlı müəyyən strategiyaları öyrətməlidir. Bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilən strategiyaları aşağıdakı şəkildə sıralaya bilərik:

- 1) Təkrar etmə strategiyası. Tələbənin məlumatı seçməsinə və əldə etməsinə kömək edən strategiyadır. Məsələn, təkrar etmək, səsli oxumaq, sətir altından xətt çəkmək və s.
- 2) Əlaqələndirib məna çıxartmaq strategiyası. Yeni məlumat ilə əvvəlki məlumatlar arasında əlaqə yaradaraq öyrənməyə kömək edən strategiyadır. Məsələn, beyində canlandırma, cümlədə istifadə etmək, qeydlər aparmaq, xülasəsini çıxartmaq və s.
- 3) Qruplaşdırmaq strategiyası. Məlumatları yenidən nizama salıb öyrənməkdir.
- 4) Bildiklərini izləmək strategiyası. Tələbənin öyrəndiklərini nizama salıb, yön verən strategiyadır. Məsələn, çalışmağı planlamaq, özünə suallar vermək, özünü qiymətləndirmə, səhvini düzəltmək.
- 5) Affektiv strategiya. Öyrənməyə əngəl olan psixoloji problemləri aradan qaldırmağa yönələn strategiyadır. Məsələn, diqqəti toplamaq, vaxtı düzgün istifadə etmək, motivasiyanı təmin etmək və s.[4]

Müəllim eyni zamanda tələbələrə özünütəhsil planını hazırlamağı öyrətməlidir. Tələbələrin özünütəhsil fəaliyyətinin yaradıcı təşkilində ilk addım zehni əməyin səmərəli qurulmasıdır, ikinci mühüm vəzifə isə onların özünütəhsil üzrə işlərinin fərdi planlaşdırılmasıdır. Bu istiqamətdə işin aparılması ilk növbədə, tədris ilə və semestrlər boyu fakültənin tədris planının mahiyyətinin öyrənilməsidir. Müəllimin tədris etdiyi fənnin gündəlik, həftəlik

saatları, tədris işlərinin qrafiki və məşğələlərin vaxtı dəqiq müəyyənləşdirilməlidir.

Özünütəhsil planının tərtibi mərhələləri vardır ki, bunu da tələbələr müəllimlərin vasitəsilə bilməlidirlər. Özünütəhsil planının tərtibi mərhələlərini aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- a) ilk əvvəl planın həftəlik texniki tərtibini hazırlamaq lazımdır;
- b) sonra özünütəhsil işinin aylıq planını öyrənmək və tutmaq lazımdır;
- c) eyni zamanda semestr üzrə və illik özünütəhsil işi ilə bağlı plan işlənməli və tərtib edilməlidir. Bu zaman özünütəhsil fəaliyyətinin bütün sahələri planda əks olunmalıdır.

Planın qrafiki:

Plan:

Tələbələrin
özünütəhsili _____ kurs _____
fakultə _____ tədris _____ ili
üçün _____

Ay	Tədris işi	Dünyagörüşü üzrə özünütəhsil	İxtisas üzrə özünütəhsil	Pedaqogika üzrə özünütəhsil	Ədəbiyyat, musiqi, incəsənət üzrə
1	2	3	4	5	6

Şəxsi vaxt büdcəsinin modelinin işlənməsi tələbələrin təliminin və sinifdənkənar işlərinin müxtəlif növlərini və özünütəhsil işinin effektiv planlaşdırılmasının çoxlu şərtlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Yuxarıdakı mərhələlərlə bağlı olaraq tələbə aşağıdakı fəaliyyətləri həyata keçirir:

- öyrənmə məqsədini müəyyən edir;
- məqsədə uyğun üsulları seçir;
- seçdiyi üsulları tətbiq edir;
- fəaliyyət sırasında öyrənmənin necə getdiyini izləyir və lazım gəldikdə dəyişikliklər edir;
- əldə etdiyi nəticələri dəyərləndirir və sonrakı öyrənəcəkləri ilə bağlı qərarlar alır;

Tələbələrin özünütəhsil təcrübəsinin öyrənilməsi göstərir ki, onların sərf etdikləri vaxta görə bu məsələyə münasibəti təxminən aşağıdakı kimi olmuşdur:

- a) təlim vaxtına – cədvəl üzrə aparılmış məşğələlərə və onlara hazırlığa – 40%-dən yuxarı;

- b) dərscənkənar vaxta, istirahət və yuxuya, qidalanma və onun hazırlanması, ali məktəbə getmə və qayıtma, özünütəhsil və özünəxidmət və digər iş növləri üzrə – 50%-ə yaxın;
- c) müstəqil (sərbəst) məşğələlər üçün vaxt və ictimai işlər – 10%-ə qədər;
- d) qabaqcadan nəzərdə tutulmamış ehtiyac olan vaxt (növbəyə durmaq, nəqliyyat gözləmək) – 1,2%.

Təcrübə göstərir ki, yüksək nəticə əldə etmək üçün özünütəhsil üzrə işlər gün ərzində 4 saatdan az olmamalıdır [1, s.41-42].

Özünütəhsil planı tələbələrə aşağıdakı üstünlükləri qazandıra bilər:

- ilk olaraq tələbənin asan və keyfiyyətli öyrənməsinə şərait yaradır;
- tələbə məlumatı şüurlu olaraq mənimsəyir;
- tələbəyə müstəqil öyrənmə bilmək imkanını qazandırmış olur;
- tələbənin istəyərək və zövq alaraq öyrənməsinə şərait yaradır;
- ömür boyu öyrənməyə vərmiş yaradır və s.

Tələbələrin özünütəhsil planları onların öyrənmə tələbatları və motivləri ilə sıx bağlı olur. Tədqiqatçı V.P.Şuman özünütəhsil motivlərinin aşağıdakı tələbatdan irəli gəlmişini qeyd etmişdir:

- 1) şəxsiyyətin yeniliyə olan tələbatı;
- 2) ixtisasa maraq tələbatının əldə edilməsi;
- 3) hərtərəfli inkişaf tələbatı;
- 4) mədəni insan olmaq tələbatı;
- 5) cəmiyyətin, insanların xeyrinə yaranan tələbatlar [5, s.21].

Özünütəhsil üzrə təhlillərin aparılması belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, özünütəhsil məqsədyönlü, müstəqil, şüurlu, təcrübə fəaliyyət prosesidir. Ali məktəbdə tələbələrin özünütəhsil fəaliyyəti öz biliklərini genişləndirə bilməsi, müstəqil fəaliyyət nəticəsində yeni biliklər qazanması, elmi biliklərini genişləndirmək üsullarına yiyələnməsi və bütün həyatı boyu özünütəkmilləşdirməsi üzrə işlərə hazırlıq mərhələsidir.

Aparılan tədqiqatlar vasitəsilə əldə edilən məlumatlara görə, müəllimlərin tələbələrin özünütəhsilinə, müstəqil fəaliyyətinə münasibəti eyni deyildir. Onları dörd qrupa bölmək olar: 1) tələbələrin özünütəhsilinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən, ona diqqət və vaxt ayıran müəllimlər; 2) yalnız ev tapşırıqlarının icra vəziyyəti, kurs işi, referat, buraxılış işinin yazılması və yoxlama-imtahanlara hazırlıqla maraqlanan, məsləhət verən müəllimlər; 3) tələbələrin özünütəhsil işinin icrası və müstəqil hazırlıq işləri ilə maraqlanmayıb, yalnız tələbələrin məqbul və imtahan cavabları ilə onları qiymətləndirmək üçün maraqlanan müəllimlər; 4) özünün məsləhətçi vəzifəsini yalnız tələbələr müraciət etdikdə yerinə yetirməkdə gərən müəllimlər.

Təcrübə göstərir ki, müəllimin tələbələrin özünütəhsilinə, müstəqil fəaliyyətinə soyuq münasibəti tələbələrdə nəinki özünütəhsildə, hətta ümumi olaraq təhsildə məsuliyyətsizlik və istəksizlik yaradır. Buna görə də bəzi

dekanlıq və kafedralar müəllimin təqvim-tematik planında fənn üzrə məcburi saatlarla yanaşı, tələbələrin müstəqil fəaliyyətinə nə qədər vaxt ayırdığını və onu necə bölüşdürdüyünü nəzərdən keçirirlər. Hətta bu baxımdan fəaliyyət istiqaməti təqvim-tematik planda öz əksini tapır: tədris edilən fənn üçün müstəqil iş üzrə müəllim özü nələri nəzərdə tutur və nə etməyi necə düşünür, tələbəyə hansı məzmunla istiqamət verməyi, ümumiyyətlə, tələbə ilə işləməyi necə nəzərdə tutur və s.

Bəzi yaradıcı müəllimlər var ki, onlar “tədqiq edərək öyrət, öyrədərək tədqiq et” prinsipinə əsaslanaraq öz tədqiqatlarına tələbələri də cəlb edirlər. Belə olduğu təqdirdə də tələbələr müstəqil yaradıcı iş prosesinin şahidinə və iştirakçısına çevrilirlər və bu da onlara gələcək həyatlarında özünütəhsil fəaliyyətini necə davam etdirəcəklərinə dair fikir formalaşdırır.

Tədqiqatçı R.Mahmudova qeyd edir ki, tələbələr arasında aparılan sorğudan belə qənaətə gəldik ki, tələbələrin özünütəhsilə münasibəti fərqlidir. Belə ki, 100 nəfər tələbədən 20 nəfəri özünütəhsilə, müstəqil işə həvəs göstərən və yaradıcı fəallıq göstərən, 40 nəfəri özünütəhsilə, müstəqil işə həvəs göstərən, lakin yaradıcı fəallığı az olanlar, 40 nəfəri isə özünütəhsilə, müstəqil işə həvəs göstərməyən və tədris borcu qalmasın deyə, onu icra edənlərdir [3, s.32 -102].

Tələbələrdə özünütəhsil fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində müəllimlərin böyük rolu vardır. Lakin özünütəhsilin əhəmiyyətli olduğu bir dövrdə müəllimlərin bir qismi nəinki tələbələri özünütəhsilə yönəldir, hətta özləri belə özünütəhsildən uzaqdırlar. Bunun da başlıca səbəbi ya peşə təhsili alarkən özünütəhsilin metodologiyası ilə tanış olmamaq, ya praktik məşğələlər vasitəsilə bu bacarıqlara yiyələnməmək, ya da vaxt məhdudiyətidir.

Tədqiqatçı Anastasia Samaras uzun illər ərzində müəllimin özünütəhsili məsələsini araşdırmış, bu sahədə dəyərli kitablar yazmışdır. Onun “Müəllim təşəbbüsü ilə aparılan tədqiqat” kitabının beşinci fəslə tamamilə özünütəhsil metodlarına həsr olunmuşdur. Sözügedən kitabda özünütəhsilin bir çox metodlarının olması xüsusi vurğulanır və onlardan altısının üzərində dayanılır:

- 1) İnkişaf portfoliosu (Samaras və Freese, 2006)
- 2) Şəxsi tarix (Samaras, Hicks və Garvey Berger, 2004)
- 3) Canlı təhsil nəzəriyyəsi (Whitehead, 1989)
- 4) Müştərək özünütəhsil (Samaras və Freeseç 2006)
- 5) Təsviri incəsənət əsaslı özünütəhsil (Weber və Mitchell, 2004)
- 6) Yaddaş əsaslı özünütəhsil (Weber və Mitchell, 1999)

İnkişaf portfoliosu müəllimə imkan verir ki, müəyyən müddət ərzində məlumat toplayıb kataloqa salsın və həmin vaxt ərzində peşəkar inkişafını izləsin. Portfolio müxtəlif sahələrdən ibarətdir ki, bunu cədvəl şəklinə salıb tədqiqatın mövzusunun, görülən işin təsvirini, məqsədləri və istifadə olunan ədəbiyyatı əlavə etmək olar.

Şəxsi tarix müəllimin şəxsi təcrübəsini, mənsubiyyətini, məxsus olduğu mədəniyyəti, tədris etdiyi fənnə özünün necə yiyələndiyi və s. kimi şəxsi məsələləri təhlil edib onlardan faydalanmasını ehtiva edir. Bura həmçinin müəllim kimi necə insandır, qarşısına qoyduğu tədris məqsədlərini nə motivasiya edir, hansı çətinliklərlə rastlaşır, kimlərdən dəstək alır və sifə hansı dəyərləri gətirir kimi suallar da daxildir.

Canlı təhsil nəzəriyyəsi. Müəllimin öz əqidə və tədris praktikasının, gəldiyi qənaətlərin düzgünlüyünü yoxlaması, özünün metodikasını yaratması mühüm əhəmiyyət kəsb edir: mən nə üçün dərs zamanı belə deyirəm, nəyi daha yaxşı edə bilərəm, nəzərdə tutduqlarımı dərsdə necə həyata keçirə bilərəm, bu nə qədər uğurlu alınır və s.

Müştərək özünütəhsil. Adından da görüldüyü kimi, əməkdaşlıq formasında aparılır, lakin bu zaman layihədə iştirak edən hər bir müəllimin özünün rol və vəzifəsi olur.

Təsviri incəsənət. Əsaslı özünütəhsil tədris praktikası haqqında fikirlərin simvollarından istifadə etməklə qurub-yaratmaq, yaxud dekonstruksiya etməklə portret, ifa, fotoqrafiya, sənədli film, kollaj, qraffitlər, kiber qrafiklər, diaqramlar, rəsm, kino, metaforlar, şeir və s. formada ifadəsini bildirir.

Yaddaş əsaslı özünütəhsil. Avtobioqrafik tədqiqat metodu olub, özünütənqid və refleksiya əsaslanır: şəxsiyyətimiz necə formalaşmış, biz nəyi xatırlayırıq, hazırki kimliyimizi şərtləndirən hadisələri necə xatırlayırıq və s. Bu zaman əsas məqsəd keçmiş təcrübədən səmərəli istifadə edib gələcək hədəfləri müəyyənləşdirməkdir ki, bu zaman müxtəlif qrafik və kreativ vasitələrdən istifadə etmək olar [6, s.89-100].

Buradan çıxarılan nəticə budur ki, tələbələrdə özünütəhsil planlarının hazırlanmasında vasitəçi olan müəllim ilk əvvəl özünütəhsil metodları ilə tanış olmalı, öz üzərində mütəmadi olaraq işləməyi bacarmalı, özünütəhsil bacarıqlarına yiyələnmişdir.

Müəllim tələbələrə özünütəhsilin üstünlüklərini izah etməlidir. Bu üstünlükləri aşağıdakı şəkildə sıralamaq olar:

- istiqamət, mövzu, strategiya və s. seçimində sərbəstlik; bu da imkan verir ki, sınıfdə mövcud olan təcili məsələlər (ehtiyaclar) öz həllini gecikmədən tapsın;
- sərbəst “qrafik”lə işləmək imkanı;
- insanın öz gəldiyi nəticə, gətirdiyi yenilik daha yaxşı yadda qalır və effektiv şəkildə icra olunur;
- kitab, material və s. seçimində sərbəstlik;
- vaxtdan səmərəli istifadə etmək və s.

Tələbələr özünütəhsil zamanı gündəlik də tərtib etməyi bacarmalı, orada qeydlər aparmalıdır. Bu gündəlik tələbələrə özünütəhsili səmərəli şəkildə həyata keçirməyə, öz işini dərk etməyə, qarşısına məqsəd qoymağa, öz tədris

fəaliyyətini düzgün planlaşdırmağa kömək edir. Gündəlikdə bu məlumatlar qeyd edilə bilər: öyrəniləcək fənlər; qarşıya qoyulan məqsəd; evdə və dərstdə edilən tapşırıqlar; məqsədə çatmaq üçün istifadə edilən vasitələr; qarşıya çıxan problemlər; müəllimin və ya tələbənin öz işinə verdiyi qiymətlər; fəaliyyətin həyata keçirildiyi məkan və s.

Tələbələrdə özünütəhsil tələbatının formalaşdırılması universitet kollektivinin, bütün təlim-tərbiyə işinin əsasında durmalıdır. Bu işdə sosial mühit amillərinin imkanlarından da istifadə edilməlidir (ailə və ictimai təşkilatların, kitabxanaların, əlavə təhsil-tərbiyə müəssisələrinin, KİV-nin, sosial pedaqoq və psixoloqların və s.). Özünütəhsil tələbatının formalaşdırılması üçün təhsil müəssisələrində sistemli iş aparılmalı, müsabiqələr, tədbirlər təşkil edilməlidir (maarifləndirmə işləri, kitab müzakirələri, diskussiyalar və s.).

ƏDƏBİYYAT

1. *Həşimova A.* Tələbə gənclərin özünütəhsil hazırlığının sistemi. Bakı: Adiloğlu, 2005, 148 s.
2. *İlyasov M.İ.* Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 207 s.
3. *Mahmudova R.M.* Ali məktəbdə tələbə müstəqil işinin imkanları və yolları. Bakı, 2005, 136 s.
4. *Özer Bekir.* Öğretmenlerin Yeni Görevi: Öğrenmeyi öğretme. https://www.academia.edu/909405/%C3%96%C4%9Fretmenin_Yeni_G%C3%B6revi_%C3%96%C4%9Frenmeyi_%C3%96%C4%9Fretme<http://hdl.handle.net/11129/2618>
5. *Райский. Б. Ф.* Подготовка учащихся к самообразованию – актуальная задача школы. Волгоград, 1976, 200 с.
6. *Samaras Anastasia P.* Self-Study Teacher Research, Sage Publications, Washington: 2011. <http://dx.doi.org/10.4135/9781452230481>

UOT 373

Y.T.Rzayeva, G.N.Məmmədova, L.S.İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Sabunçu rayonu 78 saylı tam orta məktəb
yaqut_rzayeva@mail.ru

TEKNOLOGIYA DƏRSLƏRİNDƏ KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN TEKNOLOJİ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: texnologiya, təlim prosesi, kurikulum, kiçik yaşlı məktəbli, əmək fəaliyyəti, bacarıq, şəxsiyyət

İbtidai məktəbdə texnologiya (əmək təlimi) üzrə təlim prosesinin qurulmasına yaradıcı yanaşma bu fənnin xarakterik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir ki, bu da şagirdlərdə təkcə insanın ətraf aləmlə qarşılıqlı təsiri, cəmiyyətin inkişafında insanların əmək fəaliyyətinin rolu haqqında təsəvvürləri formalaşdırır, həm də şagirdlərdə ilkin texnoloji biliklərin, mühüm əmək bacarıqları və vərdislərinin formalaşmasına imkan verir.

Texnologiyanın tədris fənni kimi xarakterik xüsusiyyətləri təlimin məzmunun praktikiyönümlü istiqamətdə olması, digər təhsil sahələrində və tədris fənlərinin öyrənilməsi zamanı əldə edilən biliklərin, texniki və texnoloji məsələlərin həlli üçün, evdə əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün qazanılan praktik təcrübənin tətbiqidir.

Я.Т.Рзаева, Г.Н.Мамедова, Л.С.Исмаилова

ПУТИ РАЗВИТИЯ ТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ УМЕНИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ ТЕХНОЛОГИИ

Ключевые слова: технология, процесс обучения, курикулум, младший школьник, трудовая деятельность, умение, личность

Деятельностный подход к построению процесса обучения по технологии (труду) в начальной школе является основной характерной особенностью этого учебного предмета, что способствует формированию у учащихся не только представлений о взаимодействии человека и окружающего мира, о роли трудовой деятельности людей в развитии общества. Но и позволяет сформировать у учащихся начальные технологические знания, важнейшие трудовые умения и навыки.

Характерными особенностями учебного предмета технологии являются практико-ориентированная направленность содержания обучения, применение знаний, полученных при изучении других образовательных областей и учебных предметов для решения технических и технологических задач, применение полученного опыта практической деятельности для выполнения домашних трудовых обязанностей.

Y.T.Rzayeva, G.N.Mammadova, L.S.Ismailova

WAYS OF DEVELOPMENT OF TECHNOLOGICAL SKILLS OF YOUNGER STUDENTS IN TECHNOLOGY CLASSES

Keywords: *texnoloji, learning process, kurikulum, young schoolgirl, work experience, skill, person*

The activity approach to building the learning process of technology (labor) in elementary school is the main characteristic feature of this school subject, which contributes to the formation in students of not only ideas about the interaction between man and the surrounding world, about the role of people's work activity in the development of society. But it also allows students to form the initial technological knowledge, the most important labor skills.

Characteristic features of the curriculum technology are the practice-oriented orientation of the content of training, the application of knowledge gained from the study of other educational areas and subjects to solve technical and technological problems, the application of practical experience to perform household work duties.

Müasir dövrdə məktəbin işinin səmərəliliyi onunla müəyyən edilir ki, oradakı təlim-tərbiyə prosesi hər bir şagirdin texnoloji bacarıqlarının və yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafını təmin edir, yaradıcı məktəbli şəxsiyyətini formalaşdırır, onun texnoloji bacarıqlarını təkmilləşdirərək yaradıcı idraki fəaliyyətə hazırlayır.

Orta ümumtəhsil məktəblərində ibtidai siniflər üçün "Texnologiya" fənni üzrə müasir kurikulumlar "Azərbaycan Respublikasında ümumi orta təhsilin dövlət standartları" əsasında yaradılmışdır. Onlar fənlərarası və fəndaxili əlaqələr, təlim prosesinin məntiqi və kiçikyaşlı məktəblilərin yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla təhsil standartlarının məzmununun konkretləşdirilməsi məqsədilə işlənmişdir.

İbtidai məktəbdə texnologiya (əmək təlimi) üzrə təlim prosesinin qurulmasına yaradıcı yanaşma bu fənnin xarakterik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir ki, bu da şagirdlərdə təkcə insanın ətraf aləmlə qarşılıqlı təsiri, cəmiyyətin inkişafında insanların əmək fəaliyyətinin rolu haqqında təsəvvürləri formalaşdırmır, həm də şagirdlərdə ilkin texnoloji biliklərin, mühüm əmək bacarıqları və vərdislərinin formalaşmasına imkan verir.

Şagirdlərin təlimi müxtəlif materiallardan məmulatın hazırlanmasında konkret texnoloji əməliyyatları dərk etməsi və layihəli fəaliyyətin ilkin bacarıqlarını mənimsəməsi üzərində qurulur. Praktiki fəaliyyətin növləri, praktik işlərin ardıcılığı, şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir və məmulatların hazırlanma dərəcəsinin mürəkkəbliyinin tədricən artırılması əsasında və şagirdlərin yaradıcı səyi və müstəqilliyinin təzahürü imkanları nəzərə alınmaqla müəyyən edilir.

Texnologiyanın tədris fənni kimi xarakterik xüsusiyyətləri təlimin məzmunun praktikiyönümlü istiqamətdə olması, digər təhsil sahələrində və tədris fənlərinin öyrənilməsi zamanı əldə edilən biliklərin, texniki və texnoloji məsələlərin həlli üçün, evdə əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsi üçün qazınan praktik təcrübənin tətbiqidir.

Sözgedən fənnin təliminin texnoloji istiqamətliliyindən asılı olmayaraq kurikulumda ümumi əmək biliklərinin öyrənilməsi, uyğun bacarıq və fəaliyyət üsulunun mənimsənilməsi, müxtəlif materiallardan və konstruktor hissəciklərindən məlumatların hazırlanması üzrə mütləq praktik fəaliyyət təcrübəsi qazınması nəzərdə tutulur.

Texnologiya fənni üzrə proqramlar müxtəlif dövrlərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən yaradıcı şəxsiyyətin çoxcəhətli modelləri əsasında işlənilib hazırlanmışdır.

Son dövrlərdə ibtidai siniflərdə “Texnologiya” fənni üzrə N.Axundov, H.Əhmədov, S.Yəhyayeva, X.Səlimova və N.Əliyevanın fənn kurikulumuna (müəllifləri A.Əhmədov və Ə.Abbasov) uyğun tərtib etdikləri dərsliklərin əsasında əmək təlimi (“Texnologiya”) kursunun yeni konsepsiyası durur ki, bu da məktəb təcrübəsində ilk dəfə olaraq şagirdləri peşə-texnoloji hazırlığın dar çərçivəsindən çıxarıb ümumi təhsil sistemə qovuşdurur və bu fənnin mahiyyətini əsaslı şəkildə dəyişir. Əl əməyi hissələr, estetik zövq, ağıl, yaradıcı qüvvələrin inkişafının, yəni uşağın ümumi inkişafının vasitəsi kimi nəzərdən keçirilir, bütövlükdə isə vurğu yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılmasına edilir. Burada tapşırıqlar uşağın hissi təcrübəsinin zənginləşməsi, texnoloji bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün nəzərdə tutulur. Belə ki, yaradıcılığın müvəffəqiyyəti birbaşa bu təcrübəyə və təəssüratlar ehtiyatına mütənəsb olub, məqsədyönlü vizual qavrama vasitəsilə zənginləşməsi kurikulumun ən başlıca komponenti kimi çıxış edir. Müxtəlif materiallarla iş zamanı uşaqlar əşyaların forma xüsusiyyətlərinə diqqətlə nüfuz edə bilir, görkəmsiz olan hər bir əşyada gözəlliyi görməyi, hər bir işdə canlı həyatı hiss etməyi öyrənirlər.

Müasir pedaqoq-tədqiqatçılar yaradıcılıq və fəaliyyəti insan fəallığının əsaslı şəkildə bir-birinə əks formaları kimi adlandıraraq dəyişmə və ya uyğunlaşmaya istiqamətləndiyini qeyd edirlər. Uzun illərdir ki, intellektual yaradıcılıqda qabiliyyətlər sağlam düşüncə tərzinə görə müəyyənləşdirilirdi, yəni əqli qabiliyyətlərin səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, insanın yaradıcı şəkildə verdiyi xeyir də çox olar. Həqiqətən, insan intellektual ola bilər, lakin kreativ keyfiyyətlərə malik ola bilməz və ya əksinə. Belə ki, məsələn, Levinson-Lessinq (4, s.19) yaradıcı cəhətdən az məhsuldar olan alim-eruditləri “gəzən kitabxana” adlandırır, eyni zamanda onun fikrincə, operativ biliklərin “çoxluğu altında qalmayan” yaradıcı, səmərəli alimlər isə güclü fantaziyaya malik olub, bütün hər cür sorğuya çox gözəl cavablar verə bilirlər.

Müasir informasiyalı cəmiyyət insanın yaradıcı təfəkkürünün inkişafı yolu ilə gedir. Yaradıcı insan sosiuma çox müvəffəqiyyətlə uyğunlaşır, mənfi hallara qarşı dura bilir, çətin vəziyyətlərdən müsbət çıxış yolu tapa bilir, öz imkanlarının realizəsinə, özünüinkişafa da qadirdir. Lakin yaradıcı düşüncə tərzinə malik olan insanın tərbiyəsi üçün cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi məktəb təcrübəsində tam həyata keçirilmir.

Şagirdlərin yaradıcı potensialının inkişafı üçün ilk növbədə, fəaliyyətin məlumat bazasını təmin etmək vacibdir ki, bunun da əsasını biliklər təşkil edir. Onların səmərəli qavranılması bir çox amillərdən asılıdır. Onlardan ən mühümü təlim materialının elə formada çatdırılmasıdır ki, idrak fəaliyyətinin müxtəlif üsullarına malik şagirdlərin məlumatı qavraması və yenidən emal etməsi xüsusiyyətlərinə yüksək dərəcədə uyğun olsun. Ənənəvi şəkildə qurulan təlim düşüncə fəaliyyətinin vasitə və üsullarına yox, reproduktiv təfəkkürün inkişafına əsaslanır və əsasən alınan biliklərin məzmunu və həcminə yönəlir. Alimlər bu qənaətə gəlmişlər ki, müəllim hələ də bu gün fənn üzrə biliklərin zənginləşməsinə üstünlük verir, şagirdlər isə biliyi “hazır şəkildə” almağa yönəlirlər. Şagirdlərin fərdi idraki tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilməsi təkcə fənn sahəsi üzrə bilikləri fəal şəkildə mənimsəməyə deyil, həm də onlardakı yaradıcı potensialı inkişaf etdirməyə imkan verir.

Yaradıcı təfəkkürün və yaradıcı fəaliyyətin inkişafını psixoloji-pedaqoji yaş dövrünün xüsusiyyətləri, həmçinin bu yaş dövrünə uyğun yaradıcı inkişafın metod və vasitələri ilə həyata keçirmək vacibdir.

Kiçik məktəb yaş dövründə insanın təbiətlə qarşılıqlı münasibətinin xarakteri haqqında ilkin təsəvvürlərinin əsası qoyulur, onun təbiətdə yeri dərk edilir, buna görə də bu yaş dövrü elmi dünyagörüşünün əsaslarının formalaşdırılması üçün senzitiv xarakter daşıyır. Yüksək idraki fəallıq, hər şeylə maraqlanmaq, təbiətlə tanış olmaq üçün uşaqlarda marağın olması ilə təfəkkürün təbiətşünaslıq üzrə dünyagörüşünün genişləndirilməsi ekoloji mədəniyyətin inkişafında əsas rola malikdir. Uşaqlara ayrı-ayrı faktları və qanunauyğunluqları öyrətməklə tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirmək çox çətinidir. A.Kassovski (2, s.34) qeyd edir ki, artıq erkən uşaqlıq dövründə uşağın təbii tələbatından istifadə edərək onun diqqətini ətraf aləmin əşya və hadisələrinə cəlb etmək lazımdır: “Uşaqlarda kəşf etmə sevincini oymatmaq çox vacibdir. İdarə etmək və əqli fəallığı fəaliyyətin ən müxtəlif növlərinin, uşaqlararası və uşaqlar-böyüklərarası sosial ünsiyyətinin köməyi ilə rəğbətləndirmək olar”.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafı üçün əhəmiyyətli imkanları fikrimizcə, məktəbdə texnologiya dərsləri açır. Əmək tədris fənni kimi intellektual fəaliyyətin təşkilini tələb edir ki, burada praktik işə qədər nə ilə məşğul olacağını başa düşməlisən ki, texnoloji zəncir dərk olunsun, bilik və bacarıqların formalaşdırılmasına imkan yaransın.

Bir çox tədqiqatçılar (Q.İ.Şukina, V.B.Bondarevski və b.) şagirdlərin yaradıcılığı probleminə toxunaraq hesab edirlər ki, məktəblilərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafının mühüm vasitəsi – tədrisən mürəkkəbləşən problemli məsələlərin müstəqil həlli sistemidir. Bu məsələlərin mahiyyəti məsələnin şərtində verilən göstəricilərin bir neçəsinin əsasında və məsələnin tələbləri baxımından problemi həll etmək, axtarılanı tapmaq, bu zaman yaradıcı fəaliyyətin bir və ya bir neçə yaradıcı fəaliyyət proseduru həll etməkdir.

Birincisi, yaradıcılıq boş yerdən yaranmır, texnologiya müəllimi ən başlıcası, maraqla işləmək arzusunu formalaşdırmalıdır. Biz 1-4-cü sinif şagirdləri ilə işləyirik, texnologiya dərsləri ilə paralel olaraq şagirdlər dərnəklərdə, sərğilərdə, ekskursiyalarda, məktəbyanı sahələrdə işləməyə cəlb edirlər.

İkincisi, kabinetlərdə rahat və təhlükəsiz atmosfer yaratmaq çox vacibdir: estetik cəhətdən düşünülmüş tərtibat (cədvəllər, texnoloji xəritələr, şagird və müəllimlərin işləri, çoxlu sayda qulluq edilən güllərlə bəzədilən stendlər və s.) gözoşxayan əyani vəsaitlər, paylama materialı, həmçinin yaradıcılıq üçün istifadəsinə icazə verilən materiallar – bütün bunlar tam dəyərli uşaq əməyi üçün real imkanlar açmağa imkan verir.

Üçüncüsü, texnologiya müəlliminin dərstdə psixoloji cəhətdən rahat atmosferi təmin etməsi çox vacibdir, belə ki, hər bir şagirdə hörmətlə münasibət göstərməli, ona verilən tapşırıqların müvafiqliyinə əminlik hissələrini əldə etməlidir. Bu zaman “Ədalətlik sindromu”ndan istifadə edilməlidir: sinif görür ki, müəllimin sinifdə “sevimli şagirdləri yoxdur”, o, qayğıkeşdir, qiymətlərində ədalətlidir, yaradıcı təşəbbüsləri dəstəkləyir, qeyri-adi fikirləri tənqid etmir, zəif oxuyan şagirdlərə öz həmyaşıdlarından geridə qalmağa aparan, yaxşı qarşılanmayan qiymətlərdən qaçmağa kömək edir.

Texnologiya dərslərində işin təşkilinin yaxşılaşdırılması üçün bir sıra qaydaların gözlənilməsi vacibdir.

Yamsılama üçün nümunə olmaq: Müəllim üçün iş prinsiplərini peşəkarcasına nümayiş etdirmək, sərğilərdə işlərini nümayiş etdirmək çox vacibdir.

Tərəddüdləri rəğbətləndirmək: Uşaqlar heç bir anda istənilən tərəddüdə məruz qalmamalı, hər bir obyektə tapmağı bacarmalı, çıxış yolunu, düzgün həllini özü tapmalıdır.

Səhvlər etməyə icazə verməli: Şagird risk etməkdən qorxmamalı, asılı olmadan düşünməkdən qorxmamalıdır. Müəllim isə dərslərdə kəskin fikir söyləməkdən, uşaqların yaradıcı fəallığına təzyiq etməkdən çəkinməlidir.

Ağıllı axtarışı rəğbətləndirmək: Öz şagirdlərini risk etməyə sövq etməli, hətta bu zaman onları rəğbətləndirməklə müəllim onlara öz yaradıcı potensialını açmağa kömək etməlidir. Problemi ilk olaraq tapan, formulə və təklif edənin bacarığını xüsusi qeyd etməlidir.

Yaradıcı fikirləri və yaradıcı fəaliyyətin nəticələrini rəğbətləndirmək: Uşaqlara tapşırıqlar verməklə başa salmaq lazımdır ki, onlardan tək-cə fənnin əsasını təşkil edən biliklərin nümayişi deyil, həm də rəğbətləndiriləcək yaradıcılıq elementləri də tələb olunur.

Maneələrə qarşı çıxmağa hazırlamaq: Yaradıcılıq – tək-cə yaradıcı şəkildə düşünməkdən getmir, həm də maneəyə, çətinliyə rast gələndə təslim olmamaq, qorxmada öz fikrində qalmaq, tanımaya nail olmaqdır.

Yaradıcı fəaliyyətə motivasiyanı yüksəltməkdə ən səmərəli metod olan layihələr metodundan istifadə çox kömək edir.

Biz öz məqaləmizdə quraşdırma vərdislərinin inkişafına xidmət edən tapşırıqlardan nümunəyə üstünlük verməyə çalışacağıq. Bu mövzu ətrafında tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin fəaliyyətini özündə əks etdirir ki, məqsəd müəyyən bilik, bacarıq və vərdisləri qazandırmaqdan ibarətdir. Bu tərzdə tapşırıqların yerinə yetirilməsi müxtəlif zaman müddəti tələb edir ki, bu da tapşırıqın məzmunundan irəli gəlir, bunlar isə adətən öz həcminə görə çox da böyük olmamalıdır. Tapşırıqların seçiminin şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla edilməsi çox vacibdir. Tapşırıqlarla işləməyin iki variantı mövcuddur: birincisi - layihənin yerinə yetirilməsi prosesinə tapşırıqların daxil edilməsi, ikincisi - tapşırıqların layihələrlə tanışlıqdan əvvəl yerinə yetirilməsidir. Üçüncü variant daha uğurlu hesab edilir. Hər bir tapşırıqda şagirdin fəaliyyətinin hansı xarakterdə olacağı (fərdi və ya qrupşəkili), tapşırıqın məqsədi, onun yerinə yetirilməsi üçün hansı material və avadanlıq tələb olunacağı qeyd edilir. Tapşırıqların seçimində onların aktuallığı, əhəmiyyəti və praktik faydalılığını nəzərə almaq çox vacibdir. Məsələn: “Quraşdırma və modelləşdirmə” bölməsində belə tapşırıqlar verilə bilər: özün üçün, anan üçün, nənən üçün önlüyü modelləşdir. Variantlar müxtəlif ola bilər: döş qəfəsini örtən önlük və ya onsuz, bir rəngli (saya parça) və ya bəzəklil önlük ola bilər.

Nəzərdən keçirdiyimiz fəaliyyətdə həm bilik, həm də yaradıcılıq təcrübəsi əldə edilir. Praktiki işlərin bir hissəsi, yəni çox vaxt tələb edən işlər ev şəraitində yerinə yetirilir. Bu isə uşaqların valideynlərlə ünsiyyətinə yol açır. Yerinə yetirilən bütün tapşırıqlar yaradıcı işlər olub, şagirdlərin bacarıqlarının sayını artırır ki, bunlardan da tədricən, zaman-zaman istifadə etmək olar, yəni: naxışsalma bacarığından otağın interyerinin və ya tikiş məmulatının tərtibi üçün ideal şəkildə yararlanmaq olar.

Layihələr metodunun bu dərslərdə istifadəsi çox əhəmiyyətlidir, belə ki, bu metod məktəblilərə imkan verir ki, bütün layihə - texnoloji zəncirində - ideyadan onun modeldə realizəsini, məmulatda (əməyin məhsulunda) praktiki fəaliyyətin təşkilini sistemli şəkildə mənimsəmiş olsunlar. Bu yanaşmanın başlıca xüsusiyyəti – təlimi fəallaşdırmaqla ona tədqiqatçılıq, yaradıcılıq xarakteri, şagirdlərə isə öz idraki fəaliyyətinin təşkilində təşəbbüskarlıq imkanı

verməkdir. Yaradıcı layihə - hər bir şagirdin özünü ifadəsi üçün ən yaxşı yaradıcı vasitədir. Layihələr metodu şagirdlərin yekun müstəqil işi kimi deyil, layihələşdirmə və məmulatın hazırlanması vərdişlərini qazanmağa imkan verən üsul kimi nəzərdən keçirilir ki, bu da şəxsiyyətin fərdi və gələcəkdə bütövlükdə cəmiyyətin tələbatlarının ödənilməsi üçün, başqa sözlə: “Mən öz dünyamı faydalı, özüm üçün və başqaları üçün gözəl və rahat edəcəyəm” fəaliyyətinə rəvac verir.

Dərslərdə qrupşəkilli layihələrə xüsusi diqqət yetirilir. Yaradıcı kollektivlərdə dostluq, qarşılıqlı hörmət, hissi yaxınlaşma, qarşılıqlı anlaşma, inam yaranır ki, burada şagirdlər ünsiyyət və birgə yaradıcılıq üçün səmərəli formalardan istifadəyə yönəliirlər.

Pedaqoji fəaliyyətin məqsədi – texnologiya dərslərində şagirdlərin texnoloji bacarıqlarının inkişaf etdirilməsidir. Şagirdin qabiliyyətindən yaradıcılığın bilik, bacarıq və vərdişlərin müvəffəqiyyətlə əldə olunması, nəticədə uşağın maraqlı, qeyri-adi, fərqli bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə səbəb olur. Bu işə təşəbbüskar, sahibkar və səriştəli mütəxəssisə doğru gedən yoldur. Həmçinin yaradıcılığa yönələn şagirdləri müstəqil əmək fəaliyyətinə hazırlayır, məktəbi bitirdikdən sonra onların həyatda çətinlik çəkmədən hər bir situasiyaya uyğunlaşmasına kömək edir. Bu gün artıq sübut olunmuşdur ki, yaradıcılığa hazırlanan insanlar elmdə, istehsalatda öz yerlərini daha tez tapır, öz peşələrini daha yaxşı mənimsəyir, daha çox xeyir verə bilirlər.

Müasir dövrdə texnologiya müəllimi qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- şagirdləri yaradıcı işə alışdırmaq;
- müəllimin yaradıcı təfəkkürünün formalaşmasına istiqamətlənmiş uşaqlarla işin texnologiyasını öyrənmək;
- yaratmaq, özünürealizə vərdişlərini inkişaf etdirmək.

Texnologiya dərslərində işin gedişində adətən aşağıdakı problemlər meydana çıxır:

-fəaliyyətə daxili motivasiya yaranmır və ya şagird şablon üzrə işləyir (qiymət xatirinə tapşırığı yerinə yetirir, onda özünüdərkə, özünütəkmilləşməyə səy olmur);

- şagird nəzəriyyəni təcrübəyə tətbiq edə bilmir;
- şagird praktik fəaliyyət qarşısında qorxu hissi keçirir.

Bu problemləri həll etməklə, uğuru təmin edən bir sıra amilləri müəyyən edə bildik.

Texnologiya dərsləri – bir həyat dərslidir. Bu məktəb fənni qızlara ən zəruri bilik və bacarıqlar verir ki, gündəlik həyatda hər gün onlar üçün zəruri olub, bütün bölmələr və mövzular yaradıcı layihələşdirmə üçün ideal olaraq yarayır. Yalnız praktik fəaliyyətdə qabiliyyətlər formalaşır, onlar uyğun olmayan konkret fəaliyyətdən kənar yaranmır və yaradıcı qabiliyyətlər istisna

edilmir. Uşaqlara yaratmağı öyrətmək lazımdır, bunun üçün onlara ən zəruri bilik və təcrübəni vermək lazımdır. Texnologiya dərslərində problem situasiyalar yaratmaq lazımdır ki, burada şagirdlər əvvəllər qazanmış olduqları bilikləri yeni situasiyalarda istifadə edə bilsin, tez zamanda onun həlli yolunu tapmağı öyrənsinlər və bir neçə variantı təklif edə bilsinlər.

Texnologiya dərslərində yaradıcı qabiliyyətlərin inkişafına daim diqqət və sistemli iş uşaq qəlbini genişləndirir, onu daha zəngin və mənəvi cəhətdən daha da ifadəli edir ki, bu da öz növbəsində əsil şəxsiyyətin yetişməsinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Азарова Л.Н.* Как развивать творческую индивидуальность младших школьников // Начальная школа, 1998, № 4, с.80-81
2. *Байбародова Л.В., Серебрянников Л.Н.* Обучение технологии в средней школе: методическое пособие. М.: Владос, 2002
3. *Выготский Л.С.* Воображение и творчество в детском возрасте. М., 1991
4. *Коньшева Н.М.* Методика трудового обучения младших школьников. М.: Академия, 1999
5. *Эльконин Д.Б.* Психология обучения младшего школьника. М., 1997
6. *Аğayev Ş.О.* İbtidai siniflərdə şagirdlərlə əməli işlərin təşkili texnologiyaları. Bakı, 2011
7. *Orucov Z., Rzayeva Y.* Texnologiya: Dərs vəsaiti. Bakı, 2006

UOT 37.01

Q.M.Şarifov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
galib_sharifov@mail.ru

LİSEYLƏRDƏ AÇIQ TƏDQIQATYÖNÜMLÜ DƏRSLƏRİN TƏTBİQİNİN ELMİ VƏ PRAKTİK ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: *tədqiqat yönümlü dərslər, kurikulum, fəal dərslər, STEM, lisey*

Məlumdur ki, dünyada texnologiyanın inkişafı fizika fənninin tədrisinin təkmilləşdirilməsinə təkan vermişdir. Qabaqcıl dünya ölkələrinin fizika dərslərində şagirdlərə daha çox praktik bilik, bacarıq və vərdisləri aşılır. Azərbaycanda da müəyyən təhsil islahatları aparılır. Bu islahatlar fonunda fizika dərslərində şagirdlərin adicəkilən bacarıqlarının formalaşması üçün yeni dərslər modeli tətbiqinə ehtiyac duyulur. Yeni dərslər modeli kimi açıq tədqiqat yönümlü dərsləri göstərmək olar.

Məqalə açıq tədqiqatyönümlü dərslərdən, onların liseylərdə tətbiqinin elmi və praktik əhəmiyyətindən bəhs edir. Məqalədə bu tipə aid dərslər nümunəsi də verilmişdir.

Göstərilmişdir ki, liseylərdə xüsusi istedadla malik şagirdlərin çoxluq təşkil etməsi bu şagirdlərə tədris edilən fizika fənninin təkmilləşdirilməsinə böyük ehtiyac yaradır. Bu baxımdan bu liseylərdə açıq tipli tədqiqatyönümlü dərslərin tətbiq edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu dərslər şagirdlərin ünsiyyət, tədqiqatçılıq, mülahizə etmək, məntiqi, tənqidi, yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirəcəkdir.

Г.М.Шарифов

НАУЧНАЯ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ЗНАЧИМОСТЬ ПРИМЕНЕНИЯ ОТКРЫТЫХ УРОКОВ В ЛИЦЕЯХ, ОСНОВАННЫХ НА ИССЛЕДОВАНИИ

Ключевые слова: *урок, основанный на исследовании, куррикулум, активный урок, STEM, лицей*

Известно, что развитие технологий в мире способствовало усовершенствованию преподавания физики. Студенты получают больше практических знаний, навыков и привычек на уроках физики в ведущих странах мира. В Азербайджане проводятся некоторые образовательные реформы. На фоне этих реформ на уроках физики для формирования вышеуказанных навыков есть необходимость в применении новой модели урока. В качестве модели нового урока могут быть продемонстрированы открытые уроки, ориентированные на исследования.

В статье рассматриваются открытые уроки, основанные на исследованиях, научная и практическая значимость применения их в лицеях. В статье показан образец модели урока для этого типа.

Было показано, что преобладание учеников с особым талантом в лицеях создает большую потребность в усовершенствовании преподавания физики ученикам. С этой точки зрения было бы целесообразно применять в этих лицеях открытые уроки, основанные на исследованиях. Эти уроки улучшат навыки общения, исследования, суждения, логическое, критическое, творческое мышление учеников.

G.M.Sharifov

SCIENTIFIC AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF APPLICATION OPEN INQUIRY BASED LESSON IN LYCEUMS

Keywords: *inquiry based lesson, curriculum, active lesson, STEM, lyceum*

It is known that the development of technology in the world has contributed to improving the physics teaching. Students gain more practical knowledge, skills and habits in physics lessons in leading world countries, Some educational reforms are being carried out in Azerbaijan. In the light of these reforms, there is a need for a new model of physics lesson to form students' above-menthened abilities. As a new lesson model for physics can be demonstrated as open inquiry based lessons.

This article deals with the inquiry based lessons and scientific and practical significance of open inquiry based lesson being strongly student – centered in lyceums. A sample lesson model for this type is given in the article

It has been shown that the majority of pupils with special talent in lyceums forms a great need to improve physics lesson. From this point of view, it would be advisable to use open inquiry based lesson in lyceums. These lessons will enhance students' communication, research, judgment, logical, critical, creative thinking skills.

Məlumdur ki, ölkəmizin təhsil sahəsində 15 iyun 1999-cu il tarixdə “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı” təsdiq olundu. Bunun davamı olaraq 2006-cı ildə Respublikamızda Milli Kurikulum – Təhsil Konsepsiyası qəbul olundu. 2013-cü ildə isə fizika kurikulumu tərtib olundu [1]. Bu islahatların aparılma zərurəti dünyada texnologiyanın sürətlə inkişafından irəli gəlir. Aparılan bu prosesin fonunda fizika dərslərinin quruluşu və orada istifadə olunan pədaqoji texnologiyalar təkmilləşir. XXI əsr şagirdləri üçün fizika dərslərində yeni mövzunun izahında yalnız elmi biliklərlə zəngin məlumatların verilməsi darıxdırıcı və maraqsız olur. Əvəzində bu şagirdlər fəal və interaktiv dərslərə daha maraqlı göstərir. Bundan başqa çoxkanallı televiziya verilişləri, internet və sosial şəbəkələr şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına təkan vermişdir. Bu baxımdan müasir fizika müəllimi innovativ, yaradıcı və özünü daima təkmilləşdirən olmalıdır. Xüsusilə, aşağı siniflərdə şagirdlər daha çox innovativ və yaradıcı olurlar. Bu da onların fizikaya yeni başlaması və özlərinin kreativ olması ilə əlaqədardır. Keçən əsrin sonuna qədər fizika dərslərindən başqa laboratoriya dərsləri də keçirilirdi. Həmin laboratoriya dərslərində şagirdlər cihazlarla işləyərək özlərinin praktik

bacarıqlarını inkişaf etdirirdilər. Lakin indi hər bir dərstdə şagirdlərin praktik bacarıqlarının formalaşması əsas hədəf götürülmüşdür.

Dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələri tərəfindən müxtəlif layihə əsaslı dərslər tədris edilir. Belə dərslərə STEM dərslərini [2; 4; 5; 6; 7], problemyönümlü dərsləri [3; 8; 9; 12] və tədqiqatyönümlü dərsləri [10] misal göstərmək olar.

Məlumdur ki, liseylərin əsas iş prinsipi liseyə xüsusi seçim turundan keçmiş xüsusi istedadlı şagirdlərə yeni dərinləşdirilmiş bilik verməsidir. Bu şagirdlərin xüsusi elmi potensiala və bacarığa malik olması onlara açıq tədqiqatyönümlü dərslərin tədris edilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə vacib olmasını göstərir.

Tədqiqatyönümlü dərslərin tətbiqi 1960-cı ildə Amerikada həyata keçirilmişdir. Tədqiqatyönümlü dərslər quruluş və mahiyyət etibarilə digər dərslərdən fərqlənir. Tədqiqatyönümlü dərslərin 4 növü var [11]:

1. Təsdiqləyici. Bu dərslər zamanı şagirdlərə nəticəsi məlum olan metod və ya cavabı məlum olan sual verilir. Bu növ dərslərin məqsədi nəticəni təsdiq etməkdir. Bu dərslər şagirdlərin əldə etmiş olduqları biliklərinin möhkəmlənməsinə səbəb olur.

2. Strukturlaşdırılmış. Bu dərslər güclü müəllimyönümlüdür. Bu dərslər zamanı şagirdlərə sual və nəticəni əldə etmək üsulu verilir. Belə ki, müəllim dərslər müddətində şagirdlərə nizamlı şəkildə tapşırıqlar verir, şagirdlər isə qazanmış olduqları biliklərin təcrübədə təsdiq etməlidir. Bu tip dərslərin məqsədi şagirdlərin tədqiqat prosesi zamanı əldə etdiyi dəlilləri dəstəkləyən izahat verməsidir.

3. Bələdçi. Bu dərslərdə şagirdlərə yalnız sual verilir. Əsas məqsəd şagirdlərin tədqiqat metodunu özlərinin tərtib etməsi və sonra onu test etməsidir.

4. Açıq. Bu dərslər güclü şagirdyönümlüdür. Bu dərslərdə şagirdlər özləri araşdırma sualını tərtib etməli və sonra tədqiqatı özləri aparmalıdırlar. Sonda tədqiqatın nəticələrini təqdim etməlidirlər. Müəllim isə fasilitator mövqeyi tutmalı və şagirdləri dərslərin bütün mərhələlərində aktiv olmağa həvəsləndirməlidir.

Amerikanın Milli Araşdırma Şurasının (National Research Council) Elmin Təhsilin Milli Standartları üzrə hesabatında [11] tədqiqatyönümlü dərslərin dəqiq statusu müəyyən edildi. Burada bu tip dərslərdə 5 əsas mərhələ müəyyən olundu. Bu mərhələlərə görə şagirdin yeni elmi bilik almasının müəllim tərəfindən deyil, məhz şagirdin özü tərəfindən təmin olunması qeyd edildi. Cədvəldə tədqiqatyönümlü dərslərin 5 mərhələsi üzrə şagirdyönümlü quruluşdan müəllimyönümlü quruluşa keçidlər göstərilmişdir.

Əsas xüsusiyyətlər				
Şagirdin elmi suallarla əlaqəsi	Şagird sual tərtib edir	Şagird suallardan seçir və yeni sual tərtib edir	Şagird müəllim tərəfindən verilmiş sualı dəqiqləşdirir və aydınlaşdırır	Şagird müəllimin verdiyi sualı qəbul edir
Şagird suallara cavab olaraq dəlillərə üstünlük verir	Şagird dəlilləri toplayır və tərtib edir	Şagird müəyyən dəlilləri toplamağa istiqamətlənir	Şagirdə dəlillər verilir və ondan onları analiz etməsi tapşırılır	Şagirdə dəlillər verilir və onu analiz etmə yolları tapşırılır
Şagird dəlillərdən qanunauyğunluq tərtib edir	Şagird dəlilləri topladıqdan sonra qanunauyğunluq tərtib edir	Şagirdə dəlillərdən qanunauyğunluq tərtib olunması prosesinə bələdçilik edilir	Şagirdə qanunauyğunluğun tərtib olunması üçün dəlillərdən istifadə yolları verilir	Şagird dəlillərlə təmin olunur
Şagird qanunauyğunluğu elmi biliyi ilə birləşdirir	Şagird müstəqil şəkildə elmi mənbələri araşdırır və verəcəyi qanunauyğunluqla əlaqəsini yaradır	Şagird elmi biliyin mənbəyinə və sahəsinə istiqamətlənir	Şagirdə mümkün qanunauyğunluqlarla biliyin əlaqəsi verilir	Şagirdə bütün qanunauyğunluqlarla biliyin əlaqəsi verilir
Şagird ünsiyyət edir və təqdimatını əsaslandırır	Şagird, təqdimat etmək üçün məqbul və məntiqli arqument yaradır	Şagird məlumatları inkişaf etməkdə liderlik edir	Şagird dəqiq məlumat üçün geniş təlimatla təmin olunur	Şagirdə məlumat üçün mərhələlər və prosedur qaydaları verilir

Cədvəldən göründüyü kimi, açıq tədqiqatyönümlü dərslər güclü şagirdyönümlüdür, müəllimin əsas vəzifəsi şagirdləri tədqiqatın aparılmasına, şagirdlərin mövzu ətrafında fikir mübadiləsinə təhrik etməli və dərs zamanı meydana çıxan texniki problemlərin həllinə kömək etməlidir. Bu tip dərslər zamanı şagirdlər yeni mövzuya aid bilikləri tədqiqat apararkən əldə edirlər. Bu da şagirdlərin tədqiqatçı kimi özlərini hiss etmələrinə və fizika ilə bağlı ümumdünya məsələlərini tamlıqla dərk etmələrinə səbəb olur.

Cədvəlin əsasında qeyd etmək lazımdır ki, keçən əsrin sonlarına qədər mövcud olan laboratoriya işlərini təsdiqləyici və strukturlaşmış

tədqiqatyönümlü dərslərə aid etmək olar. Bu dərslərdə şagirdlər cavabı məlum olan araşdırma sualını təcrübədə təsdiq edərək dərk edirlər.

Açıq tədqiqat yönümlü dərslərin aşağıdakı prinsipləri var:

- Şagirdyönümlüdür;
- Şagirdlərdə informasiyanın emal edilməsi bacarığını inkişaf etdirir;
- Müəllim tədris prosesini asanlaşdırır;
- Dərsdə şagirdlərə mövzunun məzmunundan çox ona aid məlumatları emal etmə bacarıqlarının inkişafına və konseptual anlayışın qiymətləndirilməsinə diqqət yetirilir.

Açıq tədqiqat yönümlü dərslərin mərhələlərini aşağıdakı kimi verilməsi daha məqsədyönlü olardı:

1. Şagirdlər mövzu ilə bağlı araşdırma suallarını tərtib edir;
2. Şagirdlər öz fərziyyələrini irəli sürür;
3. Şagirdlər təcrübənin planını hazırlayır;
4. Şagirdlər təcrübə aparır;
5. Şagirdlər məlumatları şərh edir;
6. Şagirdlər nəticələri təqdim edir.

Göründüyü kimi, dərslərin əvvəlindən sonuna kimi şagirdlərin məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürlərinin daim aktiv fazada olması əsas götürülmüşdür.

Bu dərslərə aid bir nümunə göstərmək bu tip dərslərin mahiyyətini daha yaxşı açıqlayardı.

Nümunə.

1. Şagirdlər mövzu ilə bağlı araşdırma suallarını tərtib edirlər. Bu mərhələdə müəllim dərslə kəfkarli divar saatını gətirir və şagirdlərə bu divar saatının əqrəbinin daim geridə və öndə olmasının səbəbini soruşur. Bu zaman şagirdlər müxtəlif fikirlər irəli sürərək araşdırma sualını formalaşdırırlar, müəllim isə bu prosesə mentor kimi yanaşır. Müzakirələrin sonunda bütün şagirdlər saatın əqrəbinin belə işləməsini onun kəfkarinin hərəkəti ilə əlaqələndirirlər. Bunun davamı olaraq araşdırma sualı kimi “Divar saatının kəfkarinin hərəkətinə nə təsir edə bilər?” sualını formalaşdırırlar.

2. Şagirdlər öz fərziyyələrini irəli sürürlər. Bu mərhələdə şagirdlər kəfkarinin hərəkətinə onun çəkisinin, uzunluğunun, amplitudunun təsir edə biləcəyi ilə bağlı fərziyyələr irəli sürürlər. Bu da onları formalaşdırdığı araşdırma sualına bir tədqiqatçı kimi yanaşmağa həvəsləndirir. Xüsusi bir qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərin bu dərslərə qədər riyazi rəqqasın periodunun

$T = 2\pi \sqrt{\frac{l}{g}}$ olduğu haqqında heç bir məlumatları yoxdur. Digər tərəfdən də kəfkarinin dəmirdən olması onun riyazi rəqqas yox, fiziki rəqqas olması anlamına gətirir. Lakin fiziki rəqqas haqqında şagirdlər universitetdə məlumat ala biləcəyindən biz kəfkarini müəyyən mənada riyazi rəqqas kimi təsəvvür edirik.

3. Şagirdlər təcrübənin planını hazırlayırlar. Şagirdlər bu mərhələdə aparılacaq təcrübə üçün lazım olan avadanlıqları müəyyən edirlər. Məsələn, xətkəş, ştativ, ip, transportyor və kiçik kütləli cisim. Onlar saatın kəfkirinin oxşarı olan ipdən asılmış cisim götürürlər. Bu mərhələdə müəllim şagirdləri qruplar üzrə bölərək istədikləri ləvazimat və avadanlıqlarla təmin edir. Qrup bölgüsü zamanı ədalətlik prinsipinin qorunması üçün müxtəlif üsullarla bölünə bilər. Onlardan biri və ən çox istifadə olunanı belədir: Müəllim şagirdləri 20 saniyə ərzində 1,2,3,4 adlandırır. Sonra 1-lər, 2-lər, 3-lər, 4-lər öz masalarına oturlar.

4. Şagirdlər təcrübə aparır. Bu mərhələdə şagirdlər qrup halında təcrübələr aparır. Müəllim bu mərhələdə qrupların işini kənardan seyr edərək, texniki problem baxımından zərurət yarıdıqda onlara yardımçı olur. Digər tərəfdən müəllim nisbətən passiv mövqə tutan şagirdləri aktiv olmağa çağırır.

5. Şagirdlər məlumatları şərh edir. Bu mərhələdə şagirdlər əldə etdikləri məlumatları qrafik şəklinə salır və oradan müəyyən nəticəni qrup daxilində şərh edir. Məsələn, qruplardan biri müəyyən edir ki, kəfkirin uzunluğunun artması ilə onun bir tam periodu artır.

6. Şagirdlər nəticələri təqdim edir. Şagirdlər əldə etdiyi nəticələri müəllimə təqdim edir və müəllimlə müəyyən fikir mübadiləsi aparır. Müəllim şagirdlərin bu mövzuya marağını artırmaq üçün qeyd edir ki, həmin bu kəfkirli saatı Pluton planetində işlətməli olsaydıq, o zaman saat çox ləng işləmiş olacaqdı (geri qalar), Neptunda isə bu saat tez işləmiş olacaqdı (qabağa çəkilər). Bunun da əsas səbəbi kimi şagirdlər planetlərin qravitasiya sahəsinin intensivliyinin müxtəlifliyinin ola bilmə ehtimalını söyləyəcəklər. Bu zaman müəllim riyazi rəqqasın rəqs periodunun düsturunu $T = 2\pi \sqrt{\frac{l}{g}}$ yazır və onların söylədiyi fikri təsdiqləyir.

Açıq tədqiqatyönümlü dərslərin belə mərhələlərlə keçməsi zamanı qazanılmış maraqlı yeni elmi fikirlər və aparılmış həlledici təcrübələr şagirdlərə bir tədqiqatçı kimi böyük stimül verəcəkdir. Bununla yanaşı, bu tip dərslər şagirdləri qrup şəklində fəaliyyət göstərməyi aşılayır, onların ünsiyyət kompetensiyalarını inkişaf etdirir.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, lisey şagirdlərinin yaradıcı, məntiqi, tənqidi təfəkkürlü və innovativ olmalarını əsas gətirərək açıq tədqiqatyönümlü dərslərin liseylərdə daha çox tətbiq edilməsi məqsədamüvafiq hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil məktəbləri üçün fizika fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu). Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutu. Bakı, 2013
2. Şərifov Q.M. Liseylərdə STEM dərslərin tədris olunmasının elmi və praktik əhəmiyyəti // Azərbaycan məktəbi, 2018, N 3 (684), s. 9-18
3. Şərifov Q.M. Liseylərdə fizikadan problem yönümlü dərslərin qurulmasının mərhələləri // Təhsildə İKT, N4, 2018, s. 68-70
4. Asghar A., Ellington, R. Rice, E. Johnson, F. and Prime G. M. Supporting STEM education in secondary science contexts. *Interdisciplinary Journal of Problem-based Learning*, 2012, 6(2), pp.85-125
5. Becker K. and Park K. Effects of integrative approaches among science, technology, engineering, and mathematics (STEM) subjects on students' learning: A preliminary meta-analysis. *Journal of STEM Education: Innovations and Research*, 2011, 12(5/6), pp.23-37
6. Bybee R.W. Scientific and engineering practices in k-12 classrooms: Understanding "a framework for K-12 science education". *Science and Children*, 2011, 49(4), pp.10-16
7. Corlu M.S. Insights into STEM education praxis: An assessment scheme for course syllabus. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 2013, 13(4), pp.2477-2485
8. Elaine H.J., Karen K. Problem-Based Learning: An Overview of its Process and Impact on Learning // *Health Professions Education*, 2016, 2, pp.75-79
9. Lamb R., Akmal T., Petrie K. Development of a cognition priming model describing learning in a STEM classroom // *Journal of Research in Science Teaching*, 2015, 52(3), pp.410-437
10. Minner D., Levy J., Century J., "Inquiry-Based Science Instruction - What Is It and Does it Matter: Results from a Research Synthesis Years 1984 to 2002" // *Journal of Research in Science Teaching*, 2010, 47, pp.474-496
11. National Research Council, "The National Science Education Standards," National Academy Press, Washington, D.C.1996
12. Savery J.R., Duffy T.M. Problem based learning: an instructional model and its constructivist framework // *Educational Technology*, 1995,35 (5), pp.31-37

Sənətşünaslıq və memarlıq

UOT 78

Z.K.Abdullayeva

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

zemfira_abdullayeva@yahoo.com

TOFIQ QULİYEVİN “NƏSİMİ” KİNOFİLMİNƏ YAZDIĞI MUSIQI

Açar sözlər: şair, yubiley, kinofilm, simfonik lövhələr, bədii obraz

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Şərqi dahi şair və mütəfəkkirlərindən biri İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyi münasibətilə 2019-cu ilin “Nəsimi ili” elan edilməsi haqqında sərəncam vermişdir. Bununla əlaqədar məqalədə Tofiq Quliyevin “Nəsimi” kinofilmi üçün yazdığı musiqi təhlil olunur. Filmin musiqisi zəngin, parlaq çalarlarla dolu melodiya, lad-intonasiya, ritmik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada səslənən bəzi mahnılar artıq ekran məhdudiyətindən çıxıb müstəqil əsər olaraq bu günə kimi dillər əzbəridir.

З.К.Абдуллаева

МУЗЫКА ТОФИКА КУЛИЕВА К КИНОФИЛЬМУ «НАСИМИ»

Ключевые слова: поэт, юбилей, кинофильм, симфонические гравюры, художественный образ

Президент Азербайджанской Республики в связи с 650-летним юбилеем гениального поэта и мыслителя Имадеддина Насими издал указ об объявлении 2019-го года «Годом Насими». В связи с этим в статье анализируется музыка Топфика Гулиева, написанная к кинофильму «Насими». Музыка к этому фильму привлекает мелодическим богатством, эмоциональностью, правдивостью высказывания, ладоинтонационными и ритмическими особенностями. Некоторые звучащие в фильме песни, выйдя за рамки экрана, полюбились народом и обрели самостоятельную жизнь.

Z.K.Abdullayeva

MUSIC BY TOFIK KULIYEV TO THE MOVIE "NASIMI"

Keywords: poet, anniversary, film, symphonic engravings, artistic image

On the occasion of the 650th anniversary of the great poet and thinker Imameddin Nasimi, the President of the Republic of Azerbaijan issued a decree declaring 2019 the “Year of Nasimi”. In this regard, the article analyzes the music of Tofiq Guliyev, written for the film “Nasimi”. Music to this film attracts a full brilliant,

rich nuances of the melody, lad and intonation and rhythmic features. Some songs sounding in the film, going beyond the screen, fell in love with the people and began to live their own independent life.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Şərqi dahi şair və mütəfəkkirlərindən biri Nəsiminin 650 illik yubileyi münasibətilə 2019-cu ilin “Nəsimi ili” elan edilməsi haqqında sərəncamı ölkəmizin mədəni həyatında çox əlamətdar və təqdirəlayiq hadisədir.

Nəsimini dünyasını oxucularına sevdiren qüvvə onun insana, insanlığa bəslədiyi sonsuz sevgi və məhəbbətidir. Nəsimi şeirlərində insanı özünü, həqiqəti dərk etməyə çağırır, insanı ucaldır, ülviləşdirir.

Nəsimi irsinin Azərbaycan xalqının mənəviyyat xəzinəsində layiqli yer tutması Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə ilk dəfə Nəsiminin 600 illik yubileyi YUNESKO-nun tədbirlər siyahısına daxil edilmiş və 1973-cü ildə beynəlxalq miqyasda qeyd olunmuşdur.

Ötən əsrin 70-ci illərində yubileyə bağlı dahi şairin obrazı ədəbiyyatda, musiqidə, rəssamlıq və heykəltəraşlıqda, kino sənətində təcəssüm etdirilərək dəyərli sənət əsərləri yaradıldı. Şair Qabilin “Nəsimi” poeması, Fikrət Əmirovun “Nəsimi haqqında dastan” baleti, Cahangir Cahangirovun “Nəsimi” kantatası, Ağabacı Rzayeva, Tofiq Quliyev və Süleyman Ələsgərovun romansları, Azər Rzayevin “Nəsimi” simfonik poeması, Mikayıl Abdullayevin “Nəsimi”nin portreti, Bakının mərkəzində ucaldılan Nəsiminin heykəli (T.Məmmədov və U.Zeynalov) Azərbaycan şairinin dünyada tanıtılmasında əhəmiyyətli rol oynadı. 1973-cü ildə İsa Hüseynovun “Məşhər” romanı əsasında Bakı kinostudiyasının çəkdiyi “Nəsimi” filmi də bu yubileyə həsr olunmuşdur. Filmin rejissoru Həsən Seyidbəyli, bəstəkarı Tofiq Quliyevdir.

Məlumdur ki, Tofiq Quliyev Azərbaycan kino musiqisinin inkişafında özünəməxsus rolu və son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edən xidmətləri olmuş sənətkarlardandır. 1941-ci ildə ilk dəfə “Səbuhi” filminə özünü sınayan bəstəkar ömrünün sonuna kimi yaradıcılığını bu janrla bağlamış və həmin sahədə çox məhsuldar çalışmışdır. Tofiq Quliyevin kinonun müxtəlif formalarını və janrlarını əhatə edən 40-dan artıq bədii və sənədli filmə yazdığı musiqi onun yaradıcılığının parlaq səhifələrini təşkil edir. Bütün yaradıcılığı boyu bu janra müraciət edən bəstəkar M.Mikayılov, H.Seyidbəyli, L.Səfərov, R.İsmayılov, R.Təhmasib, Q.Aleksandrov, F.Kiselyov, B.Kimyagərov kimi rejissorlarla əməkdaşlıq etmişdir. Bəstəkarın özünün dediyi kimi, Bakının demək olar ki, bütün kinorejissorları, ən çox isə Həsən Seyidbəyli ilə işləmişdir.

Azərbaycanın görkəmli dramaturqu, ssenaristi, kinorejissoru Həsən Seyidbəyli ilə Tofiq Quliyev gənclik dostları idi. Onların yaradıcılıq

əməkdaşlığı “Qızılaxtaranlar” musiqili komediyasından başlamışdır. Bundan sonra Həsən Seyidbəylinin bilavasitə ssenari müəllifi, yaxud quruluşçu rejissoru olduğu filmlərin əksəriyyətində musiqi bəstələmək üçün məhz Tofiq Quliyev dəvət edilirdi. “Qızmar günəş altında”, “Telefonçu qız”, “Möcüzələr adası”, “Sən niyə susursan”, “O qızı axtarın”, “Xoşbəxtliyin naminə” filmləri məhz Tofiq Quliyevin musiqi tərtibatında çıxmışdır. Tofiq Quliyev bu barədə söhbətlərin birində deyirdi:

“Həsənlə işləmək mənim üçün çox xoş idi. Mən onunla işləməkdən yorulmurdu. Həsən musiqini çox gözəl duyurdu, özünün də yaxşı səsi var idi.

Ümumiyyətlə, bədii film bir neçə yaradıcı insanın birgə əməkdaşlığının məhsuludur. Onun müvəffəqiyyəti bu insanların bir-birinə etimadı, inamından asılıdır. Ona görə də kino rejissoru ətrafına yalnız özünün etibar etdiyi insanları yığıdıqdan sonra filmin çəkilişinə başlamalıdır. Bu mənada H.Seyidbəyli ilə mənim yaradıcılıq birliyi çox məhsuldar olmuşdur. Doğrusu, onun filmlərinin çəkilişinə hansısa başqa bəstəkarın cəlb olunma biləcəyini heç ağıma belə gətirməzdim. Heç bu, mümkün də deyildi”.

“Nəsimi” filmi Tofiq Quliyev yaradıcılığında ən maraqlı məqamlardan biridir. Məsələ bundadır ki, hər zaman lirik, romantik, şən, şux melodiyalar yazan bəstəkarın Nəsimi kimi şairin sufi ideyalarını hiss etməsi və musiqiyə “çevirməsi” bəstəkarın özünün sözləri ilə desək: “Nəsimi”nin ekran təcəssümündə iştirakıma razılıq versəm də həyəcan keçirirdim. Çünki ağır filmi, nəyə ona uyğun musiqi dilini müəyyənləşdirmək o qədər də asan deyildi. İmtina etməyi də özümə sığışdırmırdım. Qədim dostumu incik sala bilərdim. Həsən görünür, nəyə duymuş kimi, bir gün qəfildən soruşdu: “Qardaş, heç bir demirsən musiqini nə vaxt tamamlayırsan, necə işləyirsən?”

Onun bu sözləri sanki məni düşüncələrdən ayırdı. Qəti qərara aldım ki, həvəslə işə girişib, musiqini tamamlayım. Cox ciddi hazırlıqdan sonra bir ay müddətində “Nəsimi”nin musiqi parçalarını bitirib filmin rəhbərliyinə təhvil verdim”.

Əslində Tofiq Quliyevin çoxşaxəli, fitri istedadı hər mövzuda yazmağa, işləməyə hər zaman imkan verib. Bu mövzuda belə uğurlu musiqinin bəstələnməsi T.Quliyev istedadının daha bir təzahürüdür.

“Nəsimi” filmində cərəyan edən hadisələr Azərbaycanı 14 il əsarətdə saxlayan Teymurun oğlu Miranşahın hakimiyyəti dövrünə aiddir. Azərbaycan xalqı Teymurləngdən azad olmaq uğrunda inadla mübarizə aparırdı. Bu dövrdə dini-siyasi hərəkət olan hürufilik meydana gəlir və sürətlə yayılmağa başlayır. Bu hərəkətin banisi Fəzlullah Nəimi öz ideyalarını yaymaq üçün Şərqi ölkələrini gəzib-dolaşır.

Belə ağır dövrdə yaşayan Nəsimi Bakıda Nəimi ilə görüşür, hürufilik ideyalarını qəbul edir və siyasi-fəlsəfi şeirlərində hürufi fikirlərini qələmə alaraq cəsarətli, qabaqcıl ideyaları təbliğ edir, ömrünü yollarda, səfərlərdə

keçirir, acı, işgəncəli bir həyat sürür və Şeyx İbrahimin fitnəsi ilə faciəli şəkildə öldürülür.

Ədəbi ssenarini sənətkar həssaslığı ilə duymaq bacarığı T.Quliyevin kino musiqisinin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Süjeti dəqiq izləyən bəstəkar, Nəsiminin haqq-ədələt uğrunda mübarizəsini dərin ümumiləşdirilmiş musiqi obrazları vasitəsi ilə çatdırır, əsas diqqəti onun ümumbəşəri motivləri, psixoloji və fəlsəfi mahiyyəti üzərində cəmləşdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, simfoniya, balet, opera, kantata kimi iri formalı musiqi janrlarında bəstəkarlar vaxt etibarilə sərbəstliyə malik olduqları halda, kinoda cərəyan edən hadisələri, mürəkkəb hiss və həyəcanları bir neçə dəqiqə ərzində lakonik şəkildə ifadə etmək, göstərmək onlardan yüksək professionallıq və istedad tələb edir. Bu mənada Tofiq Quliyevin sənətkarlıq baxımından istedadı çox qiymətlidir.

“Nəsimi” filminin musiqisi sadəcə müşayiət funksiyası daşımır, rejissor fikrinin tamamlanmasına, aktyor ifasının rəngarəng boyalarla təcəssümünə, ekranda cərəyan edən hadisələrin axarının təsirliyinə təkan verir. Filmin ideya məzmunu, qəhrəmanın təcəssümü bəstəkar tərəfindən məqsədyönlü musiqi dramaturgiyasında açılır.

Filmin musiqisi psixoloji dərinliyi və obrazlı-emosional baxımdan çoxcəhətliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Nəsiminin həyatını, Nəsimi poeziyasının fəlsəfi mahiyyətini açan bu filmdə Tofiq Quliyev ekranda təsvir olunan hadisələrin gərginliyini, təsirini, onun nəhəng ideyalarını, söz ustasının faciəsini, şairin duyğular və düşüncələr aləmini musiqi vasitəsilə qabarıq canlandıraraq, iti konflikt və mürəkkəb hisslər palitrasının təcəssümünə nail ola bilmişdir. Bəstəkar rejissorun tələblərinə cavab verərək filmin dramaturgiyası ilə musiqinin tam uyğunluğuna nail ola bilmiş və bununla da filmin bədii dəyərini artırmışdır.

“Nəsimi” də ilk növbədə, filmin dramaturgiyasında mühüm rol oynayan müxtəlif rəngarəng mövzular, parlaq və mənalı bədii obrazlar diqqəti cəlb edir. Bəstəkar öz dəst-xəttinə uyğun musiqisi ilə qəhrəmanların daxili aləminin səciyyəsinə müxtəlif mövzulardan istifadə edərək, gözəl simfonikləşdirilmiş musiqi lövhələri yaratmışdır. “Teymur və Şirvanşah”, “Tamerlanın məğlubiyyəti”, “Nəsiminin həbsi”, “Xalqın əzabı”, “Axtarışlar”, “Nəsiminin edamı” kimi simfonik lövhələr filmin kulminasiya məqamlarında gərgin dramaturji səhnələrin açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

“Nəsimi” filminin musiqisi bütövlükdə musiqi formasının inkişafında mühüm üsullardan biri, təzadlı mövzu-obrazların qarşıdurması prinsipi üzərində qurulmuşdur. Münaqişəli, ziddiyyətli mövzuların qarşı-qarşıya qoyulması əksərən tembr xüsusiyyətləri vasitəsilə əldə olunur.

Əsas qəhrəman Nəsiminin və xalqın obrazı cəsarətli, iradəli, intonasiyalı, dəqiq ritmlərlə xarakterizə olunan parlaq mövzularla təsvir

olunmuşdur. Bununla bəstəkar hər iki obrazın yaxınlığını göstərməyə nail ola bilmişdir.

Zəhmli hökmdar Teymurləngin musiqi xarakteristikası intonasiya gərginliyi və dəqiq ritmika ilə səciyyələnir. “Teymurləngin yürüşü” simfonik fraqmentində ritmik ostinato üsulundan istifadə edən bəstəkar insanlara zülm, fəlakət gətirən qəddar hökmdarın mükəmməl portretini yaradır.

Filmin ayrı-ayrı hissələrində mövzu materialının müxtəlifliyinə baxmayaraq, obraz baxımından müstəqil musiqi parçalarının intonasiya bağlılığı da diqqəti cəlb edir. Belə ki, “Vəsiyyətlər”, “Səyahət”, “Ləl-cavahirat yığımı”, “Teymurləng və Şirvanşah” simfonik lövhələri ayrı-ayrı motivlərin mövzu təkrarlığı prinsipi üzərində qurulmuşdur. “Teymurləngin yürüşü”, “Teymurləngin məğlubiyyəti” epizodlarında ritmik vəhdət prinsipi müşahidə olunur. Belə yanaşma musiqi materialının bütövlüyünü təmin edərək filmin dəqiq kompozisiyasına imkan yaradır.

Yeni ifadə vasitələrinin daim axtarışında olan Tofiq Quliyev bu filmdə də folklor nümunələrindən özünə xas ustalılıqla istifadə etmiş və obrazların fərdiləşməsinə nail olmuşdur.

Filmə bəstəkar dərvişlərin yığıncağı səhnəsinə meyxana janrını daxil edərək obrazın emosional, fərdi təsvirini qabarıq şəkildə təqdim etmişdir. “Qafil oyan” səhnəsi, Nəsimini öz məclislərinə davət edən dərvişlərin “Gəl, ey könül, yar istəmə” deyib çalıb-oxuması və bu səhnə ilə bütün dərviş ovqatını çatdırması bəstəkarın misilsiz xidmətidir. Ümumiyyətlə, filmə yazılan musiqidə bir sufi, dərviş, tərki-dünya “intonasiyası” var.

Bəstəkar filmə böyük simfonik orkestrin imkanlarından istifadə edərək milli musiqimizin intonasiya zənginliyini tətbiq etmişdir. Filmin musiqisi zəngin, parlaq çalarlarla dolu melodiyası, lad-intonasiya, ritmik xüsusiyyətləri ilə cəlb edir. Filmə Zeynəb Xanlarovanın ifasında səslənən “Yox-yox” mahnısı bəstəkarın digər ekran əsərlərində olduğu kimi, ekran məhdudiyyətindən çıxıb müstəqil əsər olaraq bu günə kimi dillər əzbəridir. Bu da bir daha bəstəkarın yaradıcılıq potensialının aydın təzahürüdür.

“Nəsimi” filmi 1974-cü ildə VII Ümumittifaq Kinofestivalında “Ən yaxşı tarixi film” nominasiyasında yüksək mükafata layiq görülmüşdür.

Nəsimi rolunun ifaçısı, xalq artisti Rasim Balayev müsahibələrinin birində qeyd edir: “Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, “Nəsimi” filminin tamaşaçılar tərəfindən sevilməsində, filmin uğurlu ekran həyatında Tofiq Quliyevin bəstəkar kimi rolu danılmazdır”.

Tofiq Quliyev böyük sənətkar idi; bu gün də, gələcəkdə də böyük sənətkar kimi xatırlanacaqdır. Onun musiqisinin zəngin xəzinəsi insanların ilham mənbəyi olaraq daim yaşayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Солмаз Касимова, Земфира Абдуллаева. Тофик Кулиев. Баку: Азербайджан, 1995, 144 s.
- 2.Zemfira Abdullayeva. Ecazkar sənətkar. Bakı: Çinar-çap, 2007, 200 s.
- 3.Zemfira Abdullayeva. Mahnılarda döyünən ürək. Heydər Əliyev Fondu, 2017, 150 s.

UOT 781

G.Ə.Axundova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
m.aliyeva60@gmail.com*

XOR İFAÇILIĞINDA DİRİJORUN RƏHBƏR KİMİ ROLU

Açar sözlər: *dirijor, ifaçı kollektivi, səslənmə, eşitmə qabiliyyəti*

Dirijorluq çox mürəkkəb və çətin sənətdir. Bu sənət insandan onun bütün əqli, fiziki, əsəb və psixi qüvvələrinin gərginliyini tələb edir. Dirijor çox istedadlı, yüksək texniki ustalığa, gözəl musiqi yaddaşına və zərifi zövqə malik olan bir şəxs olmalıdır. Dirijor əsər ilə dinləyicini birləşdirən zəncir, əsərin interpretasiyasının yaradıcısı olmaqla yanaşı, həm də ifaçıları vahid kollektivdə birləşdirən, hər bir ifaçıda lazımı keyfiyyətləri inkişaf etdirən tərbiyəçi kimi çıxış edir. Dirijorluq fənninin tədrisində ən başlıca məqsəd – tələbələrdə yuxarıda adıçəkilən keyfiyyətləri və təbii istedad qabiliyyətlərini inkişaf etdirməkdir.

G.A.Axundova

РОЛЬ ДИРИЖЕРА КАК РУКОВОДИТЕЛЯ ХОРОВОГО ИСПОЛНЕНИЯ

Ключевые слова: *дирижер, коллектив исполнителей, звучание, слух*

Дирижер – очень сложная и трудная профессия. Это искусство требует от человека напряжения всех его умственных, физических, нервных и психических сил. Дирижер должен быть личностью, обладающей талантом, высоким техническим мастерством, великолепной музыкальной памятью и тонким вкусом. Будучи создателем интерпретации произведения, связующим звеном между произведением и слушателем, дирижер вместе с тем является также объединяющим исполнителей в едином коллективе воспитателем, развивающим в каждом исполнителе нужные качества. Главной целью в обучении дирижированию является развитие у студентов вышеуказанных качеств и природных способностей.

G.A.Akhundova

THE ROLE OF THE CONDUCTOR AS THE RULER OF CHORAL PERFORMANCE

Keywords: *conductor, team of performers, sound, hearing*

Conductor is a very difficult profession. This art requires a person to strain all his intellectual, physical, nervous and psychical forces. The conductor must be a person with talent, high technical skill, great musical memory and subtle taste. Being

the creator of the interpretation of the work, the link between the work and the listener, the conductor is also a teacher who unites the performers in a single team, developing the necessary qualities in each performer. The main goal in teaching conducting is the development of students of the above qualities and natural abilities.

Ümumtəhsil məktəbində musiqi müəlliminin fəaliyyəti çoxşaxəlidir: o həm tərbiyəçi-müəllim, həm konsertmeyster, həm nəzəriyyəçi-musiqişünas və ən başlıcası isə dirijor-xormeyster kimi çıxış edir. Uşaqların estetik tərbiyəsinin inkişafı prosesində musiqi müəlliminin bir dirijor kimi üzərinə böyük və məsuliyyətli vəzifə düşür. O, ifa edilən əsərin interpretatoru, onun məzmununun dirijorluq hərəkətləri (jestləri) vasitəsilə şagirdlərə çatdıran, onların zövqünün tərbiyəçisi, Azərbaycan və dünya musiqi mədəniyyətinin yüksək səviyyəli bədii əsərlərinin təbliğatçısı kimi çıxış edir. Bəs dirijor nə kimi xüsusiyyətlərə malik olmalıdır?

Dirijor – ifaçı kollektivin rəhbəri və tərbiyəçisidir. O, yüksək mənəvi xüsusiyyətlərə – təmizlik, düzgünlük, dözümlülük, səbir və həqiqi dostluq hisslərinə malik olmalıdır. Bütün bunların hamısı dirijorun fəaliyyətinə böyük ictimai mənə verir. Bu səbəbdən də dirijor və onun sənəti qarşısında ən ciddi tələblər qoyulur ki, bu da təbii hesab edilməlidir.

Dirijor yüksək səviyyəli mədəni və hərtərəfli inkişaf etmiş və bu sahədə təhsil almış musiqiçi olmalıdır. Buna görə də dirijorluq sənəti sahəsində fəaliyyətə bir qayda olaraq bu və digər musiqi ixtisasından müəyyən musiqi təhsili aldıqdan sonra başlamaq lazımdır. Dirijor bu xüsusiyyəti ilə də başqa ifaçılardan fərqlənir.

Dirijor olmaq istəyən hər bir musiqiçi aşağıdakı vərdişlərə mütləq yiyələnməlidir. İlk növbədə, dirijor yaxşı inkişaf etmiş eşitmə qabiliyyəti və musiqi yaddaşına malik olmalıdır. Yaxşı olardı ki, bu eşitmə qabiliyyəti absolyut olsun.

Hər bir səsin dəqiq yüksəkliyini təyin etmə qabiliyyəti xorun və orkestrin səslənmə kökünün mükəmməlləşdirilməsi işini yüngülləşdirir. Səslənməyə daim nəzarət etmək, onun mükəmməlləşdirilməsinə və s. səbəb olur. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, dirijorluq sənətində absolyut eşitmə qabiliyyəti heç də həlledici rol oynamır. Musiqi tarixindən məlumdur ki, bir çox dirijorlar absolyut eşitmə qabiliyyətinə malik olmadan da ifaçılıq sahəsində çox yüksək nəticələr əldə etmişlər. Məlumdur ki, yaddaş və eşitmə vərdişlərini davamlı məşqlərin köməkliliyi ilə çox gözəl inkişaf etdirmək olar. Bu baxımdan da nisbi musiqi eşitmə qabiliyyətinə malik insanlar öz eşitmə vərdişləri üzərində sistemətlə işləməklə onu çox yüksək səviyyədə inkişaf etdirə bilər, bu vərdişləri çox incələşdirə və zərifləşdirə bilər. Yaxşı eşitmə qabiliyyətinə malik musiqiçilər bu işi daim davam etdirməklə öz yaddaşlarını səsin absolyut yüksəkliyini təyin etmə səviyyəsinə qədər inkişaf etdirə bilərlər.

Eşitmə vərdişlərinin inkişafı üçün xüsusi məşqlər tələb edilir. Bu məşqləri əsasən solfecio, musiqi nəzəriyyəsi və harmoniya əhatə etməlidir. Eşitmə qabiliyyətinin tərbiyələnməsi işində üzdən oxuma, yaddaş vasitəsilə təhlil etmə, musiqi imlası xüsusi rol oynayır.

Xor və vokal ansamblında oxuma bu işi daha da intensivləşdirir. Əlbəttə, musiqi yaddaşının inkişaf prosesində harmonik eşitmə qabiliyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Çünki dirijor, ilk növbədə, çoxsaylı müxtəlif tembr və yüksəkliyə malik səsləri eyni vaxtda eşitmə və onları seçmə qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Məlumdur ki, davamlı, aktiv və düşüncəli musiqi dinləmə həmişə musiqi yaddaşı vasitəsilə təhlil etmə vərdişləri ilə paralel inkişaf edən bir prosesdir. Bu prosesdə yaddaşın mükəmməlləşdirilməsinə təsir edən bütün məşqlər birləşərək dirijor üçün ən vacib və başlıca yaddaş – eşitmə vərdişi hesab edilən daxili musiqi eşitmə qabiliyyətinin inkişafına təkan verir, ona xidmət edir. Məhz elə bu qabiliyyət və vərdişin köməkliliyi ilə dirijor musiqinin real səslənməsini təsəvvür edərək partituranı oxuya bilir. Yüksək səviyyədə inkişaf etmiş daxili musiqi yaddaşı və eşitmə qabiliyyəti dirijorun ifa prosesində “qabağı görməsini”, yəni bir an real səslənən musiqiyə nəzarət edərək sonra səslənəcək musiqini əvvəldən daxilən eşitməsinə imkan yaradır.

Dirijor və dirijorluq sənəti üçün vacib məsələlərdən biri də bütün musiqi nəzəri fənlərin kompleks biliklərinə yiyələnməkdir. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin musiqi ixtisası üzrə musiqi nəzəriyyəsi, harmoniya, polifoniya, xorşünaslıq, aranjiman, partituraların oxunuşu və s. fənlər çox geniş, dərin və ətraflı tədris edilməlidir. Xorşünaslıq və aranjiman fənləri gələcək uşaq xor kollektivinin rəhbərinin yetişdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif səs və xorların səslənmə imkanları, onların spesifik xüsusiyyətləri, ansamblda keyfiyyətləri, xora aranjiman etmənin xüsusi cəhətləri, musiqidə müxtəlif axın və üsluba mənsub bəstəkarların yaradıcılıq xüsusiyyətlərini tədrisdə məhz bu fənlər əhatə edirlər. Dediklərimizə əlavə etsək ki, təcrübədə əksər hallarda ifa ediləcək müxtəlif tərkibli xor üçün əsərləri, musiqi müəllimləri uşaq xoru üçün tərtibatını və aranjimanı etməli olurlar; bu zaman musiqi müəllimlərinin yetişdirilməsində xorşünaslıq və aranjirovka fənlərinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsini bir daha isbat etmiş olarıq. Bu nöqteyi-nəzərdən fənlərarası inteqrasiya böyük əhəmiyyət kəsb etmiş olur.

Əlbəttə, tələbənin musiqi haqqında bilik və təsəvvür çərçivəsini genişləndirən, zənginləşdirən, onun musiqi əsərinin məzmununa daha da dərinlən nüfuz etməsinə xidmət edən sahələrindən birini də musiqi əsərlərini təhlil etmək vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Buna görə də hər bir dirijor musiqi əsərlərinin təhlili sahəsində müəyyən bilik və təcrübəyə malik olmalıdır. Nəzəri bilik və vərdişlərdən başqa dirijor hər hansı bir musiqi alətində yaxşı ifaçı olmalıdır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, dirijor hansı alətdə

yaxşı ifaçı olursa-olsun, o mütləq fortepiano alətində gözəl ifa bacarığına malik olmalıdır. Çünki dirijor əsəri öyrənərkən partituranı fortepianoda ifa etməlidir.

Bununla da o, əsərin mənimsənilməsi işini nisbətən yüngülləşdirmiş olar. Belə ki, əsəri fortepianoda ifa edərək dirijor musiqinin bir çox xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır, partituranın müxtəlif detallarını təsəvvüründə müəyyənləşdirir. Əsəri fortepianoda davamlı çalmaqla o, frazalaşdırmanı aydınlaşdırır, nüanslaşdırmanın xarakterini və ümumi səslənmə qüvvəsini müəyyənləşdirir ki, bu da məlumdur ki, əsərin son ifasında öz müsbət təsirini mütləq göstərməlidir. Dirijorun formalaşmasında müxtəlif əsərlərin fortepianoda dördəlli ifa edilməsi çox böyük rol oynayır. Bu metod nəinki dirijorun musiqi ədəbiyyatı ilə tanışlığına, eyni zamanda onun əsəri üzdən oxuma vərdişlərinin, ansamblda ifaçılıq qabiliyyətinin, bədii zövqü, ümumi musiqi mədəniyyətinin inkişafına təkan verir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox məşhur musiqiçilər, bəstəkar və ifaçılar davamlı dördəlli ifa metodundan istifadə etmişlər. Məlumdur ki, dirijorun iş prosesində müşayiət etmə vərdişlərinin inkişafı xüsusi rol oynayır. Çünki dirijor xorla işə başlamazdan əvvəl solist-vokalist və solist-musiqiçi ilə fərdi işləməli olur. Əgər dirijor fortepianoda əsərin müşayiətini (orkestr partiyasının) ifa edə bilərsə, bu zaman o, solisti daha yaxşı hiss edər, solistin ifa planı ilə daha yaxşı tanış ola bilər, onun interpretasiya detalları ilə əvvəldən tanış ola bilər ki, bunun nəticəsində dirijor xorun ümumi məşqlərinə ayrılmış vaxtdan səmərəli istifadə etmiş olar.

Hər bir xor dirijoru öz iş fəaliyyətində instrumental ansambl, orkestr və ümumiyyətlə, musiqi aləti ilə bağlı olmasına baxmayaraq o, ilk növbədə, xor və vokalistlərlə birgə fəaliyyət göstərir. Buna görə də hər bir dirijorun vokal sənətinin əsaslarını bilməsi vacibdir. Bu baxımdan da o, mütləq vokal səsin düzgün təşkili və səsin qoyuluş qaydalarını bilməlidir. Vokal texnikası ilə tanışlıq dirijora müğənnilərin ifalarına nəinki frazalaşdırma və xarakter nöqtəyindən, həm də vokal texnikasının müəyyən üsul və priyomlarından istifadə etmələrinə nüfuz etməsinə imkan yaradır. Vokal ifaçılığına bələd olan dirijor məşq prosesində ifaçılara çox ehtiyatla öz tələblərini çatdırır. Belə dirijorlar insan səslərinə (xüsusən gənc səslərə) çox ehtiyat və qayğıkeşliklə yanaşmağı bacarırlar.

Dirijorluğu öyrənən hər bir tələbə bütün tədris dövründə daim klassik və yeni musiqi ədəbiyyatını öyrənməlidir. O, şəxsi simpatiyasından asılı olmayaraq müxtəlif dövrün musiqi əsərləri, müxtəlif üslub axınına, müxtəlif xalqlara mənsub, xüsusən də müasir musiqi əsərlərini mütləq öyrənməlidir. Tələbənin musiqi dünyagörüşünün genişlənməsinə onun müxtəlif konsertlərə getməsi çox müsbət təsir edir. Hər konsertdən sonra isə məşhur dirijor, pianoçu və vokalistin ifaçılıq ustalığının təhlili bu işdə xüsusi rol oynayır.

Yuxarıda söylədiklərimizdən belə qənaətə gəlmək olar: ifaçı-dirijorun formalaşmasında, onun mənəvi marağının çoxcəhətliyi həlledici rol oynayır.

Bunun sayəsində tələbələrdə bir tərəfdən incəsənət və musiqidə müxtəlif yenilik, axın və üslublara tənqidi münasibəti, digər tərəfdən onlarda hər hansı bir musiqi əsərini müxtəlif həyat hadisələrinin bədii əksi kimi qəbuletmə, dərkətmə vərdişlərini inkişaf etdirmək vacibdir. Dirijorluq çox mürəkkəb və çətin sənətdir. Bu sənət insandan onun bütün əqli, fiziki, əsəb və psixi qüvvələrinin gərginliyini tələb edir. Bu baxımdan qeyd etmək lazımdır ki, dirijor üçün əsas xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, o fiziki baxımdan çox möhkəm və sağlam, dözümlü olmalıdır. Buna görə də o, öz fiziki inkişafını da diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Bunun üçün dirijor daim idmanla məşğul olmalı və müəyyən rejim əsasında öz musiqi məşğələlərini qurmalıdır.

Dirijor çox istedadlı, yüksək texniki ustalığa, gözəl musiqi yaddaşına və zərif zövqə malik olan bir şəxs olmalıdır. Cəsarətlə və tam qətiyyətlə söyləmək olar ki, ifaçılıqda ən mürəkkəb, çətin və məsuliyyətli sənət dirijorluqdur. Hər bir ifaçı-solist əldə etdiyi müvəffəqiyyət və məsuliyyətini öz musiqi aləti ilə bölüşdürür. Onların hamısı ifa prosesində eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyırlar, buna uyğun olaraq da əldə edilən müvəffəqiyyətdə də hər birinin eyni dərəcədə payı olmalıdır. Bu baxımdan dirijor sənəti müstəsnaqlıq təşkil edir. Bu zaman musiqi əsərinin inandırıcı və bitkin ifa məsuliyyəti yalnız bir adamın – dirijorun üzərinə düşür. Çünki hər bir ifaçının üzərinə düşən məsələni yalnız və yalnız dirijor həll edir. Eyni zamanda dirijor ifa prosesində xüsusi və spesifik bir məsələni də – kollektiv ifaçılığa rəhbərlik məsələsini də həll etməlidir.

Dirijor əsər ilə dinləyicini birləşdirən bütöv kommunikasiya zəncirinin rəhbərinə çevrilir. Buna görə də dirijor bəstəkarın fikir və düşüncələrinə yüksək həssaslıqla nüfuz edərək çalışmalıdır ki, ifa və əsər haqqında öz fikir və təsəvvürünü ifaçılara aydın və dəqiq çatdırsın. Eyni zamanda o, ifaçılardan əsər haqqında öz fikir və düşüncələrinin olduğu kimi dinləyici auditoriyasına çatdırılmasını tələb etməlidir. Əlbəttə, bu qeyd etdiklərimiz dirijorluq sənətinin ən ümumi xüsusiyyətləridir.

Dirijor ifaçının düşünən beyni olmaqla bərabər həm də əsərin interpretasiyasını yaradan, bu interpretasiyanın konkret səslənmə qüvvəsini planlaşdıran, ifanın səslənməsinin dəqiqliyinə və keyfiyyəti idarə və nəzarət edən bir fərd kimi çıxış edir. Bununla bərabər dirijor həm də ifaçıları vahid kollektivdə birləşdirən, hər bir ifaçıda lazımı keyfiyyətləri inkişaf etdirən tərbiyəçi olmalıdır. Bütün bu sadaladığımız xüsusiyyətlərə əsaslanaraq tam əminliklə söyləmək olar ki, dirijorluq – özünəməxsus bir istedad tələb edən sənətdir. Dirijor üçün digər ixtisasdan olan professional musiqiçiyə lazım olan qabiliyyət keyfiyyətləri azlıq təşkil edir. Hətta bu qabiliyyət keyfiyyətlərinin yüksək inkişaf səviyyəsi yalnız dirijorluq üçün tələb edilən istedadın özülünü təşkil edir. İlk növbədə, dirijorluq istedadının spesifik xüsusiyyətini onun xarakterinin möhkəm, iradəli olması, mərkəzləşmiş, diferensial diqqətə malik olması, cəld reaksiya və yüksək kommunikaabellik, fikrini başqalarına aydın

başasalma və başqalarını düzgün başadüşmə qabiliyyəti təşkil edir. Dirijorla ifaçı kollektivin qarşılıqlı əlaqəsində dirijor hər bir ifaçı qrupun hörmət etdiyi, tanıdığı qabaqcıl ifaçı-liderin yerini bilməsi vacib məsələdir. Dirijor həmişə göz qabağındadır; onun bütün hərəkətlərini, ifanın bütün detallarının hazırlanmasını xeyirxah və tələbkar ifaçılar (istər uşaqlar, istər böyüklər olsun) daim izləyirlər.

Dirijorluq fənninin tədrisində, musiqi müəllimində dirijor-xormeyster cəhətlərinin tərbiyə prosesində ən başlıca məqsəd – yuxarıda adıçəkilən xüsusiyyət və təbii istedad qabiliyyətlərini harmonik inkişaf səviyyəsinə çatdırmaqdan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin musiqi ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr dirijorluq fənni ilə ilk dəfə məhz burada tanış olub onun sirlərini dərindən öyrənirlər. Bu səbəbdən tələbələr bir çox çətinliklərlə üzləşmiş olurlar, çünki tədris proqramına müvafiq olaraq qısa bir müddətdə (üç semestr ərzində) bu mürəkkəb sənətə təməldən professionallığa qədər yiyələnməli olurlar. Bu çətin işin həyata keçirilməsində dirijorluq müəlliminin professionallığı, pedaqoji və metodiki ustalığı böyük rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Dadaşova E., Əliyeva M.* Dirijorluq və onun tədrisi metodikası. Bakı, 2013, 219 s.
2. *Həbibov Y.* Dirijorluq və onun tədrisi metodikası. Bakı, 1999, 190 s.
3. *Ольхов К.* Теоретические основы дирижирования. Ленинград, 1984, 160 с.

UOT 78

M.T.Əliyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
m.aliyeva60@gmail.com*

MUSİQİ TƏRBIYƏSİNİN MÜXTƏLİF DÜNYA SİSTEMLƏRİ

Açar sözlər: musiqi, tərbiyə, sistem, eşitmə qabiliyyəti, rəqs

Uşaqların musiqi tərbiyəsi dövlət səviyyəsində mühüm olan bir işdir. Uşaqlar müxtəlifdir və musiqi tərbiyəsinin yolları da müxtəlif olmalıdır. Dünyada bir çox pedaqoji sistemlər mövcuddur ki, bunların hər birisinin özünəməxsus üstün cəhətləri vardır. Lakin bütün aparıcı dünya musiqi tərbiyəsi sistemlərini aşağıdakı prinsiplərə əsaslanma birləşdirir: a) bu və ya digər formada bütün uşaqlara musiqi təhsili verilməlidir; b) təlim oyun formasında aparılmalıdır; c) ən yaxşı müəllim valideyndir; d) valideynlərin musiqiyə cəlb olunması çox vacibdir.

M.T.Алиева

РАЗЛИЧНЫЕ МИРОВЫЕ СИСТЕМЫ МУЗЫКАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ

Ключевые слова: музыка, воспитание, система, слух, танец

Музыкальное воспитание детей – это дело государственного значения. Дети разные, различными должны быть и пути музыкального воспитания. В мире существует много педагогических систем, у каждой из которых имеются свои преимущества. Однако объединяющим началом всех ведущих мировых систем музыкального воспитания является то, что они опираются на следующие принципы: а) в той или иной форме всех детей нужно обучать музыке; б) обучать нужно в форме игры; в) самые лучшие учителя – это родители; г) приобщение родителей к музыке очень важно.

M.T.Aliyeva

DIFFERENT WORLD SYSTEMS OF MUSICAL EDUCATION

Keywords: music, education, system, hearing, dance

Musical education of children is a matter of national importance. Children are different, the paths of musical education must also be different. There are many pedagogical systems in the world, each of which has its own advantages. However, the unifying principle of all leading world systems of musical education is that they are based on the following principles: a) in one form or another, all children need to be taught music; b) to teach in the form of a game; c) the best teachers are parents; d) introducing parents to the music is very important.

Uşaqlar müxtəlifdir və musiqi tərbiyəsinin yolları da müxtəlifdir. Dünyada bir çox pedaqoji sistemlər mövcuddur ki, bunların hər birisinin özünəməxsus üstün cəhətləri vardır. Bunlardan biri, məsələn, hiperaktiv, tez həyəcanlanan uşaqlar üçün yararlıdır, digərləri isə başqa tipli uşaqlara uyğundur. Bütün uşaqlara ideal uyğun olan universal, optimal bir sistem hələ tapılmayıb. Ailə tərbiyəsi şəraitində ana və atalar da uşaqlarının fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə ala bilərlər. İndi bir neçə belə sistemi araşdıraq.

Karl Orf sistemi (Almaniya). Alman bəstəkarı K.Orf bütün uşaqlar üçün yararlı olan bir sistem icad etmişdir. Onun məğzi yaradıcı fantaziyanın inkişafı, ən sadə musiqi alətlərində (əsasən səs-küylü, zərb) elementar çalma və musiqiləndirici hərəkətləri bacarığının inkişafındadır. Həmçinin uşaq mahnı və nağıllarının səhnələşdirilməsi də burada böyük yer tutur. Bu cür oyun və rəqslər təkcə zərb alətlərində (baraban, dəf, metalofon və s.) çalmaqla deyil, həm də “səsli” jestlərlə (hərəkətlərlə) müşayiət olunur – əl çalma, ayaq yerə vurma, barmaqlarla şaqqıldama və s. Yəni bu sistem uşaqların çox böyük həvəslə və həzlə elədikləri şeylər vasitəsilə onları musiqi dünyasına cəlb edir. Bütün bunlar nəinki musiqi məşğələsini şən və maraqlı fəaliyyətə çevirir, həm də yaradıcı fantaziyanı formalaşdırır, mahnı oxumağa sevgini yaradır, ritm hissiyyatını inkişaf etdirir. K.Orfun metodunun konkret olaraq necə işləməsini göstərmək üçün bir misal çəkək: O.Zülfüqarovun “İdman” mahnısı. Hamı uşaqılıqdan bu mahnını bilsə də, yenə də onun sözlərini yada salaq:

Kim sevirsə idmanı – bir, iki, üç, dörd.

Poladdan olar canı – bir, iki, üç, dörd.

İdmanı sevirik biz – bir, iki, üç, dörd.

Bərkiyə bədənimiz – bir, iki, üç, dörd.

Uşaqlar müəllimlə birgə (qeyd edirik ki, hökmən birgə) bu mahnıya hərəkətlər uydurmalıdır. Məsələn, uşaqlar bir neçə sərəya düzülərək əvvəl yerində addımlayır, sonra isə (1, 2, 3, 4 sözlərinə) əlləri və ya ayaqları ilə gimnastik hərəkətlər edirlər. Burada barabanlarda sayı vurmaq da olar, başqa şeylər də uydurmaq olar, bir sözlə, uşaq və müəllimin fantaziyası işə salınmalıdır. Beləliklə, darıxdırıcı bir mahnı öyrənmə prosesi şən bir oyuna çevrilir. Həm də uşaqlar marş ritmində addımlamağı və digər hərəkətləri öyrənirlər.

Bu səpkidə digər mahnıları da, məsələn, F.Əmirovun “Qatar”, S.Hacıbəyovun “Oynaq topum”, A.Rzayevanın “Dostluq qatarı”, Ü.Hacıbəylinin “Pilotlar”, xalq mahnısı “Yumru-yumru qayalar” və digər mahnıları uşaqlara öyrətmək olar. Çünki bu mahnılarda süjet və oyun elementləri mövcuddur.

Mariya Montessori sistemi (İtaliya). Bu gözəl pedaqoq katolik İtaliyada ilk həkim-qadın idi. O, musiqiçi deyildi, lakin uzun illər uşaq bağçasına rəhbərlik edib, məhdud imkanlı uşaqlarla məşğul olurdu. O, uşaq

psixologiyasını bütün incəlikləri ilə duyur və başa düşürdü ki, musiqi – tərbiyənin vacib tərkib hissəsidir. Onun əsaslandığı əsas prinsiplər – uşaqların marağı və azad, müstəqil seçim idi. Öz uşaq bağçasında Mariya ona yaxın olan K.Orfun musiqi tərbiyəsi sisteminə üz tutdu, lakin bu sistemə bəzi orijinal cəhətlər əlavə etdi. Bir sistem o birini sanki qidalandırdı. Ən vacib məsələlərdən biri kimi Montessori uşaqlar üçün inkişafedici bir məkan yaratmağı hesab edirdi ki, burada uşaqlara lazım olan hər bir şey əl altında olmalı idi. Sonra uşaq öz seçimini edirdi. Məsələn, Orfun məsləhət bildiyi alətlər uşağın qarşısında dururdu və onun özü xoşuna gələnə istədiyi vaxtda seçirdi.

Zoltan Koday sistemi (Macarıstan). Görkəmli macar bəstəkarı və pedaqoqu uşaqların musiqi tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Onun sisteminin əsas müddəaları aşağıdakılardır:

1. Musiqi qabiliyyəti olmayan uşaq yoxdur. Musiqi qabiliyyəti olmayan böyüklər o kəslərdir ki, onların qabiliyyətləri uşaqılıqda inkişaf etdirilməmişdir. Buna görə Macarıstanda böyük nüfuza malik olan Koday dünyanın heç bir ölkəsində heç vaxt olmayan bir şeyə nail ola bildi – ümumtəhsil məktəblərində musiqi dərsləri hər gün keçirildi və onlara həftədə bütün digər fənlərdən daha çox saat ayrılmışdır.

2. Musiqi tərbiyəsinin təməlini mahnı oxuma və melodiyanı eşitmə qabiliyyəti (slux) vasitəsilə nota yazma təşkil edir. Kodai hesab edirdi ki, ən əlverişli və gözəl alət səsdır. Buna görə də mahnı oxuma alətdə çalmadan daha vacibdir.

3. İnsanın tərbiyəsi prosesinin tamlığı üçün musiqi tərbiyəsi zəruridir. Kodai hesab edirdi ki, yaxşı musiqi zövqünün tərbiyəsi tək-cə ailə məsələsi deyil, lakin mühüm ictimai və dövlət məsələsidir. Zoltan Kodai körpələr evinin tərbiyəçilərinə təklif edirdi ki, uşaqları hətta yeriməyi də mahnı ritmində əl çalaraq öyrətsinlər. Bunu həm də ana və atalara da məsləhət görürdü. Kodai musiqi inkişafı insanın inkişafsızdan dörd ünsürə görə fərqləndiyini qeyd edirdi: inkişaf etmiş eşitmə qabiliyyəti, inkişaf etmiş intellekt, inkişaf etmiş hisslər və inkişaf etmiş əllər.

Valdorf sistemi (Almaniya). Bu sistemi alman pedaqoqu Rudolf Ştayner yaratmışdır və onun barəsində mübahisələr bu günə qədər səngimir. Bəziləri hesab edir ki, bu sistem uşaqları oranjereya (istixana) şəraitində saxlayır və onlar irəlidə real həyatla üzləşəndə çətinlik çəkəcəklər. Bunun tam əksi olaraq, digərləri hesab edir ki, uşaq şəxsiyyətinə qarşı zor tətbiq etməyən məhz bu cür tərbiyə sayəsində doğrudan da sözün əsl mənasında azad, harmonik inkişaf etmiş insan yetişdirmək olar. Bu sistemdən bəzi müddəalar bizim üçün də maraqlı ola bilər:

1. Əvvəl emosional tərbiyə, sonra isə intellektual. Başqa sözlə desək, emosiyalar dilində danışan musiqi uşaqların erkən inkişafının mühüm əsasını təşkil edir. Qeyd etməliyik ki, Valdorf uşaq bağçalarında və məktəblərində ritm

hissiyatını, eşitmə qabiliyyətini, musiqi yaddaşını xüsusi olaraq inkişaf etdirmirlər, lakin çox-çox oxuyur və musiqili hərəkətləri icra edirlər. Bundan əlavə bu sistemdə işləyən bütün müəllimlər bu və ya digər musiqi alətində çalmağı bacarırlar. Bütün sadə uşaq musiqi alətləri isə açıq şəkildə uşaqların qabağında olur və hər bir uşaq istədiyi vaxt onlarda çala bilər.

2. Qiymətləndirməsiz təlim. Elə uşaqlar var ki, qiymətlər, xüsusilə də imtahan onlarda təlim prosesinə (o cümlədən də musiqi təliminə) neqativ yanaşma yaradır. Bəlkə də Valdorf sistemində qiymətləndirmə amilinin olmaması bu sistemin üstün cəhətini təşkil edir: uşaqlar çox böyük həvəslə belə məktəblərə gedir (adi məktəbdən fərqli olaraq).

3. Musiqili hərəkətlər. Bu da R.Ştaynerin tapıntısıdır. Müxtəlif xarakterli musiqilər səsləndirilir (hec də həmişə rəqs tipli deyil) və uşaqlar müstəqil olaraq hərəkət edirlər (hərdən böyüklərin hərəkətlərini nümunə olaraq). Bir qayda olaraq, bu hərəkətlərə uşaqları öyrətmək lazım olmur. Onlar özləri hərəkətləri uydururlar. Musiqinin xarakteri dəyişdikcə hərəkətlər də dəyişir.

Bir Valdorf uşaq bağçasında müşahidə etdiklərimizi izah edək. Məşğələ yay vaxtı həyətdə keçirilirdi. On nəfərdən ibarət uşaq qrupu iştirak edirdi: 3 yaşından 7 yaşına qədər oğlanlar və qızlar. Burada Ştaynerin sisteminə uyğun olaraq müxtəlif atılmış köhnə əşyalar da var idi: soyuducu, qaz plitəsi, kiçik bir avtomobil və s. Musiqi səsləndi və tərbiyəçi onun ritmində hərəkət etməyə başladı. Uşaqlar da ona qatıldı. Lakin hamısı deyil, yalnız istəyənlər (bunlar çoxluq təşkil edirdi). Digərləri isə öz işi ilə məşğul idi, vaxtaşırı oynayanlara qatılırdılar. Hərdən uşaqlar tərbiyəçini, hərdən də bir-birini yamsılayır. Çox inanılmaz, gözəl dostluq ünsiyyəti ab-havası yaranmışdır. Bu atmosfer, ümumiyyətlə, Valdorf sistemi üçün xarakterikdir.

4. Çoxlu bayramlar. Bu da Ştayner məktəbinin spesifik cəhətidir. Valdorf uşaq bağçalarında və məktəblərində daima nə isə qeyd edirlər: məsələn, fəsillərin başlanmasını və ya bitməsini – bahar, yay, qış və payızın. Müxtəlif milli bayramlar, xüsusilə, şən və parlaq doğum günləri də qeyd olunur. Proqramda oyunlar, mahnılar və sadə uşaq alətlərində çalğı, hədiyyələrin verilməsi, şeirlərin oxunması və s. öz yerini tutur. Bayramlara hazırlıq pedaqoji prosesin mühüm tərkib hissəsinə çevrilir.

Şiniçi Sudzuki sistemi (Yaponiya). Onun unikal metodu bütün dünyanı heyran qoymuşdur. Uşaqlara erkən yaşlarından (2-3 yaşından!) skripkada çalmağı öyrədən bu insanın etdiklərinə bütün dünya təəccüblə baxırdı. 100-200 dörd-beş yaşlı uşaqdan ibarət olan orkestr Vivaldi, Motsart, Bethovenin musiqisini təmiz və sinxron ifa edirdi. Bu görkəmli pedaqoqun 1998-ci ildə vəfatından sonra heç kəs onun unikal metodunu davam etdirməyə müvəffəq ola bilməmişdir. Görünür, burada yalnız metodun unikallığından deyil, müəllimin özünün unikallığından da danışmaq olar. Sudzuginin metodunda əsas üç məqamı qeyd etmək olar:

1. Bütün uşaqların musiqi qabiliyyətinin olması iddiası. Yapon müəlliminin fikrincə, istisnasız olaraq bütün uşaqların musiqi qabiliyyətləri mövcuddur. Lakin bunları vaxtında görüb, inkişaf etdirmək gərəkdir.

2. Uğura gedən yol uşaqlara qarşı sevgidən keçir. Sudzuki əmin idi ki, əgər musiqi tərbiyəsi uşaqlara qarşı sevgi üzərində qurulmayıbsa, burada heç bir nailiyyət əldə etmək mümkün deyil. Uşaqlara qarşı ciddi və tələbkar olmaq olar, lakin onları həqiqətən sevmək lazımdır. Sevgini oynamaq mümkün deyil – uşaqlar çox incəliklə yalanı hiss edirlər və əgər məşğələlər sevgi üzərində qurulmayıbsa, onlar uğursuz olacaq. Burdan da üçüncü şərt ortaya çıxır.

3. Ən əsas müəllim – valideynlərdir, çünki heç kəs valideyn qədər uşağı sevə bilməz. Sudzuginin şagirdləri üçün ən yaxşı köməkçilər onların ata və anaları olmuşdur. Onlar dərslərdə iştirak edir, evdə uşaqlar ilə məşğul olur və hətta uşaqlar ilə birgə skripkada çalmağı öyrənirdilər. Uşaqlarla musiqi məşğələlərin məqsədini dahi müəllim özü müəyyənləşdirmişdi: “Mənim məqsədim musiqiçi deyil, musiqi vasitəsilə yaxşı, nəcib insan tərbiyə etməkdir”.

Helen Hayner sistemi (ABŞ). H.Hayner “Musiqiçi olmaq? Asan!” adlı kitab yazmışdır ki, burada musiqi tərbiyəsi sahəsində özünün 30 illik təcrübəsi ilə bölüşmüşdür. Bu təcrübədə bəzi orijinal məqamlar mövcuddur ki, bunlar müəllimləri və valideynləri maraqlandıra bilər:

1. Yaxşı dinləyicini tərbiyə etmək yaxşı musiqiçi tərbiyə etməkdən daha vacibdir. Burada müəllimin hansı məqsədləri qoyduğundan çox şey asılıdır. H.Hayner hesab edir ki, şagirdin qarşısında məhz professional (peşə) məqsədlərini qoymaq lazım deyil. Var gücü ilə, dəridən çıxaraq (Rusiya və bizim məktəblərdə olduğu kimi) uşağı peşəkar səviyyəyə qaldırmaq üçün çalışmaq gərək deyil. Bu fikir, bizim zənnimizcə, bir qədər mübahisəlidir. Əgər uşaq ümumi inkişaf xətrinə musiqi ilə məşğul olursa, bu doğrudur. Lakin xüsusi musiqi məktəbləri və kollecləri üçün belə yanaşma qəbul olunmazdır, çünki istənilən halda mütəxəssis peşəkar olmalıdır.

2. Uşağın musiqi inkişafının ən yaxşı üsulu – fortepianoda çalmağın tədrisidir. Nə musiqini dinləmə, nə mahnı oxuma – məhz fortepianoda çalmağın tədrisi. Özü də məhz fortepiano (nə skripka, nə fleyta və s. alətlər), müəllifin fikrincə, bu məqsədlər üçün ən əlverişlidir. Başqa sözlə desək, ən yaxşı musiqi dərsi – fortepiano dərsidir. Bütün başqa fəaliyyət növləri (orkestrdə çalma, xorda oxuma və s.) az məhsuldar və buna görə də lazımsızdır (mübahisəli fikir!). Bundan da belə nəticə çıxarır ki, bütün uşaqlara fortepianoda çalmağı öyrətmək lazımdır. Özü də H.Hayner elektron fortepianoda tədrisə üstünlük verir. Çünki onda müxtəlif səslər ilə çalmaq mümkündür ki, bu uşaqları maraqlandıraraq musiqiyə cəlb edir. Həmçinin bu alətdə uşağın çaldığını yazıb, dinləmək də olar və bu məqam da vacibdir.

3. “Sadədən mürəkkəbə doğru” prinsipinin ciddi şəkildə gözlənilməsi. H.Haynerin fikrincə, bu didaktik prinsip alətdə ifanın tədrisinin əsasında durmalıdır. Müəllim üçün ən başlıca olan – həmin o tədrisçi yuxarı qalxan yolu tapmaqdır ki, bu yol ilə uşaq yavaş-yavaş, lakin durmadan inkişaf edə bilər. Müəllimin ustalığı da elə bundadır. Həddən artıq mürəkkəbləşmə balaca şagirddə dərəcə qarşı neqativ münasibət yarada bilər.

Gördüyümüz kimi, aparıcı dünya musiqi tərbiyəsi sistemləri aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır: bu və ya digər formada bütün uşaqlara musiqi təhsili verilməlidir; təlim oyun formasında aparılmalıdır; ən yaxşı müəllim valideyndir; valideynlərin musiqiyə cəlb olunması çox vacibdir. Sonda qeyd etmək istərdik ki, uşaqların musiqi tərbiyəsi dövlət səviyyəsində mühüm olan bir işdir. Bu baxımdan görkəmli bəstəkar D.Kabalevskinin fikirləri çox əlamətdardır: “...ölkədə musiqi mədəniyyətinin inkişafında uşaqların musiqi tərbiyəsi işinin düzgün qurulmaması bir monumental binanın özülsüz qurulmasına bənzəyir”.

ƏDƏBİYYAT

1. *Баренбойм Л.* Музыкальное воспитание Венгрии. Москва, 1983, 400 с.
2. *Вращенные с любовью: классический подход к воспитанию талантов / С. Судзуки / Пер. с англ. С.Э. Борич.* Минск, 2005, 192 с.
3. *Монтессори М.* Мой метод. Москва, 2011, 416 с.
4. *Сёни Э.* Некоторые стороны метода Кодая. Москва, 1986, 189 с.
5. *Walter Hiller: Der Bund der Freien Waldorfschulen.* Waldorf-Pädagogik. Schneider Verlag Hohengehren, Baltmannsweiler, 2002

UOT 73/76

E.İ. Mazandarova
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
mazandarova@inbox.ru

CAHANGİR RÜSTƏMOVUN YARADICILIĞI

Açar sözlər: yaradıcılıq, Xalq rəssamı, incəsənət əsərləri, tablo, portret

Məqalə Azərbaycanın Xalq rəssamı Cahangir Rüstəmovun həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, o, Azərbaycanın istedadlı rəssamlarından biri olmuşdur və bu gün də onun əsərləri doğma vətəninə hər kəs tərəfindən sevgi ilə qarşılır. Məqalənin məqsədi onun rəssamlıq fəaliyyətini gənc nəslə aşılamaqdır. Müəllif "rəssamın fəaliyyəti", "rəssamın bacarığı" və "rəssamın Azərbaycan incəsənətində yeri" konsepsiyalarını dəyərləndirir.

Э.И.Мазандарова

ТВОРЧЕСТВО ДЖАХАНГИРА РУСТАМОВА

Ключевые слова: деятельность, народный художник, произведения искусства, табло, портрет

Статья посвящена изучению жизни и творчества народного художника Азербайджана Джахангира Рустамова. Следует отметить что, он является одним из талантливых художников Азербайджана и его произведения по сей день встречаются с большой любовью со стороны зрителя в его родине. Цель этой статьи показать молодому поколению его художественную деятельность. Автор рассматривает такие концепции как "деятельность художника", "способности художника" и "положение художника в Азербайджанском искусстве".

E.I. Mazandarova

JAHANGIR RUSTAMOV'S CREATIVITY

Keywords: activity, national artist, works of art, scoreboard, portrait

The article is dedicated to Azerbaijani artist Jahangir Rustamov's life and his creations. It is emphasized that the artist was very talented and his works still loved with everyone in his motherland. The aim of this article is to show his art creation to younger generation. The author examines such concepts as "artists life creations", "artists ability" and "artists place in Azerbaijan art".

Azərbaycanın Xalq rəssamı Cahangir Rüstəmov 1926-cı ildə Şəkida dünyaya göz açmışdır. Sənətə, təsvirə olan marağı, istedadı onu rəssamlığa

yönəltmişdir. Bu istək onu Ə.Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq məktəbinə gətirib çıxarmış, 1934-1944-cü illərdə burada təhsil almışdır. Cahangir Rüstəmovun ilk sənət müəllimləri Səttar Bəhlulzadə və Baba Əliyev olmuşdur. Rəssam daha sonra V.Surikov adına Dövlət Rəssamlıq İnstitutuna daxil olmuşdur. Lakin bir neçə müddətdən sonra ailə vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq təhsilini yarımçıq qoyaraq Bakıya qayıtmışdır. Təhsilinin yarımçıq qalması rəssamı bu yoldan döndərə bilmir, əksinə öz bacarığına, yaradıcılıq gücünə, istedadına arxalanması öyrədir. Cahangir Rüstəmov həmişə axtarışda olmuşdur.

Yaradıcılığının ilk dövrlərində rənglə işlənmiş plakat eskizləri mövzu aktuallığı, yeni ideyaları ilə seçilir. Onun beynəlxalq mövzuda işlədiyi “Biz sülh istəyirik” seriyasından olan plakatlarından biri 1951-ci ildə “Azərnəşi” tərəfindən çap olunmuşdur. Cahangir Rüstəmov 1945-ci ildə Respublika Rəssamlıq sərgisində “Axırncı düşmən əsgəri” adlı əsəri ilə iştirak etmişdir. Bu əsər o dövrdə böyük marağa səbəb olmuşdur. Hələ ilk addımlarından rəssam özünü rəngkarlığın bütün janrlarında sınımışdır.

Müstəqil yaradıcılıq yolunda biz onun işləri arasında tarixi-inqilabi mövzuda çoxfıqurlu əsərlər, bayram, zəhmət və istirahət mövzusunda kompozisiyalar, epik mənzərələr, portretlər və ifadəli natürmortlar görə bilərik. Bütün bu janrlarda rəssam realist üslubuna sadıq qalmışdır.

Cahangir Rüstəmovun ilk müstəqil işləri Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı quruculuq illərinə aiddir. Respublikanın müxtəlif sərgilərində nümayiş etdirilmiş “Qəhrəmanın qarşılınması” (1946), “Axırncı alman” (1948), “Gəncədə Nizaminin abidəsinin açılışı” (1949), “Pambıq yığıcı” (1949), “Sosialist Əməyi Qəhrəmanları pambıq tarlasında” (1949), “Neftçi Yusif Ağayevin portreti” (1949) və s. əsərlərində gənc rəssamın fikir müstəqilliyi, xüsusi üslubu hiss olunurdu. Rəssamın yaradıcılığı rəngkarlığın bir çox janrını əhatə edərək, zəngin və parlaq çalarlarda, milli ruhda çəkilmiş əsərləri ilə fərqlənir. Cahangir Rüstəmovun yaratdığı məişət tabloları, natürmortları, mənzərələri, zəhmət və istirahət mövzusunda kompozisiyaları, portretləri, tarixi mövzuda süjetli rəngkarlıq əsərləri buna nümunədir.

Rəssam Cahangir Rüstəmovun tarixi mövzuda çəkilmiş tabloları arasında “Qəhrəmanın qarşılınması” əsəri öz emosionallığı və canlılığı ilə tamaşaçıyı heyran edir.

1965-ci ildə “Sülhün keşiyində” Respublika rəssamlıq sərgisində Cahangir Rüstəmovun müharibə mövzusunda həsr edilmiş tabloları da nümayiş etdirilmişdir.

Böyük Vətən müharibəsi qələbə ilə başa çatdıqdan sonra Azərbaycan rəssamlığının yüksəliş dövrü başlanır. Həmin dövrdə rəssamlığımız böyük sürətlə inkişaf edərək milli mədəniyyətimizin mühüm sahəsinə çevrilir. Müxtəlif nəsillərdən olan fırça ustalarının yaradıcılıq fəallığı sayəsində

Azərbaycan rəssamlığının şöhrəti ildən-ilə artmış, bədii təsir dairəsi xeyli genişlənmiş, xalqın mənəvi həyatında, ideya-bədii tərbiyəsində rolu və mövqeyi getdikcə yüksəlmişdir. Əgər əvvəllər rəssamlığımızın imkanlarına, emosional qüvvəsinə, surətlərin vüsətinə görə bədii yaradıcılığın ədəbiyyat, musiqi, teatr kimi sahələri ilə ayaqlaşa bilmirdisə, indi bu sahədə qəti dönüş baş vermişdir. Cahangir Rüstəmov da bu yeniliklərin yaradıcılarından biri olmuşdur.

Rəssamın portretlər silsiləsinə aid olan yaradıcılığının əhəmiyyətli bir hissəsi fəhlə obrazlarına həsr olunub. Fəhlə obrazları onun digər portretləri ilə müqayisədə daha sərtidir. Məhz bu cəhət onları sovet təsviri sənətində şərti olaraq qəbul olunmuş fəhlə obrazlarından kəskin şəkildə fərqləndirir. Sərt realist olan Cahangir Rüstəmov yaratdığı obrazların daxili aləmini, psixoloji durumunu daha qabarıq əks etdirir.

Sənətkarın yaratdığı obrazlar ideoloji pafosdan və “sığallanmış yalan”dan uzaqdır. Bəli, o da bir çox müasirləri kimi ağır fiziki sarsıntılara məruz qalan fəhlə əməyini nəğmələndirir, tərənnüm edir. Lakin bu nəğmələndirmə onların ideoloji klişələr çərçivəsində, şablonlara, standartlara uyğun yaradılan əksər rəssamların əsərlərindən daha real olmasına və həyatın özündən bəhrələnməsinə mane olmur. Demək olar ki, bütün fəhlə obrazlarına xas olan kədərli və yorğun, lakin eyni zamanda da mətin iradə ifadə edən gözlər obrazların daxili aləminin güzgüsünə çevrilir, ağır fəhlə əməyini tam dolğunluğu ilə əks etdirir. Yeni həyat qurucusunu rəmzləndirən fəhlə obrazlarını yaradıcılığının aparıcı motivlərindən birinə çevirən rəssam eyni zamanda obrazların humanistik və romantik xüsusiyyətlərini də qabardır.

Sənətində azad, ideoloji təlimlərdən və konyukturadan uzaq olan Cavanshir Rüstəmov sovet rəngkarlığının, artıq haradasa spekulativ xarakter almış bir mövzusunə müraciət etməklə özünün fərdi yanaşmasını çox ustalıqla ortaya qoymuşdur.

Məzmununa görə “Üzümlük” tablosuna yaxın olan “Çay becərənlər” adlı tablosunda rəssam kolxozçu qadınların surətini lirik planda əks etdirir.

Bütün bu tablolar rənglərin tərəvəti, dekorativliyi ilə fərqlənir. Milli sənətin zəngin ənənələrinə yaxından bələd olan rəssam rəng münasibətləri ilə əsərin bədii-emosional keyfiyyətlərini zənginləşdirməyə nail olur. Zəhmətkeşlər seriyasından olan əsərlər sənətkarlıq səviyyəsinin ildən-ilə kamilləşdiyini, onun rəng qavrayışında rəngkarlıq hissiyatının gücləndiyini göstərir.

Həmçinin çay yığan kolxozçu qadınların əməyinə həsr etdiyi “Çay becərənlər” adlı əsərində də kolxoz əməyinin səciyyəvi səhnəsi, cənub təbiətinin zəngin boyaları öz əksini tapmışdır.

Rüstəmov yaradıcı əməyi, dövrünün quruculuq fəaliyyətini, məişətini əks etdirmək üçün ardıcıl olaraq axtarışlar aparmışdır. Zəhmət adamlarının mənəvi aləmini psixoloji səpkidə təsvir edən tablolarda rəssamın fərdi üslubu üçün səciyyəvidir. Dövrünün adamlarının vətənpərvərliyi, əmək fədakarlığını

əks etdirdiyi əsərləri yalnız rəssamın yaradıcılığında deyil, həmçinin Azərbaycan rəssamlığında baş verən mühüm hadisə idi.

1950-ci illər ümumiyyətlə, Azərbaycan təsviri sənət sahəsində fəal yüksəliş illəri sayılır. Bu yüksəlişin əks-sədası yaradıcılıq fərdiliyi ilə seçilən Cahangir Rüstəmovun işlərində də aydın görünür. Məhz həmin illərdə rəssam əsərlərində real həyatı özünəməxsus şəkildə əks etdirməyə, dövrün müasirlərinin gündəlik məişətini, maraqlarını, həyat tərzini ifadə etməyə nail olmuşdur.

Rəssamın 1950-ci illəri əhatə edən yaradıcılığı məişət lövhələri, lirik mənzərələr və portret nümunələri ilə fərqlənir. Bu əsərlərdən məşhur neft ustası Hüseyn Qafarovun portreti (1952), “İstisu”(1953), “Eyvan” (1953) mənzərələri, “Balaca köməkçi qız” (1955), “Ailə sevinci” (1967) və “Bakı” (1959) rəsmləri Respublika və ümumittifaq sərgilərində uğurla nümayiş olunmuşdur. Onun bu kimi sərgilərdə iştirakını özünəməxsus yaradıcılıq hesabatı kimi də dəyərləndirmək olardı. Qeyd edək ki, Cahangir Rüstəmov SSRİ Rəssamlar İttifaqı üzvlüyünə 1955-ci ildə qəbul olunmuşdur. Rəssamın elə həmin ildə Bakıda açılmış növbəti hesabat sərgisində təqdim etdiyi işlər müxtəlif və rəngarəng olmuşdur.

Cahangir Rüstəmov kənd zəhmətkeşlərinin həyatını və məişətini böyük ustalıqla öz əsərlərində əks etdirirdi. Onun bir çox uğurlu rəsmlərində məzmun və forma gözəlliyi qırılmaz vəhdət təşkil edir. Həyatı müşahidələri, Azərbaycanın müxtəlif guşələrinə – istər mənzərəli rayonlarına, istərsə də tarla zəhmətkeşlərinin yanına yaradıcı səfərləri və bunların nəticəsində yaradılan çoxsaylı etüd materiallarının bəhrəsi kimi silsilə əsərlər yaranmışdır. “Çay becərənələr” və “ Tarla zəhmətkeşləri” tabloları rəssam Cahangir Rüstəmovun ən kamil əsərlərindəndir. Dolu zənbillərlə addımlayan qızları təsvir edən “Çay becərənələr”in başlıca xüsusiyyəti kompozisiyanın yığcamlığı və təsvirin plastik ritmdə olmasıdır. “Kolxozçular”, “Tarla zəhmətkeşləri” əsərləri lirik ovqatı və milli koloriti, emosionallığı ilə seçilən süjetli tabloların gözəl nümunələrindəndir.

Onun əsərlərində rəng qammaları ilə süjetin arasında xüsusi bir səsleşmə mövcuddur. Rəssamın məişət janrında yaratdığı əsərlərdən “Ailə sevinci” (1958), “İlk şerlər” (1967) ən uğurlu işlərindən olub, rəssamın dəst-xəttinin formalaşmasından xəbər verir.

Portret janrında yaratdığı əsərlərində insanların daxili aləmini, duyğu və düşüncələrini rənglərin dili ilə ustalıqla ifadə etməyi bacarırdı. Onun yaratdığı insan obrazlarının ifadəsində rəssam personajın xarakterinin əsas xüsusiyyətlərini onun pozasında, əhval-ruhiyyəsində, portreti çəkilən adamı əhatə edən əşyalarda açmağa çalışırdı.

Rəssam həyatı boyu tez-tez yaradıcılıq səfərlərində olmuşdur. 60-cı illərdə xarici səfərlərdən aldığı təəssüratlar rəssamın “Tələbə qızlar” (1961),

“Luvr” (1961) və s. tablolarında öz əksini tapmışdır. “Tələbə qızlar” məzmunca sadə olsa da, emosional obrazlılığı ilə nəzərləri və qəlbləri fəth edən kamil tablodur. Tunis səfərindən sonra onun yaratdığı “Çəkməsilən” (1961), “Karfogen yaxınlığında” (1961), “Kayruanlı qızlar” (1961) əsərləri öz ifadəliliyi ilə seçilir.

Rəssamın sevimli tablolarından biri də “Bakı” əsəridir. Burada Bakı şəhərinin gecə görüntüsü təsvir edilmişdir. Əsər 1958-ci ildə kətan üzərində yağlı boya ilə işlənmişdir. İlk baxışdan bizi gözəl Bakımızın keçmişinə aparən əsərin ab-havası əvəz olunmaz hiss bağışlayır. Əsər çox gözəl rakursdan çəkilərək sanki şəhəri bütünlüklə əhatə etmişdir. Aypara şəklində Xəzəri qucaqlamış işıqlı şəhərimiz hər dövüründə olduğu kimi, yenə bu əsərdə də mükəmməl görünüşə malikdir. Tabloda şəhərimizin qədim abidəsi olan Qız qalası və Şirvanşahlar sarayı kompleksi ilə birlikdə o dövr üçün yeni sayılan tikintilərdən olan müharibə illərinin memarlıq nümunəsi kimi tarixə yazılan Hökumət evi də göstərilmişdir. Həmçinin Bakının gecə mənzərəsi, işıqlı şəhərin gecə görüntüsü baxdıqca tamaşaçını özünə valeh edir. Tablonun ön planında isə şəhərin bu cür gözəl məqamda tamaşasına çıxmış iki nəfər təsvir edilmişdir. Sanki onlar heyranlıqla şəhəri uzaqdan müşahidə edir, öz təəssüratlarını aralarında bölüşürlər.

Rəssamın ən yaxşı əsərləri Azərbaycan incəsənətinin Qızıl fonduna daxil olmuşdur. Təsviri sənətimizin inkişafında və təbliğində xidmətlərinə görə Cahangir Rüstəmov 1982-ci ildə Əməkdar rəssam, 2004-cü ildə isə Xalq rəssamı fəxri adlarına layiq görülmüşdür. 2002-ci ildə Bakıda V.Səmədova adına sərgi salonunda sənətkarın fərdi sərgisi açılmışdır.

O, 2005-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərdi təqaüdçüsü olmuşdur. Rəssam yazırdı: “Bədii yaradıcılıq sahəsində bütün uğurlarım üçün ilk müəllimlərimə minnətdaram... Mən dünyanı rəssam gözü ilə görməyi, yaradacağım əsərin əvvəlini və sonunu qabaqcadan müəyyənləşdirməyi, ağır zəhmətə qatlaşmağı onlardan öyrənmişəm”.

Əldə edilən müvəffəqiyyətlər rəssamı heç vaxt arxayınlaşdırmamış, əksinə, yeni-yeni yaradıcılıq qələbələrinə və axtarışlarına ruhlandırılmışdır. Rəssam Azərbaycan xalqının həyatına, mübarizəsinə, arzu və əməllərinə daha yaxından nüfuz etmiş, yüksək ideyalıq, xəlqilik, bədiiilik şüarı altında sənətin yeni və yüksək zirvələrini fəth etmək naminə böyük əzm, coşqun ilham, tükənməz qüvvə ilə çalışmış, uzunömürlü, əsrlərin sınağından çıxıb biləcək, məzmun və ifadə gözəlliyinə malik bədii nemətlər yaratmışdır.

O, səmimi və işıqlı insan olaraq dostluq etməyi, sevməyi bacarmış, sənətinə axıra kimi sadıq qalmış rəssam idi. 75 illiyinə həsr edilmiş sərgisində telekanalların birinə verdiyi müsahibəsində dediyi sözlər onun yaradıcılıq kredosu kimi səslənir: “İncəsənət böyük istedad və ehtiras tələb eləyir. Mən həmişə böyük yaradıcılıq sevinci yaşayaraq işləmişəm və öz peşəmdən ləzzət

almışam”. Əsl sənətkar üçün bundan böyük xoşbəxtlik ola bilməz! Cahangir Rüstəmov 2007-ci ildə vəfat etmişdir. Bu il 93 yaşını qeyd etdiyimiz Xalq rəssamı Cahangir Rüstəmovun yaradıcılıq yolunu hörmətlə yad edir və təsviri sənətimizdə özünəməxsus iz qoyduğunu qeyd etməyi özümüzə borc bilirik.

ƏDƏBİYYAT

1. *Габиров Н., Наджафов М.* Искусство Советского Азербайджана. М., 1960, 207 с.
2. *Веймарн Б., Бретаницкий. Л.* Искусство Азербайджана. М., 1976, 272 с.
3. Искусство стран и народов мира. М., Азербайджанская ССР, 1962, т.І, 696 с.

UOT 78.07

F.İ.Rzayeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rzaev-mirza@mail.ru*

MUSİQİ MÜƏLLİMİNİN PROFESSIONAL ƏHƏMİYYƏTLİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: yaradıcı ziyalı, musiqi incəsənəti, musiqi müəllimi, maraq

Təqdim olunan məqalədə qeyd olunur ki, müasir dünyada yaradıcı ziyalılar mədəniyyətin təkamülü və inkişafı prosesində xüsusi məsuliyyət daşıyırlar. Müəllimin yaradıcı məsələsi magistral xətlərdəndir, çünki müəllim təhsilin aparıcı qüvvəsidir.

Ф.И.Рзаева

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНО -ЗНАЧИМЫХ КАЧЕСТВ ПЕДАГОГА МУЗЫКИ

Ключевые слова: творческая интеллигенция, музыкальное искусство, педагог музыки, интерес

В представленной статье отмечается, что в современном мире особую ответственность в деле воспроизводства и развития культуры несёт творческая интеллигенция. Вопрос творческого потенциала педагога один из магистральных, так как, педагог – ключевая фигура образования.

F.I.Rzayeva

THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONALLY SIGNIFICATIVE QUALITIES OF A MUSIC TEACHER

Keywords: creative intelligentsia, musical art, music teacher, interest

In the present article, the author notes that in the modern world, the creative intelligentsia has a special responsibility in the matter of reproduction and development of culture. The issue of teacher's creative potential is one of the mainlines, since the teacher is a key figure of education.

Son illər psixoloqların, pedaqoqların, siyasətçilərin və ziyalıların çıxışlarında, çap olunmuş əsərlərində təhsil problemləri xüsusi aktualıq kəsb edir. Bunu sadəcə təsadüf və ya intellektual dəb kimi qəbul etmək olmaz. Sözsüz ki, bunların arxasında ümumdünya sivilləşmə prosesinin bəzi təmayülləri durur. Təhsil mövzusunda aparılan istənilən mübahisə zamanı həm klassik konsepsiyaların, modellərin, pillələrin və institutların kəskin tənqidinə geniş yer verilir, həm də müasir mədəni şəraitə uyğun üsulların axtarışına xüsusi diqqət

yetirilir. Bizə məlum olan ənənəvi təhsil modeli praktiki olaraq həmişə mədəniyyətin (məyyəən cəmiyyətdə hakim olan monomədəniyyətin) sadəcə bir nəsilə digərinə ötürülməsini təmin edir. Belə təhsilin əsas mənası müxtəlif sahələrdə bəşəriyyət tərəfindən toplanmış biliklərin bir qisminin öyrədilənlər tərəfindən əks olunmasıdır. Burada məqsəd isə mövcud olan sosial-iqtisadi strukturlara qoşulmağa hazır olan mütəxəssislərin yetişdirilməsidir.

Belə olan halda xüsusi olaraq müəyyənləşdirilmiş və tələb olunan istiqamətdə “cilalanmış” mədəni materialın sadəcə “formalaşdırılanların” şüuruna köçürülməsi mümkün və kafi hesab edilir. Əlbəttə, belə təhsildə insan nəinki təhsil prosesinin subyektidir, o, hətta fərd kimi, şəxsiyyət kimi də mövcud deyil. O, burada yalnız təhsil obyektidir.

Müasir mədəni vəziyyət ənənəvi təhsil paradigmasına yenidən baxılmasını tələb edir. Çünki bunlar müasir dövüdə sivil cəmiyyətin inkişafını təmin edə bilmir.

Müasir dünyada mədəniyyətin təkamülü və inkişafı prosesində yaradıcı ziyalılar xüsusi məsuliyyət daşıyırlar. Nəhəng vəzifələrin həllində məhz incəsənət insan sivilizasiyasının qorunması missiyasını həyata keçirməlidir.

Bu, planetimizi təşkil edən bütün insanların yaradıcı əməkdaşlığına istiqamətlənən yeni növ insan münasibətləridir. İncəsənətin müxtəlif növləri sırasında musiqi özünün daxili xüsusiyyətləri, müasir texniki imkanlarına görə bütün bəşəriyyətin əsl beynəlmiləl xəzinəsinə, sərvətinə çevrildi və beləliklə, müxtəlif mədəni cəmiyyətlərin ünsiyyətinin təşkilində kütləvi və universal vasitə oldu.

Ali məktəb qarşısında qoyulan vəzifələr musiqi müəlliminə olan müasir tələblər ətrafında olan polemikaya yeni impuls verdi. Bura pedaqojiyyənlü musiqi müəssisələrində tədris-tərbiyə prosesinin məzmunu, tədris proqramlarının və pedaqoji fakültələrin proqramlarının vəziyyəti məsələləri daxildir. Qeyd etməliyik ki, bu məsələlər ənənəvi olaraq sırf professional musiqi ifaçıları hazırlığına istiqamətlənən konservatoriya üçün də aktualdır. Düzdür, artıq bir neçə ildir ki, konservatoriyada ümumtəhsil məktəbləri üçün musiqi müəllimi ixtisası üzrə mütəxəssislər yetişdirən fakültə açılmışdır. Ümumilikdə, maarif və mədəniyyətin müasir vəzifəsi pedaqoq-musiqinin hazırlanmasıdır.

Hər il pedaqoji universitetdə musiqi müəllimi ixtisası üzrə müəyyən sayda yetişdirdiyimiz gənc ixtisasçı-məzunlar Respublikanın ümumtəhsil məktəblərinin musiqi müəllimləri sırasına daxil olurlar. Düzgün olaraq qeyd etməliyik ki, nadir hallarda onların müstəqil fəaliyyət yolları yüngül və sadə olur. Adətən gənc müəllimlər müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Məlum olur ki, gənc müəllimin konkret, real, dərk olunmuş məqsədi yoxdur və beləliklə, psixoloji boşluq, vakuüm yaranır. Bu hal isə hər birimiz üçün, xüsusilə, yeni pedaqoji fəaliyyətə qədəm qoymuş mütəxəssis üçün arzuolunmazdır.

Mənə pedaqoji fəaliyyətimin əsnasında keçmiş məzunlarımla bu mövzuda söhbət etmək nəsib olmuşdur. Onların mənəvi vəziyyətini yaxşı dərk edirəm. Məlumdur ki, insanın hər bir fəaliyyət sahəsinin məqsədi olmalıdır. Bu onun daxili hissiyyəti, mənəvi tarazılığı üçün vacibdir. Bu halda məktəbdə fəaliyyətə başlayan musiqi müəlliminin məqsədi nədən ibarət olmalıdır? Kimsə dərslərinin sadəcə uşaqlar üçün

canlı və maraqlı olmasını istəyir, digəri əsasən özünün təhsili, elmi fəaliyyəti haqqında düşünür.

İnsanın həyatda olan məqsədi onun maraqları, yəni ona nə xoş gəlirsə və daxili hansı istiqamətə yönəlməsi ilə daim əlaqəlidir. Hər bir fəaliyyətə, işə olan maraq bu sahədə əldə olunan uğurlardan və ya uğursuzluqdan asılıdır. İnsan nəyi isə əldə edərsə, nail olursa, maraq əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlir, artır. Əks halda isə marağın səviyyəsi aşağı enir. Bu psixoloji təzahür ta qədim dövrlərdən məlumdur. Bəzən insanın pedaqoji fəaliyyətinin əvvəlində dəstəklənməsi onun gələcək professional işi yolunda bir çox cəhətdən təsdiq olunması və müəyyənləşməsi deməkdir.

Müasir psixologiya və pedaqogika üçün fəaliyyətin ən mühüm motivlərindən biri marağın dərk olunmasıdır. Bununla yanaşı, maraq bütöv şəxsiyyətə xas olan həmin münasibət və tələbatların vahid strukturunda nəzərdən keçirilir.

Alimlərin ümumi rəyinə görə, maraq zövq verən müəyyən fəaliyyətlə məşğul olmaqda şəxsiyyətin tələbatı kimi üzə çıxır. Bütün psixi proseslər daha səmərəli şəkildə keçəndə, fəaliyyət isə əyləndirici xarakter alanda və xüsusən nəticə etibarilə səmərəli olanda maraq şəxsiyyətin fəallığının törədici səbəbi kimi çıxış edir. Marağın qavrayış, diqqət, yaddaş, iradə kimi bütün psixi proseslərə və funksiyalara müsbət təsir göstərir. Maraqlı diqqət daha uzunmüddətli olur, maraqlı şey yaddaşda daha asan qalır və özünə daha möhkəm yer edir. Marağın şəxsiyyətin iş qabiliyyətini artırır, hətta çətin qavranılan materialı dərk etmək cəhdi oyadır.

Musiqiyə marağın formalaşması sistemə və məqsədyönlü pedaqoji təsir prosesində baş verir. Dinləyicilərin maraqlarının formalaşmasının əsas prinsipini musiqi dinləməsi zamanı meydana çıxartdıqları emosional aktivliyə olan istinad, dayaq təşkil edir.

Biz nəzəri planda marağın anlayışını tədqiq etdikdə, müəyyən etdik ki, marağın musiqidə həm emosional, həm də dərk etmə cəhətdən üzə çıxır.

Apardığımız tədqiqat prosesində musiqiyə marağın aşağıdakı meyarları ifadə edilmişdir:

1. Musiqiyə olan emosional həssaslıq;
2. Musiqi əsərinin inkişafı, onun xüsusiyyətləri, musiqinin ifadə vasitələri haqqında fikir söyləmək bacarığı;
3. Musiqi əsərinin yadda saxlanması və yenidən onunla ünsiyyətdə olmaq istəyi.

Müasir musiqi pedaqogikası musiqi sənətinin müxtəlif təzahürlərini obrazlı – məzmunlu, həyatı qavranılması qabiliyyəti kimi musiqi qavrayışı mədəniyyətinin formalaşmasına böyük əhəmiyyət verir. Musiqi qavrayışı musiqi mədəniyyətinin formalaşmasının əsası kimi təhlil edilir.

Biz musiqi qavrayışını dinləyicinin şüurunda musiqinin inikasını proses kimi, bu qabiliyyətin tərbiyəsini isə qavrayış obyektinə uyğun olaraq dinləyicinin şüurunda musiqi obrazının bərabər əks olunması qabiliyyəti kimi nəzərdən keçiririk [6].

Musiqi müəlliminin motivasiya sferasına tələb olunan diqqətin az olması müxtəlif arzuolunmaz nəticələrə gətirir. Məsələn, müxtəlif profilli pedaqoji kadrların hazırlığında sırf musiqi müəllimi ixtisasına aid olan bacarıq və vərdislər (ən əvvəl ifaçılıq) ilə gənc mütəxəssisin pedaqoji fəaliyyətinin müəyyən növünə olan psixoloji hazırlığı və mənaiviyyəti arasında əhəmiyyətli uçuş yaranır.

Pedaqoji kadrların hazırlığına olan müasir yanaşmada gələcək musiqi müəllimlərinin motivasiya sferasının optimal psixoloji-pedaqoji şəraitinin yaranması mühüm istiqaməti işkil edir. Burada bir neçə əhəmiyyətli aspektləri vurğulamaq olar.

Ən əvvəl, musiqi yaradıcılığı zəminində ifaçılıq və pedaqoji motivasiyanın əlaqəsini qeyd etməliyik. Bütün musiqi ixtisaslarını qohumlaşdıran, əlaqələndirən ümumi elementi – yəni musiqi yaradıcılığını vurğulamalıyıq.

Dahi G.G.Neyqauz pedaqoji prosesin yaradıcı xarakterini açıqlayaraq qeyd edirdi ki, “əsl professional pedaqogika tədriscən əsl tərbiyəyə çevrilir. Əsasən ona görə ki, insanların incəsənətə olan ümumi sədaqəti və incəsənətdə nə isə yaratmaq qabiliyyəti zəminində olan saf ünsiyyəti, yaxınlaşması formasıdır” [5].

“İncəsənətdə yaratmaq” qabiliyyəti musiqi müəlliminin musiqili tələbatlarından və maraqlarından tam razılığının əsas şərtidir. “Müəllim” və “musiqiçi” anlayışlarına daxil olan tərkib hissələrin qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəbliyini qeyd edərək müəllim şəxsiyyətinə olan tələbləri açıqlayaq. Tədqiqatçı O.A.Apraksina vurğulayır: “Müəllim – daimi ifaçıdır” [1].

Ali təhsil müəssisələrində tələbələrlə keçirilən tədris məşğələlərinin məzmununun onların həyati məqsədləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutmaq vacibdir. Problemin məğzi tədqiqatçı B.Q.Ananyev tərəfindən verilib: “Gənc insan şəxsiyyətinin bir çox həyati dramları və daxili konfliktləri bir tərəfdən müəyyən olunmuş maraqları, digər tərəfdən isə müəyyən olunmuş bu fəaliyyət növünə olan xüsusi istedadının zəif inkişafı arasında baş verir”.

Tədqiqatçı E.Balçitis məqaləsində daha dəqiq fikir irəli sürür: “Məktəblərdə musiqi müəllimi kadrlarının çatışmazlığında heç də az olmayan günah musiqiçilərin üzərinə düşür. Ancaq sırf yüksək musiqi ifaçılığı professionalizminin arxasınca qaçdıqda və pedaqogika, pedaqoji istiqamətlənməni inkar etdikdə, biz nəticədə məzunlarımızı çətin vəziyyətlə üzləşdiririk. Onlar təbii musiqi istedadlarının zəif olması ilə bağlı olaraq musiqiçi – ifaçı ola bilmirlər və eyni zamanda pedaqoji işi də apara bilmirlər” [2]. Tədqiqatçının bu fikri ilə razılaşmalıyıq. Zənnimizcə, musiqi müəllimi ixtisası hazırlayan fakültələrə ümumi pedaqogika, ümumi psixologiya fənləri ilə yanaşı, musiqi pedaqogikası və musiqi psixologiyası fənlərinin tədris planına daxil edilməsi məqsədəuyğun olardı.

Gələcək musiqi müəlliminin ən məsuliyyətli və mürəkkəb funksiyalarından birini onun musiqi ifaçısı amplusu təşkil edir. Dəfələrlə bir çox praktika müəllimləri və metodistlərin, ali təhsil müəssisələri müəllimlərinin çıxışlarında musiqi müəlliminin bədii-pedaqoji fəaliyyəti fərqləndirilib. Bu xüsusiyyət əsasən tələbəlik illərində cillənir.

Musiqi müəlliminin ifaçılıq sənəti musiqi-ifaçılıq sinfi məşğələlərində inkişaf edir və təkmilləşir. Bu sıraya, ilk növbədə, musiqi aləti, həmçinin vokal, xor dirijorluğu fənləri daxildir.

Pedaqoji təcrübənin təhlili sübut edir ki, musiqi müəllimi hazırlığında fərdi dərslərin imkanları tam şəkildə realizə olunmur. Musiqi aləti dərslərinin fərdi məşğələlərində bəzən musiqi materialının mənimsədilməsində “texnoloji” məsələlər üstünlük təşkil edir. Musiqi müəlliminin xüsusi hazırlığı prosesində şəxsiyyətinin emosional-iradi və dərkolunma məsələləri musiqi-ifaçılıq müəlliminin diqqətindən kənar qalır. Bura professional cəhətdən mühüm olan emosional qavrama,

məqsədyönlülük, inadkarlıq, diqqət, təxəyyül, yaddaş kimi vacib, mühüm keyfiyyətlər daxildir.

Qeyd etdiklərimizdən irəli gələrək, musiqi müəlliminin professional cəhətdən musiqi-ifaçılıq imkanlarının onun fərdi məşğələləri şəraitində təkmilləşdiyini vurğulamalıyıq. Eyni zamanda, şəxsi keyfiyyətlərinin formalaşması, nəzəri və metodiki cəhətdən hazırlığı məsələləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla əlaqədar onun təxəyyülü, diqqəti, yaddaş xüsusiyyətlərinin inkişafına məqsədyönlü təsir göstərilməlidir.

Təxəyyülün inkişafının əsas istiqamətini musiqi əsərinin öyrənilməsi prosesində assosiasiya metodundan fəal şəkildə istifadə təşkil edir. Məhz təxəyyülün assosiativ funksiyası ifaçının əsərin obraz-emosional məzmununun açılmasına yardım edir. Bu da öz növbəsində, müəllif ideyasına və məqsədinə daha çox uyğundur.

Musiqi müəlliminə aid olan mühüm məsələlərdən biri onun yaradıcı potensiala malik olmasıdır. Məlum olduğu kimi, müəllim təhsilin əsas, aparıcı qüvvəsidir. Şahmat terminindən istifadə etsək, deyə bilərik ki, əsas fiqurudur. Ancaq şəxsiyyətə şəxsiyyəti tərbiyə etmək imkanı verilir. Əfsuslar olsun ki, bir çox musiqi müəllimlərində yeniliyi qəbul etmək hissiyyəti kifayət qədər inkişaf etməyib. Onlar pedaqogika elminin daim axtarışlar aparən xüsusiyyətindən uzaqdırlar.

Dünyamızda bir çox dəyişikliklər baş verir, bütün sahələrdə inkişaf gedir. Lakin insanlara qarşı olan xeyirxahlıq, dözümlülük, işinə olan fədakarlıq, mərhəmət alleqoriyaları dəyişməz olaraq qalır. Məhz vurğuladığımız kateqoriyalar əsl incəsənət, ədəbiyyat inciləri vasitəsi ilə tərənnüm olunur. İnsan əqlinin imkanları hüdudsuzdur. Lakin onun yaratdıqlarının bir çoxu ona əks təsir göstərir və insanlığa xidmət etmir. İnsan əqlinə əks olaraq, yaratdığı ən yüksək nailiyyətlər dəyərlərin, zinətlərin məhv olunmasına xidmət edir. Ümid edirik ki, bu hal əsl incəsənətə aid olmayacaq.

Musiqi müəlliminin əlində olan incəsənət əsərlərinin nəhəng qüvvəsi gənc nəslin daxilində, ürəyində xeyirxahlıq hissi oyadacaq, yaradıcılıqlarını alovlandıracaq, qarşılarına qoyduqları məqsədlərə çatmaq üçün çətinlikləri dəf etməyi öyrədəcəkdir.

Musiqi müəlliminin əlində iki nəhəng qüvvə cəmlənib – musiqi səslərinin sənəti və tərbiyəçinin tərbiyə olunanla ünsiyyəti qüvvəsi. Müasir dövrdə zəmanəmizin ziyalısında hansı keyfiyyətlərin olması məsələlərində tez-tez mübahisələrə, müzakirələrə rast gəlirik. Hər bir musiqiçi-pedaqog özündə və eyni zamanda, tələbəsində yüksək professionalığa malik olan ziyalı insan, mənəvi cəhətdən inkişaf etmiş, ictimai həyata geniş və dərin marağı, fəal həyat mövqeyi olan mütəxəssis yetişdirməlidir.

Ali təhsil müəssisəsində professor-müəllim heyətinin şəxsi nümunəsi olmadan tərbiyədənlərin gənc nəsil nümayəndələrinin tərbiyə olunması vəzifəsinin öhdəsindən gəlmələri mümkün deyil.

Beləliklə, müasir dövrdə ümumi pedaqogika sistemində musiqi pedaqogikasına baxış onun inkişafında yeni evristik imkanlara yol açır. Bu hal, ən əvvəl, yeni elmi biliklərin əldə olunmasının üsul və formaları, həmçinin əldə olunmuş nailiyyətlərin dərk olunması sahəsində baş verir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Апраксина О.* Современные требования к школьному учителю музыканту // Музыкальное воспитание в школе, вып.15, М., 1982
2. *Бальчутис Э.* О системе и методах обучения в средних классах общеобразовательных школ Литвы // Музыкальное воспитание в школе. М., 1978
3. *Исаев Е.* Теория и практика психологического образования педагога // Психологический журнал, 2000, №XI-XII
4. *Купцов О.* Непрерывное образование и его структура // Высшее образование в Европе. Том XVI, 1991, №1
5. *Нейгауз Г.* Об искусстве фортепианной игры. М.: Музыка, 1967
6. *Ройтерштейн М.* Дети и музыка // Развитие музыкального слуха, певческого голоса и творческих способностей учащихся общеобразовательной школы. М, 1980
7. *Rzayeva F.* Musiqi müəlliminin musiqiçi-ifaçı ampluası haqqında // Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2005, №3

YAZI QAYDALARI

- “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri” dövrü elmi jurnalının “Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər” seriyası əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.
- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis, türk və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **n.q.aslanova@gmail.com** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqələnin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqələnin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqələnin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnmişdir. Məsələn: [1, s.8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

WRITING RULES

- “Humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences” series of the periodic scientific journal “Transactions of Pedagogical University” accepts previously unpublished scientific articles.
- The articles can be sent in **Azerbaijani, English, Turkish and Russian** languages to the journal’s electron address – **n.q.aslanova@gmail.com**
- Articles should be written in **Microsoft Word** writing program Times New Roman alphabet in the font size 12 punto with interval between line in the range of 1.0 characters. Page sizes: from the right and left 2.0 sm, from above 2.5 sm and the bottom 2.2 sm.
- **The title** should be written in black and capital letters in the middle.
- The structure of the article should be consist of the following format: author's first name/patronymic/last name, position, scientific degree and title, a summary and the key words in three languages (100-150 words, 11 punto) and the list of literature. Summaries written in three languages should be equal to each other and match the content of the article.
- **The drawings, pictures, graphics and tables** in the articles should be correct, clear and given in the text and writings that belong to them should be written underneath.
- References indicating in square brackets should be numbered in alphabetical order and given at the end of the article. For example: [1, 8]
- Information about any reference given on the list of literature must be complete and accurate. The bibliographic description of the source reference should be based on its kind (monographs, textbooks, scientific papers, etc.). The name of the article or thesis must be shown when referring to the symposium, conference materials or to the theses.
- The volume of the articles: 5-12 pages.
- Articles are published on the basis expert review (in confidence) by the decision of the Editorial Board of the journal. Editorial Board may return the article to the author to make corrections.
- Unpublished articles are not returned.

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva

Çapa imzalanmışdır: 01.03.2019
Kağız formatı 60×84^{1/16}, 17,5 ç.v.
Sifariş 82, sayı 200

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli, 68